

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

EBÛ UBEYD el-KÂSİM b. SELLÂM ve HADİSÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tahir AYAS

BURSA - 2017

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

EBÛ UBEYD el-KÂSİM b. SELLÂM ve HADİSÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tahir AYAS

Danışman:

Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

BURSA - 2017

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda, 701423096 numaralı Tahir AYAS'ın hazırladığı "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği" konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 20.06/2017 günü 11.00.-12.30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının BAŞARILI.. başarılı/başarısız olduğuna O.Y.B. (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Hasan KALKANAN
Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı
Uludağ Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. MUTLU GÖL
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doç. Dr. Nurettin AKIN
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Uludağ Üniversitesi

20.../06/2017

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarn kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

16..06/2017
Tahir Ayas

Adı Soyadı:

Tahir AYAS

Öğrenci No:

701423096

Anabilim Dalı:

Temel İslâm Bilimleri/Hadis Anabilim Dalı

Programı:

Yüksek Lisans

Statüsü:

Y.Lisans Doktora

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../2017

Tez Başlığı: "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği"

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ... sayfalık kısmına ilişkin, .../.../2017 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **12** dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

.../.../2017

Adı Soyadı:	Tahir AYAS
Öğrenci No:	701423096
Anabilim Dalı:	Temel İslâm Bilimleri/Hadis Anabilim Dalı
Programı:	Yüksek Lisans
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman
.../.../2017
Prof. Dr. Hüseyin
KAHRAMAN

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Tahir AYAS
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Hadis
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xiv+265
Mezuniyet Tarihi	: ... /... /2017
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

EBÛ UBEYD el-KÂSİM b. SELLÂM ve HADİSÇİLİĞİ

Hicrî 2. ve 3. asırlar genel olarak tüm İslâmî ilimler özel olarak hadis ilmi için mühim bir zaman dilimini teşkil etmektedir. İslâmî ilimlerin teşekkülünün gerçekleştiği bu dönem, hadis ilminde de alt dallarıyla birlikte pek çok gelişmenin görüldüğü bir zamandır. Bu sebeple olsa gerek söz konusu dönem birçok araştırmaya konu olmuş, halen de ilgi çekmeye devam etmektedir. Bu araştırmada, ilgili dönemde yaşamış, meşhur dilbilimci Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve hadisçiliği ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle Ebû Ubeyd'in yaşadığı ortam hakkında genel bilgiler verilmiş, hayatı ve ilmî kişiliği üzerinde durulmuştur. Ardından aynı zamanda ehl-i hadîs fukahâsının temsilcilerinden sayılabilecek Ebû Ubeyd'in düşünce sisteminde hadise/sünnete verdiği önem, içinde bulunduğu zaman ile ilişkilendirilerek takdim edilmeye çalışılmıştır. Meslekten bir hadisçi olmaması sebebiyle Ebû Ubeyd ve rivâyetlerle kurguladığı eserleri, hadis tekniği açısından incelenmiş, hadis nakil metodu üzerinde durulmuş, bir dil âliminin hadis ehliyeti ve usûl-i hadîse katkısı tetkik edilmiştir. İstisnai bir karakter arz etmeyip genellikle bulunduğu ilmî ortamın anlayışına paralel görüşlere sahip olan Ebû Ubeyd'in hadis tenkidi faaliyetleri ele alınmış, bir dilci olması hasebiyle daha çok lafızlar ile meşgul olduğu müşahede edilmiştir. *Garîbu'l-hadîs*'i/dilçiliği ile tanınmakla birlikte sadece tek bir alan ile yetinmeyip pek çok ilim dalına dair söz söylemiş Ebû Ubeyd'in, genel olarak Arapça'nın özelde ise hadislerin lafızlarının tahrif edilmeden aktarılması yolunda uğraş verdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Ubeyd, hadis, dilbilimci, garîbu'l-hadîs, hadis tenkidi

ABSTRACT

Name and Surname : Tahir AYAS
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Hadith
Degree Awarded : Master
Page Number : xiv+265
Degree Date : ... /... /2017
Supervisor : Associate Professor Hüseyin KAHRAMAN

ABÛ UBAYD al-QÂSIM b. SALLÂM and HIS HADITHIONS

Hijri 2nd and 3rd are the significant episodes for the Science of Hadith. The Islamic sciences formed at that time and also many developments occurred in the science of hadith with the sub-branches. It is supposed that this period mentioned has been subjected to several investigations and continued to draw interest. In this study, it is tried to discuss Ebû Ubeyd el-Kâsim b. Sellâm (d. 224/838) who was a popular linguist lived in that period and his traditionist career as well. Firstly, the general information about the environment he lived, his life and intellectual personality is given in this study. Later on, it is presented in this study that the importance attached to hadith/sunna by Ebû Ubeyd who can be accepted as one of the representatives of ehl-i hadith intellectuals. Since he was not a regular traditionist, he and his works fictionalized by rumors are analyzed regarding hadith technique. It is laid emphasis on hadith transfer method; the hadith adequacy of a linguist and his contribution to *usul-i hadith* are discussed as well. The hadith criticism activities of Ebû Ubeyd who had the parallel approaches with the available scientific environment without an exceptional character is discussed and also it is observed that he mostly engaged in wordings due to being him a linguist. It can be pointed out that Ebû Ubeyd who was known as *Garîbu'l-hadîs/linguist* discontented with just one field and had a voice in various disciplines mainly made a bit for transferring the wordings of the hadiths without being falsified.

Keywords: Abû Ubayd, hadith, linguist, *garîbu'l-hadith*, hadith criticism

ÖNSÖZ

İslâm dininin ikinci kaynağı olan hadislerin sahih bir şekilde anlaşılması ve nakledilmesi noktasında büyük gayret sarf edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde başlayan bu yöndeki çalışmalar sahâbe ve tâbiûn zamanlarında gelişerek devam etmiş, en somut neticelerini ise hicrî 2. ve 3. asırlarda vermiştir. Adı geçen zaman diliminde müstakil ilim dallarının teşekkülü ve sistemleşmesi gerçekleşmiş, alanında söz sahibi büyük âlimler yetişmiş, temel eserler kaleme alınmıştır. Hadis ilmine dair pek çok mühim gelişmenin görüldüğü bu dönemin şahıslar özelinde incelenmesi, hadis tarihinin daha sağlıklı anlaşılması yolunda atılabilecek adımlardandır. Farklı metot, anlayış ve düşünce yapılarına sahip, gerek alan içi gerekse alan dışı isimlerin hadis/sünnet anlayışlarının ortaya konması, hadis ilmine ait gelişmelerin isimler ve eserler üzerinden takip edilmesi rivâyetlerin anlaşılması ve günümüze ulaştırılması noktasındaki serüvenini ortaya koyacağı gibi karşılaştığımız birtakım problemlerin çözümünde de yardımcı olacaktır.

Bu çalışmada ilgili asırda yaşamış, hadisçiliğinden ziyade başta diltiliği olmak üzere farklı alanlarda öne çıkmış ancak muhtelif alanlara dair eserlerinin bir kısmını genellikle isnadlı rivâyetlerle oluşturmuş Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve hadisçiliği ele alınmaktadır.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmakta; ilk bölümde Ebû Ubeyd'in içinde bulunduğu ortam çeşitli açılardan genel hatlarıyla tanıtılmakta, ardından Ebû Ubeyd'in hayatı ve ilmî kişiliği konu edilmektedir. Ebû Ubeyd'in hadisçiliğinin incelendiği ikinci bölümde ise öncelikle hadisin/sünnetin Ebû Ubeyd nezdindeki önemi ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ardından bazı hadis usûlü konuları açısından Ebû Ubeyd ve eserlerindeki rivâyetler üzerinde durulmakta, bir râvî olarak ehliyeti tetkik edilmektedir. Ebû Ubeyd'in sened ve metinlere yönelik tenkitleri ise ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır.

Bu vesile ile çalışma boyunca desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN'a, çalışmanın tamamını okuyarak tenkit ve tavsiyeleriyle önemli katkıda bulunan Doç. Dr. Abdullah KARAHAN'a, tezin belli bölümlerini okuma zahmetine katlanan Yrd. Doç. Dr. Mutlu GÜL ve Dr. M. Enes TOPGÜL'e, ayrıca araştırma süresince muhtelif açılardan istifade ettiğim değerli meslektaşlarım Mehmet ŞAKAR, Ramazan DOĞANAY ve Üsame BOZKURT'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Akademik çalışmaların getirdiği tüm zorluklara katlanması yanında tezin tamamını yazım/imla açısından baştan sona okuyan eşim Zülâlnur Hanıma medyûn-ı şükranım.

Tahir AYAS

Bursa, 2017

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiii

GİRİŞ

(KONU, METOT ve KAYNAKLAR)

I. KONU, ÖNEMİ ve AMACI.....	2
II. METOT	5
III. KAYNAKLAR	6

BİRİNCİ BÖLÜM

(KÂSİM b. SELLÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM ve HAYATI)

I. YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ	12
A. COĞRAFÎ ÇEVRE	12
B. SİYASÎ ORTAM	13
C. İLMÎ ORTAM	16
1. Hadis	16
2. Diğer İlimler.....	18
II. HAYATI.....	20
A. DOĞUMU.....	21
B. İSMİ, NESEBİ, KÜNYESİ.....	22
C. AİLESİ.....	23
D. GEÇİMİ	24
E. VEFATI	26
III. İLMÎ KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ	29
A. TAHSİL HAYATI	29

B. HOCALARI	34
1. Hadis	35
2. Dil ve Edebiyat	43
3. Kırâat.....	44
C. TALEBELERİ.....	44
D. ESERLERİ	48
1. Hadis	50
a. Doğrudan hadis ile ilgili eserleri	50
b. Doğrudan hadis ile ilgili olmayıp rivâyetlerle oluşturduğu eserleri	54
2. Diğer Alanlara Dair Eserleri	64
a. Kur'ân ilimleri	64
b. Fıkıh	66
c. Edebiyat.....	68
d. Dil	68
e. Tarih-Ensâb.....	71
3. Ebû Ubeyd'e İzafesi Hatalı veya Şüpheli Olan Eserler	72
a. Ebû Ubeyd'e ait olmayan eserler	72
b. Ebû Ubeyd'in eserlerinden bir bölüm olup müstakil eser zannedilenler	75
E. İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ.....	80
1. İmanın Muhtevası	80
2. Allah'ın Sıfatları	82
3. Halku'l-Kur'ân Tartışmaları ve Ebu Ubeyd'in Tavrı	85
4. İnsanın Fiilleri ve Kader	87
5. İmâmette Tafdîl Mes'elesi	88
F. AHLÂKI, KİŞİLİĞİ VE HAKKINDA SÖYLENENLER	90

İKİNCİ BÖLÜM

(KÂSİM b. SELLÂM'IN HADİSÇİLİĞİ)

I. DÜŞÜNCESİNDE HADİSİN/SÜNNETİN YERİ ve ÖNEMİ	97
A. HADİS, SÜNNET ve İLGİLİ KAVRAMLAR.....	97
B. FIKHÎ DÜŞÜNCESİNDE HADİS/SÜNNET	100
1. Fıkıhî Mezhebi	100
2. Fıkıhî Yaklaşımı.....	105
a. Sünnet.....	106
b. Kur'ân-sünnet ilişkisi	108

c. <i>Ashâbın görüş ve içtihatları</i>	110
d. <i>Kıyas</i>	111
e. <i>Re'y'e bakışı ve ehl-i hadîs–ehl-i re'y çatışmasındaki yeri</i>	113
3. <i>Sünnet/Hadis Üzerinden Yöneltilmiş Eleştiriler</i>	122
C. <i>HADİS MUHALİFLERİNE KARŞI TAVRİ</i>	127
II. <i>HADİS TEKNİĞİ AÇISINDAN EBÛ UBEYD</i>	132
A. <i>CERH-TA'DİL AÇISINDAN EBÛ UBEYD</i>	132
1. <i>Hakkında Kullanılan Ta'dil İfadeleri</i>	132
2. <i>Eleştiriler</i>	133
a. <i>Şahsına yönelik eleştiriler</i>	133
b. <i>Eserlerine yönelik eleştiriler</i>	135
B. <i>HADİS TAHAMMÛL YOLLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ</i>	139
C. <i>İSNAD KULLANIMI ve SENEDLERİNİN ÖZELLİKLERİ</i>	143
1. <i>İttisâl Açısından Problemlerli İsnadlar</i>	144
2. <i>Şüphe Bulunan İsnadlar</i>	146
3. <i>Mübhem Râvî Bulunan İsnadlar</i>	148
D. <i>HADİS NAKİL METODU</i>	151
1. <i>İhtisâr</i>	152
2. <i>Taktî'</i>	152
3. <i>Hadis Tekrarları</i>	153
4. <i>Telfik</i>	155
E. <i>MUTEBER HADİS KOLEKSİYONLARINDA EBÛ UBEYD</i>	158
F. <i>KULLANDIĞI HADİS İSTİLAHLARI</i>	164
1. <i>Hadisin Sıhhatine İşaret Etmek İçin Kullandığı Terimler</i>	164
2. <i>Hadisin Za'fına İşaret Etmek İçin Kullandığı Terimler</i>	168
3. <i>Diğer Terimler</i>	174
III. <i>HADİS TENKİDİ</i>	175
A. <i>SENEDE TENKİDİ</i>	175
1. <i>Râvî Değerlendirmeleri</i>	175
f. <i>Cerh ettiği isimler</i>	176
g. <i>Ta'dil ettiği isimler</i>	179
h. <i>Tenkitchi kimliği</i>	182
2. <i>İsnad Tenkidi</i>	184
a. <i>Râvî sebebiyle hadisi tenkit etmesi</i>	185
b. <i>Senedindeki kopukluk sebebiyle hadisi tenkit etmesi</i>	187
B. <i>METİN TENKİDİ</i>	197

1. Lafız Tenkidi.....	198
a. Hadis lafızlarında görülen bozulmalar: Tashîf ve Tahrîf.....	198
b. Lahınlı rivâyetler karşısında Ebû Ubeyd'in tavrı	202
c. Tashîf ve tahrîfe dair tashihleri.....	206
2. Muhteva Tenkidi.....	217
a. Kur'ân'a arz.....	218
b. Sünnete arz ve hadisler arasında tearuz	220
c. Coğrafi bilgiye arz	224
d. Tarihî malumata/kaynaklara arz	228
SONUÇ	233
KAYNAKÇA.....	228

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı müellif
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	: Aynı yer
b.	: bin, ibn (oğlu)
BEÜİFD	: Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
bnt.	: binti (kızı)
c.	: cilt
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EI ²	: the Encyclopaedia of Islam (new edition)
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GAL	: Geschichte der arabischen Litteratur
GAS	: Geschichte des arabischen Schrifttums
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSTEM	: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
KADER	: Kelâm Araştırmaları Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
KTÜİFD	: Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallâhu anh
r.anhâ.	: Radıyallâhu anhâ
s.	: Sayfa
s.a.s	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜİFD	: Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜEFD	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: Sayı
thk.	: tahkik eden, neşreden
t.y.	: Tarih yok, Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri
YYÜİFD	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

(KONU, METOT ve KAYNAKLAR)

I. KONU, ÖNEMİ ve AMACI

Hicrî 2. ve 3. asırlar genelde tüm İslâm ilimleri özel olarak hadis ilmi için çok önemli bir zaman dilimidir. Hadislerin sahih bir şekilde nakledilmesini temin etmek amacıyla ihdas edilen sistem ve metotların mütekâmil bir hale gelmesi; tedvin-tasnif sürecini takiben muteber hadis koleksiyonlarının kaleme alınması; hadis ilminin alt dallarının ortaya çıkıp gelişerek ilk ürünlerini vermesi bu döneme rastlar. Bütün bu gelişmelere etki eden, hadis-sünnet bağlamında ekoller arasında cereyan eden hararetli tartışmalar ve muhtelif itikadî konular etrafında dönen fikir ayrılıkları yine bu dönemin başat özelliklerindedir. Söz konusu dönem, pek çok araştırmaya konu olmasına rağmen ilgi çekmeye devam etmektedir. Bununla birlikte ilimlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve tedvininin kısacası tarihinin aydınlatılması noktasında, ayrıca günümüzdeki birtakım problemlerin çözümüne yardımcı olabilecek, daha başka inceleme alanlarını da barındıran bir dönemdir.

Hicrî 2. ve 3. asırlarda hadis ilminin tarihî seyrini aydınlatmak amacıyla söz konusu dönemde yaşamış pek çok isim müstakil çalışmalara konu edilmiştir. Hadisten ziyade farklı alanlarda öne çıkan Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Câhiz (ö. 255/869) gibi isimlerin hadis-sünnet anlayışları çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Farklı ekol-mezhep ve yöntemin takipçisi olan bu isimler hadis ilmine çeşitli açılardan katkı sunmuşlardır. Her ne kadar İmam Şâfiî ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi Arap dilinde öne çıkan bazı isimler hakkında yapılmış çalışmalar bulunsa da doğrudan bir dil/lügat uzmanının hadis/sünnet anlayışını ortaya koymayı amaçlayan bir çalışma tespit edilememiştir. Bu bakımdan ilgili dönemde yaşamış bir dilbilimci olan Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm araştırma konusu olarak seçilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla ülkemizde veya yurtdışında Ebû Ubeyd'in hadisçiliğini konu alan tez veya makale türünde bir çalışmaya da rastlanılmamıştır.¹ Bir dil/lügat âlimi olan Kâsım b. Sellâm'ın hadis/sünnet anlayışı, hadise yaklaşımı ve çeşitli usûl konusuna dair görüşlerini tespit bu tezin konusunu teşkil etmektedir.

¹ Tezin isim olarak belirlenip İSAM tezler veri tabanına bildirilmesi ve okuma ve araştırmaya başlanmasının üzerinden bir hayli zaman geçtikten sonra, yine İSAM veri tabanına "Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm Hadisçiliği" başlıklı bir tezin girişi yapılmıştır. Uzun bir süredir devam ettiği öğrenilen araştırmanın mahiyeti ve akıbeti hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

Araştırmaya konu olarak seçilen Ebû Ubeyd dile ilaveten fıkıh, kelâm, kırâat/tefsir, neseb olmak üzere muhtelif alanlarla ilgilenmiş, pek çok eser kaleme almış ansiklopedist bir âlimdir. Sadece hadisleri bir araya toplamayı amaçlayarak bir eser kaleme almadığı gibi hadis usûlü veya ricâline dair bir kitabı da bulunmayan, daha çok sözlük türü eserleriyle öne çıkan Kâsım b. Sellâm'ın hadisçiliği, *Garîbu'l-hadîs*'i yanında isnadlı rivâyetlerle oluşturduğu diğer eserlerinden hareketle incelenecektir. Ebû Ubeyd'in farklı alanlarla meşgul olmasının hadisçiliği üzerindeki tesiri, dönemindeki kültürel ortamın ve fikrî tartışmaların eserlerine ve hadis anlayışına katkısı ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca alan dışından bir ismin hadis birikimi, bazı teknik konulara yaklaşımı, hadis ilminin gelişim tarihindeki yeri merak edilen hususlardan olup rivâyetlerin sahih olarak anlaşılması ve aktarılması noktasındaki çabaları da cevabı aranan sorulardandır.

Araştırmanın başında tespit edilen ya da bu tarz bir çalışmadan beklenen ancak cevapsız kalan bazı sorulara da burada değinmek yerinde olacaktır. Rivâyetleri araç olarak kullanan ve hadisçi kimliğiyle tanınmayan bir âlimin, rivâyetleri elde ederken yazılı kaynaklardan istifade edip etmediği hususu, konuyu belirleme ve şekillendirme aşamasında akla gelen ilk hususlardandır. Ancak araştırma boyunca bu yöndeki incelemeler tatmin edici neticeler vermemiş olduğundan ulaşılan sonuçlar teze dâhil edilmemiştir.

Ebû Ubeyd'in tanıtılmaya çalışıldığı ilk bölümde öncelikle onun içinde yaşadığı dönem çeşitli açılardan kısaca ele alınmaktadır. Daha sonra hayatı hakkında bilgi verilmekte; bu minvalde doğumu, ismi-nesebi-künyesi, ailesi ve vefatına dair bilgiler takdim edilmektedir. Ardından ilmî kişiliği üzerinde durulmakta; yaptığı rihleler, ders aldığı hocalar ve talebeleri zikredilmektedir. Daha sonra velûd bir müellif olan Ebû Ubeyd'in kaleme aldığı eserler ele alınmakta, hadis ile doğrudan veya dolaylı ilgisi olanlar üzerinde daha fazla durulmakta, elden geldiğince eserlerin ilgili edebiyat içindeki konumlarına işaret edilmeye, yazıldıkları dönemle ilişkileri tespit edilmeye çalışılmaktadır. İtikadî görüşlerinin tasvir edilmesinin ardından ilmî konumunu ortaya koymada önemli olduğunu düşündüğümüz, hakkında söylenmiş ifadelerin verilmesi ile birinci bölüm sona ermektedir.

Ebû Ubeyd'in hadisçiliğine ayrılan ikinci bölüm ise üç ana başlıktan müteşekkildir. İlk başlık altında öncelikle hadis, sünnet ve ilgili kavramları hangi anlamlarda kullandığı belirlenmeye çalışılmaktadır. Kur'ân-sünnet ilişkisinin ele alınmasının ardından fakih kimliğiyle de öne çıkan Ebû Ubeyd'in, önce takip ettiği ekolün/mezhebin tespiti yapılmaya, ardından hadislere yaklaşımı ve re'ye bakışı gibi konular işlenerek özellikle fikhî düşüncesinde hadisin yeri belirlenmeye gayret edilmektedir. İçinde bulunduğu dönemde hadis-sünnet etrafında cereyan eden tartışmalara katkısı veya dâhli olup olmadığı hususu ve bu bağlamda değerlendirilebilecek ifadeleri üzerinde de durulan bu kısım, hadis-sünnet inkârcılarına karşı takındığı tavrın ele alındığı başlık ile tamamlanmaktadır.

Hadis tekniği açısından Ebû Ubeyd'in ele alındığı ikinci başlık altında öncelikle münekkitlerin Ebû Ubeyd hakkındaki değerlendirmelerinden hareketle hadis rivâyetine ehliyeti ortaya konmaya çalışılmakta, ardından muhtelif âlimlerin Ebû Ubeyd'in eserleri hakkındaki eleştirilerine değinilmektedir. Hadis tahammül yolları ile ilgili görüşlerinin konu edilmesinin ardından eserlerinde rivâyetleri naklederken takip ettiği metot sened ve metin açısından iki ayrı başlık altında tasvir edilmektedir. Meslekten bir hadisçi olmayan Ebû Ubeyd'in böylece hadis rivâyet ve nakli noktasında yeterliliği üzerinde durulduktan sonra muteber hadis kitaplarına olan etkisi söz konusu edilmektedir. Bu ikinci bölümün son alt başlığı ise Ebû Ubeyd'in kullandığı hadis usûlü ıstılahlarının tetkikine tahsis edilmiştir.

Sened Tenkidi ve Metin Tenkidi olmak üzere iki alt başlıktan oluşan üçüncü kısımda öncelikle onun mücerret olarak râvîler hakkında yaptığı değerlendirmeler bir arada verilerek bir münekkit olup olmadığının tespiti yapılmaya çalışılmaktadır. Ardından eserlerinde sened bakımından eleştirdiği rivâyetler üzerinde durulmaktadır. Burada öncelikle râvîlerden hareketle tenkit ettikleri ele alınarak bir önceki husus teyit edilmektedir. Yine bu noktada bir fikir verecek olan senedlerdeki kopukluk sebebiyle yaptığı tenkitler de içinde bulunduğu dönemin anlayışı ile ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır.

Metin tenkidine tahsis edilen kısım, lafız ve muhteva tenkidi olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. Lafız Tenkidi başlığı altında Ebû Ubeyd'in esasen bir dilbilimci olması hasebiyle öne çıkan hadis metinlerinde/lafızlarında görülen yazım/okuyuş

hatalarına yönelik tashih uygulamaları ele alınmaktadır. Tashîf ve tahrîfin tarihine, mahiyetine dair kısa bir girişin ardından Ebû Ubeyd'in irab hatası bulunan rivâyetler karşısında takındığı tavır üzerinde durulmakta, daha sonra tashîh uygulamaları örneklerle ele alınmaktadır. Muhteva tenkidi başlığı altında ise Ebû Ubeyd'in hadislerin içeriklerini, tespit edilmiş ölçütlere arz ederek rivâyetlerin sıhhati hakkında hüküm verip vermediği tetkik edilmektedir.

II. METOT

Son dönemde şahıs konulu tezlere negatif bir yaklaşım sergilenmekle birlikte bu tür çalışmalar akademik araştırmalarda en çok tercih edilen alanlardan olma özelliğini sürdürmektedir. Bu her iki durum, sözkonusu araştırmaların formatı ve sınırlarının nisbeten belirli ve dar olmasına ilaveten örnek olabilecek pek çok çalışmanın bulunması gibi sebeplerin etkisiyle kolay bir çalışma sahası olarak görülmesi ile ilgilidir. Bununla birlikte bu tarz çalışmalarda kuru ve salt tasvirî bir metot benimsemekten ziyade ele alınan şahsı eserleri ve fikirleri ile birlikte, içinde yaşadığı dönemin anlayış ve gelişmeleriyle ilişkilendirme amaçlandığında belli bir görevin ifa edildiği, ilgili ilim dalının tarihine ve gelişimine dair inşa çabasında bir boşluğun doldurulduğu söylenebilir.

Araştırmada zaman zaman tasvirî/deskriptif bir yöntem takip edilmesine rağmen konular mümkün olduğunca örnekler üzerinden ele alınmaya gayret edilmiştir. Ebû Ubeyd'in hadisçiliği, sadece eserlerinden hareketle betimlenmekle yetinilmemiş, içinde bulunduğu dönemin ilmî anlayışı ile ilişkilendirilmeye, onunla ilgili sonraki dönem kaynaklarda verilen teknik bilgiler, eserleri üzerinden teyit edilmeye, örneklerle somut hale getirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla özellikle bu noktada ve genel olarak araştırma boyunca ilk kaynaklara inilmeye özen gösterilmiştir.

Çalışma, Ebû Ubeyd'in herhangi bir eseriyle sınırlandırılmamıştır. Pek çok eseri arasından tek bir eseri seçilerek konu sınırlandırılıp derinlemesine bir inceleme düşünülebilirdi. Ancak onun en meşhur eseri olan *Garîbu'l-hadîs*'i de son tahlilde dil alanında kaleme alınmış bir eser-sözlüktür. Yani doğrudan hadis sahasına ait bir eseri yoktur. Dolayısıyla herhangi bir eserinin konu dışı bırakılması durumunda, Ebû Ubeyd'in bazı özelliklerinin de konu dışı kalacak olması ihtimali böyle bir yol tercih edilmesine sebep olmuştur.

Dokümantasyon metodunun² işletildiği bu araştırmada yazım esasları açısından eser, müellif/muhakkik, râvî, grup/fırka/ekol isimlerinin yazımında Türkiye’de ilahiyat alanında akademik araştırmalar için belli bir standart temin ettiği düşünülen Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin yazım kriterleri mümkün olduğunca takip edilmeye çalışılmıştır. Ancak örneğin İbn Ebî Şeybe, Ebû Abdillah örneklerinde görüldüğü üzere “Ebû”, “İbn” ve kısaltması “b.”nin kendinden sonraki kelimenin irabına tesir ettirilmesi tercih edilmiştir. Okunması/zabtı müşkil isim ve nisbeler için Sem’ânî’nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*’ı başta olmak üzere ilgili eserlere başvurulmuştur. Vefat tarihleri mümkün olduğunca tespit edilmeye ve 20-25 sayfada bir tekrar verilmeye çalışılmış, bu hususta da yine büyük ölçüde TDV İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır.

III. KAYNAKLAR

Çalışmanın ana kaynaklarını büyük ölçüde bizzat Ebû Ubeyd’in kendi eserleri oluşturmaktadır. Bu eserlerin tanıtımı, “Eserleri” başlığı altında yapıldığı için burada ayrıca bu hususa girilmeyecektir. Ebû Ubeyd’in hadisçiliğinin tespit edilebileceği, hadis ilmi ile ilgili olarak değerlendirilebilecek *Garibu’l-hadîs*’ine ilaveten *Kitâbu’l-Emvâl*, *Kitâbu’t-Tahûr*, *Fezâilu’l-Kur’ân*, *Nâsihu’l-Kur’ân*, *Kitâbu’l-Îmân* gibi senedli rivâyetlerle meydana getirdiği eserleri taranmıştır. Bunun yanında gerektiğinde hadis alanı ile ilgisi olmayan diğer eserlerine de müracaat edilmiştir.

Çalışmada doğrudan Ebû Ubeyd’in eserlerinin Arapçası kullanılmakla birlikte bazı durumlarda dilimize yapılmış çevirilerden de istifade edilmiştir. Bazı râvî isimlerinin tespiti hususunda problemler görülmekle birlikte yer yer ilave edilen dipnotlarla kısmen zenginleştirilmiş *Emvâl* çevirisi³ ile konuya dair müstakil bir çalışmanın sonunda yayımlanmış⁴ olan *Kitâbu’l-Îmân* tercümeleleri bu noktada başvurulan kaynaklardandır.

² Olmuş bitmiş, tarihî olayların başta yazılı belgeler/kitaplar olmak üzere çeşitli kaynaklar üzerinden araştırılmasını ifade eden dokümantasyon metodu hakkında bkz. Zeki Arslantürk ve E. Hamit Arslantürk, *Uygulamalı Sosyal Araştırma, Kavramlar-Teknikler-Metotlar-Bilgisayar Uygulamaları*, İstanbul Çamlıca Yayınları, 2010, s. 76-80.

³ Cemalettin Saylık, *Kitâbu’l-Emvâl*, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1981. Sözelimi tercüme boyunca “Nuaym b. Hammâd” yerine “Naîm b. Hammâd”; “İbn Lehîa yerine İbn Lüheya”; “Şucâ’ b. el-Velîd” yerine “Şeccâ’ b. el-Velîd” şeklindeki yazımlar tercih edilmiştir. Tercümenin, ilk üç buçuk asırdaki eserleri dilimize kazandırmayı hedefleyen “İslâm Klasikleri” üst başlığı altındaki bir proje çerçevesinde tekrar gözden geçirilerek yayımlanması planlanmaktadır.

⁴ Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler; Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2002, s. 209-252.

Ebû Ubeyd'in hayatı ve ilgili diğer konular, tabakât-terâcim literatürü esas alınarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Ebû Ubeyd'in çeşitli alanlarda öne çıkmış olması sebebiyle farklı ilim dallarına dair biyografi kaynakları onun hakkında bilgiler ihtiva edebilmektedir. Burada mümkün olduğunca en erken kaynaklar kullanılmaya çalışılmıştır. Bu noktada en önemli kaynak -Ebû Ubeyd'in hayatının büyük bölümünü Bağdat'ta geçirmiş olması sebebiyle- Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), Bağdat'ta çok az bir süre bile olsa bulunmuş âlimler hakkında malumat vermeyi hedeflediği *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm* isimli eseridir. Nitekim bu eser, sonraki pek çok kaynakta yer alan bilgilerin de asıl kaynağını teşkil etmektedir. Erken dönem eserlerinde yer alan kapalı ifadelerin anlaşılması ve günümüze ulaşmayan bazı eserleri ihtiva etmeleri sebebiyle nispeten geç dönem biyografi kaynakları da araştırma esnasında ihmal edilmemiştir. Bu noktada Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'sı* ve İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'i de araştırma boyunca sıklıkla kullanan kaynaklardandır.

Ebu Ubeyd'in bir dilci olması sebebiyle, başta Ebü't-Tayyib el-Luğavî'nin (ö. 351/962) Basra ve Kûfe mekteplerine mensup dilcilerin biyografilerini bir araya getirdiği *Merâtibu'n-nahviyyîn*'i ile en önemli kaynağı Ebü't-Tayyib'in *Merâtib*'i olan Ebû Bekr ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* isimli eseri olmak üzere dilcilere dair tabakât kaynaklarından da istifade edilmiştir.

Ayrıca Kâsım b. Sellâm'ın eserlerini yayıma hazırlayan muhakkiklerin, eserlere yazdığı mukaddimelerden, gerek doğrudan gerek kaynağa gitme noktasında istifade edilmiştir.

Ebû Ubeyd'in içinde yaşadığı hicrî 2. ve 3. asırlarda kaleme alınmış eserler ve bu eserler üzerine daha sonra yapılmış çalışmalar ya da ilgili dönemde yaşamış âlimler ve bu isimler üzerine yapılmış araştırmalar da elden geldiğince dikkate alınmaya çalışılmıştır.

Hadis usûlüne dair kaleme alınmış eserler ve ilgili ansiklopedi maddeleri de istifade edilen diğer kaynaklardandır. Başta *el-Mektebetu's-şamile* olmak üzere çeşitli programlara da araştırma boyunca müracaat edilmiştir.

Araştırmada Ebû Ubeyd ile ilgili gerek ülkemizde gerek yurt dışında yapılmış bir takım çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Ülkemizde M. Hayri Kırbaoğlu tarafından bir doktora semineri olarak hazırlanan ve Ebû Ubeyd özelinde yapılan en erken tarihli çalışma özelliği taşıyan *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (Hayatı, İlmî Mevkii, Eserleri)* isimli çalışma, başlıktan da anlaşılacağı üzere Ebû Ubeyd çalışmalarına genel bir giriş mahiyetindedir.⁵

Yusuf Akgül tarafından hazırlanmış *Edebî Tür Olarak Garibu'l-hadîs (Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi)* isimli doktora tezinde Ebû Ubeyd, İbn Kuteybe ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ilgili eserleri muhteva ve metod olmak üzere çeşitli açılardan karşılaştırılarak ele alınmaktadır.⁶ Hicrî 3. asırdan 7. asra kadar kaleme alınmış meşhur *Garibu'l-hadîs*leri konu edinen Neclâ Abdüddâim tarafından Sudan'da yapılmış *Eşheru kütübi garîbi'l-hadîs mine'l-karni's-sâlisi'l-hicrî ile 'l-karni's-sâdisi'l-hicrî* isimli bir doktora tezinde Ebû Ubeyd'in hayatı ve eserine dair genel bilgilerin ardından, eserinde takip ettiği metod maddeler halinde ele alınmaktadır.⁷ Kâsım Yâsir ez-Zeydî ve Velîd b. Ahmed el-Hüseyin tarafından hazırlanan *Menhecu Ebî Ubeyd fî tefsîri Garîbi'l-hadîs* isimli çalışmada ise Ebû Ubeyd'in takip ettiği metod hakkında nispeten daha ayrıntılı bilgiler verilmektedir. “Ulûmu'l-Kur'ân”, “fıkıh”, “tarih” gibi başlıklar altında Ebû Ubeyd'in *Garibu'l-hadîs 'inde* bulunup ilgili başlıklar altına girebilecek konulara temas edilen araştırmada, “ulûmu'l-hadîs” başlığı altında da kullandığı ıstılahlar üzerinde durulmakta ve bazı yan konulara değinilmektedir.⁸

Kâzım Aşıkçı tarafından, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda yapılmış *Ebû Ubeyd ve Garibu'l-Hadîs 'indeki Dile Dair Açıklamaların Tahlili* isimli bir yüksek lisans tezinde ise Kâsım b. Sellâm'ın söz konusu eserindeki garîb kelime açıklamaları tahlil edilmektedir.⁹

⁵ Ankara Üniversitesi, Ankara, 1979. Bu vesileyle söz konusu çalışmayı bizim için temin eden Suat KOCA'ya teşekkürlerimi arz ediyorum.

⁶ Garibu'l-hadîs ilmi ile ilgili yapılmış, Adem Dölek'e ait *Garibu'l-Hadis Edebiyatı ve Abdullatîf el-Bağdâdî'nin “el-Mücerred fî Garîbi'l-Hadis” İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi* (Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1984) ve Veli Kayhan'a ait *Garibu'l-Hadîs İlmî: Mahiyeti, Tarihçesi, Müellifler ve İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmaları* (Erciyes Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1996) isimli çalışmalarda, Ebû Ubeyd ve eseri hakkında kısa ve genel bilgiler verilmekle hatta ismen zikredilmekle yetinildiği söylenebilir.

⁷ Câmi'atu Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2013/1434.

⁸ Kâsım Yâsir ez-Zeydî ve Velîd b. Ahmed el-Hüseyin, *Menhecu Ebî Ubeyd fî tefsîri Garîbi'l-hadîs*, Leeds, Silsiletu an Mecelleti'l-Hikme, 1999, s. 271-287.

⁹ Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2001.

Sâid Bekdâş tarafından Mekke’de, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesinde hazırlanan *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve mâ saraha bi ihtiyârihî mine ’l-mesâili ’l-fikhiyyeti fî kitâbihî Garîbi ’l-hadîs ve ’l-âsâr müvâzenen bi-ârâ’i e ’immeti ’l-mezâhibi ’l-erba’a* isimli yüksek lisans tezinde, Ebû Ubeyd’in *Garîbu ’l-hadîs*’te, rivâyetlerde geçen garîb kelimeleri açıkladıktan sonra yer yer ortaya koyduğu fikhî görüşleri dört mezhep ile mukayese edilmiştir.¹⁰ Tezin Ebû Ubeyd’in hayatı ve ilmî mevkisine dair olan giriş kısmı *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm imâmun müctehidun ve muhaddisun fakîhun ve luğaviyyun bâri’un* adıyla müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır.¹¹ Mezkûr çalışmalar içerisinde Ebû Ubeyd’in hadisçiliğine değinen ve bunu müstakil bir başlık altında arz eden Sâid Bekdâş olmuştur. Bekdâş, “Hadis ve Hadis İlimlerindeki Konumu ve Eserleri” başlığı altında, ilk olarak muhaddislerin onun hakkındaki ifadelerine yer vermekte, ardından talebesi Ali b. Abdilazîz el-Begavî’ye (ö. 286/899) yazdırdığı cüz’üne kısaca değindikten sonra *Garîbu ’l-hadîs*’i üzerinde durmaktadır.¹²

Abdussamed b. Bekr b. İbrâhim Âbid, *Tahrîcu ’l-ehâdîs ve ’l-âsâri ’l-vâride fî Kitâbi ’l-Emvâl li-Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm* başlıklı doktora tezinde, *Kitâbu ’l-Emvâl*’deki hadislerin tahririni yapmıştır.¹³ Tek tek bütün rivâyetlerin tetkik edildiği tezde önce rivâyetin senedinde bulunan râvîler hakkındaki değerlendirmeler sunulmakta, ardından geçtiği hadis kaynaklarına işaret edilmekte, son olarak da sıhhat durumu iki üç kelime ile belirtilmektedir. Ebû Ubeyd ve eseri hakkında genel bilgiler veren çalışma yedi maddelik bir “hâtîme” bölümü ile sona ermektedir. Burada Ebû Ubeyd’in hadis ve ricâl âlimi olduğu, kitabına uydurma rivâyetleri almadığı, ilgili konuda sahih hadis bulunmadığında mürsel hadis ile amel ettiği gibi onun hadisçiliğine dair bazı özelliklerine birer cümle ile değinilmekle yetinilmektedir.¹⁴

¹⁰ Câmi’atu Ümmü’l-Kurâ, Mekke, h.1408.

¹¹ Dimaşk, Dâru’l-Kalem, 1991.

¹² Bkz. Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 105-123.

¹³ Câmi’atu Ümmü’l-Kurâ, Mekke, 1984/1404.

¹⁴ Beşir Gözübenli tarafından hazırlanan *Ebû Yûsuf’un Kitâbu ’l-Harâc’ı ile Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın Kitâbu ’l-Emvâl’inin Mukayeseleri* isimli yüksek lisans tezinde (Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1981) sadece Ebû Ubeyd’in eserinin rivâyet açısından daha zengin olduğuna işaret edilmekte, bunun haricinde hadis ilmi özelinde herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Fâruk Hammâde'nin danışmanlığında, Nûreddin ed-Devrî tarafından hazırlanmış *Fıkhu'l-hadîs inde Ebî Ubeyd ve eseruhû fî mesâliki'l-müctehidîn* isimli bir yüksek lisans tezine tüm uğraşlara rağmen ulaşılammıştır.¹⁵

¹⁵ Câmi'atu Muhammed el-Hâmis, Rabat, 1989/1409. Tezi temin edebilme adına gayret gösteren Dr. Abdul Ghani Ali Al-Ahjury ve Dr. Fahreddin Yıldız'a tüm uğraşları için müteşekkirim.

BİRİNCİ BÖLÜM
(KÂSİM b. SELLÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM ve HAYATI)

I. YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

A. COĞRAFİ ÇEVRE

Ebû Ubeyd Herat doğumludur. Fakat hayatının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçirmiştir. Buna ek olarak uzun bir süre Tarsus'ta kadılık yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu üç merkezin ana hatlarıyla da olsa tanıtılmasında fayda olacaktır.

Günümüzde Afganistan toprakları içinde yer alan Herat, Horasan bölgesinin en büyük şehirlerindedir. Geçmişi çok eskilere dayanan bu şehir, Hz. Osman zamanında (31/652) Müslümanların eline geçmiştir. İbn Sellâm'ın yirmili yaşlarına kadar kaldığı ve temel eğitimini aldığı bu şehir, doğumuna tekabül eden yıllarda bazı iç karışıklıklara maruz kalmıştır.¹⁶

Ebû Ubeyd hayatının 18 yılını Tarsus kadısı olarak sürdürmüştür. Bugün ülkemiz sınırları içerisinde Mersin iline bağlı bir ilçe olan Tarsus çok eski bir şehirdir. 16/637 yılında, Hz. Ömer devrinde İslâm topraklarına katılmıştır. İslâm-Bizans mücadelesinde askerî ve stratejik öneme sahip olan ve “sügûr” (سوغور) adı verilen uç vilayetlerden biri haline gelmiş, bu özelliği sebebiyle de Bizans'a yönelik seferlerde askerî bir üs olarak kullanılmıştır.¹⁷

Kâsım b. Sellâm'ın hayatının büyük bölümünü geçirdiği Bağdat veya Medînetusselâm, Abbâsî devleti için yeni bir başşehir arayışına giren halife Ebû Cafer el-Mansûr (ö. 158/775) tarafından kurulmuştur. Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine yaklaştıkları bir bölgede, hicrî 141 veya 142'de inşasına başlanan şehir, 4-5 yıllık bir inşa sürecinin ardından 146/763 yılında tamamlanmıştır.¹⁸

Abbâsî hükümrânlığı boyunca devlete başkentlik yapan Bağdat, ticaret ve tarıma oldukça elverişli bir konuma sahiptir. Şehir, siyasî karışıklıklardan büyük zararlar görse de hicrî 3. ve 4. yüzyıllarda İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezidir. Emevîler devrinde başlayan tercüme faaliyetleri Abbâsîler

¹⁶ Peygamberlik iddiasında bulunan bir şahsın sebep olduğu isyanlar bu karışıklıkların en önde gelenlerindedir. Herat hakkında bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-VII, Beyrut, Dâru Sâdır, 1995, V, 396; Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, XVII, 215-8.

¹⁷ Tarsus hakkında geniş bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 28-9; Ali Sinan Bilgili, “Tarsus”, *DİA*, XL, 111-4.

¹⁸ Bağdat şehrinin kuruluşu ve inşası için bkz. Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Uludağ Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2010, s. 24-43.

döneminde Bağdat merkezli olarak daha sistemli bir şekilde sürdürülmüştür. Matematik, tıp, astronomi, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ve din dışı ilimler sahasında büyük bir merkez haline gelmiştir.¹⁹

B. SİYASÎ ORTAM

Hız. Osman'ın şehadetiyle başlayan sancılı sürecin sonunda hilafet makamı Emevî ailesinin eline geçti. Ancak Emevîler Arap etnik unsuruna dayalı bir siyaset takip etti ve mevâlîyi yer yer dışlayan bir politika izledi. Siyasî olarak olumsuz netice veren uygulamaları bununla sınırlı kalmadı; kabileler arası mücadelelere gerekli müdahaleyi yapamadıkları gibi hânedân içi problemlere çözüm de bulamadılar. Bu da önemli görevlere vasıfsız yöneticilerin atanmasına sebep oldu. Bütün bu zaaflar çok kısa bir zaman zarfında İslâm toplumunun genelinde ciddî tepkilerin oluşmasına ve neticede Abbâsîlerin iktidarı ile son bulacak harekete yol açtı.²⁰

Ebû Ubeyd, 132-656/750-1258 yılları arasında hüküm sürerek İslâm tarihinin Osmanlılardan sonra en uzun ömürlü hanedanı olan Abbâsîler devletinin ilk döneminde²¹ yaşamıştır. Nitekim o, Ebû Cafer el-Mansûr'un (ö. 158/775) son zamanlarını, Muhammed el-Mehdî (ö. 169/785), Mûsâ el-Hâdî-İlelhak (ö. 170/786), Hârûnurreşîd (ö. 193/809), Emîn (ö. 198/813), Me'mûn (ö. 218/833) ve Mu'tasım-billah (ö. 227/842) iktidarlarını idrak etmiştir.

Ebû Ubeyd'in doğumu Abbâsîlerin ikinci halifesi olan ve hanedanın gerçek kurucusu kabul edilen Ebû Cafer el-Mansûr'un (136-158/754-775) hilafetinin son zamanlarına tekabül etmektedir. Mansûr iktidarı daha ziyade iç karışıklıkların ön plana çıktığı bir dönemdir.²² Ebû Cafer ölmeden önce -ilk halife Seffâh'ın vasiyeti olan İsa b.

¹⁹ Bağdat hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, Abdülkerim Özeydî v.d., "Bağdat", *DİA*, IV, 433-442; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*.

²⁰ Emevîlerin son dönemi ve yıkılışı ile Abbâsîlerin kuruluşu hakkında bkz. Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-VI, (çev. İsmail Yiğit ve Sadruddîn Gümüş), İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1985, II, 281-308; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 31-4; İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 94-5.

²¹ Buna göre devletin kuruluşundan Mütevekkil'e kadar olan süreç "ilk dönem", Mütevekkil sonrası ise "ikinci dönem" olmaktadır. Bu ve diğer tasnifler hakkında bilgi için bkz. Mehmet Emin Şen, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, Selçuk Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2008, s. 18-9.

²² Bu dönem Emevîlere karşı olan faaliyette mühim rol oynamış, hareketin başarıya ulaşmasını sağlamış, güçlü ve Abbâsîler üzerinde oldukça etkili bir şahsiyet olan (Bkz. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 300-4) İranlı Ebû Müslim el-Horasânî ile halifelik iddiasında bulunan Mansûr'un amcası Abdullah b. Ali'nin birbiriyle mücadelelerine sahne olmuştur. Abdullah b. Ali hareketini Ebû Müslim ile bastıran Mansûr, Ebû Müslim'in gölgesinde kalmaya tahammül edemeyerek onu da öldürtmüştür.

Mûsâ yerine- oğlu Muhammed el-Mehdî'yi veliaht tayin etmiştir.²³ Mehdî döneminde de (158-169/775-785) yönetimin temel meselesi iç isyanlar olmuştur. Yaklaşık on yıllık bu dönem, kendisinden önceki Abbâsî halifelerinin devrinde hâkim olan şiddet ve baskı dönemi ile sonraki iktidarların temayüz ettiği itidal ve yumuşama dönemi arasında bir intikal safhası kabul edilir.²⁴

Mûsâ el-Hâdî'nin çok kısa süren halifeliği (169-170/785-786) yine bazı isyanları bastırmaya çalışmakla geçmiştir. Kardeşi Hârûnurreşîd'i azledip yerine oğlu Cafer'i veliaht tayin etmek istemişse de vefatı sebebiyle bunu yerine getirememiştir.²⁵ Abbâsî halifelerinin en meşhuru olan Hârûnurreşîd'in (170-193/786-809) dönemi, önceki dönemlerden intikal eden bazı iç huzursuzluklar sebebiyle bir kısım kalkışmalarla mücadele ile geçmiştir. Hârûn, yönetimde etkin olan Bermekî ailesini bertaraf etmiş,²⁶ dış siyasette de Bizans üzerine Mehdî tarafından başlatılmış olan seferleri devam ettirmiştir.²⁷

Eğlence ve rahata düşkün olan Emîn'in dönemi (193-198/809-813) fitne ve çalkantılarla doludur. Babası Hârûnurreşîd'e verdiği ahitten cayıp oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin etmek istemesi üzerine Me'mûn ile aralarında vuku bulan fitne, dönemin en mühim olayıdır.²⁸ Yönetimde İranlı unsurların hâkim olmasından memnuniyetsizlik duyan

(137/755) böylece İran nüfuzu kırılır gibi görünse de bu sefer yine İran asıllı Bermekîler ön plana çıkmaya başlamışlardır (Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34). Ebû Cafer el-Mansûr dönemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel dirâsetun fi't-târîhi's-siyâsi ve'l-idâri ve'l-mâlî*, Beyrut, Dâru't-Talî'a, 1997, s. 55-83.

²³ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 318-9.

²⁴ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 334.

²⁵ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 337-8; Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, s. 102.

²⁶ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 345-354. Aynı zamanda Hârûnurreşîd'in mürebbsi olan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805) üst düzey yetkilerle 17 yıl vezirlik yapmıştır. Abbâsîler'in en parlak dönemleri kabul edilen bu süreç, Yahyâ ve oğullarının Hârûnurreşîd tarafından görevlerinden alınıp hapse atılması ile sona ermiştir (Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 54-5). Bermekî hanedanı ile Hârûnurreşîd arasındaki ilişkiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, s. 121-137.

²⁷ Abbâsîler devrinde siyasî, iktisadî ve dinî sebeplere dayanan isyanlara sıklıkla rastlanılmakla birlikte fetih amaçlı savaşlara pek az rastlanılmaktadır. Yeni hanedan zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine içeride refahı sağlama yoluna gitmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Bununla birlikte ihtilali takip eden birkaç yıllık bir sükûnet devresinden sonra Bizans'a karşı gazalar yeniden başlamıştır (Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 36).

²⁸ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk)*, I-XI, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Kahire, Dâru'l-Ma'ârif, t.y., VIII, 374-387; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, I-X, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997, V, 401-8. Emîn-Me'mûn mücadelesi bir anlamda Arap-İran mücadelesidir. Anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan Emîn'i Araplar; annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn'u da İranlılar desteklemiş, neticede Me'mûn'un galip gelmesi, Arapları devlet idaresinden tamamen uzaklaştırmıştır (Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 390; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34).

Me'mûn'un (198-218/813-833) iktidarında siyasî ve askerî dengeler Türkler lehine değişmeye başlamıştır. Hilafeti döneminde başka bir takım iç karışıklıklar²⁹ vuku bulmuş olmakla birlikte en önemli olay *Mihne* hadisesidir. Öncelikle kadıların ardından da halk üzerinde nüfuz sahibi fakih ve muhaddislerin Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığına dair sorguya çekilmelerini ifade eden Mihne, bütün İslâm tarihinin en mühim olaylarından birine delâlet eder. Kökeni hakkında farklı teoriler ileri sürülen Halku'l-Kur'ân meselesi Me'mûn'a kadar ferdî planda tartışılmış, topluma mal olmamıştır. Ancak Me'mûn döneminde Kur'ân'ın yaratılmış olduğu doktrini devletin resmî inancı haline getirilmiştir.

Me'mûn, 218/833 yılında Bağdat valisi İshâk b. İbrâhim'e (ö. 235/849) yazdığı ilk mektubunda kadıları toplayarak, -ilk defa Dımaşk'ta Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından ortaya atılan- Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda sorguya çekmesini, beyan ettikleri görüşleri kendisine bildirmesini istemiştir. Halife bu ilk mektubu takiben yazdığı diğer mektuplarında da³⁰, aralarında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9) Yahyâ b. Maîn gibi isimlerin de dâhil olduğu fakih ve muhaddislerden oluşan âlimler grubunu sorgulamasını, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu benimsemeyenlere resmî görev verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini emretmiştir. Bunun üzerine vali, kadıları ve ehl-i hadîs zümresine dâhil olan âlimleri sorguya çekmiş, halifenin isteği doğrultusunda cevap veren ve çoğunluğu teşkil eden kadı ve âlimleri serbest bırakmıştır. Sadece Bağdat ile sınırlı kalmayan sorgulamalarda âlimler sorguya çekilmekle yetinilmemiş, türlü eziyet ve işkenceler görmüşlerdir. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen sayılı birkaç isim ağır baskılara maruz kalmıştır. Bir kısmı bu eziyetlere dayanamamış, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ikrar etmişken, diğer bir kısmı ise görüşünden dönmekte diretmiştir.³¹

Me'mûn, oğlu yerine kardeşi Mu'tasım Billah'ı tayin etmiş, o da görevi süresince (218-227/833-842) ağabeyi gibi Türklere güvenmeye, önemli mevkilerde onlara yer vermeye devam etmiştir.³² Mu'tasım, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettirmek için zor

²⁹ Bkz. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 363-7.

³⁰ Me'mûn'un, vali İshâk b. İbrâhim'e gönderdiği mektupların metinleri için bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, 631-644.

³¹ Mihne hadisesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, 26-7; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 371-5; Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı Ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 11-25.

³² Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 35.

kullanmak hususunda kardeşi Me'mûn'un vasiyetine³³ uymuş, aksini söylemekle tanınmış ilim adamlarına eziyeti ve baskıyı artırmıştır.³⁴ Halku'l-Kur'ân soruşturmaları yanında Hint kökenli ayaklanmalar da bu dönemin bir diğer önemli olayıdır.³⁵ Ayrıca Mu'tasım'ın Türkler hakkında yürüttüğü siyaset, Araplar tarafından tepkiyle karşılanmış ve isyanlara sebep olmuştur.³⁶

Kâsım b. Sellâm, Mu'tasım'ın hilafeti sırasında vefat etmiş olup onun hilafetinin son yıllarını görememiştir.

C. İLMÎ ORTAM

Abbâsîler devrinin ilk zamanları, İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir çağdır. İslâm dünyasında çeşitli müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiş, zamanla gelişerek modern Avrupa medeniyetinin doğmasında da etkili olmuştur. İslâm dünyasında filolojik, dinî, sosyal ve tabiî ilimler sahasındaki ilk çalışmaların bir kısmı Emevîler devrinde başlamış olmakla birlikte, bu konuların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil birer ilim dalı haline gelmesi Abbâsîler döneminde olmuştur.³⁷ Özeldede hadis ilmi ve alt dalları genel olarak ise bütün ilim dalları Abbâsî ihtilali ile birlikte hızlı bir ilerleme ve gelişim sürecine girmiştir.

Kâsım b. Sellâm'ın hadisçiliğinin inceleneceği bu çalışmada yaşadığı dönemde hadis ilminin durumunun, belli başlı özelliklerinin ve bu ilimle ilgili tartışmaların bilinmesi, onun hadise yaklaşımının sağlıklı olarak tespiti açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Ebû Ubeyd diğer bir takım ilim dallarıyla da ilgilenmiştir. Bu sebeple Ebû Ubeyd ve hadis anlayışının doğru olarak anlaşılması noktasında yardımcı olabileceği düşüncesinden hareketle bu ilimlere de ayrı bir başlık altında kısaca temas edilecektir.

1. Hadis

Ebû Ubeyd'in içinde yaşadığı hicrî 2. asrın ikinci yarısı ile hicrî 3. asrın ilk çeyreği (150-225/767-839) *Kütüb-i sitte*'yi oluşturan meşhur altı hadis mecmuasının tasnifinin hemen öncesine yani hadis ilminin altın çağına geçiş merhalesine tekabül etmektedir.

³³ Taberî, *Târîh*, VIII, 648.

³⁴ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 372.

³⁵ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 373-4.

³⁶ Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 375.

³⁷ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 40-1.

Hadis vaz'ının önünü almak amacıyla cerh-ta'dîl ilminin teşekkülü, sistemleşmesi ve bu ilmin kurucu isimlerinin ortaya çıkması;³⁸ hicrî 1. asrın sonunda hadisin ayrılmaz parçası haline gelen isnadın tam ve sistemli olmasa bile işlevini sürdürmesi;³⁹ tedvin faaliyetinin ardından hadislerin tasnifine geçilmesi ve ilk musannef eserlerin ortaya konması⁴⁰ bu dönemin öne çıkan özellikleridir.

Bu dönemde kaleme alınan eserler daha sonraki eserlerin, özellikle altı ana hadis kitabının yazılı kaynaklarını oluşturmakta, bu kaynaklara hem rivâyet açısından hem de kitapların tasnifi ve başlıklandırılması açısından emsal teşkil etmektedirler.⁴¹

Ebû Ubeyd'in içinde yaşadığı dönem hadisi/sünneti kısmen ve sistemli olmasa da toptan inkâr faaliyetlerine de tanıklık etmiştir.⁴² Bunun yanında hadislerin bilgi açısından değeri, sıhhatinin tespiti ve yorumlanması gibi konularda farklı yaklaşımlara sahip ehl-i re'y ve ehl-i hadîs gibi ekollerin neşeti ve bu gruplar arasındaki tartışmalar da dönemin öne çıkan özelliklerindedir.⁴³

Emevîler zamanında başlayan iman-amel ilişkisi, insanın hürriyeti ve filleri, Allah'ın zatı ve sıfatları, imamet ve Hz. Ali'nin efdaliyeti, ru'yettullah gibi itikadî

³⁸ Pek çok münekkit âlimin yetiştiği (Bkz. Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi Cerh ve Ta'dîl İlmi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1997, s. 54-5) Etbâu't-Tâbiîn döneminde/hicrî 2. asırda, râvî tenkitlerinde artışlar görülmekte, teorik açıklamalarla birlikte ıstılahlar da çeşitlenmeye ve yaygınlaşmaya başlamaktadır (Halil İbrâhim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi, Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015, s. 115).

³⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2012, s. 38-9.

⁴⁰ Bkz. Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer B. Raşid'in Cami'i", *Türkiyat Mecmuası*, 1955, c: XII, s. 118-120.

⁴¹ Son yapılan çalışmalarla birlikte hadis rivâyetinin sadece ezberden yapıldığı şeklindeki kanaat sorgulanmış ve bu düşüncenin yanlış olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Buhârî başta olmak üzere büyük musanniflerin, eserlerini ülke ülke, hoca hoca gezip hadis toplayarak oluşturdukları yönündeki yaygın kanaatin aksine, kendilerinden önceki dönemde kaleme alınmış çalışmalardan istifade ederek hazırladıkları ileri sürülmüştür. Bu konuda akla ilk gelecek isim Fuat Sezgin ve *Buhârî'nin Kaynakları Üzerine Araştırmalar* (İstanbul, 1956) isimli çalışmasıdır. Müslim ve *Sahîh*'i özelinde yapılmış bir çalışma için bkz. Dilek Tekin, *Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015; a.mlf., *Müslim'in Sahîh'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler*, Hadis ve Siyer Araştırmaları/Hadîth and Sira Studies, 2015, c: I, sy. 1, s. 124-163. Müsteşriklerin konuya yaklaşımları hakkında bkz. Dilek Tekin, *Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivayeti Meselesine Bakışları*, KTÜİFD, 2015, c: II, sy. 1, s. 41-62. Ayrıca bkz. Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Döneminde Bilimlerin Sözlü veya Yazılı Rivayeti Sorunu*, (çev. Nimetullah Akın), AÜİFD, 2007, c: XLVIII, sy. 2, s. 171-196.

⁴² Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, TDV Yayınları, 2009, s. 190.

⁴³ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 50. Söz konusu ekollerin hadise/sünnete yaklaşımları hakkında daha fazlası için bkz. Yücel, a.g.e., s. 49-70. İlgili dönemde kaleme alınmış Şâfiî'nin, *er-Risâle* isimli eseri Hadisin/sünnetin değeri ve haber-i vâhidlerin hücciyeti etrafındaki tartışmalar hakkında önemli bilgiler içermektedir.

konular Abbâsîler döneminde de tartışılmaya devam etmiş hatta halku'l-Kur'ân örneğinde olduğu üzere daha da genişlemiştir. Söz konusu tartışmaların hadis ilmi ve edebiyatına yansımaları da olmuştur. Bu bağlamda müstakil bir literatür teşekkül etmiştir.⁴⁴ Ayrıca başta *Kütüb-i sitte* koleksiyonu olmak üzere kaynaklarda söz konusu tartışmaların izleri rahatlıkla sürülebilir durumdadır.⁴⁵

Tezin ilerleyen kısımlarında, yeri geldiğinde hadis ilminin ilgili zaman dilimindeki özellikleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

2. Diğer İlimler

Abbâsîler dönemi, hadise ilaveten diğer pek çok İslâmî ilim dalında önemli gelişmelerin görüldüğü bir dönemdir. Kelâm ilmi de Abbâsîler zamanında sistemleşmiş, bazı itikâdî mezhepler bu dönemde kurulup gelişirken bazıları ise sönüp gitmiştir. Bu dönemde yukarıda zikredilen fikrî konular etrafında hararetli tartışmalar meydana gelmiştir. Halku'l-Kur'ân tartışmaları, Mihne soruşturmaları, Mu'tezile'nin devletin resmî mezhebi haline gelmesi gibi gelişmeler bu fikrî-itikadî tartışmaların aynı zamanda siyasî boyutları olduğunu da göstermektedir. Mürcie, Havâric, Cebriyye gibi itikadî fırkaların varlığını devam ettirdiği bu zaman diliminde Mu'tezile en itibarlı günlerini yaşamış,⁴⁶ mezhebin Bağdat ve Basra ekolleri ortaya çıkmıştır.⁴⁷

Abbâsîler dönemi dil ve edebiyat açısından da oldukça verimli bir dönemdir. Kur'ân ve hadislerdeki kelimelere dair sözlük çalışmalarının yapıldığı, Basra ve Kûfe'de

⁴⁴ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 78-81. Tartışmaların etkisiyle ehl-i hadis tarafından oluşturulmuş edebiyat için bkz. Ahmet Özer, *Ehl-i hadis'in Red Literatürü*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.

⁴⁵ Bu tartışmaların hadis edebiyatının oluşumuna Buhârî özelinde etkisi için bkz. Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2005. Ayrıca bkz. Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", AÜİFD, 1992, c. XXXII, sy. 1, s. 183-198. Mihne sürecinin İslâmî ilimlere tesiri için bkz. *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012.

⁴⁶ Abbâsîlerin ilk zamanlarında Sünnîler ve Şiîler etkinen Me'mûn ile birlikte Mu'tezile aktif hale gelmektedir. Mu'tezile mensuplarının üst düzey makamları işgal etmeye başladığı bu dönemde Me'mûn ve veziri İbn Ebî Du'âd (ö. 240/854) ile zirve yapan Mu'tezilî etki, Mihne'nin sonlandırılmasıyla yerini baskı ve zulüm gören âlimlere bırakmış, Mütevekkil ile birlikte hadisçiler söz sahibi olmaya başlamıştır (Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara, OTTO Yayınları, 2015, s. 60-1).

⁴⁷ Bunların dışında Mansûr'un zamanında Râvendiyeye; Mehdî'nin zamanında Mukanna'iyeye; Me'mûn'un döneminde Hürremiyeye gibi İslâm inancı ve tevhid anlayışı ile bağdaşmayacak fikirlere sahip gruplar ortaya çıkmış, isyanlar başlatmıştır. Abbâsîler erken dönemindeki dinî-siyasî hareketler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 407-424.

nahiv ekollerinin teşekkül ettiği bu dönemde, söz konusu alanın çok önemli isimleri yetişmiş, daha sonraları için zengin malumat sunan pek çok eser kaleme alınmıştır.

Kur'ân tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı hicrî 2. asrın başlarına denk gelmekle birlikte bu ilme dair ilk eserler asrın ikinci yarısında telif edilmeye başlanmıştır. Ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle rivâyet ve dirayet metotları teşekkül etmiştir. Ayrıca genel tefsirler ve Kur'ân'da geçen garîb kelimelere dair çalışmalar yanında çeşitli başlıklarla eserler de kaleme alınmıştır. Kıraat-i seb'a ve aşere imamlarının neredeyse tamamı Abbâsîler zamanında yaşamış ve bu ilim dalı ile ilgili çalışmalar aynı devirde doruk noktasına ulaşmıştır.

Abbâsîlerin özellikle ilk iki yüzyılı, fıkhnın tedvin edildiği ve mezheplerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Dört halife ve Emevîler döneminde daha çok çevre ve üstat farklılığı ile fıkhn hükümlerinin ortaya konulmasında kullanılan malzeme çeşitliliğine dayanan Hicâziyyûn-İrâkıyyûn ayrımı, Emevîler'in son döneminden itibaren yerini, hadis ve re'yin İslâm hukukunun kaynakları arasında yer alıp almayacağı veya ne ölçüde alacağı tartışmalarına bırakmış böylece hadis ve re'y ekolleri oluşum sürecine girmiştir.⁴⁸ Fetihlerle birlikte genişleyen İslâm topraklarında çeşitli yeni problemler ortaya çıkmış, farklı anlayış ve yaklaşımlar muhtelif içtihatlarla sebep olmuştur. Bunun neticesinde Irak'ta daha çok re'yi ön plana çıkaran Ebû Hanîfe ve talebelerinin geliştirdiği Hanefiyye, Medine'de amele vurgu yapan Mâlik b. Enes'in imamlık yaptığı Mâlikiyye teşekkül etmiştir. Bu iki grubun özellikle hadise/sünnete yaklaşımına tepki gösteren Şâfiî ise orta bir yol tutmaya çalışmıştır. İslâm hukukunun kanunlaştırma çabalarının da görüldüğü Abbâsîlerin erken döneminde kâdılkudâtlık müessesesi ihdas edilmiş ve kadılar siyasetten bağımsız hale getirilmeye çalışılmıştır.

Tasavvuf hareketinin ortaya çıkışı ve gelişmesi de Abbâsîler dönemine rastlar. Yine bu dönemde farklı millet ve kültürlerle temasa geçilmiş, özellikle Me'mûn'un kurduğu "Beytülhikme" ile birlikte başta felsefe olmak üzere çeşitli alanlara dair eserler Arapça'ya tercüme edilmiştir. Ayrıca bu dönemde tıp, astronomi, kimya gibi alanlarda da önemli gelişmeler görülmektedir.⁴⁹

⁴⁸ Ehl-i hadîs ve ehl-i re'y ekolleri hakkında bkz. Salim Ögüt, "Ehl-i hadîs", *DİA*, X, 507-512; M. Esad Kılıçer, "Ehl-i rey", X, *DİA*, 520-524.

⁴⁹ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 41-6.

Sonuç olarak Ebû Ubeyd her ne kadar yönetim tarafından kontrol altına alınmış olsa da çeşitli grup ve fırkaların farklı sebeplerle isyan girişimlerinde bulunduğu; toplumsal açıdan etkisi yıllarca devam edecek mühim olayların-ayrılıkların meydana geldiği; Emevîlerden sonra gayr-i Arap unsurların ön plana çıktığı, Mehdî'den Vâsık'a kadar Abbâsî hareketinin başarıya ulaşmasında etkin rol oynamış İranlıların, Vâsık'tan sonra ise Türklerin etkili olduğu bir dönemde yaşamıştır. Böylece onun, siyasî istikrarsızlık ve kargaşanın içinde cereyan eden bütün bu gelişmelerin ilme, hadise, kültürel hayata olumsuz değil tam aksi olumlu yönde büyük katkılarda bulunduğu bir ortamda yetiştiği söylenebilir.

II. HAYATI

İslâm ulemâsı herhangi bir ilim şubesi ile iştiğal edip o hususta temayüz eden İslâm âlimlerini pek çok tabakalara, derecelere ayırmışlardır. Bu sayede her âlimin zamanı, muhiti, ihtisas alanı ve bilgisinin intişar sahası bilinmiş olur. Bu cümleden olmak üzere tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi şer'î ilimler ile meşgul olan İslâm âlimleri de tabakâtu'l-muhaddisîn, tabakâtu'l-müfessirîn, tabakâtu'l-mütekellimîn, tabakâtu'l-fukahâ denilen muhtelif tabakalara ayrılmışlardır.⁵⁰ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın biyografisine dair bilgiler de onun pek çok ilimde söz söylemiş, eser telifinde bulunmuş, uzmanlaşmış olması hasebiyle tefsir, dil-nahiv-lügat, fıkıh, hadis, kıraat gibi farklı alanlara dair tabakât-terâcim literatürü yanı sıra muayyen bir fikhî mezhebe mensup âlimlerin hal tercemelerini tanıtmayı hedefleyen eserlerde kaydedile gelmiştir. Burada bu muhtelif kaynaklardan hareketle Kâsım b. Sellâm'ın doğumu-vefatı, ismi-nesebi, ailesi ve geçim kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır.

⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Yayınevi, t.y., I, 312.

A. DOĞUMU

Kaynaklarda doğduğu yer olarak Herat⁵¹ şehri geçmekle birlikte doğum tarihinde ihtilaf edilmiş ve hicrî 150⁵², 151⁵³, 154⁵⁴, 157⁵⁵, 160⁵⁶ gibi farklı rakamlar zikredilmiştir. Bununla birlikte en çok öne çıkan, müelliflerce daha çok tercih edilen 150 ve 154 yılları olmuştur.⁵⁷ “Vefatı” başlığı altındaki değerlendirmelerde de görüleceği üzere 150 veya 151’in daha isabetli olduğu söylenebilir.

⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Medîneti's-selâm*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001, XIV, 393; İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf b. İbrâhim eş-Şeybânî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî/Beyrut, Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1982, III, 13; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim el-İrbilî, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru Sâdır, 1971, IV, 62; Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, I-X, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, Heclî't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, h.1413, II, 154; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, Hindistan, Dâiratu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, h.1326, VIII, 315; Hans L. Gottschalk, “Abû Ubayd al-Kâsım b. Sallâm” *the Encyclopaedia of Islam*, I-VI, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1960, I, 157; Zülfikar Tüccar, “Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellâm”, X, *DİA*, 244. Pek çok kitabının râvisi konumunda olan, en yakın talebelerinden Ali b. Abdilaziz el-Begavî Herat'ta doğduğunu ifade etmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393; Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkı, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985/1405, X, 492).

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 62; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye*, I-IV, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1993/1414, II, 642.

⁵³ İbn Mende, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-İsfehânî, *el-Mütahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkira ve'l-müstatref min ahvâli'n-nâs li'l-ma'rife*, I-III, thk. Âmir Hasan Sabri et-Temîmî, Bahreyn, Vizâratu'l-Adl ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2014, III, 379; Sâid Bekdâş, *Ebü Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm imâmün müctehidun ve muhaddisun fakihun ve luğaviyyun bâri'un*, Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1991, s. 25.

⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 62; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, II, 642; Gottschalk, “Abû Ubayd al-Kâsım b. Sallâm” *EI*², I, 157.

⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, X, 490; Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkı, *el-A'lâm kâmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'i mine'l-Arabî ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin*, I-VIII, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, V, 176.

⁵⁶ Ebü Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâilu'l-Kur'ân ve me'âlimuhû ve âdâbühû*, I-II, thk. Ahmed b. Abdilvâhid el-Hayyâtî, Mağrib, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2009, I, 35, (muhakkikin önsözü).

⁵⁷ Ebü Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 35 (muhakkikin önsözü).

B. İSMİ, NESEBİ, KÜNYESİ

Künyesi Ebû Ubeyd⁵⁸ olan Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Bağdâdî'nin⁵⁹ şeceresine dair bilgiler kendi ismi ve baba ismiyle sınırlıdır. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde dedesinin ismini "Miskîn" olarak zikretmekte, ilaveten dedesinin baba adını da "Zeyd" olarak vermektedir.⁶⁰ Ancak İbnü'n-Nedîm muhtemelen zayıf görmüş olacak ki, 'kîle' lafzıyla bu bilgiyi aktarmaktadır. Nitekim Kâsım b. Sellâm b. Miskîn (ö. 228/842), aynı dönemde yaşamış başka bir kişidir.⁶¹ Künyesi Ebû Muhammed olan ve münekkitler tarafından "zayıf" ve "sadûk" şeklinde nitelenmiş Kâsım b. Sellâm b. Miskîn en-Nemerî el-Basrî, babasından rivâyette bulunması ve Hammâd b. Zeyd'e (ö. 179/795) talebelik yapması açısından Ebû Ubeyd'den ayrılmaktadır.⁶² Ebû Ubeyd ise Hammâd'a yetişemediğini bizzat kendisi ifade etmekte, "Hammâd'dan hadis dinlemek için Basra'ya gittim, fakat oraya vardığımda vefat ettiğini öğrendim." demektedir.⁶³ Bazı son dönem

⁵⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru Sâdır, 1968, VII, 355; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. el-Muğîre el-Cu'fî, *et-Târihu'l-kebîr*, I-VIII, thk. Muhammed Abdülmü'îd Hân, Haydarâbâd, Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, t.y., VII, 172; Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, I-II, thk. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, Medîne, İmâdetu'l-Bahsi'l-ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1984, I, 594; İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeî el-Mısırî, *Târîh*, I-II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1421, II, 172; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 406; Zehebî, *Siyer*, X, 490; a.mlf., *Zikru men iştehera bi künyetihî mine'l-a'yân*, (*Sittü resâil* içinde, haz. Câsim Süleyman ed-Devserî), Kuveyt, ed-Dâru's-Selefiyye, 1988/1408, s. 372; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 315.

⁵⁹ Ebû Ubeyd'in kaynaklarda pek çok nisbesi zikredilmektedir. Nitekim ona babasının ırkına nispetle er-Rûmî ve et-Türkî; yine babasının âzadlısı olduğu kabileye nispetle el-Ezdî, el-Huzâî, el-Ensârî; bizzat kendisinin doğduğu yere nispetle el-Horasânî, el-Herevî; mesleğine nispetle el-Kâdî; ikamet ettiği beldeye nispetle el-Bağdâdî; Arapça bilgisine nisbetle el-Luğavî, en-Nahvî denmektedir. Fakat bunlar içinde en meşhur olanlar el-Herevî ve el-Bağdâdî'dir. Bunların yanında el-Cumahî, el-Harîrî, el-Kûfî gibi ona izafesi hatalı olan nisbeler de bulunmaktadır (Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'an*, I, 21, muhakkikin önsözü).

⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ya'kûb el-Varrâk, thk. İbrâhim Ramazan, *el-Fihrist*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1997, s. 97.

⁶¹ Bunların farklı şahıslar olduğuna dair bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 172; İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, Haydarâbâd, Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1952, VII, 110-1; Ebû'l-Fazl el-Herevî, Ubeydullah b. Abdillâh b. Ahmed, *el-Mu'cem fî müştebihi esâmî el-muhaddisîn*, thk. Muhammed el-Firyâbî, Riyad, Meketebetü'r-Rüşd, 1411, s. 216; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müşferik*, I-III, thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, Dımaşk, Dâru'l-Kâdirî, 1997, III, 1781; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1963/1382, III, 370-1.

⁶² Bu râvî hakkında bilgi için bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 172; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, II, 746; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 110-1; İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd, Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973/1393, IX, 18; Ebû'l-Fazl el-Herevî, *el-Mu'cem fî müştebihi esâmî el-muhaddisîn*, s. 216; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 1781; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 370-1; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 318-9; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Halep, Dâru'r-Reşîd, 1986/1406, s. 450.

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 398.

çalışmalarında da bu iki ismin karıştırıldığı görülür.⁶⁴ Bu tür karışıklıkların aynı veya yakın dönemde benzer isimde birden fazla şahsın yaşamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda Kâsım b. Sellâm adıyla, Ebû Ubeyd ile muasır Kasım b. Sellâm b. Miskîn (ö. 228/842) ve Kâsım b. Sellâm el-Mervezî (ö. 240/854 civarları) olmak üzere iki isim daha verilmektedir.⁶⁵

Zehebî (ö. 748/1348) ise Kâsım b. Sellâm'ın dede ismini “Abdullah” olarak kaydetmiştir.⁶⁶ Bütün bunların dışında kaynaklarda soy kütüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır.

C. AİLESİ

Kaynaklarda ailesi hakkında malumat yok denecek kadar azdır. Annesi, babası, evliliği, çocukları ile ilgili bilgiler birkaç kelimeyle sınırlıdır. Babası Sellâm hakkında kaydedilmiş bilgiler isminin, “ل” harfinin şeddesiyle (سَلَمٌ) şeklinde okunduğu⁶⁷ ve Rum asıllı olup Ezd kabilesinden Heratlı bir kişinin kölesi olduğundan ibarettir.⁶⁸ Bunlara ilaveten onun hamallık yaptığına dair bir kayıt da bulunmaktadır.⁶⁹ Ayrıca oğlu Ebû Ubeyd'i mahalle mektebine yazdırırken kullandığı ifadeden Arapçasının son derece yetersiz olduğu da anlaşılmaktadır.⁷⁰ Nakledildiğine göre babası, Ebû Ubeyd'i göstererek

⁶⁴ Söz gelimi bkz. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*, I-IX, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1982, VIII, 81; Zülfikâr Tüccar, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, X, 244; Kazım Aşıkçı, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Garibu'l-hadis'indeki Dile Dair Açıklamalarının Tahlili*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001, s. 16.

⁶⁵ Bkz. Mizzi, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf, *Tehzibu'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1980, XXIII, 370-1; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 318-9; a.mlf., *Takrîb*, II, 117.

⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, X, 490.

⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 62; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 153.

⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 392; İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I-II, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, t.y., I, 259; Zehebî, *Siyer*, X, 491. İbn Hibbân Ümeyye oğullarının mevlâsı olduğunu söylemekte, Ezd kabilesini zayıf görmektedir (*es-Sikât*, IX, 16). Oryantalistlerce hazırlanan İslâm Ansiklopedisinin Arapça tercümesinde, “Ebû Ubeyd” maddesinde, Ebû Ubeyd'in annesinin Rum bir cariyeye olduğu söylenmektedir (Carl Brockelmann, “Ebû Ubeyd”, *Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-İslâmiyye*, I-XV, (Arapçaya tercüme eden; Muhammed Sâbit el-Fendî v.d.), Tahran, İntişârât-ı Cihân, 1933/1352, I, 375.). Asıl kaynaktaki babasının Rum bir köle olduğundan bahsedilmektedir (Gottschalk, “Abû Ubayd”, *EI*², I, 157) burada bu bilgi hataen annesine izafe edilmiş görünmektedir. Görüldüğü üzere madde yazarının da ismi Brockelmann olarak verilmiştir.

⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 97.

⁷⁰ Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, thk. Ramazan Abdüttevâb, y.y., Mektebetu's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, t.y., s. 8 (muhakkikin önsözü).

mektebin hocasına “عَلَّمِي ابْنَ اسْفَانَ طَيِّبَةً” demiş; yani müzekker olan hocaya müennes kalıbıyla hitap ederken, oğlu için de yine müennes zamir ve sıfat kullanmıştır.⁷¹

En büyük çocuğa izafetle künye alma yönündeki Arap geleneğinden hareketle “Ubeyd” adında bir büyük oğlu olabileceği yorumu yapılmıştır.⁷² *Garîbu’l-hadîs* isimli eserini Abbâsîler devrinin önde gelen devlet adamı ve kumandanlarından Abdullah b. Tâhir’e (ö. 230/844) arzının ardından kendisine on bin dirhem maaş bağlanmasından⁷³ hareketle de bir ailesinin olabileceği söylenmektedir.⁷⁴

D. GEÇİMİ

Kaynaklarda Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın geçimini müeddiplik yaparak ve uzun sayılabilecek bir süre bulunduğu kadılık görevi sayesinde sağladığına dair kayıtlar bulunmaktadır.

Ebû Ubeyd uzun süre ve değişik şehirlerde bazı yönetici ve kumandanların çocuklarının eğitimini (müeddib) üstlenmiştir. Müeddib, ilköğretim düzeyindeki öğrencilere öğretmenlik yapan kişiler için kullanılan unvanlardan olup varlıklı ailelerin erkek çocuklarına özel ders veren hocalar;⁷⁵ daha özelde ise “hükümdar çocuklarının muallimi” hakkında kullanılmaktadır.⁷⁶ Seçkin tabakaların çocuklarının müeddibliğini yapmanın karşılığı da haliyle büyük olmaktadır. Müeddiblik, iyi bir ücret yanında itibar açısından da kıymetli bir işti.⁷⁷

⁷¹ Rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 392. Muhakkikler bunun acem lehçesi olduğunu ifade etmişlerdir (İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, III, 12; Zehebî, *Siyer*, X, 491).

⁷² Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 36 (muhakkikin önsözü).

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 395-6.

⁷⁴ Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 36 (muhakkikin önsözü). Abdullah b. Tâhir’in (ö. 230/844), valisine, Ebû Ubeyd’e aylık beş bin dirhem maaş bağlanması talimatı verdiği dair naklolunan bir başka rivâyet de (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 396) bu kapsamda değerlendirilmiştir (Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (Hayatı, İlmî Mevkii, Eserleri)*, (Yayımlanmamış Doktora Seminer Çalışması), Ankara, 1979, s. 2). Söz konusu rivâyette Abdullah b. Tâhir vefat edince, valî İshâk b. İbrâhim (ö. 235/849), bu ücreti kendi malından Ebû Ubeyd’e vermeye devam etmiş, Ebû Ubeyd de vefat edince İshâk artık bu ücreti onun çocuklarına vermeye başlamıştır. Ancak söz konusu rivâyette bir problem bulunmaktadır. Rivâyeti nakleden Hatîb el-Bağdâdî de dikkat çekmiştir ki Ebû Ubeyd’in vefatı Abdullah b. Tâhir’in vefatından öncedir (*Târîh*, XIV, 396).

⁷⁵ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 317.

⁷⁶ Ahmed Çelebi, *İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çev. Ali Yardım) İstanbul, Damla Yayınevi, 1976, s. 49.

⁷⁷ Ahmed Çelebi, *İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 225-6. Müeddiblerin maaşları hakkında ve bir müeddibin aylık maaşının bin dirhem olduğunun tespitine dair bkz. Ahmed Çelebi, a.g.e., s. 243-4.

Sözgelimi memleketi Horasan'da Hârûnurreşîd'in valilerinden, Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından Herseme b. A'yan'ın (ö. 200/816) çocuklarıyla ilgilenen⁷⁸ Ebû Ubeyd'in, "Bişr ve Büşeyr" caddesinde de (شارع بيوشير) bu görevle meşgul olduğu rivâyet edilmektedir.⁷⁹ Kâsım b. Sellâm Bağdat'ta, mihne hadisesinde katledilen muhaddis Ahmed b. Nasr el-Huzâî'nin (ö. 231/846) kardeşi Sâbit b. Nasr b. Mâlik'in (ö. 208/824) çocuklarına da hocalık yapmıştır.⁸⁰

Kâsım b. Sellâm ayrıca kadılık görevinde de bulunmuştur. Hârûnurreşîd, 192/808 yılında Sâbit b. Nasr'ı Tarsus'a vali olarak atamış,⁸¹ Sâbit de çocuklarının eğitmenliğini yapan Ebû Ubeyd'i yanında götürmüş ve bu şehrin kadılığını ona tevdi etmiştir.⁸² Ebû Ubeyd, hicrî 192-210 yılları arasında on sekiz yıl bu görevle meşgul olmuştur.

⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393; Zehebî, *Siyer*, X, 493; Sâid Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, 30; Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm", *DİA*, X, 244.

⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403. Hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edilemeyen bu yerin Bağdat'ta olabileceği ifade edilmiştir (Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, s. 65, muhakkikin önsözü, 318 no'lu dipnot). Söz konusu kaydın, görülebildiği kadarıyla sadece Hatîb'in Bağdat'a dair meşhur eserinde zikredilmesi de bu yerlerin Bağdat'ta olabilme ihtimalini güçlendirmektedir.

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 406. Tâhir b. Hüseyin'in (ö. 207/822), Merv'e geldiğinde sohbetle bulunabileceği bir âlim araması üzerine, ona o sıralarda müeddib olduğu belirtilen Ebû Ubeyd'in tavsiye edildiğini bildiren rivâyetten (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 395; Zehebî, *Siyer*, X, 493) hareketle Ebû Ubeyd'in Merv'de de bu işle uğraştığı neticesine ulaşılabilir. Ancak söz konusu rivâyet çeşitli sebeplerden tenkit edilmiştir. *Kitâbu'l-Emvâl* muhakkiki Muhammed Ammâre, rivâyette bahsedilen Tâhir b. Hüseyin'in gittiği seferin tarihi olarak hicrî 195'e işaret etmektedir. Hâlbuki Ebû Ubeyd o tarihlerde Tarsus'ta validir (Muhakkik Muhammed Ammâre, burada bir savaş ismi zikretmemiş, herhangi bir kaynağa da atıfta bulunmamıştır. Ancak bahsettiği bu olay 193-198 yılları arasında meydana gelen Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadeleler olmalıdır. Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'i bu iç savaşta Emîn'e karşı ordunun başına kumandan olarak tayin etmiştir). İkinci olarak söz konusu rivâyetin devamında, Tâhir b. Hüseyin'in sefer dönüşü Ebû Ubeyd'i alıp Sâmerâ'ya götürdüğü bildirilmektedir. Ancak Sâmerâ, Tâhir b. Hüseyin'in vefatından sonra, Ebû Ubeyd Mekke'de iken, 223 yılında kurulmuş bir şehirdir. Ayrıca rivâyette Ebû Ubeyd'in, seferden dönen Tâhir b. Hüseyin'e, telif ettiği *el-Garibu'l-musannef*'ini takdim ettiği belirtilmektedir. Oysa Ebû Ubeyd bu eserini 40 yıla yakın bir zamanda yazmıştır; 195 yılına kadar telifini tamamlaması zordur. (Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Ammâre, Kahire, Dâru's-Selâm, 2009, s. 31 muhakkikin önsözü).

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 384. Sâbit b. Nasr, bu görevi on yedi yıl sürdürmektedir (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VIII, 15).

⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 355; Tenûhî, *Ebü'l-Mehâsin el-Mufazzal b. Muhammed b. Mis'ar el-Ma'arrî, Târîhu'l-ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ğayrihim*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, Hecl li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1992, s. 200; Zübeydî, *Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh el-İşbilî, Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, y.y., Dâru'l-Ma'ârif, 1984, s. 199. Abbâsî halifeleri kazâî yetkilerini fakihler arasından seçilen kadılar vasıtası ile icra ediyorlardı. Başlangıçta eyaletlerdeki kadılar vali tarafından atanırken daha sonra halifeler merkezde veya eyaletlerde kendi adlarına görev yapacak kadıları bizzat kendileri tayin etmeye başladılar. Hârûnurreşîd devrinde kâdilkudâtlık (başkadılık) müessesesi ihdas edildi ve bu tarihten itibaren kadılar başşehirde oturan kâdilkudât tarafından tayin edilmeye başladı (Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 40). Burada hala kâdilkudâtlık öncesi uygulamanın devam ettiği, henüz bu sistemin tam anlamıyla uygulamada olmadığı söylenebilir.

Ebu Ubeyd'in önemli bir gelir kaynağının da, yazdığı eserleri dönemin yöneticilerine arz etmesi neticesinde elde ettiği maaş ve ödüller olduğu görülmektedir. Eserlerinin çok olma sebebi de buna bağlanmıştır. Ebü't-Tayyib el-Luğavî (ö. 351/962), "Yazdıklarımı yöneticilere (mülûk) takdim ediyor, onlar da ona ücret veriyorlardı. Bundan dolayı eserleri çoktur." demektedir.⁸³ Nitekim Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*'ini bitirince Abdullah b. Tâhir'e (ö. 230/844) sunmuş, Abdullah da eserini güzel bulup onu takdir etmiş ve "Bir insan böyle bir eser yazacak akla ve zekâyâ sahipse maişetini kazanmaya muhtaç bırakılmaması onun tabii hakkıdır." diyerek kendisine on bin dirhem aylık bağlatmıştır.⁸⁴ Yine *Kitâbu'l-Emsâl*'ini tamamladığında Abdullah b. Tâhir'e takdim etmiş, o da bin dinar ile Ebû Ubeyd'i mükâfatlandırmıştır.⁸⁵ *el-Garîbu'l-Musannef*'ini ise Abdullah b. Tâhir'in oğlu Muhammed b. Abdillâh b. Tâhir'e (ö. 253/867) arz etmiş, Muhammed de karşılığında Ebû Ubeyd'e bin dinar verilmesini emretmiştir.⁸⁶

Bütün bunlardan hareketle Ebu Ubeyd'in rahat bir hayat sürdüğü söylenebilir.⁸⁷

E. VEFATI

Ebû Ubeyd, hac farızasını yerine getirmek üzere 219/834 senesinde Mekke'ye gitti. Haccını îfa ettikten sonra ertesi sabah Irak'a dönmeye niyet etti. Fakat o gece rüyasında Rasûllullâh'ı (s.a.s) gördü. Rüyasında Peygamberimiz yatağında oturuyor, insanlar O'na selâm vermek ve O'nunla musâfaha yapmak için huzuruna çıkıyorlardı.

⁸³ Ebü't-Tayyib el-Luğavî, Abdülvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kâhire, Mektebetu Nehda, t.y., s. 94.

⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 395-6; Kemâlüddîn el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Ensârî, *Nüzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî, Ürdün, Mektebetu'l-Menâr, 1985, s.111; Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ'İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993, V, 2199; Zehebî, *Siyer*, X, 495. Bağlatılan maaşın beş bin dinar olduğuna dair -problemlili olduğuna dikkat çekilen bizim de işaret ettiğimiz- rivâyetler de bulunmaktadır (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XIV, 396; Zehebî, a.g.e., X, 495-6). Bunun yanında 'hatırı sayılır bir mal' olarak nakledilen rivâyetler de bulunmaktadır (Bkz. Hatîb, a.g.e., XIV, 393).

⁸⁵ Enderâbî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer, *Kirââtü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn bi rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*, thk. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1986, s. 146.

⁸⁶ Ebü't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 93.

⁸⁷ Ebû Ubeyd'in kendisine sunulan her ödülü almadığı, bazen de bunu çeşitli yerlere sarf ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Ubeyd, Abdullah b. Tâhir'in maiyetinde bulunuyordu. Ebû Dülef (ö. 225/839), Abdullah b. Tâhir'e haber göndererek, Ebû Ubeyd'i, yanında iki ay kalması için gönderilmesini istedi. Abdullah b. Tâhir kabul ederek, Ebû Ubeyd'i, Ebû Dülef'in yanına gönderdi. İki ay kaldıktan sonra geri dönerken Ebû Dülef ona otuz bin dirhem altın takdim etti. Ebû Ubeyd "Yanımda bulunduğum adam, beni hiçbir zaman yardıma muhtaç bırakmamıştı." diyerek bu hediye kabul etmedi. Dönünce Abdullah b. Tâhir ona otuz bin dinar verdi. Ebû Ubeyd "Ey emir, bu parayı kabul ediyorum. Fakat bu para ile sınır boylarında yer alacak askerler için silah ve atlar satın almak istiyorum ki, sana da sevabı vâsil olsun." dedi ve parayı dediği gibi harcadı (Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 395; Zehebî, *Siyer*, X, 495).

Ebû Ubeyd de içeri girmek istedi. Fakat insanlar ona mani oldular. Ebû Ubeyd onlara niçin kendisine engel olduklarını sorduğunda “Vallahi sen O’nun yanına girip O’na selâm veremezsin. Çünkü sen yarın Irak’a gidiyorsun.” cevabını aldı. Ebû Ubeyd onlara gitmeyeceğine dair söz verince, kendisine izin verdiler, o da içeri girip Hz. Peygamber’e selâm verdi ve O’nunla musâfaha etti. Ebû Ubeyd sabah olduğunda gördüğü bu rüyanın tesiriyle Irak’a gitmekten vazgeçmiş ve vefatına kadar, hayatının son senelerini Mekke’de geçirmiştir.⁸⁸

Ebû Ubeyd’in kaç yaşında, hangi yıl ve nerede vefat ettiği konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Söz gelimi öldüğünde 67,⁸⁹ 68⁹⁰ veya 73 yaşında⁹¹ olduğuna dair üç farklı iddia bulunmaktadır. Ebû Bekr ez-Zübeydî’nin (ö. 379/989) *Tabakât*’ında, Ebû Ubeyd’in en yakın talebesi Ali b. Abdilazîz’den (ö. 286/899) nakledilen bir bilgi, 67 rakamını şüpheli hale getirmektedir. Zira bu bilgiye göre Ebû Ubeyd, Bağdat’ta bulunduğu sıralarda, hasta olduğu bilgisi emir Tâhir b. Abdillâh b. Tâhir’e (ö. 248/862) ulaşmış, o da hizmetçisini bir doktor ile Ebû Ubeyd’e göndermiştir. Ayağındaki yaraya uygun ilaç vereceğini belirten doktorun ona yaşını sorması üzerine de Ebû Ubeyd “68 yaşında olduğunu” ifade etmiştir.⁹² Zübeydî’nin naklettiği bu rivâyet 67 rakamını ihtimal dışı bırakmaktadır. Vefat yaşını 68 olarak veren Zehebî’nin⁹³ Ebû Ubeyd’in bu hastalık sonucu vefat ettiğine dair bir bilgiye ulaşmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Zehebî,

⁸⁸ Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 200; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 62; Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdillâh, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, I-XXIX, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrût, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2000/1420, XXIV, 92.

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 407; Şîrâzî, Cemâlüddîn Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yûsuf eş-Şâfiî, *Tabakâtu’l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru’r-Râidi’l-Arabî, 1970, s. 92; İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi’l-mulûki ve’l-ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992, XI, 95; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VI, 509; Enbârî, *Nüzhe*, 114; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V, 2198; İbnü’l-Verdî, Ebû Hafis Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer el-Ma’arrî el-Kindî, *Târih*, I-II, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996/1417, I, 213; İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer el-Busravî, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, I-XIV, thk. Ali Şîrî, y.y., Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1988, X, 319. İbn Kesîr, yetmiş yıldan fazla yaşadığına dair bir rivâyeti de kaydetmektedir.

⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif fi ma’rifeti men lehû rivâye fi’l-kütübi’s-sitte*, I-II, thk. Muhammed Avvâme ve Ahmed Muhammed Nemr, Cidde, Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye ve Müessesetu Ulûmi’l-Kur’ân, 1992/1413, II, 128.

⁹¹ Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 200; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî el-Kurtubî, *el-İntikâ’ fi fezâili’l-eimmeti’s-selâseti’l-fukahâ*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997, s. 167; İbnü’l-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, III, 21.

⁹² Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 201. Bu rivâyeti nakleden Ebû Bekr ez-Zübeydî, Ebu Ubeyd’in 73 yıl yaşadığını da zikretmiştir.

⁹³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 128.

onun 68 yaşında öldüğü yönündeki bilginin naklinde, görülebildiği kadarıyla, tek kalmıştır. Dolayısıyla, en erken kaynak Zübeydî'ye istinaden, 73 rakamının vefat yaşı olarak tespiti daha makul görünmektedir.

Ebu Ubeyd'in, vefat yılına dair rivâyetler de farklılık arz eder. Bu konuda onun hicrî 217,⁹⁴ 222,⁹⁵ 223,⁹⁶ 224,⁹⁷ 225,⁹⁸ 228,⁹⁹ 230¹⁰⁰ tarihlerinde, Muharrem ayında, Mu'tasım'ın hilâfeti döneminde¹⁰¹ vefat ettiğine dair muhtelif kayıtlar mevcuttur. Talebelerinden Hâris b. Muhammed b. Ebî Usâme (ö. 282/985), vefat tarihi olarak 224'ü vermektedir.¹⁰² Muteber kaynaklar da daha ziyade bu tarih üzerinde durmaktadır. Bu bilgiler ışığında 224 tarihinin kabulü daha isabetli gözükmektedir.

224, vefat yılı olarak kabul edildiği takdirde, 73 yıl yaşadığına dair tespitten hareketle hicrî 151 yılında doğduğu sonucuna ulaşılabacaktır.¹⁰³

⁹⁴ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'i'l-hadîs*, I-III, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, h.1409, II, 606.

⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 62; Enbârî, *Nüzhe*, 114.

⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 62; Enbârî, *Nüzhe*, 114.

⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 355; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 172; a.mlf., *et-Târihu'l-evsat*, I-II, thk. Muhammed İbrâhîm Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, 1977, II, 350; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslîm ed-Dîneverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Küttâb, 1992, s. 549; Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 200; İbn Yûnus, *Târih*, II, 172; Rabaî, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, *Târihu mevlidi'l-ulemâ' ve vefeyâtihim*, I-II, thk. Abdullâh Ahmed Süleymân el-Hamd, Riyad, Dâru'l-Âsime, h.1410, II, 495; İbn Abdilber, *el-İntikâ'*, s. 167; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 509; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 319; Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, I-IV, thk. Ebû Hâcer Muhammed b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., I, 308.

⁹⁸ Tenûhî, *Târihi'l-ulemâ'i'n-nahviyyîn*, I, 197.

⁹⁹ Moğultay b. Kılıç, Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843) ile Ebû Ubeyd'in Ramazan ayında, aynı gün vefat ettiklerini, *Târihu'l-Karrâb* diye kaydettiği, Ebû Ya'kûb el-Karrâb'ın (ö. 429/1038) *Târihu's-sinîn* veya *Târihu vefeyâti'l-ulemâ'* diye bilinen eserinden nakletmektedir (Bkz. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hanefî, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'rricâl*, I-XII, thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Muhammed ve Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhîm, y.y., el-Fârûku'l-hadîse, 2001/1422, XI, 149).

¹⁰⁰ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, III, 20; Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfi'î, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, I-II, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Sayda, el-Mektebetu'l-Asriyye, t.y., II, 254.

¹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 406.

¹⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 407. Ebû Ubeyd'in cenazesine katıldığı anlaşılan Ahmed b. Menî' (ö. 244/858-59) de onun 224 yılında vefat ettiğini ifade etmektedir (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XI, 325).

¹⁰³ Ebu Ubeyd'in hicrî 224 yılında vefat ettiği kabul edilir ve ömrünün son beş yılını Mekke'de geçirdiği göz önüne alınırsa; 68 yaşında iken yani 218 yılında, henüz Mekke'ye gelmeden Bağdat'ta bulunması gayet normal görünür. Böylece Zübeydî'nin verdiği bilginin de, Ebu Ubeyd ile ilgili diğer bilgilerle çelişmediği söylenebilir.

Biyografi kaynakları onun Mekke’de vefat ettiğine dair neredeyse ittifak halindedir.¹⁰⁴ Bu kaynaklardan bazılarının “قيل” ile verdikleri birkaç rivâyet, onun vefat yerini Medine göstermektedir.¹⁰⁵

Sonuç olarak denilebilir ki Ebû Ubeyd, hicrî 150 senesinin sonları, 151’in başlarında Herat’ta doğmuş; ilim ve irfanla dolu, bereketli bir ömrün ardından hicrî 223’ün sonları veya 224’ün başlarında -ki kaynaklarda Muharrem ayı zikredilmektedir¹⁰⁶- 73 yaşında Mekke’de vefat etmiş¹⁰⁷ ve oraya defnedilmiştir.¹⁰⁸

III. İLMÎ KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ

A. TAHSİL HAYATI

Ebû Ubeyd ilk tahsiline doğduğu şehirdeki bir mahalle mektebinde (küttâb) başlamıştır.¹⁰⁹ Kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamakla birlikte ilk eğitimini Herat’ta aldığı, şehrin önemli âlimlerinden dersler okuyup bir temel oluşturduktan sonra memleketinden ayrılarak ilmî yolculuklara çıktığı söylenebilir.¹¹⁰ Ancak onun Herat’taki bu ilmî faaliyetleri ve ayrıca bu şehirden ayrılış tarihi hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır.¹¹¹

¹⁰⁴ Mesela bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, VII, 355; İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, s. 549; Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 200; İbn Yûnus, *Târîh*, II, 172; Rabaî, *Târîhu mevlidi’l-ulemâ’ ve vefeyâtihim*, II, 495; Ebû Ya’lâ el-Halîlî, *el-İrşâd*, II, 606; İbn Abdilber, *el-İntikâ’*, s.167; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 509.

¹⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, IV, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, X, 320.

¹⁰⁶ İbn Abdilber, *el-İntikâ’*, s. 167.

¹⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 109-10-11 (muhakkikin önsözü).

¹⁰⁸ Ebû Ubeyd’in vefat yeri olarak Mekke’yi veren kaynaklar onun defnedildiği yer olarak da Mekke’de müttefiktirler. Ancak bu kaynakların kiminde defnedildiği yer için mücerret olarak “Cafer’in evi” (دورحعفر) denilirken (İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, III, 21; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 62) kimisinde “Cafer b. Muhammed’in evi” kaydı bulunmaktadır (Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 200; Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 108 muhakkikin önsözü). Bu Cafer’i, Cafer b. Ebî Tâlib şeklinde yorumlayıp onun evine defnedildiği de ifade edilmiştir (Tüccar, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, X, 244). Kabrinin 18 yıl kadılık yaptığı Tarsus’ta olduğuna dair bkz. <http://www.tarsus.bel.tr/tr/tarsus/tarihcesi.aspx> (Erişim tarihi: 23.12.2015).

¹⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 392; Zehebî, *Siyer*, X, 491; Tüccar, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, X, 244; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *el-Hutab ve’l-mevâ’iz*, s. 8 (muhakkikin önsözü); Gottschalk, “Abû Ubayd al-Kâsım b. Sallâm”, *Eİ²*, I, 157. Küttâb, ekseriyetle okuma-yazma öğretimine tahsis edilmiş müesseseler olup (Ahmed Çelebi, *İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 38) bir ilköğretim kurumudur (George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 59). Herhangi bir yaş sınırlaması olmayıp (Jacob M. Landau, “Küttâb”, *DİA*, XXVII, 4) 5-10 yaş arasındaki çocukların bu kurumlarda eğitim gördüğü söylenebilir.

¹¹⁰ Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 8-9 (muhakkikin önsözü).

¹¹¹ Herat’tan ayrılış tarihi olarak 179 için bkz. Gottschalk, “Abû Ubayd al-Kâsım b. Sallâm”, *Eİ²*, I, 157; Tüccar, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, X, 244. *el-Hutab ve’l-mevâ’iz* nâşiri Ramazan Abdu-ttevvâb, küçük yaşlarda ayrıldığı ifade etmekle yetinmektedir (s. 9).

Ebû Ubeyd, İslâm dünyasının her açıdan en parlak zamanlarını yaşadığı dönemde, ilmin beşiği haline gelmiş şehirlere meşakkatli yolculuklar yapmaktan geri kalmamış, farklı sebeplerle de olsa zamanının ilim merkezlerini ziyaret etmiştir. Ancak onun bu ziyaretlerinin tarihi hususunda da net bilgiler bulunmamaktadır. Dolayısıyla kaynaklarda/rivâyetlerde geçen satır arası bilgiler yanında coğrafi konumdan da hareketle Ebû Ubeyd'in rihleleri için tahminî bir seyir çizilebilir.

Ebû Ubeyd'in rivâyet aldığı hocalarından hareketle ilk rihlelerini Irak bölgesine; Bağdat, Basra, Kûfe, Vâsıt gibi döneminin önemli ilim merkezlerine yaptığı söylenebilir.¹¹² Saîd Bekdâş, Ebû Ubeyd'in, aynı zamanda Bağdat kadısı olan, hocası Saîd b. Abdirrahmân el-Cumahî'nin (ö. 176/793) vefat tarihinden hareketle, Bağdat'a girişi için hicrî 176 civarlarına işaret etmektedir.¹¹³ Uzun yıllar ikamet ettiği Bağdat'ta¹¹⁴ farklı alanlara dair pek çok hocadan ders almış, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni gibi isimlerle bir arada bulunmuş, pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu şehirde garîbu'l-hadîse dair meclisler kurmuş, başta *Garîbu'l-hadîs*'i olmak üzere eserlerinin bir kısmını da yine burada kaleme almıştır.¹¹⁵ Hatîb el-Bağdadî'nin kaydettiği bir rivâyet, Ebû Ubeyd'in Bağdat'ta iken bu âlimlerle ne tür ilişkiler içerisinde olduğu hususunda bilgiler içermektedir:

Ali b. el-Medîni'nin torunu, Cafer b. Muhammed anlatıyor: Babamı şöyle derken işittim: Babam (İbnü'l-Medîni), Ahmed b. Hanbel'i ziyarete gitti. Ben de yanındaydım. Ahmed b. Hanbel'in yanına girdi, orada Yahyâ b. Maîn ve bir grup muhaddis vardı. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm da yanlarına geldi. Yahyâ b. Maîn, Ebû Ubeyd'e, "Me'mûn için yazdığın *Garîbu'l-hadîs* kitabını bize oku." dedi. Ebû Ubeyd, kitabının getirilmesini istedi. Getirdiler. Kitabını aldı, okumaya başladı. İsnadları okuyor, garîb kelimelerin açıklamasını yapmıyordu. Ali b. el-Medîni, "Ey Ebû Ubeyd isnadları bırak, biz o konuda senden daha bilgiliyiz." dedi. Bunun üzerine Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni'ye "Onu rahat bırak, bir üslup (vech) üzere okuyor, hem yanında oğlun Muhammed var ve bizim de bu üslup üzere dinlemeye ihtiyacımız var." dedi. Bu konuşmanın ardından Ebû Ubeyd, "Ben onu sadece Me'mûn'a okudum, eğer siz de okumak istiyorsanız okuyun." dedi. Bunun üzerine İbnü'l-Medîni de "Onu bize okursan ne ala, okumazsan da bizim ona ihtiyacımız yok." dedi. Ebû Ubeyd, İbnü'l-Medîni'yi tanıymıyordu. Yahyâ'ya onun kim olduğunu sordu. "Ali b. el-Medîni" olduğunu

¹¹² Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 28.

¹¹³ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 68.

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatı's-safve*, I-II, thk. Ahmed b. Ali, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2000, II, 321. Hatîb el-Bağdadî onun Derbu'r-rayhân'da oturduğunu nakletmektedir (*Târîh*, XIV, 393). Derbu'r-rayhân, her çeşit kokulu bitkinin, reyhanlar, çiçekler ve güllerin satıldığı çarşıdır (Bkz. Mustafa Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2012, s. 195). Ancak Ebû Ubeyd'in Bağdat'ta belirli bir zaman diliminde ikamet ettiği değil, müteaddit defalar gidip geldiği söylenebilir.

¹¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 355; Hatîb el-Bağdadî, *Târîh*, XIV, 406.

söyledi. Bu olaydan sonra Ebû Ubeyd, İbnü'l-Medîni'den hiç ayrılmadı, eserini de bize okudu. Bu mecliste bulunana da "haddesenâ" demek caiz oldu.¹¹⁶

Rivâyetten anlaşıldığı üzere Ebû Ubeyd, Ali b. el-Medîni ile bu mecliste tanışmıştır. Eserini yazdıktan sonra onunla bir araya gelmesi geç tanıştıklarını göstermektedir. Ancak Ebû Ubeyd onun çok büyük bir âlim olduğunu idrak etmiş olsa gerek ki artık bu meclisleri bizzat onun evinde düzenlemektedir. *Garîbu'l-hadîs*'i dinlemek için kendi evine, ayağına çağırın Tâhir b. Abdillâh'ın bu talebini reddeden Ebû Ubeyd, kendisinden *Garîbu'l-hadîs*'ini dinlemek isteyen Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9) ve Abbâs el-Anberî'ye (ö. 240-6/854) olumlu cevap vermiştir.¹¹⁷

Ebû Ubeyd ile ilgili nakledilen bu rivâyetler hicrî 2. asrın sonları ile 3. asrın başlarında hadis meclisleri hakkında da malumat vermektedir. Mesailerini daha fazla isnad ve râvî incelemesi üzerine yoğunlaştırmış muhaddislerin, hadislerde geçen garîb kelimelere dair bu sahada ihtisas sahibi olan Ebû Ubeyd gibi âlimler ile bir araya gelerek müzakereler gerçekleştirdikleri söylenebilir.¹¹⁸

Dilde Kûfiyyûn ekolü takipçisi olan Ebû Ubeyd'in, Kûfeli Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828) gibi meşhur âlimlere talebelik yapmış olmasından hareketle onun Kûfe'ye de gittiği ifade edilebilir. Kâsım b. Sellâm, Kûfe kadılığı da yapmış olan Şerîk b. Abdillâh en-Nehaî'ye (ö. 177/794) yetişmiş, ondan hadis işitmiş, eserlerinde de rivâyetlerine yer vermiştir.¹¹⁹ Buradan hareketle Ebû Ubeyd'in Kûfe'ye giriş tarihi için -her ne kadar Şerîk'in defalarca Bağdat'a gelip hadis rivâyet ettiği ifade edilmiş¹²⁰ olsa da yani Şerîk'in Bağdat'a bu gelişleri sırasında da görüşmüş olabilecekleri ihtimal dâhilinde bulunsa da- hicrî 177 yılı öncesine işaret edilmiştir.¹²¹

Kâsım b. Sellâm, Basra'nın hadis imamlarından Hammâd b. Zeyd'den (ö. 179/795) ilim elde etmek için Basra'ya gittiğini, ancak vardığında onun vefat etmiş

¹¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 397.

¹¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 397.

¹¹⁸ Ebû Ubeyd'in söz konusu eserindeki bazı nakillerinde de meşhur muhaddislerin büyük dilcilere yönelttikleri sorular dikkat çekmektedir. Örneğin Şu'be tarafından Asmaî'ye yöneltilmiş sorular için bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I-II, thk. Muhammed Ali Beydûn, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1463, II, 131; II, 136.

¹¹⁹ Doğrudan Şerîk'ten aldığı rivâyetleri için bkz. *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halîl Herrâs, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y., s. 134 (hadis no: 162), s. 207 (hadis no: 395). Şerîk'in hayatı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, X, 384-401.

¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, X, 384.

¹²¹ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 28-9.

olduğunu söylemektedir.¹²² Buradan hareketle, hicrî 179 yılının Ramazan ayından sonra Basra'ya geldiği söylenebilir. Nitekim kaynaklarda Hammâd b. Zeyd'in 179 yılının ramazan ayında vefat ettiği bilgisi kayıtlıdır.¹²³ Hammâd b. Zeyd'den ders almak için Basra'ya gitmek üzere yola çıkan Ebû Ubeyd'in, buraya vardığında Hammâd'ın vefat haberini alması üzerine Abdurrahmân b. Mehdî'ye (ö. 198/813-4) üzüntüsünü belirtmesi,¹²⁴ ilmî serüveninin henüz başındayken ilme ne kadar meraklı, öğrenme konusunda ne kadar sabırsız olduğunu gösteren bir örnek olarak zikredilebilir.¹²⁵

“Vâsıtî” nisbesiyle meşhur olmuş hocalarından rivâyetlerinin çokluğu onun Vâsıt'ta da bulunduğunu düşündürmektedir.

Ebû Ubeyd, Irak bölgesine yaptığı ilim yolculuklarından sonra bir ara tekrar memleketi Horasan'a geri dönmüş görünmektedir.¹²⁶ Onun meslek hayatına burada Herseme b. A'yan'ın (ö. 200/816) çocuklarının eğitimini üstlenerek başladığı söylenebilir.

Bunun yanında Rakka ve Humus gibi şehirlere de ilmî seyahatlerde bulunmuştur. Nitekim *Fezâilu'l-Kur'an*'ında naklettiği bir rivâyetten onun Bağdat'tan sonra

¹²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 398; a.mlf., *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, thk. Nûruddîn Itr, Beyrut, Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, h.1395, s. 179.

¹²³ Zehebî, *Siyer*, VII, 461. Bunun neticesinde Hammâd b. Zeyd'in rivâyetlerine Abdurrahmân b. Mehdî, Haccâc b. Muhammed el-Missîsî, Affân b. Müslim (ö. 220/835) gibi farklı hocaları ile ulaşmak durumunda kalmıştır. Basra'da bulunduğu dair başka ifadesi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 398-9.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 398.

¹²⁵ Hocaları Ebû Ubeyd'in bu hırsı karşısında onun dikkatini çekmiş, ilimle ilk amacın amel ve Allah'ın rızası olduğunu ona hatırlatmışlardır. Nitekim Abdurrahmân b. Mehdî, “Hammâd'dan ilim talep etme fırsatını kaçırmış olabilirsin ama Allah seni takvadan mahrum etmesin.” şeklinde dua ederken (Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 398) Abdullah b. İdrîs (ö. 192/807) de “İlmi kaçır ama ameli kaçırma.” tavsiyesinde bulunmuştur (Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XIV, 399).

¹²⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emsâl*, thk. Abdülmecîd Katâmiş, Dımaşk, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1980/1400, s. 6 (muhakkikin önsözü). Tâhir b. Hüseyin'in (ö. 207/822) Horasan'a sefere giderken Merv'de konakladığı sırada, Ebû Ubeyd ile olan sohbetinden bahseden rivâyetten onun Merv şehrinde de bulunduğu söylenebilir. Ancak daha önce işaret edildiği gibi söz konusu rivâyet çeşitli sebeplerden tenkit edilmiştir (Bkz. bu çalışma, 80 no'lu dipnot). Söz konusu rivâyet sahih kabul edildiği takdirde Ebû Ubeyd'in Sâmerrâ şehrine de uğradığının ifade edilmesi gerekecektir. İbn Yûnus, *Târih*'inde Ebû Ubeyd için “Mervezi” nisbesini zikretmektedir (II, 172). Bu kayıttan yola çıkarak Ebû Ubeyd'in bu nisbeyi, Merv şehrinde bulunması sebebiyle almış olabileceği söylenebilir. Bunun yanında Bağdat'ta, Merv'den gelenlerin ikamet ettikleri muhit, Derbu'l-Mervezi'de oturması sebebiyle de bu nisbeyle zikredildiği düşünülebilir. Söz gelimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Halef b. Abdisselâm el-A'var'ın (ö. 281/892), bu mahallede oturması sebebiyle “Mervezi” nisbesini aldığı ifade edilmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, III, 124; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, I-XII, thk. Riyâz Murâd ve Mutî' el-Hâfız, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1984/1405, XI, 260). İbn Yûnus'un, bu nisbeyi zikretmesinin hemen ardından Ebû Ubeyd'in Bağdat'ta oturduğunu söylemesi (مروزي سكن بغداد) ikinci ihtimalin daha kuvvetli görülmesine sebep olmaktadır.

Abbâsîlerin en büyük şehri olan Rakka'da da bulunduğu ve burada Muammer b. Süleyman er-Rakkî en-Nehaî'den (ö. 191/807) ders aldığı anlaşılmaktadır.¹²⁷

Başta *Kitâbu'l-Emvâl*'i ve *Fezâilu'l-Kur'ân*'ı olmak üzere eserlerinde kendisinden pek çok nakilde bulunduğu hocası Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânî (ö. 222/837) için, Zehebî'nin, memleketi Humus'tan ayrıldığını bilmediğini¹²⁸ belirtmesinden hareketle Ebû Ubeyd'in bu şehre de uğradığı söylenebilir.

18 yıl (192-210) kadılık yaptığı Tarsus'ta ne tür ilmî faaliyetlerde bulunduğu hususunda kaynaklar bilgi sunmamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin, onun bu görevi üstlenmesinin ardından kitâbetu'l-hadîs ile meşgul olamadığını ifade etmesi, bu vazifesi sırasında hadis yazımına vakit ayıramadığını, ilimle uğraşmaya pek fırsat bulamadığını göstermektedir.¹²⁹

Yahyâ b. Maîn ile birlikte 213 yılında Mısır'a gittiği, burada kitap telifinde bulunduğu ifade edilmiştir.¹³⁰

İbn Asâkir'in verdiği bilgiye göre Dımaşk'a da gelmiş, Hişâm b. Ammâr (ö. 245/859) gibi meşhur kıraat ve hadis âlimlerinden dersler almıştır.¹³¹ Ahfeş ed-Dımaşkî'nin (ö. 292/904) Ebû Ubeyd'i Dımaşk'ta gördüğü ve ona dil ile ilgili bir meselede soru yönelttiği kaydedilmiştir.¹³² *Kitâbu'l-Emvâl*'inde de, kırâat hocası olan ve kendisinden hadis işittiği Ebû Müshir el-Ğassânî (ö. 218/833) ile bir hadis üzerinde Şam'da aralarında geçen müzakere kayıtlıdır.¹³³ Ahfeş'in doğum tarihi olan 201'den ve Ebû Müshir el-Ğassânî'nin vefat tarihi 218'den hareketle Ebû Ubeyd'in -Ahfeş'in 10-15

¹²⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 296 (رجل سأل إلى معمر بن أبي العاصم في سنة 191). Rakka hakkında bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 58-60; Gülay Öğin Bezer, "Rakka", *DİA*, XXXIV, 432-3.

¹²⁸ Zehebî, *Siyer*, X, 320.

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403. Ebû Ubeyd'in Tarsus'a nisbeyle anılan bir hocası tespit edilememektedir. Bizzat kendisinin Suğr ehlinde olduğunu belirttiği ve tespit edilemeyen "Ebû Abdîrahmân" künyeli hocası için bkz. *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 237, (hadis no: 916). Yine tabakât ve terâcim kaynaklarında hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmayan Ezher b. Umeyr'den (ö. ?) Tarsus'u da ihtiva eden sınır bölgede (Sağr/Süğü) yaptığı bir rivâyet için bkz. Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî, *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-esfiyâ'*, I-X, Kahire, Dâru'l-Fikr, 1996, I, 35. Ebû Ubeyd'in doğrudan "Tarsûsî" nisbesiyle anılan tek hocası Muhammed b. Kesîr'dir (ö. ?). Ancak bu isim hakkında da herhangi bir malumat tespit edilememektedir. Kendisinden yaptığı tek rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, X, 241.

¹³⁰ İbn Yûnus, *Târîh*, II, 172; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 315-6. Mısır'da sahile yakın bir kent olan Kasse şehrini gördüğüne dair ifadesi için bkz. Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadîs*, I, 137-8.

¹³¹ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, thk. Ömer b. Ğarâme el-Amrevî, yy., Dâru'l-Fikr, 1995, XLIX, 58.

¹³² Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr alâ't-tabakâti ve'l-a'sâr*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, s. 142.

¹³³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 359.

yaşları civarında ilim talebine başladığı ve İbn Sellâm'ın diğer yolculukları da hesaba katıldığında- 213 ile 218 yılları arasında Dımaşk'ta bulunmuş olabileceği söylenebilir.¹³⁴ Buradan hareketle de onun Mısır yolculuğu dönüşü Dımaşk'a uğramış olabileceği tahmininde bulunulabilir.

Bütün bu bilgilerden hareketle Ebû Ubeyd'in Rakka, Humus, Dımaşk gibi şehirlere Tarsus ve Mısır yolculukları sırasında ya da dönüşünde uğradığı söylenebilir.¹³⁵

Ebû Ubeyd'in, "Mescid-i Nebevî'de sırtüstü uzanmış yatıyordum. Bu sırada Âişetu'l-Mekkiyye [ö. ?] geldi. Bana, 'Ey Ebû Ubeyd! Rasûlullah'ın huzurunda edeb ile otur, aksi takdirde Allah seni âlimler ve salihler defterinden siler' dedi"¹³⁶ ifadesinden onun Medine'de de bulunduğu anlaşılmaktadır.

219'da hac farızasını yerine getirmek için Mekke'ye gitmiş, vefat edene kadar ilmî faaliyetlerini burada sürdürmüştür.¹³⁷ Kaynaklarda Ebû Ubeyd'in hacca gitmeden kitap yazma işini bitirdiğini ifade eden kayıtlar bulunmaktadır.¹³⁸ Rudolf Sellheim, Ebû Ubeyd'in talebeleri ile olan ilişkilerinden hareket ederek buna karşı çıkmakta, başta *Kitâbu'l-Emsâl*'i olmak üzere eserlerinden bir kısmına son şeklini Mekke'de verdiğini ifade etmektedir.¹³⁹

Ebû Ubeyd'in neredeyse her alana dair söz söylemiş olmasında zamanının önemli ilim merkezlerine yapmış olduğu bu yolculuklar rol oynamış olmalıdır. Bu rihleleri sırasında ders aldığı, ilim talebinde bulunduğu büyük imamlar, meşhur âlimler göz önüne alınacak olursa onun bu yönü daha iyi anlaşılacaktır.

B. HOCALARI

Ebû Ubeyd'in ders aldığı, rivâyette bulunduğu pek çok hocası bulunmaktadır. Burada çalışmanın hacmini artırmamak için hocalarının tamamının tespiti yerine bu

¹³⁴ Dımaşk'ta bulunan "Kulût" (كولوط) isiminde bir nehri gördüğüne dair ifadesi için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu't-Tahûr*, thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân Cidde, Mektebetu's-Sahâbe ve Mektebetu't-Tâbi'în, 1994, s. 311.

¹³⁵ Benzer tespit için bkz. Kırbasoğlu, *Ebû Ubeyd*, s. 10. Burada Dımaşk'a Mısır'dan önce gittiği ifade edilmektedir.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, I, 447.

¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, vefat tarihi olan 224'te Mekke'ye gittiğine dair bir rivâyet de nakletmektedir (*Târîh*, XIV, 393).

¹³⁸ Örneğin bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 549.

¹³⁹ Rudolf Sellheim, *el-Emsâlü'l-Arabiyyetü'l-kadîme*, (Arapçaya tercüme eden; Ramazan Abdüttevâb), Beyrut, Dâru'l-Emâne ve Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984, s. 92-4.

konudaki çalışmalara atıfta bulunmakla yetinilecektir. Zira Mizzî'nin (ö. 742/1341) 52 isimden rivâyette bulunduğunu belirttiği¹⁴⁰ Ebû Ubeyd için *Fezâilu'l-Kur'ân* muhakkiki Hayyâtî 118 hoca tespit etmektedir.¹⁴¹ Abdussamed b. Bekr Âbid ise bu sayıyı 146 olarak vermektedir.¹⁴² Tabakât ve terâcim kaynaklarında Ebû Ubeyd'in hocası olarak zikredilen isimlerin yanında, bu kaynaklarda ismi geçmeyen fakat Ebû Ubeyd'in eserlerinde kendilerinden nakillerde bulunduğu hocalarının, isnadlar yardımı ile yapılacak tespiti sonucunda sayının daha da artabilme ihtimali bulunmaktadır. Bu düşünceden hareketle Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından, Ebû Ubeyd'in hocaları özelinde kaleme alınmış bir çalışmada 158 isim tespit edilmiştir.¹⁴³ Hâtim Sâlih, daha sonra bu çalışmasında bazı isimleri tekrarlama hatasına düşmesi ve önceki çalışmasında *Fezâilu'l-Kur'ân*'ı dikkate almaması sebebiyle yeni bir çalışma hazırlamıştır. Burada sayı 181'e ulaşmaktadır.¹⁴⁴

Eserlerinde çok fazla nakilde bulunduğu hadis hocaları, haklarında kısa bilgilerle takdim edilip, diğer alanlardaki hocaları ise tabakât ve terâcim kaynaklarına dayanılarak ismen zikredilmekle yetinilecektir.

1. Hadis

Eserlerinde rivâyetlerine yer verdiği Saîd b. Abdirrahmân el-Cumahî (ö. 176/793) ve Şerîk b. Abdillâh en-Nehâî (ö. 177/794) gibi nispeten erken vefat etmiş isimlerden hareketle en geç 25-26 yaşlarında hadis dinlemeye başladığı ifade edilebilecek Kâsım b. Sellâm'ın hadis rivâyetinde bulunduğu hocalarının sayısı 150 civarındadır. Ancak rivâyetlerinin bu hocaları arasında dağılımı incelendiğinde istifadesinin daha çok aşağıda zikredilecek 10 isim üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Zira yer verdiği rivâyetlerin neredeyse yarısından fazlasını bu 10 hocası aracılığıyla elde ettiği müşahede edilmektedir.¹⁴⁵

¹⁴⁰ *Tehzibu'l-Kemâl*, XXIII, 354-5.

¹⁴¹ *Fezâil*, I, 76-90.

¹⁴² Abdussamed b. Bekr b. İbrâhim Âbid, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâride fî Kitâbi'l-Emvâl li-Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm*, Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 1404, s. 21-32.

¹⁴³ "Şuyûhu Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm", *el-Arab*, sy. 7-8, 1992, s. 487-495.

¹⁴⁴ "el-Müstedrek alâ Şuyûhi Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm", *el-Arab*, sy. 5-6, 1995, s. 294-297.

¹⁴⁵ Söz gelimi *Kitâbu't-Tahûr*'da bu 10 isimden 200 civarında rivâyet nakletmektedir. Eserde Ebû Ubeyd'in tahrîç ettiği hadis sayısı ise 360 civarındadır. *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*'de Yahyâ b. el-Kattân'dan rivâyet almazken diğer 9 hocadan aldığı rivâyetler (80 civarı) eserdeki toplam rivâyetin (yaklaşık 150) yarısından fazladır. *Nâsîh*'inde ise yaklaşık 500 rivâyetin 350'den fazlası (takriben 365) bu 10 isimdendir.

- Ebû Muâviye Hüseyim b. Beşîr b. Kâsım es-Sülemî el-Vâsıtî (ö. 183/799)

Vâsıt'ta 104/722 yılında doğdu. İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), A‘meş (ö. 148/765), Abdullah b. Avn (ö. 151/768) gibi devrin ileri gelen âlimlerinden hadis tahsil etti. Şu‘be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161-778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) gibi meşhur hadisçilere hocalık yaptı. Hafızasının kuvvetiyle ün yapmış Hüseyim hakkında güvenilirliğine işaret eden değerlendirmeler bulunmakla birlikte, tedlîs ve irsâl yapması sebebiyle eleştirildiği de görülmektedir. Bazı kaynaklarda hadisleri ilk defa tasnif edip bâblara göre tertip edenler arasında ismi geçmektedir. Müslim, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce eserlerinde az da olsa Hüseyim'in rivâyetlerine yer vermektedirler.¹⁴⁶

- Ebû Bişr İsmâil b. İbrâhim b. Miksem el-Esedî el-Basrî (ö. 193/809)

110/728 yılında Basra'da doğdu. “İbn Uleyye” diye şöhret bulmuşsa da kendisinin bundan pek hoşnut olmadığı nakledilmektedir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Abdullah b. Avn ve İbn Ebî Arûbe (ö. 156/773) gibi hocalardan istifade etti. Aynı zamanda hocaları arasında bulunan İbn Cüreyc ve Şu‘be b. Haccâc ile Abdurrahmân b. Mehdî, Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849), İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel, Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55) gibi âlimler onun talebeleri arasında yer almaktadır. Münekkitletlerce güvenilir kabul edilen İbn Uleyye'nin rivâyetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Başta kadılık olmak üzere bazı devlet görevleri üstlenmiş olan İbn Uleyye, hadis yazmanın yasak olduğu görüşünü benimseyen isimler arasında sayılmaktadır.¹⁴⁷

- Ebû Muâviye ed-Darîr Muhammed b. Hâzım et-Temîmî el-Kûfi (ö. 195/810)

Hicrî 113 yılında muhtemelen Kûfe'de doğdu. Hişâm b. Urve (ö. 146/763), A‘meş gibi âlimlere talebelik; Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Züheyr b. Harb gibi isimlere

¹⁴⁶ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 130-143; Zehebî, *Siyer*, VIII, 287-294; Mustafa Ertürk, “Hüseyim b. Beşîr”, *DİA*, XIX, 64. Ayrıca bkz. Şemsi Zafer Yalçın, Hüseyim b. Beşîr'in (ö.183/799) Hayatı ve Rivâyetleri, Sakarya Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans), Sakarya, 2000.

¹⁴⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 196-210; Zehebî, *Siyer*, IX, 107-120; Salahattin Polat, “İbn Uleyye”, *DİA*, XX, 428-9.

hocalık yaptı. Mürciî olduğu ifade edilmiş olup Kûfe Mürciesinin önde gelen isimlerindedir. İrca fikrinin propagandasını yaptığı da söylenmiştir. Tedlîs yaptığı da belirtilmekle birlikte hakkında ta'dîl ifadeleri de kullanılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte başta Buhârî ve Müslim olmak üzere *Kütüb-i sitte*'de rivâyetleri yer almıştır.¹⁴⁸ Ebû Ubeyd de bu hocasının rivâyetlerini Hâricîlere cevap verirken kullanmaktadır.¹⁴⁹

- Ebû Saîd Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî el-Anberî (ö. 198/813-4)

Tebe-i tâbi'în tabakasının meşhur muhaddislerinden Abdurrahmân b. Mehdî, 135/752 yılında Basra'da doğdu. Şu'be, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî gibi hadis ve fıkıh âlimlerinden ilim tahsil etti. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshâk b. Râhûye, Abdullah b. el-Mübârek gibi meşhur âlimler hadis rivâyet ettiler. Hafızasının gücü, hadis rivâyetine ehliyeti hakkında övücü ifadeler bulunan İbn Mehdî, cerh-ta'dîl ilminin otorite isimlerindedir. Ayrıca fıkıh sahasında da imam olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁰

- Ebû Saîd Yahyâ b. Saîd b. Ferrûh el-Kattân el-Basrî (ö. 198/813)

120/738 yılında Basra'da dünyaya geldi. Şa'bî, Süfyân es-Sevrî Mâlik b. Enes gibi büyük hocalardan ders aldı. Kendisinden de Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İshâk b. Râhûye gibi isimler ilim elde etmiştir. Hakkında en üst ta'dîl ifadeleri kullanılan Yahyâ b. Saîd, aynı zamanda bir münekkit olarak itibar görmektedir. Bu konuda müteşeddîd olması ile dikkat çeken Yahyâ ilelü'l-hadîs, fıkhu'l-hadîs, ricâlu'l-hadîs konularında da uzmandır.¹⁵¹

- Haccâc b. Muhammed el-Missîsî el-A'ver (ö. 205-6/821)

İbn Cüreyc, Şu'be, Leys b. Sa'd (ö. 175/791) gibi âlimlerden ilim elde etti. Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Yahyâ b. Maîn gibi muhaddisler kendisinden hadis almışlardır. İbn Cüreyc'in ashabının en iyisi olduğu ifade edilmiş, hakkında "sika", "sadûk" değerlendirmeleri yapılmıştır. Bununla birlikte Bağdat'a son gelişinde yani

¹⁴⁸ Biyografisi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 134-145; Zehebî, *Siyer*, IX, 73-8.

¹⁴⁹ Bkz. *Kitâbu'l-İmân*, thk. Nâsırdüddîn el-Elbânî, Riyad, Mektebetu'l-Ma'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000/1421, s. 94 (hadis no: 28, "İmandan Çıkma Bahsi"). Diğer eserlerinde de rivâyetlerine yer vermektedir.

¹⁵⁰ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 512-522; Zehebî, *Siyer*, IX, 192-209; Mücteba Uğur, "Abdurrahmân b. Mehdî", *DİA*, bkz. I, 167-8.

¹⁵¹ Biyografisi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 203- 215; Zehebî, *Siyer*, IX, 175-188; Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *DİA*, XLIII, 262.

ömrünün sonlarına doğru ihtilata maruz kalması ve telkine açık olması sebebiyle tenkit edilmiştir.¹⁵²

- Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn b. Zâzân el-Vâsıtî (ö. 206/821)

117 veya 118 (736) yılında Vâsıt'ta doğdu. Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve Süfyân es-Sevrî gibi isimlerden rivâyette bulunurken kendisinden de Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), İbn Râhûye, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe hadis nakletti. Görme yetisini kaybetmesi ve yaşının ilerlemesiyle birlikte hâfızasının zayıflaması gibi sebeplerle eleştirilmişse de hadis ilminde üstün bir mevkiye sahiptir. Ayrıca bazı zayıf râvîlerden hadis almasının sebebini öğrenme ve istifade amaçlı olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir.¹⁵³

- Ebû Yûsuf Muhammed b. Kesîr es-San'ânî el-Missîsî (ö. 216/831)

Hocaları arasında Süfyâneyn'e ilaveten Evzâî (ö. 157/774), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Hammâd b. Seleme; talebeleri arasında da Dârimî, Zühlî (ö. 258/872) ve Cûzcânî (ö. 259/873) gibi isimler bulunmaktadır. Bir grup münekkit tarafından cerh edilmiş; münkeru'l-hadîs olduğu, "münker" rivâyetler naklettiği belirtilmiş, hatası çok olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Özellikle Ma'mer b. Râşid'den yaptığı rivâyetlerin za'fina işaret edilmiştir. Ebû Ubeyd de nadiren Ma'mer aracılığıyla rivâyetlerine yer vermektedir. Fakat diğer bir grup münekkit tarafından da hakkında "sika", "evseku'n-nâs" gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Nesâî, Tirmizî ve Ebû Dâvûd eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir. Ömrünün sonlarına doğru ihtilata maruz kaldığı belirtilen Muhammed b. Kesîr hakkındaki söz konusu tenkitlerin, ehliyetine zarar veren bir hastalık neticesinde yöneltilmiş olduğu düşünülebilir.¹⁵⁴

- Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih b. Muhammed el-Mısırî (ö. 223/838)

139/756 yılında Mısır'da doğan Ebû Sâlih el-Mısırî, Leys b. Sa'd'a uzun süre talebelik yapıp kitaplarını yazması sebebiyle "Kâtibu'l-Leys" lakabı ile tanınmıştır. Bazı âlimlerce zabt bakımından tenkit edilmişse de hakkında sika değerlendirmesinde bulunan

¹⁵² Biyografisi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IX, 142-5; Zehebî, *Siyer*, IX, 447-450.

¹⁵³ Hakkında bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 493-504; Zehebî, *Siyer*, IX, 358-372; Zekeriya Güler, "Yezîd b. Hârûn", *DİA*, XLIII, 521-2.

¹⁵⁴ Bkz. Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXVI, 329-334; Zehebî, *Siyer*, X, 380-383; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IX, 415-7.

münekkitler de bulunmaktadır. Ömrünün sonlarına doğru hafıza zayıflığına maruz kaldığı ifade edilen Abdullah b. Sâlih'in rivâyetleri bu sebepten ötürü olacak ki Tirmizî'nin *Sünen*'i dışında *Kütüb-i sitte* içerisinde yer almamıştır.¹⁵⁵

- Ebû Muhammed el-Cumahî Sa'îd b. el-Hakem b. Muhammed el-Mısri (ö. 224/838)

144/761'de doğmuş olup İbn Ebî Meryem diye şöhret bulmuştur. Mâlik, Leys, Hammâd b. Zeyd, Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden ders aldı. Kendisinden de Ebû Hâtim (ö. 277/890), Fesevî (ö.277/890), Yahyâ b. Maîn, Zühlî gibi isimler rivâyette bulundu. Münekkit âlimlerce hakkında güvenilirliğine işaret eden övgü dolu ifadeler kullanılan İbn Ebî Meryem'in rivâyetleri *Kütüb-i sitte*'de yer almaktadır.¹⁵⁶

Mervân b. Muâviye el-Fezârî (ö. 193/809), Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), Yahyâ b. Abdillâh b. Bükeyr (ö. 231/846) de Ebû Ubeyd'in çok fazla nakilde bulunduğu diğer hocalarıdır. Kâsım b. Sellâm, bu isimlere ilaveten hadis ilminde çok büyük mevkiye sahip Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797)¹⁵⁷ ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)¹⁵⁸ gibi muhaddislerden de semâ'a delalet eden lafızlarla hadis rivâyet etmektedir. Ancak bu isimlerden rivâyeti sınırlı olmuştur.

¹⁵⁵ Biyografisi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 155-9; Zehebî, *Siyer*, X, 405-416; Ali Yardım, "Abdullah b. Sâlih", *DİA*, I, 131-2.

¹⁵⁶ Hakkında bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 328-330; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 17-8.

¹⁵⁷ Tüm eserlerinde Abdullah b. el-Mübârek'ten doğrudan semâ'a delalet eden lafızlarla yapmış olduğu rivâyetlerin sayısı 10'u bulmamaktadır. Bunun yanında bir başka hocası vasıtası ile İbnü'l-Mübârek'ten aldığı rivâyetlere ilaveten "huddistu", "beleğani" gibi inkitâ'a delalet eden lafızlarla naklettiği hadisler de vardır. Örneğin bkz. *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 182 (hadis no: 117); *Garîbu'l-hadis*, II, 12, 249.

¹⁵⁸ Ebû Ubeyd'in Süfyân b. Uyeyne'den rivâyeti noktasında *Fezâilu'l-Kur'ân* muhakkiki Hayyâtî bir noktaya dikkat çekmektedir. Öncelikle Ebû Ubeyd'in Süfyân'dan doğrudan semâ'a delalet eden lafızlarla hadis rivâyet etmekte olduğunu ayrıca tabakât kaynaklarında rivâyette bulunduğu isimler arasında Süfyân'ın isminin geçtiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte bu iki ismin aynı anda aynı şehirde bir araya gelmelerinin mümkün olamayacağına dair bilgiler sunmaktadır. Hayyâtî, *Fezâilu'l-Kur'ân*'ın bir yazmasında kayıtlı "Süfyân'dan ancak vasıta ile rivâyet almıştır." notu ve Süfyân'ın 163'te Kûfe'den ayrılıp Mekke'ye gittiği, vefat tarihi olan 198'e kadar orada kaldığı bilgisinden hareket etmektedir. Bütün bunları sadece söylemekle yetinmekte, meselenin halline dair yorum yapmamaktadır (I, 87, 519 no'lu dipnot). Ebû Ubeyd'in Süfyân'dan rivâyetleri üç grupta toplanmaktadır:

1. Doğrudan semâ'a delalet eden (haddesenâ, semi'tü gibi) lafızlarla aldıkları,

2. İnkitâ'a delalet eden sigalarla aldıkları,

3. Bir vasıta ile aldıkları (Bunların da çoğu Abdurrahmân b. Mehdî vasıtası ile).

Bu noktada Ebû Ubeyd'in Süfyân b. Uyeyne'nin kitaplarını elde ettiği, bunları başka hocalarına okuduğu, bu okuduklarını bazen doğrudan Süfyân'dan bazen hocaları vasıtası ile naklettiği; okumadığı rivâyetleri ise munkatı olarak aktardığı söylenebilir.

Ebû Ubeyd, hadisçiliğinden ziyade farklı alanlarda öne çıkan isimlerden de eserlerinde rivâyetler nakletmektedir. Hadisçiler nezdinde konumu tartışmalı olan¹⁵⁹ İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) meşhur iki talebesi Ebû Yûsuf (ö. 182/798)¹⁶⁰ ve İmam Muhammed'den (ö. 189/805)¹⁶¹ tevil-tefsir ve fıkıh alanında faydalandığı gibi tahdîsen hadis de rivâyet etmektedir. Ayrıca hadisçiler nezdinde mecrûh kabul edilen ancak bizzat kendisinin sika olduğunu belirttiği tarihçi Vâkîdî'den (ö. 207/823) de semâ'a delalet eden lafızlarla hadis rivâyetinde bulunmaktadır.¹⁶²

Ebû Ubeyd'in hadis aldığı hocalarının nisbeleri/memleketleri incelendiğinde Bağdat, Basra, Kûfe, Vâsıt gibi Irak şehirlerinin öne çıktığı görülür. Bunu Dımaşk ve Mısır izler. Doğduğu Herat'a ya da daha geniş olarak memleketi Horasan bölgesine nispet edilen hocası ise çok nadirdir.

Ebû Ubeyd'in hocalarının vefat tarihleri incelendiğinde ise kendisinden yaşça küçük isimlerden de hadis naklettiği görülmektedir. Burada dikkat çeken husus Ebû Ubeyd'in hadis aldığı hocalarının büyük çoğunluğunun vefat tarihlerinin, Ebû Ubeyd'in vefat tarihine yakın olmasıdır. Bu da onun âli isnad vb. amaçlar gütmeyeceğini¹⁶³ önceliğinin hadis cem'i ve tasnifinden ziyade ilgili konuyu işlemek ve o konuya delil olabilecek rivâyetleri elde etmek olduğunu göstermektedir. Bazen kendisine yakın tarihlerde vefat etmiş hocası ile arasına başka râvîler de girebilmektedir.¹⁶⁴

Ebû Ubeyd çoğunlukla hadis ilimlerinde üstün bir mevkiye sahip isimlere talebelik yapmıştır. Ancak onun, eserlerinde yer verdiği rivâyetlerin bir kısmını, hadis rivâyetine ehil bulunmamış, tenkit edilmiş isimlerden naklettiği görülmektedir. Ebû Ubeyd'in hadis ilmindeki yerinin tespiti noktasında önemli olan bu hususta, cerhe

¹⁵⁹ Haklarındaki cerh-ta'dîl değerlendirmeleri için bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, DİB Yayınları, 2012, s. 257-310.

¹⁶⁰ Rivâyetleri için bkz. *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 313 (hadis no: 179), 335 (hadis no: 236, 237); *Garîbu'l-hadîs*, I, 137.

¹⁶¹ Tahdîsen rivâyetleri için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 130, 224. İsnadını ezberlemeden aldığını belirttiği bir rivâyet için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 455.

¹⁶² Vâkîdî'den tahdîsen aldığı rivâyetler için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, I, 237; II, 353, 421. Vâkîdî'den yine tahdîsen ancak isnadını ezberlemeden aldığını belirttiği bir hadisi için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 336.

¹⁶³ Ebû Ubeyd'in eserlerinde sülâsiyyât türü rivâyetler için bkz. *Emvâl*, s. 141 (hadis no: 183), İsmâil b. Cafer (ö. 180/796) ← Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) ← Enes b. Mâlik isnadıyla; *Emvâl*, s. 69 (hadis no: 3), İsmâil b. Cafer ← Abdullah b. Dînâr ← İbn Ömer isnadıyla. Aynı isnad ile bir başka sülâsiyyâtı için bkz. *Emvâl*, s. 142 (hadis no: 184); *Emvâl*, s. 86 (hadis no: 47), Yezîd b. Hârûn ← Ebû Mâlik el-Eşcaî ← Ebûhu Tarık b. Eşyem isnadıyla; *Nâsih*, II, 167, (hadis no: 308), Ebû Bekr b. Ayyâş ← Ebû İshâk ← Berâ b. Âzîb isnadıyla.

¹⁶⁴ 201/816 vefat tarihli ve ayrıca cerh de edilmiş Hüseyin b. Hasan b. Atıyye'den Nuaym b. Hammâd vasıtası ile aldığı bir rivâyet için bkz. *Emvâl*, s. 242 (hadis no: 493).

uğramış bu hocalarının -tamamını zikretmek yerine- bir kısmının tespit edilerek haklarındaki değerlendirmelere yer verilmesi faydadan hali olmayacaktır. Zira bir muhaddisin kendisinin sika olması kadar rivâyette bulunduğu, eserine rivâyetlerini aldığı râvîlerin güvenilirliği ve rivâyet ehliyeti de önem arz eder.

Ebû Ubeyd, Zehebî tarafından bir cerh-ta'dîl âlimi olarak takdim edilmektedir. Bu takdirde Ebû Ubeyd'in başka münekkitlerce cerh edilmiş isimlerden rivâyetlere yer vemesi kendi içtihadı kabul edilip söz konusu râvîleri güvenilir saydığına düşünülmesi gerekecektir. Ancak ilgili başlık altında da görüleceği üzere Ebû Ubeyd klasik anlamda bir münekkit olmayıp çoğunlukla kendinden önce hadis ehline yapılmış değerlendirmelere itimat etmektedir.

Ebû Ubeyd'in eserlerinde rivâyetlerine yer verdiği fakat münekkitlerin cerhine uğramış hocalarına şu isimler örnek verilebilir: Ali b. Âbis el-Esedî (ö. ?),¹⁶⁵ Ali b. Âsım Ebû'l-Hasen el-Kuraşî (ö. 201/816),¹⁶⁶ Hâlid b. Amr el-Kuraşî el-Ümevî Ebû Saîd el-

¹⁶⁵ Ebû Ubeyd'in sadece *Fezâil*'inde iki rivâyetini naklettiği (bkz. a.g.e., I, 361, hadis no: 303; II, 78 hadis no: 523) bu hocasını, Yahyâ b. Maîn taz'îf etmiş, İbn Hibbân onun için "rivâyetinde hatası fahiş, vehmi çok, haberiyle ihticâcî bâtıl olan kimselerdendir" demiştir. Hakkında "leyse bi-şey", "daî'fu'l-hadis", "vâhin" gibi ifadeler de kullanılmakla birlikte hadisinin araştırılacağı (i'tibâr) ve za'fına rağmen hadisinin yazılacağı da söylenmiştir. Hakkında geniş bilgi için bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 290. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 197; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, I-III, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, h.1396, II, 105; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 322-3-4, İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 343-4.

¹⁶⁶ Nesâî'nin, "metrûku'l-hadis" ve "da'îf" olarak vasıflandırdığı bu hocası hakkında Yahyâ b. Maîn, "leyse bi-sika", demiş; buna ilaveten "leyyinu'l-hadis", "leyse bi'l-kaviyy", "la yuhteccu bih", "hata yapar, hatası üzere mukim, hatası açıklandığında da ondan dönmez" ifadeleri ile de tenkit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in, Ali için sika dediği Yahyâ b. Maîn'e sorulunca bunu net bir şekilde reddedip Ahmed b. Hanbel'in böyle bir şey dediğini kabul etmemesi, Ahmed b. Hanbel'in onun hakkındaki "hadisi yazılır; hatası terkedilir, doğruları yazılır, ondan başkası da hata yapmıştır" şeklindeki ifadelerinde ihtiyatlı olmaya sevk etmektedir. Bu bilgilerin yanında daha çok dikkat çeken onun Hâlid b. Mihrân'dan yaptığı rivâyetlerin Hâlid'e sorulduğunda hiçbirini tanıyamaması ve inkâr etmesidir. Nitekim onun *Fedail*'deki tek rivâyeti de Hâlid b. Mihrân'dandır. (I, 348, hadis no: 267). *Tahûr*, *Emval* ve *Garib*'inde ise Hâlid b. Mihrân dışında isimlerden rivâyetlerine yer vermiştir. Hakkında bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 290-1; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 198-9; Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali el-Horasânî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, h.1396, s.76; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 113; Zehebî, *Mizân*, III, 135-6-7.

Kûfî (ö. ?),¹⁶⁷ Hammad b. Ubeyd el-Kufî (ö. ?),¹⁶⁸ Hüseyin b. Hasan b. Atıyye (ö. 201/816),¹⁶⁹ Yûsuf b. Atıyye es-Sa'dî el-Ensârî Ebû Sehl el-Basrî (ö. 187/802),¹⁷⁰ Yûsuf b. el-Ğarik el-Bâhilî (ö. ?).¹⁷¹

Ebû Ubeyd'in rivâyetinde bulunduğu fakat hadis rivâyetine ehliyeti bakımından hali meçhul kalmış veya benzer isimdeki diğer râvîlerden ayırt edilememiş hocaları da bulunmaktadır. Abbâs b. Ebi'l-Abbâs,¹⁷² Abdullah b. Ebî Ümeyye,¹⁷³ Ebû

¹⁶⁷ Ebû Ubeyd'in *Fezâilu'l-Kur'ân*, *Tahûr ve Emvâl*'inde rivâyetlerine yer verdiği Hâlid b. Amr hakkında münekkitler tarafından "münkeru'l-hadis", "leyse bi-sika", "metrûku'l-hadis", "da'if" ifadeleri kullanılmış, Ahmed b. Hanbel bâtil hadisler rivâyet ettiğini belirtmiştir. İbn Hibbân, sika râvîlerden mevzû haberler nakletmede tek kaldığını, haberiyle ihticâcın helal olmadığını ve Yahyâ b. Maîn'in onu terk ettiğini kaydetmektedir. Bu râvî hakkında geniş bilgi için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 164 (Buhârî kendisinden rivâyetinde bulunanlar arasında Ebû Ubeyd'i de zikretmektedir); a.mlf., *ed-Du'afâ'u's-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, h. 1396, s. 40; Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, s.36; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 344; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 283; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 455-460; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 109-110.

¹⁶⁸ Buhârî, Ebû Ubeyd'in eserlerinde rivâyeti tespit edilemeyen Hammâd'ın tercemesinde, Ebû Ubeyd'in kendisinden rivâyetinde bulunduğunu kaydeder ve hadisinin tashih edilmediğini belirtir. Ebû Hâtim, "hadisi sahih değildir, hadisi önemsenmez", derken İbn Hibbân hata yapanlardan olduğunu ifade eder. Hakkında bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 28; *ed-Du'afâ'u's-sağîr*, s. 34; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 143; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 205.

¹⁶⁹ "Da'ifu'l-hadis", "da'if", "vâhi'l-hadis" gibi lafızlarla zayıf bir râvî olduğu ifade edilmiş olan Hüseyin b. Hasan için İbn Hibbân, "mütâbii olmayan şeyler rivâyet eder, haberiyle ihticâc caiz değildir", demiştir. Râvî hakkında bkz. İbn Ebû Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 48; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Muhammed Ali Mu'avvid, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1418, III, 237; Zehebî, *Mizân*, I, 532; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I-VII, thk. Dâiratu'l-Ma'rufi'n-Nizâmiyye, Beyrut, Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1971/1390, II, 278.

¹⁷⁰ Sadece *Fezâil*'de bir rivâyetine yer verdiği görülen Yûsuf b. Atıyye hakkında cerh-ta'dîl âlimleri tarafından "münkeru'l-hadis", "da'ifu'l-hadis", "metrûku'l-hadis", "leyse bi-şey", "kesîru'l-vehm ve'l-hata" gibi cerh lafızları kullanılmıştır. İbn Hibbân "haberleri değiştirir, mevzû metinleri sahih isnatlara ekler, onunla ihticâc caiz değildir" derken, Zehebî za'fi üzerinde icmâ edildiğini ifade etmiştir. İbn Adî de "hadislerinin çoğu mahfûz değildir" demiştir. Bu râvî için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 387; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 134; Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, s.106; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 480; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 445; Zehebî, *Mizân*, IV, 468-9-470.

¹⁷¹ *Fezâilu'l-Kur'ân* (örneğin bkz. I, 324, hadis no: 207) dışında diğer eserlerinde rivâyetine yer vermediği Yûsuf b. el-Ğarik hakkında "leyse bi-kavî", "münkeru'l-hadis", "kezzâb" ifadeleri kullanılmıştır. Görülebildiği kadarıyla kendisini tevsik eden bir âlim de bulunmamaktadır. Bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 228; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, I-III, thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1406, III, 221; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 47; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 326.

¹⁷² Muhakkik Hayyâtî'nin tespit edemediğini belirttiği bu isimden *Fezâilu'l-Kur'ân*'da bir rivâyet nakletmiştir (I, 288, hadis no: 114). Ebû Ubeyd, burada bu hocası için, "Ehl-i hadisın eskilerindendir" (من قديم أهل الحديث) kaydını zikretmektedir.

¹⁷³ *Fezâilu'l-Kur'ân*'daki tek rivâyeti (I, 358, hadis no: 296) Ebû Avâne'dendir. Hatîb el-Bağdadi, *el-Müttefik ve'l-mufterik*'te, Abdullah b. Ebî Ümeyye isminde 3 râvîden bahseder (II, 1257) ve Ebû Amr el-Basrî'nin hocaları arasında Ebû Avâne ismine yer verir. Buradan hareketle bu hocasının Ebû Amr el-Basrî Abdullah b. Ebî Ümeyye olduğu söylenebilir. Ancak bu râvî hakkında kaynaklarda Hatîb el-Bağdâdî dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim muhakkik Hayyâtî de meçhul kabul etmektedir.

Abdirrahmân,¹⁷⁴ Ebü'l-Hâris el-Mekfûf, Kudâme Ebû Muhammed¹⁷⁵ ve Muhammed b. Sâlih bunlardan bazılarıdır.

2. Dil ve Edebiyat

Ebü Ubeyd'in esas ihtisası, Arap dili sahasındadır.¹⁷⁶ Bu alana dair başta meşhur çalışması *el-Garîbu'l-musannef* olmak üzere pek çok eser telifinde bulunmuştur. Onun özellikle Kur'ân ve hadise olan eğilimi de dil alanı sınırları çerçevesinde olmuş, daha ziyade Kur'ân ve hadisteki garîb kelimelerle ilgilenmiştir.¹⁷⁷

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre dil ve nahivde *Kûfiyyûn* ekolüne mensup¹⁷⁸ olan Ebû Ubeyd'in, çoğunluğunu Kûfeli ve Basralıların oluşturduğu hocaları şunlardır:¹⁷⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ebü'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Hareşe el-Mâzinî et-Temîmî (ö. 204/820), Ebû Zekeriyâyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ el-Kûfi (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî (ö. 209/824 [?]), Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî en-Nahvî el-Luğavî el-Kûfi (ö. 213/828), Ebû Saîd Abdülmelik b. Kürayb el-Asmaî (ö. 216/831).

Ebü Ubeyd çalışmalarının bir kısmını, kendinden önce bu hocaları tarafından kaleme alınmış eserler üzerine yapmış,¹⁸⁰ çalışmalarında kendilerine sık sık atıfta bulunmuştur.

¹⁷⁴ Ebû Ubeyd, sadece *Fezâilu'l-Kur'ân*'da ve onda da tek bir yerde (II, 237, hadis no: 916) rivâyetine yer verdiği bu hocasının, “sınır/uç bölge ahalisinden” (من املشجر) olduğunu ifade etmektedir.

¹⁷⁵ Ebû Ubeyd eserlerinde tek bir rivâyetine yer vermektedir. Kudâme bu rivâyeti de “Âmir b. Abdi Kays'ın ehl-i beytinden bir kadın” şeklinde yine meçhul/mübhem bir isimden almaktadır (I, 316, hadis no: 187).

¹⁷⁶ Ebû't-Tayyib el-Luğavî onun hakkında “Telifi güzel bir musanniftir, ancak rivâyeti azdır. Bilgi sahibi olduğu ve üzerinde uğraştığı ilimler onu lügatten alı koymuştur” demektedir (*Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 94). Müellif esasında Bağdat'ın bu ilim açısından da iyi bir durumda olmadığı kanaatindedir. Buna “Bağdat mülûk şehridir, ilim şehri değildir” sözleriyle dikkat çekmektedir (*Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 116).

¹⁷⁷ Kırbaçoğlu, *Ebü Ubeyd*, s. 21, s. 35. Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl* isimli eserinde bazı Farsça ve Rumca kelimelerin Arapça karşılıklarını vermesi, onun farklı dillerde de birikim sahibi olduğuna bir işaret olsa gerektir (Bkz. *Emvâl*, s. 90; s. 229). Yine *Garîbu'l-hadîs*'inde bazı kelimelerin Arapça olmayıp İbranice, Kıptice, Farsça olduğuna dair ifadeleri için sırasıyla bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 219; II, 259; II, 307, 418.

¹⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393. Kur'ân ve Arap dilinde ortaya çıkan hatalara önlem almak amacıyla ilk çalışmalar Basra'da başlamış (Basra dil mektebi hakkında bkz. Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *DİA*, V, 117-8), kısa bir süre sonra farklı prensipler ve metotlar benimseyen, Kisâî ve Ferrâ tarafından tesis edildiği söylenebilecek Kûfe dil mektebi ortaya çıkmıştır. Bu iki ekol arasında uzun ve şiddetli tartışmalar cereyan etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, “Kûfiyyûn”, *DİA*, XXVI, 345-346.

¹⁷⁹ Hocaları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 2198.

¹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

Dilbilimci diğer hocaları için Şu isimler sayılabilir: Ebû Ziyâd Yezîd b. Abdillâh b. Hür el-Kilâbî (ö. ?), Ebü'l-Hasen Ali b. el-Mübârek el-Ahmer (ö. 194/809), Ebû Eyyüb Yahyâ b. Saîd b. Ebân b. el-As el-Ümevî (ö. 194/809), Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817), Ebû Ubeydillâh Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-A'râbî (ö. 231/845).

3. Kırâat

Kırâat alanında imam olarak kabul edilen¹⁸¹ ve kendine ait tercihleri (ihtiyâr) olduğu ifade edilen¹⁸² Ebû Ubeyd'in, bu ilmi hocalarından semâ ve arz yoluyla aldığı belirtilmiştir.¹⁸³ Aralarında bu alanda otorite olmuş isimlerin de bulunduğu kırâat hocaları şunlardır:¹⁸⁴ Ebû İşhâk İsmâil b. Cafer b. Ebî Kesîr el-Ensârî (ö. 180/796), Süleym b. İsâ b. Süleym b. Âmir el-Hanefî (ö. 188/804), Ebü'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû Nuaym şucâ' b. Ebî Nasr el-Belhî el-Mukrî (ö. 190/806), Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kuraşî (ö. 203/819), Haccâc b. Muhammed el-A'ver el-Missîsî (ö. 205-6/821), Ebû Müşhir Abdüla'lâ b. Müşhir el-Ğassânî ed-Dımaşkî (ö. 218/833), Hişâm b. Ammâr es-Sülemî ed-Dımaşkî el-Mukrî (ö. 245/859), Ebü'r-Rebî' el-Mısrî Süleymân b. Dâvûd b. Hammâd el-Mukrî (ö. 253/863).

C. TALEBELERİ

Ebû Ubeyd'in ilmî bereketinin onun talebelerine geçtiği ve onların hemen hepsinin ilimde söz sahibi, meşhur isimler olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, ondan rivâyette bulunanların hepsinin güvenilen, şan-şöhret sahibi kimseler olduğunu söylemiştir.¹⁸⁶

¹⁸¹ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, II, 6.

¹⁸² İbnü'l-Cezerî, şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Ğâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*, I-III, thk. Gotthelf Bergstraesser, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, h.1351, II, 18. Ebû Ubeyd'in kıraat sahasına katkıları, tercihleri hakkında daha fazlası için bkz. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, *Cuhûdu'l-İmâm Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm fi'l-kırâât*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2006.

¹⁸³ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 111.

¹⁸⁴ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 111; Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985/1405, s. 6 (muhakkikin önsözü).

¹⁸⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, III, 21.

¹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 393.

Ebu Ubeyd'in farklı alanlarda pek çok talebesi bulunmaktadır.¹⁸⁷ Burada bazı hususiyetleri ile öne çıkanlar kısaca ele alınacak, diğer talebelerinden bir kısmı da ismen zikredilmekle yetinilecektir.

- Ebû'l-Fazl Abbâs b. Abdilazîm b. İsmâil el-Anberî el-Basrî (ö. 240-6/854)

Ebu Ubeyd'e ilaveten Yahyâ el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) gibi hadis imamlarından ders aldı. Kendisinden Ebû Hâtim er-Râzî, Müslim, Ebû Dâvûd es-Sicistânî rivâyet etti. Basra'nın önde gelen âlimlerindendi. Bağdat'a geldi Ahmed b. Hanbel, Kâsım b. Sellâm ve Bişr b. el-Hâris gibi isimlerle ilim meclislerinde bir arada bulundu. Ebû Hâtim'in "sadûk"; Nesâî'nin "sika-me'mûn" olarak nitelediği Abbâs el-Anberî 246'da vefat etti.¹⁸⁸

- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî (ö. 251/865)

180/796 yılında Nesâ'da doğdu. Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828), Yezîd b. Hârûn, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (ö.212/827), Ali b. el-Medîni, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in aralarında bulunduğu 100'ü aşkın âlimden rivâyette bulundu. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö. 281/894), Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Nesâî, Muhammed b. İshak es-Serrâc (ö. 313/925) gibi pek çok âlim de ondan hadis rivâyet etti. Kâsım b. Sellâm, Horasanlı talebelerinin en değerlisi olarak Ahmed b. Şebbûye ile birlikte İbn Zencûye'yi göstermiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî, İbn Hibbân ve Hatîb el-Bağdâdî gibi âlimler tarafından güvenilir olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. 251/865 yılında vefat etti. Aynı zamanda fıkıh sahasında da yetkinliği bulunan İbn Zencûye'nin günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbu'l-Emvâl* olup büyük ölçüde hocası Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl*'i esas alınarak yazılmıştır. İbn Zencûye'nin ayrıca *et-Terğîb ve't-terhîb* ve *el-Âdâbü'n-nebeviyye* adlı eserleri kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Talebeleri için bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 355-6; Abdussamed b. Bekr b. İbrâhim Âbid, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsârî'l-vâride fî Kitâbi'l-Emvâl*, s. 46-51.

¹⁸⁸ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 20-2; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIV, 222-5; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 121-2.

¹⁸⁹ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IX, 24-6; Zehebî, *Siyer*, XII, 19-23; Ahmet Yıldırım, "İbn Zencûye", DİA, XX, 462-3.

- Ebü'l-Fazl Abbâs b. Muhammed b. Hâtim ed-Dûrî el-Bağdâdî (ö. 271/884)

185/801'de doğdu. Ebû Ubeyd'in yanında Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Affân b. Müslim, Ahmed b. Hanbel, Fazl b. Dükeyn ve Yahya b. Maîn'in aralarında bulunduğu pek çok hocadan hadis dinledi. Kendisinden de Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/913), İbn Ebî Hâtim ve daha pek çok isim rivâyette bulundu. Hayatı hakkında kaynaklarda kısıtlı bilgi bulunan Dûrî'nin öne çıkan özelliği Yahya b. Maîn ile olan hoca-talebe ilişkisidir. Yahyâ b. Maîn'e uzun süre talebelik yapmış ve ona ricâle dair sorular sormuştur. Yahyâ b. Maîn'in ricâle dair eseri *Târih*'in de derleyicisidir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a yönelttiği bazı fikhî soruları cevaplarıyla birlikte bu esere ilave etmiştir. Münekkitlerce sika kabul edilen Dûrî 271/884'te vefat etmiştir.¹⁹⁰

- Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî (ö. 286/899)

Hicrî 190'larda Horasan'da doğdu. Affân b. Müslim, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ka'nebi (ö. 221/836) ve Ali b. Ca'd (ö. 230/844-45) gibi âlimlerden hadis dersi aldı. Ebû Ubeyd başta olmak üzere daha başka âlimlerden kırâat ilmini öğrendi. Kendisinden yeğeni Ebü'l-Kâsım el-Begavî, Da'lec b. Ahmed (ö. 351/962), Taberânî (ö. 360/971) ve tahsil için Mekke'ye gelen birçok hadisçi rivâyette bulundu. 286 yılında Mekke'de vefat etmiştir. İbn Ebî Hâtim onu sadûk olarak değerlendirmiş, Ebû Ubeyd'in hadislerine onun vasıtasıyla ulaşmıştır. Dârekutnî de ondan sika-memun diye söz ederken başta Nesâî olmak üzere diğer bazı âlimler, ücret almadan hadis okutmadığı için onu kınamış ve kendisinden rivâyette bulunmamışlardır. Begavî ise mücâvir olması (aslen Mekkeli olmaması) ve sadece ilimle meşgul bulunması sebebiyle herhangi bir kazancı olmadığı için ücret aldığını söyleyerek kendisini savunmuştur. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın pek çok kitabının râvîsi konumunda olan, aynı zamanda "varrâku Ebî Ubeyd" lakaplı Begavî, nüshası bize kadar ulaşmamış olan büyük bir müsned de meydana

¹⁹⁰ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 30-1; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIV, 245-9; Zehebî, *Siyer*, XII, 522-4.

getirmiştir. Ayrıca Begavî'nin, Ebû Ubeyd'den naklettiği hadisleri ihtiva eden bir de hadis cüz'ü¹⁹¹ bulunmaktadır.¹⁹²

- Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Süleyman el-Mervezî el-Bağdâdî (ö. 298/911)

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Halef b. Hişâm, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Kâsım b. Sellâm gibi âlimlerden rivâyette bulunmuş kendisinden de Nesâî ve Cürcânî gibi isimler ders almıştır. Dârekutnî onu “sadûk” olarak değerlendirirken Hatîb el-Bağdâdî “sika” olduğunu söylemiştir. Ebû Ubeyd'in *Kitâbu't-Tahûr*'una başka hocalarından elde ettiği rivâyetleri ilave ederek rivâyet etmiştir. 298'de vefat etmiştir.¹⁹³

Bu isimlerin yanında aynı zamanda hocaları arasında da bulunan ve kendisinden en çok rivâyet aldığı isimlerden olan Saîd b. Ebî Meryem el-Mısrî, İbn Zencûye ile birlikte Ebû Ubeyd'in övgüsüne mazhar olan İbn Şebbûye (ö. ?), *Sünen* müellifi meşhur Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî (ö. 255/869), Ahmed b. Yûsuf Ebû Abdillâh et-Tağlibî (ö. 270/884), Muhammed b. İshâk Ebû Bekr es-Sâğânî (ö. 270/884), Ebû Mansûr Nasr b. Dâvûd b. Tavk es-Sâğânî (ö. 271/885), Hasan b. Mükram (ö. 274/887), İslâm tarihine dair önemli eserlerden *Ensâbu'l-eshrâf*'ın müellifi Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî (ö. 279/892-3), Ebû Bekr b. Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894), Hâris b. Ebî Usâme (ö. 282/895) ve *el-Garîbu'l-Musannef* râvîsi Ebû'l-Hasen Ali b. Abdüllâh et-Tûsî (ö. ?) talebeleri arasında sayılabilecek isimlerdir.¹⁹⁴

¹⁹¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 320 (Cüz' Ali b. Abdilazîz el-Begavî an Ebî Ubeyd olarak kayıtlıdır); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 160 (“Hadîs” diye kayıtlıdır). Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin, Ebû Ubeyd'den işittiği hadisleri bir araya getirerek oluşturduğu *Cüz'un fihi min hadîsi Ebi'l-Hasen Ali b. Abdilazîz el-Begavî an Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm* isimli bu küçük hacimli çalışma 19 hadisi muhteva olup bilinen tek yazma nüshası Zâhiriyye kütüphanesindedir (Zâhiriyye, mecmualar kısmı, no: 98 (92-94 yk; NASIR 177). Hicrî 7. asırda istinsah edildiği anlaşılan yazmanın başında, muhtemelen daha sonraki müstensihlerce ilave edilmiş, nüshayı tanıtıcı bilgiler ve semâ kaydı bulunmakta daha sonra da isnadlarıyla birlikte hadislerin zikrine geçilmektedir. Üç varak olan nüsha, zayıf bir yazıya sahip olup ilk sayfasında da okunamayan bazı notlar bulunmaktadır. Merfû nitelikli olan hadisler herhangi bir konu ile sınırlı olmayıp muhtelif konulara aittir.

¹⁹² Hakkında bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 477; Zehebî, *Siyer*, XIII, 348-9; İ. Lütfî Çakan, “Begavî” *DİA*, V, 339.

¹⁹³ Biyografisi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IV, 668; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 612-3; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 510.

¹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 392; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 355-6; Zehebî, *Siyer*, X, 492; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 315. Talebelerinin uzun bir listesi için bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 90-9 (muhakkikin önsözü). Burada 81 talebesinin ismi zikredilmektedir. Ayrıca bkz. Abdussamed b. Bekr b. İbrâhim Âbid, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâride fi Kitâbi'l-Emvâl*, s. 46-51. Burada da 35 isme yer verilmektedir.

Ahmed b. Yûsuf et-Tağlibî, Nasr b. Dâvûd ve Ali b. Abdilazîz el-Begavî'ye ilaveten Ahmed b. İbrâhim (ö. 270/884), Sâbit b. Ebî Sâbit (ölümü III/IX. asır sonları, Ali b. Abdilazîz'in kardeşi), Hasan b. Ziyâd b. Muhammed el-Kuraşî (ö. ?), Muhammed b. Ahmed b. Ömer (ö. ?), Ahmed b. Hasan b. Abdillâh'ın (ö. ?) Ebû Ubeyd'den kırâat ilmini alan talebeleri olduğu kaydedilmiştir.¹⁹⁵

Ebû Ubeyd'in fikhî birikiminin sonraki nesillere aktarımı noktasında kaynaklar sınırlı bilgi ihtiva etmektedir. Kendi asrında ehl-i hadîs'in fakihî olarak nitelenen Ahmed b. Nasr b. Ziyâd el-Kuraşî en-Nisâbûrî el-Mukriî'nin (ö. 245/858)¹⁹⁶ Ebû Ubeyd'den ileri yaşlarında fikhî eğitimi aldığı,¹⁹⁷ Ebû Ubeyd'in mezhebini benimsediği¹⁹⁸ ve Nisabur'da onun mezhebine göre fetva verdiği¹⁹⁹ nakl olunmuştur. Abbâs ed-Dûrî (ö. 271/884) de Yahyâ b. Maîn'in *Târîh*'ine Ebû Ubeyd'e yönelttiği 5 adet fikhî soruyu kaydetmektedir.²⁰⁰ Bunun yanında Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî fikhına dair kitaplarda ve yine bu çerçevede yazılmış bazı şerhlerde Ebû Ubeyd'in görüşlerine ve tercihlerine atıflar yapılmaktadır.²⁰¹

Ebû Ubeyd'in akranları ve hocaları arasında yer alan Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812),²⁰² Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel gibi isimlerin aynı zamanda kendisine talebelik de yaptığı ifade edilebilir.

D. ESERLERİ

Farklı alanlarda pek çok eser kaleme alan Ebû Ubeyd'in bu çalışmalarının birçoğunun insanlar arasında şöhret bulan zarif eserler olduğu,²⁰³ güzel bulunduğu, her memlekette rağbet gördüğü ve meşhur sika râvîlerce sonraki nesillere nakledildiği ifade

¹⁹⁵ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 101; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, II, 18.

¹⁹⁶ Ahmed b. Nasr b. Ziyâd hakkında bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VI, 47; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 498-503.

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, XII, 239.

¹⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VI, 45-9; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 502-3.

¹⁹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1072.

²⁰⁰ Kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi tespit edilemeyen Esed b. el-Hâris b. Esed'in (ö. ?) de Kâsım b. Sellâm'a nebiz için imam hakkında soru yönelttiği kayıtlıdır (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 475).

²⁰¹ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 129.

²⁰² Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 154.

²⁰³ Zehebî, *Siyer*, X, 491.

edilmiştir.²⁰⁴ Birçok alanda söz söylemiş, kitap tasnifinde bulunmuş olan²⁰⁵ Ebû Ubeyd'in çok eser yazmasının sebebi olarak yazdıklarını yöneticilere takdim etmesi ve bunun karşılığında ücret alması gösterilmiştir.²⁰⁶ Telif/tasnif faaliyetine ne zaman başladığı ve ilk olarak hangi kitabını kaleme aldığı konusunda bir şey söylenememekle birlikte Ebû Ubeyd'in eserlerinde kendi kitaplarına yaptığı atıflardan hareketle kimi eserlerinin yazılış zamanı açısından önceliğini-sonralığını tespit edebilmek mümkündür.²⁰⁷ Erken dönemde bu kadar çok eser tasnif ve telifinde bulunan ender şahsiyetlerden olan Ebû Ubeyd'e ait İbnü'n-Nedîm 20 eser ismi saymakta ancak bunlardan başka eserlerinin de olduğuna işaret etmektedir.²⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî²⁰⁹ ve ona tabi olarak Zehebî ve İbn Hacer gibi âlimler de onun yirmiden fazla eser kaleme aldığını zikretmektedir. Onun kitaplarının sayısı konusunda daha başka rakamlar da zikredilmektedir.²¹⁰ Ebû Ubeyd'in eserlerinin sayımında net bir rakama ulaşamamasının sebebi, kendisine ait olmayan bazı çalışmaların ona izafe edilmesi ve kitaplarının çeşitli bölümlerinin birer müstakil eser olarak algılanmasıdır. Eserlerinden bir kısmı sadece kaynaklarda ismen zikredilmiş olup günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşmış olanlardan bir kısmı basılmış olup yazma halinde çeşitli kütüphanelerde mevcut olanlar da bulunmaktadır.

Kâsım b. Sellâm, hadis ilminin alt dallarından biri olan garîbu'l-hadîs alanına dair bir çalışma kaleme almış olmakla birlikte diğer alanlara dair telif ettiği ve konuları bâblar

²⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393. Nitekim onun eserleri Endülüs'te de rağbet görmüş başta *Garîbu'l-hadîs* olmak üzere pek çok eseri üzerinde ihtisar, şerh türünden çalışmalar burada da yürütülmüştür (Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 123 (muhakkikin önsözü). Ayrıca bkz. Ali Vasfî Kurt, *Endülüs'te Hadîs ve İbn Arabî*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1998, s. 192-4). Onun eserlerini Endülüs'e ilk defa sokanın Vehb b. Nâfi' el-Esedî el-Kurtubî (ö. 273/815) olduğu ifade edilmiştir (Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, I-LII, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993/1413, XX, 488). Vehb'in vefat tarihi dikkate alındığında Ebû Ubeyd'in eserlerinin vefatından kısa bir süre sonra İslâm dünyasına yayılmaya başladığı söylenebilir.

²⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, X, 493.

²⁰⁶ Ebû't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 94.

²⁰⁷ Sözelimi *Kitâbu't-Tahûr*'daki "Biz bunu *Kitâbu'l-Emvâl*'de açıkladık" (s. 190) ve "Biz bunları *Kitâbu'l-Kıraat*'ta zikrettik" (s. 393) ifadelerinden bu iki eseri *Tahûr*'dan önce yazdığı anlaşılmaktadır. İslâm Ansiklopedisine "Kitâbu'l-Emvâl" maddesini yazan Cengiz Kallek, Ebû Ubeyd'in Şamlı hocalarından yaptığı nakilleri dikkate alarak eserin müellifin 213 yılındaki Şam yolculuğundan sonra tamamlanmış olabileceğini söylemektedir (Bkz. a.g.md., *DİA*, XXVI, 98). Ancak Ebû Ubeyd 213 yılında Şam'a değil Yahyâ b. Maîn ile birlikte Mısır'a gitmiştir (İbn Yûnus, *Târîh*, II, 172; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 315-6).

²⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 97.

²⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393.

²¹⁰ Kırbasoğlu 33 eserinin ismini vermektedir (Kırbasoğlu, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm*, s. 50-2) *el-Hutab ve'l-mevâ'iz* nâşiri Ramazan Abdüttevâb, 35 eserinin ismini sayarken 8 eserin ona aidiyetini hatalı bulmaktadır (s. 41-73). *Kitâbu's-Silâh* muhakkiki H. Sâlih ed-Dâmin, ise 40 eserin ismini zikredip ikisinin ona izafesinin yanlış olduğu kanaatindedir (s. 7-9). *Fezâil* muhakkiki Hayyâtî, 43 eserin ona ait olduğunu söylerken 5 eserin ise hataen ona izafe edildiğini belirtir (I, 130-195).

halinde ele aldığı kitaplarından bir kısmını da hadislerle meydana getirmiştir. Burada öncelikle hadis alanında kaleme aldığı, doğrudan hadis ilmi ile ilgili eserleri ve bunlara ilaveten farklı alanlara ait olmakla birlikte rivâyetlerle oluşturduğu eserleri detaya inilmeden, genel hatlarıyla tanıtılmaya ve ilgili literatür içindeki konumlarına kısaca temas edilmeye çalışılacaktır. Hadisçiliğinin incelendiği ikinci bölümde ise yeri geldikçe eserleri hakkında hadis ilmi özelinde daha ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Daha sonra diğer eserleri de İslâmî ilimlerden ilgisi olduğu alanlara göre sınıflandırılarak kısa bilgiler verilmek suretiyle tanıtılacaktır. Ebû Ubeyd'e izafe edilip günümüze ulaşmayan ve haliyle konusu bilinmeyen eserler, isimlerinden yola çıkılarak ilgili başlıklar altında zikredilecektir. Ebû Ubeyd'e izafesi hatalı veya şüpheli olan ya da kitaplarının bir bölümü olup müstakil bir esermiş gibi addedilenler ise ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

1. Hadis

a. Doğrudan hadis ile ilgili eserleri

Ebû Ubeyd ne hadis usûlüne ve ricâline dair ne de sadece hadisleri bir araya toplamak amacıyla bir eser kaleme almıştır. Onun hadis ile doğrudan alakalı olarak değerlendirilebilecek tek eseri *Garîbu'l-hadîs*'idir.

- *Garîbu'l-hadîs*²¹¹

*Şerhu Garîbi'l-hadîs*²¹² adıyla da anılan bu eser garîbu'l-hadîs konusunda ilk yazılan eserlerden kabul edilmektedir. Ebû Ubeyd'den önce, başta hocaları Nadr b. Şümeyl, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ ve Ebû Amr eş-Şeybânî olmak üzere daha pek çok kimsenin garîbu'l-hadîs konusunda eser kaleme almış oldukları nakledilse de bu

²¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.98; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s.157-8 (Ali b. Abdilazîz rivâyetleri); İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecridu esanîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâ'i'l-mensûra*, thk. Muhammed Şükür el-Meyâdîni, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1998, s.163; Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Bağdat, Mektebetu'l-Müsennâ, 1941, II, 1203; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s.330; İsmâil el-Bağdâdî/Bağdatlı İsmâil Paşa, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Selîm el-Bâbânî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, İstanbul, Vekâletü'l-Ma'ârif, 1951, I, 825; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1937, I, 166; Sezgin, *GAS*, VIII, 85. Farklı isimler tarafından değişik yer ve zamanlarda iki, dört, altı cilt olmak üzere pek çok baskısı gerçekleştirilmiştir. Baskıları hakkında bkz. Yaşar Kandemir, "Garîbu'l-hadîs", *DİA*, XIII, 379.

²¹² İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 157-8; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 330. Kettânî'nin "*Garîbu'l-hadîs ve'l-âsâr*" olarak kaydettiği eser için mütercim, "*Kitâbu'l-Garîb*" ve "*el-Garîbu'l-Musannef*" isimleriyle de zikredildiğini ifade etmektedir.

eserler günümüze ulaşmamıştır.²¹³ Daha önceki çalışmaların birer risâle çapında olmasına karşılık Ebû Ubeyd'in eserinin ise daha büyük bir hacme sahip olup kırk yıllık bir çalışmaya dayanması ve geniş bir muhtevaya sahip bulunması garîbu'l-hadîs alanında ilk eser olarak kabul edilmesinde rol oynamıştır.²¹⁴ Kettânî de “Kimilerince garîbu'l-hadîs konusunda yazılan ilk eserdir. Muhtemelen iyice araştırılıp meydana getirilen çalışmaların ilkidir.” demektedir.²¹⁵ Bu sebeple bu eserin “sahasında ilk sistemli eser” olarak nitelenmesi mümkündür.²¹⁶

Ebü't-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962), onun bu eserinde hocası Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın *Garîbu'l-hadîs*'ine itimat ettiğini ifade etmektedir.²¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de Ebû Ubeyd'den önce Nadr b. Şümeyl, Ma'mer b. el-Müsennâ, Kutrub (ö. 210/825 civarı) ve Ahfeş (ö. 215/830) gibi isimlerin garîbu'l-hadîse dair eserler yazdıklarını ancak rivâyetleri isnadsız naklettiklerini belirtmektedir. Ebû Ubeyd'in ise bütün bu eserleri bir araya cem ettiğini ve rivâyetleri isnadlı olarak zikrettiğini söylemektedir.²¹⁸

Ebü Ubeyd'in üzerinde kırk yıl uğraştığını belirttiği eserin, *Garîbu'l-hadîs* mi yoksa *el-Garîbu'l-Musannef* mi olduğu hususu net değildir. Ezherî'nin (ö. 370/980) kaydettiği bir rivâyette Ebû Ubeyd, kitap ismi vermeksizin “Bu kitabın tasnifiyle kırk yıl

²¹³ Garîbu'l-hadîse dair eserler için bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 330-5; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara, TDV Yayınları, 1996, s. 102; Dölek, *Garîbu'l-Hadîs Edebiyatı*, s. 14-61; Kayhan, *Garîbu'l-hadîs İlmî*, s. 17-45.

²¹⁴ Kandemir, “Garîbu'l-hadîs”, *DİA*, XIII, 378; Ahmed Naim el-Kerâ'in, *İlmü'd-delâle beyne'n-nazar ve't-tatbîk*, Beyrut, el-Müessesetu'l-Câmi'a li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1993, s. 56. Nadr b. Şümeyl'in bu sahada ilk musannif olarak kabulüne dair bkz. Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rife*, s. 310. Ma'mer b. el-Müsennâ olduğu yönünde bir bilgi için bkz. İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdîrahmân eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadîs*, thk. Abdüllatif el-Hemîm ve Mâhir Yâsin el-Fahl, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 376.

²¹⁵ *Hadis Literatürü*, s. 330. Önceki çalışmaların sınırlı sayfada, küçük hacimde/risâle çapında olduğu ve Ebû Ubeyd'in eserinin kırk yıllık bir çalışmaya dayandığına dair bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye* I, 23.

²¹⁶ Bkz. Kayhan, *Garîbu'l-hadîs İlmî*, s. 25.

²¹⁷ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtib*, s. 93. Fuad Sezgin, kaynakları kaybolduğu (ya da Ebû Ubeyd'in kaynaklarının zikrini tam yapmadığı) için bunu ne kadar gerçekleştirebildiğini tespit etme imkânımızın olmadığını söylemektedir. *GAS*, VIII, 81; a.mlf., *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 126. Garîbu'l-hadîse dair çalışmalar genel olarak bir önceki eserlerin eksik bıraktıkları noktalar tamamlanarak kaleme alınmıştır. Sözelimi İbn Kuteybe Ebû Ubeyd'in; Hattâbî (ö. 388/998) de Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin eserlerine almadıkları rivâyetleri/garîb kelimeleri kitaplarında bir araya getirmeye çalışmışlardır (İbn Kuteybe, *Garîbu'l-hadîs*, I-III, thk. Abdullah el-Cebbûrî, Bağdat, Matba'atu'l-Ânî, h.1397, I, 150; Hattâbî, *Garîbu'l-hadîs*, I, 47-8). Bu faaliyetler İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si ile nihayete ermiş, zirveye ulaşmıştır.

²¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

uğraştım.” demektedir.²¹⁹ Ezherî, rivâyeti *el-Garîbu'l-musannef*'ten (*Garîbu'l-müellef*) bahsederken nakletmektedir. Hatîb el-Bağdâdî ise Ezherî'nin kaydettiği söz konusu rivâyeti *Garîbu'l-hadîs*'ten bahsederken nakletmekte, rivâyetin ardından da kitabı ilk imla edenin Ahmed b. Hanbel, ilk dinleyeninin ise Yahyâ b. Maîn olduğuna dair kayıtlar zikretmektedir.²²⁰ İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) de Ebû Ubeyd'in, *Garîbu'l-hadîs* için kırk yılını verdiği ve onu ömrünün hulasası olarak nitelendirdiğine dair bir ifadesini kaydetmektedir.²²¹

Ebu't-Tayyib'in (ö. 351/962) *Merâtîb*'inde Ebû Ubeyd'in “Ben *el-Garîbu'l-Musannef*'i 30 yılda cem ettim. Onu Muhammed b. Abdillâh b. Tâhir'e götürdüm. Bana bin dinar verilmesini emretti.” dediği rivâyet edilmektedir.²²² Burada Ebû Ubeyd açıkça *el-Garîbu'l-Musannef*'i zikretmekte ancak 30 yılda kaleme aldığını ve Abdullâh b. Tâhir'in oğlu Muhammed'e (ö. 253/867) takdim ettiğini ifade etmektedir. Hâlbuki *Garîbu'l-hadîs* için ismi geçen tek idareci halife Me'mûn'dur.²²³

Sonuç olarak Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'i kırk yılda, *el-Garîbu'l-musannef*'i otuz yılda tasnif etmiş olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla bu çelişik bilgileri, tek bir rivâyetin tahrif edilmiş hali olarak değerlendirmek yerine farklı rivâyetler olarak kabulü daha isabetli olacaktır. Bu durumda Ebû Ubeyd her iki eserini uzun zamana yayarak yazmış, birini diğerine nazaran daha kısa sürede tamamlamış olmalıdır.²²⁴

Kâsım b. Sellâm kendinden sonra bu alanda yazılan eserlerin aksine, kitabını ne konulara göre (alâ'l-ebvâb) ne de alfabetik bir tertipte yazma gayretinde olmuştur. Ebû Ubeyd'den az bir zaman sonra İbn Kuteybe (ö. 276/889) Kâsım'ın eserine bir tetimme

²¹⁹ Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbu'l-luğa*, I-VIII, thk. Muhammed İvaz Mura'ib, Beyrut, Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 2001, I, 18. Söz konusu rivâyetin tam metni şu şekildedir: “Bu kitabı 40 yılda yazdım. Oluyordu ki başkalarının ağzından aldığım bilgide bir fayda görüyordum, onu kitabıma koyuyordum. O ki beni sevindiriyor, uykusuz bırakıyordu. Oysa sizden biriniz bana geliyor, yanımda dört-beş ay kalıyor ve çok şeyler öğrendiğini iddia ediyor.”

²²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 396.

²²¹ İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, I-II, thk. Halîl b. Me'mûn, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2011, I, 23.

²²² Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtîbu'n-nahviyyîn*, s. 93.

²²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 397.

²²⁴ Aynı zamanda *el-Garîbu'l-musannef*'in neşrini de gerçekleştiren Ramazan Abdüttevâb, söz konusu rivâyet ile her iki kitabın muhtevası arasında ilişki kurarak kırk yılda tasnif edilen eserin *el-Garîbu'l-musannef* olduğu neticesine ulaşmaktadır. Ancak onun Ebû't-Tayyib'in naklettiği rivâyetten habersiz olduğu da anlaşılmaktadır. *Garîbu'l-hadîs* ve *el-Garîbu'l-musannef* adlı eserlerin kırk yılda tasnifine dair bkz. Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 48 (muhakkikin önsözü).

mahiyetindeki²²⁵ *Garîbu'l-hadîs*'ine “el-Vudû” ve “el-İstincâ” gibi temizlik ile ilgili kelimelerle başlamaktadır. Hadisçiler ile fıkıhçılar arasındaki etkileşimin “Sünen” başlıklı hadis eserlerine yansımaları düşünüldüğünde, İbn Kuteybe üzerinde de böyle bir etkiden söz edilebilir. Yine Ebû Adnan el-Basrî'ye (ö. 250/864) ait, küçük ebatlı olduğu belirtilen ve günümüze ulaşmamış olan *Garîbu'l-hadîs* isimli eserin, isnadlı hadislerin fıkıh ve sünen bâblarına göre tasnif edilerek oluşturulduğu ifade edilmiştir.²²⁶ Ebû Ubeyd, her ne kadar eserinde fikhî konulara temas etse de bunun, eserini tasnif sistemine bir etkisi olmamıştır. O, önce Resûl-i Ekrem'in hadislerinde, ardından Hz. Ebû Bekr'den başlamak üzere aşere-i mübeşşere ve bazı sahâbî ve tabîîlerin sözlerinde, son olarak da kime ait olduğu bilinmeyen bazı ifadelerde yer alan garîb kelimeleri açıklamaktadır.²²⁷ Yani Ebû Ubeyd rivâyetleri kaynağına göre -merfûât, mevkûfât, maktû'ât şeklinde- tasnif etmekte dolayısıyla kitabı bir anlamda “müsned”²²⁸ ya da “alâ'r-ricâl” telif edilmiş eser özelliği taşımaktadır.²²⁹

İbn Sellâm içinde bulunduğu dönemin âdeti üzere genellikle isnadlı²³⁰ olarak nakletmeye çalıştığı hadisleri ihtisaren vermekte, ardından metinde geçen garîb kelimeler hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Bazen Asmaî, Ebû Ubeyde gibi dil hocalarının farklı görüşlerini zikretmekte, bunlar arasından tercih yapmakta, bu tercihini başka hadis

²²⁵ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-hadîs*, I, 150. İbn Kuteybe Ebû Ubeyd'in eserinde yer vermediği daha pek çok garîb lafız içeren hadisin bulunması sebebiyle bu çalışmasını kaleme almıştır. İbn Kuteybe ayrıca *Kitâbu Islâhi'l-ğalat fî Garîbi'l-hadîs* adını verdiği çalışmasında, Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'indeki bazı sözlük açıklamalarına ve hadis yorumlarına itirazda bulunmuştur (M. Yaşar Kandemir, “Garîbu'l-hadîs”, *DİA*, XIII, 379). Zülfikar Tüccar, “İbn Kuteybe'nin Islâh el-ğalat Adlı Eseri” isimli çalışmasında (Yayımlanmamış Bitirme Ödevi, İstanbul, 1977) Ebû Ubeyd ve eseri hakkında genel bilgilerin ardından mezkûr eseri tahkik etmekle yetinmektedir).

²²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

²²⁷ Ebû Ubeyd'in eserinde takip ettiği metot hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kâsîd Yâsir ez-Zeydî ve Velîd b. Ahmed el-Hüseyn, *Menhecu Ebî Ubeyd fî tefsîri Garîbi'l-hadîs*, Leeds, Silsiletu an Mecelleti'l-Hikme, 1999; Yûsuf Akgül, *Edebî Tür Olarak Garîbû'l-hadîs (Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi)*, Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 86-98; Kerâ'in, *İlmu'd-delâle beyne'n-nazar ve't-tatbik*, s. 56-9.

²²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Hz. Peygamber'den mervî hadisler ile sahâbe ve tâbiûndan gelen hadisleri ayrı ayrı, müsned şeklinde tasnif ettiğini söylemektedir (*Târîh*, XIV, 392) (ونفالهسندعلى حته، وأدبى) (كل رجل من رجال حقه يتولى عيني عن حقه). Kâtîb Çelebî de meşhur *Müsned* müelliflerinin eserlerini takdim ettiği sırada Kâsîm b. Sellâm'a da bir “Müsned” izafe etmekte, garîb kelimelere dair olduğunu da ifade etmektedir (*Keşfu'z-zunûn*, II, 1684).

²²⁹ Eserden bu haliyle istifade zordur. Eserden faydalanmayı kolaylaştırmak amacıyla bazı çalışmalar yapılmıştır. Sözelimi Muhibbuddîn et-Taberî (ö. 694/1294), *Takrîbu'l-merâm fî Garîbi'l-Kâsîm b. Sellâm* isimli eserinde, hadisleri alfabetik sıraya göre tertip etmiştir (Kâtîb Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 465). Ayrıca eser üzerinde şerh, ziyade, eleştiri, ihtisar, ta'lik türünden çeşitli çalışmalar için bkz. Sezgin, *GAS*, VIII, 86-7; Kandemir, “Garîbu'l-hadîs”, *DİA*, XIII, 379.

²³⁰ Ebû Ubeyd, ele aldığı hadiste geçen garîb kelime ile ilgili açıklamaları sırasında zikrettiği diğer hadisleri çoğunlukla temrîz sigaları ile isnadsız kaydetmektedir (Çalışma sırasında kullandığımız baskıda isnadlar muhakkik tarafından kullanımı kolaylaştırmak maksadıyla dipnota çekilmiştir).

ve şiiirlerden yaptığı alıntılarla desteklemektedir.²³¹ Kimi zaman bu şiiirlerde geçen garîb kelimelerin izahına da girişmektedir.²³²

Ebû Ubeyd'in öne çıkan özelliklerinden biri de sık sık fikhî konulara girmesidir. O “ve fi'l-hadîs mine'l-fikh” (وفي الحديث من الفقه) diyerek açtığı başlıklar altında fikhî meselelere temas etmektedir.²³³ Eser bu özelliğiyle “ilk fikhu'l-hadîs eseri” olarak nitelendirilmiştir.²³⁴ İhtiva ettiği bu farklı özelliklerin bir sonucu olarak hadisçiler, fikhîhçiler ve dilciler sahaları ile ilgili ilmî ihtiyaçları sebebiyle bu esere rağbet göstermişlerdir.²³⁵ Hattâbî de, Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'inin, ehl-i hadîs için bir başvuru kaynağı olduğunu, hadisçilerin onu müzakere ettiklerini, onun hakemliğine başvurduklarını kaydetmektedir.²³⁶

Ebû Ubeyd'den bu eserini Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî gibi isimler dinlemişlerdir. Ahmed b. Hanbel beğenip hayır duada bulunduğu bu eseri ilk imla edendir.²³⁷

Muhaddisler tarafından hadis metinlerinde meydana gelmiş tashîf, tahrîf türünden hatalara dikkat çekmesi bu eserin hadis ilmi açısından bir başka kıymetli tarafını teşkil etmektedir. İkinci bölümde ilgili başlık altında Ebû Ubeyd'in bu türden tasarrufları daha geniş olarak ele alınacaktır.

b. Doğrudan hadis ile ilgili olmayıp rivâyetlerle oluşturduğu eserleri

Ebû Ubeyd'in yaşadığı zaman dilimi yani hicrî 2. asrın sonları göz önüne alındığında, hadislerin tasnifine dair ilk örneklerin ortaya çıktığı²³⁸ ve artık yavaş yavaş

²³¹ Örneğin bkz. *Garîbu'l-hadîs*, I, 15-6, 18-9.

²³² *Garîbu'l-hadîs*, I, 77.

²³³ Örneğin bkz. *Garîbu'l-hadîs*, I, 95, 176, 227. *Garîbu'l-hadîs*'teki fikhî görüşleri ve bunların dört mezheb imamının görüşleriyle karşılaştırılması için bkz. Sâid Bekdâş, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve mâ saraha bi ihtiyârihi mine'l-mesâili'l-fikhiyyeti fi kitâbihi Garîbi'l-hadîs ve'l-âsâr müvâzenen bi-ârâ'i e'immeti'l-mezâhibi'l-erba'a*, s. 144-427. Ebû Ubeyd bazen “ve fi hâze'l-hadîs mine'l-ilm” diyerek fikhî konulara girmektedir (a.g.e., I, 207, 218), bir yerde de “ve fi hâze'l-hadîs mine'l-arabiyye” diyerek dile dair açıklamalarda bulunmaktadır (a.g.e., II, 66).

²³⁴ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara, OTTO Yayınları, 2014, s. 150.

²³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

²³⁶ Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim b. Hattâb el-Büstî, *Garîbu'l-hadîs*, I-III, thk. Abdülkerim İbrâhim el-Azbâvî, Dımaşk, Dâru'l-Fikr, 1982/1402, I, 48.

²³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 396-7.

²³⁸ Ebû Ubeyd'in hocaları arasında Abdullah b. el-Mübârek ve Abdurrahmân b. Mehdî gibi ismi ilk musannifler içinde sayılanlar bulunmaktadır. İlk musannifler için bkz. Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra, *el-Câmi'u's-sahîh: Sünenu't-Tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-M. Fuad Abdülbâkî-İbrâhim Utve İvaz, Mısır, Şirketu Mektebetu ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî,

bu tasnif faaliyetinin sistemleşmeye başladığı görülmektedir. Ebû Ubeyd de doğrudan hadisleri cem gayesiyle olmasa da kaleme aldığı eserleriyle bu çabada pay sahibi olmuştur. Ebû Ubeyd'in doğrudan hadis alanı ile ilgili olduğu söylenebilecek *Garîbu'l-hadîs* adlı çalışması yanında *Kitâbu'l-Emvâl*, *Kitâbu't-Tahûr*, *Fezâilu'l-Kur'ân*, *Nâsihu'l-Kur'ân* gibi senedli rivâyetlerle oluşturduğu eserleri de vardır.²³⁹

(1) *Kitâbu'l-Emvâl*²⁴⁰

“Fıkıhta tasnif edilmiş kitapların en iyi ve en güzellerinden biri” olarak tavsif edilen²⁴¹ bu eser, İslâm'ın ilk iki asrındaki vergi ve arazi hukuku kısmen de idare ve devletler hukuku alanlarındaki uygulamaları konu edinen, kamu maliyesine dair bir kitaptır.²⁴² Hz. Ömer ve Ömer b. Abdilazîz dönemlerine ait mühim bilgiler içeren eser, bir kısa giriş ve sekiz bölümden oluşmakta, genellikle konunun içeriğini yansıtan başlıklara sahip bâblardan teşekkül etmektedir.

Ebû Ubeyd âdil yönetimin gereği, bu bağlamda devlet başkanı ve raiyyenin karşılıklı haklarını ele alan bir giriş bölümünün ardından, ilk iki bölümde fey bahsini, 3. ve 4. bölümlerde ilk fetih hareketlerini, 5. bölümde fey'in harcama yerlerini, 6. bölümde

1975/1395, V, 738 (Kitâbu'l-İlel/el-İlelu's-sağîr); Râmeürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1971, s. 611-14; İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I-II, thk. Nûruddîn İtr, Dımaşk, Dâru'l-Mellâh, 1978/1398, I, 36-41; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 206. Tasnif faaliyeti Ebû Ubeyd'den kısa bir zaman sonra, *Küttüb-i sitte*'yi teşkil eden altı muteber hadis koleksiyonunun ortaya konmasıyla zirveye ulaşmıştır.

²³⁹ Ebû Ubeyd'e, Ebû'l-Haccâc el-Belevî'nin (ö. 604/1208) *Elif bâ li'l-elibbâ'* isimli eserinde yaptığı iktibaslardan yola çıkılarak, *Âdâbu'l-İslâm* isminde bir eser izafe edilmekte (Brockelmann, *GAL*, I, 167; Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 41 muhakkikin önsözü) ve bu kitap *Fezâil* muhakkiki Hayyâtî tarafından “hadis” başlığı altındaki kitaplar arasında sayılmaktadır (Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 191 muhakkikin önsözü). Günümüze ulaşmadığı ifade edilen (Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 8 muhakkikin önsözü) bu eserin muhtevası hakkında herhangi bir malumat tespit edilememekte dolayısıyla ilgili olduğu alan hakkında da bir şey söylenememektedir. Ebû'l-Haccâc'ın söz konusu eserinin büyük oranda garîb kelimelere dair bir lügat çalışması olması ve ilgili alıntının da dil ile ilgili olmasından hareketle mezkûr eser dile dair bir kitap olabileceği gibi isminden yola çıkılarak bu çalışmanın rivâyetlerle oluşturulmuş bir eser olduğu da düşünülebilir.

²⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 214 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti); İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, I, 66; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 48; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Brockelmann, *GAL*, I, 167; Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*, I-IX, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1984, IX, 71. İlk olarak Muhammed Hâmid el-Fikî tarafından neşredilen eserin (Kahire 1938; Beyrut 1981) daha sonra farklı isimler tarafından pek çok neşri gerçekleştirilmiştir.

²⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394; Zehebî, *Siyer*, X, 494.

²⁴² Cengiz Kallek, “Kitâbu'l-Emvâl”, *DİA*, XXVI, 98.

toprağın ihyası vb. konuları, 7. bölümde humus ve son olarak 8. bölümde zekât/sadaka konusunu ele almaktadır.

Ebû Ubeyd konuları âyet, hadis, sahâbe ve tâbiûn sözleri ile fukahânın yaklaşımları çerçevesinde ele almakta, konuya dair görüşleri delilleri ile incelemektedir. Bunları değerlendirirken farklı görüşler arasında ya tercih yapmakta ya da kendi içtihadını ortaya koymaktadır.²⁴³ Bu açıdan ilgili edebiyat²⁴⁴ içerisinde günümüze ulaşan ilk eserin sahibi ve aynı zamanda hocası da olan Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Harâc*'ındaki tavrını andırmaktadır. Nitekim Ebû Yûsuf da eserinde 500 civarında rivâyete ilaveten te'vîl ve tercihlerine yer vermektedir. *Emvâl*, gerek esere başlangıcı gerekse muhtevası ve bu muhtevanın işlenişi açısından Ebû Yûsuf'un *Harâc*'i ile benzeşmektedir. Ancak rivâyet açısından ondan daha zengindir.²⁴⁵ Bu alanda eser tasnifinde bulunmuş bir diğer isim Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818) ise bir hadisçi üslubuyla daha çok rivâyetleri ve âlimlerin görüşlerini nakletmekle yetinmektedir. Ebû Ubeyd rivâyetler dışındaki tasarrufları ile Ebû Yûsuf'tan etkilenmiş gözükmekteyken, ondan çok daha fazla, 1600 civarı rivâyete yer vermek suretiyle de Yahyâ b. Âdem'e benzer bir tavır sergilemektedir. Yani o, yorum açısından Ebû Yûsuf'a rivâyet açısından Yahyâ b. Âdem'e benzemektedir.²⁴⁶

Diğer taraftan bu alanda günümüze ulaşmış eserlere sahip Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Âdem ve Kudâme b. Cafer (ö. 337/948) gibi isimlerin, kitaplarını ya devlet adamlarına takdim ettikleri ya da bu çalışmalarını devletten gelen bir talep üzerine kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Ebû Ubeyd'in de pek çok çalışmasını yöneticilere arz ettiği bilinmektedir. Üstelik *Emvâl*'in girişinde yönetim ve yöneticileri konu edinen rivâyetlere yer vermekte ve birçok meselede halifenin takdir yetkisine atıfta bulunmaktadır. Buna rağmen onun *Kitâbu'l-Emvâl*'ini bir yöneticiye takdim ettiğine veya yöneticilerden gelen bir talep üzerine böyle bir çalışma yaptığna dair bir malumat bulunmamaktadır.

²⁴³ Eserin tertibi, muhtevası, usûlü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Kitâbu'l-Emvâl", *DİA*, XXVI, 98-9; a.mlf., *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi -Harac ve Emval Kitapları-*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s.121-4.

²⁴⁴ Harâc ve Emvâl literatürüne dair bir liste için bkz. Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 13-26. Bu literatürün değerlendirmesi için bkz. a.g.e., s. 27-63.

²⁴⁵ Ebû Yûsuf'un *Harâc*'ının Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'i ile mukayesesi için bkz. Beşir Gözübenli, *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Harâc'ı ile Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu'l-Emvâl'inin Mukayeseleri*, Atatürk Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1981.

²⁴⁶ Söz konusu eserleri bir tasnife tabi tutan Kallek, Ebû Ubeyd'i "hadisçi silsile" içinde zikretmektedir (*İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 229).

Kâsım b. Sellâm, rivâyetleri isnadlı olarak nakletmeye çalıştığı eserinde yer yer isnad tenkidi yapmakta, nadiren de olsa garîb kelimelerin açıklaması ve zaptı işine girmektedir.²⁴⁷

Talebesi İbn Zencûye tarafından *Kitâbu'l-Emvâl* üzerinde müstahreç tarzında bir çalışma kaleme alınmıştır.²⁴⁸ İbn Zencûye yukarı tabakalarda Ebû Ubeyd'in isnadıyla birleşmek kaydıyla, hocasının naklettiği rivâyetleri farklı tariklerle rivâyet ederek onun fikhî görüşlerini, çeşitli meselelere dair yorumlarını ve naslar hakkındaki açıklamalarını neredeyse aynen nakletmiştir. Ebû Ubeyd'in eserinde bulunmayan bazı konulara da yer veren İbn Zencûye birkaç hususta da onun görüşlerine muhalefet etmiştir.²⁴⁹

Abdussamed b. Bekr b. İbrâhim Âbid, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâride fi Kitâbi'l-Emvâl li-Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm* isimli üç ciltlik doktora tezinde hadislerin tahririni yapmıştır.²⁵⁰ Atıf Ali Sâlih de *Fihristu ehâdisi ve âsâri Kitâbi'l-Emvâl* isimli çalışmasında rivâyetlerin bir fihristini hazırlamıştır.²⁵¹

Eser, Cemalettin Saylık tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup²⁵² ayrıca Urduca²⁵³ ve İngilizce'ye²⁵⁴ de tercüme edilmiştir.

²⁴⁷ Çalışma sırasında kullanılan baskıda isnadlar muhakkik tarafından dipnotlara çekilmiştir.

²⁴⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 47.

²⁴⁹ Ahmet Yıldırım, "İbn Zencûye", *DİA*, XX, 463. İki *Kitâbu'l-Emvâl* arasında basit bir mukayese için bkz. İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horâsânî, *Kitâbu'l-Emvâl*, I-III, thk. Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1976/1406, I, 47-9 (muhakkikin önsözü). Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl*'i üzerinde yapılmış ihtisar, istihraç türünden çalışmaları görmek için bkz. Cengiz Kallek, "Kitâbu'l-Emvâl", *DİA*, XXVI, 99.

²⁵⁰ Mekke, Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1984/1404.

²⁵¹ Beyrut 1989/1409.

²⁵² *Kitâbu'l-Emvâl*, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1981.

²⁵³ Abdurrahmân Tâhir Sûretî, *Kitâbu'l-Emvâl*, I-II, İslamâbad, 1968, 1986.

²⁵⁴ Nûr Muhammed Gifârî, *The Book of Finance*, İslamâbad 1991/1411.

(2) *Kitâbu't-Tahûr*²⁵⁵

Fuat Sezgin'in yazma nüshalarının Zâhiriyye Kütüphanesi ve Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de mevcut olduğunu haber verdiği²⁵⁶ eser, bu iki yazma esas alınarak Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân tarafından *Kitâbu't-Tahûr* ismiyle neşredilmiştir.²⁵⁷

Tespit edilebildiği kadarıyla abdest konusuna tahsis edilmiş eldeki tek müstakil kitaptır.²⁵⁸ Ebû Ubeyd, eserinde abdest ile ilgili bahisleri bâblar halinde ele almış; merfû, mevkûf, maktû olmak üzere konu ile ilgili rivâyetleri isnadlarıyla nakletmiştir. Ele aldığı konuda farklı mezheplerin görüşlerini aktarmış, çoğunlukla ehl-i Hicaz'ın görüşüne muvafakat etmekle birlikte yer yer kendi görüşlerini de delilleriyle birlikte belirtmiştir.

Ebû Ubeyd'in talebesi ve aynı zamanda *Tahûr*'un râvîsi olan Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Süleyman b. Yezîd el-Mervezî (ö. 298/911) kitabı sadece nakletmekle yetinmemiş, Ebû Ubeyd dışında başka hocalarından elde ettiği 60 civarında rivâyeti kitaba eklemiştir.²⁵⁹ Eserde toplam 419 rivâyet olduğu göz önüne alındığında bunların yaklaşık %14-15'inin Ebû Bekr'in kitaba ziyadesi olduğu ortaya çıkmaktadır.

²⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98 (*Tahâre* olarak kayıtlıdır); İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 59; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 44; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 825.

²⁵⁶ Fuat Sezgin, *GAS*, IX, 71. *Kitâbu's-Silâh* muhakkiki Hâtim Sâlih ed-Dâmin *Kitâbu't-Tahûr*'u kayıp eserler arasında zikretmekte (s. 8), yazma nüshadan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. *Tahûr*'un baskısı da, onun çalışmasından çok sonra gerçekleşmiştir. Hâtim Sâlih'in yazma halinde olduğunu belirttiği Ebû Ubeyd'e ait diğer birkaç eserin baskısı yapıldığı gibi yine kayıp olduğunu belirttiği *Kitâbu'n-Neseb* de yayımlanmıştır.

²⁵⁷ Cidde, Mektebetu's-Sahâbe ve Mektebetu't-Tâbi'in, 1994.

²⁵⁸ Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin oğlu İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/928) da bir *Kitâbu't-Tahûr*'u olduğu kaydedilmektedir (Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 45). Bunun yanında "Kitâbu't-Tahâre", Kitâbu'l-Vudû" adlarıyla kaleme alınmış pek çok eserden bahsedilmektedir ancak bütün bu çalışmaların günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmemekte, haklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca temizlik bahsi hadis kitapları içinde birer bölüm olarak da yer almıştır.

²⁵⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 59; Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 61 (muhakkikin önsözü).

- *Kitâbu'l-Îmân*²⁶⁰

Ebû Ubeyd'in, iman konusundaki fikir ayrılıkları, Ehl-i sünnet'in bu konudaki görüşleri ve delilleri hakkında, kendisine yöneltilen bir soru²⁶¹ üzerine kaleme aldığı bu eserin tam adı *Kitâbu'l-Îmân ve me'âlimihî ve sünenihî ve's-tikmâlihî ve deracâtihî*'dir.

Konuyu müstakil olarak ve sistematik bir şekilde ele alan eser, bu özelliğiyle bu alanda kaleme alınmış ve günümüze ulaşabilmiş çalışmaların en eskisidir.²⁶²

Müellif eserinde imanın tanımı, imanda artma-eksilme, amelin imandan bir cüz olup-olmadığı vb. meseleleri, ilgili ayet ve hadisleri naklederek ve bunların nasıl anlaşılacağına dair açıklamalar yaparak ayrıca lugavî deliller ve aklî izahata da başvurarak 8 başlık altında ele almaktadır.

Sünnî doktrini izah eden ilk çalışma olarak kabul edilebilecek eser,²⁶³ aynı zamanda ehl-i hadîs'in, başta Mu'tezile olmak üzere kendisini eleştiren muhalif gruplara karşı yazdığı "reddiye literatürü" içinde değerlendirilmiştir.²⁶⁴ Bu sebeple eser ehl-i hadîs akâidinin önde gelen örneklerinden kabul edilir.²⁶⁵ Ebû Ubeyd, eserinde muhaliflerine itikadî konularda cevaplar verme, görüşlerini çürütme çabası içindedir. Tercih ettiği

²⁶⁰ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 52; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 34 (*K. es-Sünne fi'l-îmân ve me'âlimihî ve sünenihî ve ziyâdâtihî ve nuksânihî ve'l-hucec alâ men hâlefe ehle's-sünneti mine'l-mübedî'a* olarak kayıtlıdır. Sayfa 43'te ise *Kitâbu'l-Îmân ve me'âlimihî ve sünenihî ve's-tikmâlihî* şeklinde zikredilmektedir); Brockelmann, *GAL*, I, 167; Sezgin, *GAS*, IX, 71. Nâsiruddîn el-Elbânî tarafından önce, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Îmân*, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'in (ö. 234/849) *el-Îlm* ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *İktidâ'u'l-ilmî'l-amel* eserleriyle birlikte bir mecmua içinde (*Min künûzi's-sünne erba'u resâil*) neşredilmiş (Dımaşk 1385/1965), daha sonra da müstakil olarak basılmıştır (Beyrut 1983/1403). Muhammed es-Seyyid Osman tarafından İbn Ebî Şeybe'nin *el-Îmân*'ı ile beraber bir baskısı da bulunmaktadır (Beyrut 2015/1436).

²⁶¹ Ebû Ubeyd soruyu soranın ismini vermemekte "Bana iman hakkında; imanın kemali, artıp-eksilmesi konusunda imamların ihtilafını soruyor, Ehl-i sünnet'in bu konudaki görüşünü ve diğer fırkalara karşı ileri sürdükleri delillerini bilmek istediğini söylüyorsun" demektedir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 9).

²⁶² Ebû Ubeyd'den önce iman konusunda yazılmış üç eserin adı geçmektedir. Bunlardan ilki Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) tarafından bir soruya cevaben kaleme alınmış olan iki sayfalık bir risaledir. Halîmî'nin (ö. 403/1012), *el-Minhâc*'i içerisinde günümüze ulaşmıştır (Bkz. Ebû Abdullah el-Halîmî, Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Cürcânî el-Buhârî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, thk. Hilmi Muhammed Fûde, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1979, I, 82-4). Diğer iki eser ise günümüze ulaşmamıştır. Muhtevaları hakkında bilgi bulunmayan bu eserlerin Mürcîî ve Şîî isimler tarafından kaleme alındığı belirtilmiştir. İman konusunda oluşturulmuş edebiyat için bkz. Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler; Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2002, s. 22-9.

²⁶³ Wilferd Madelung, "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitâb al-Îmân of Abû 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (d. 224/839)", Paris, *Studia Islamica* I, XXXII, 1970, s. 233-254.

²⁶⁴ Ahmet Özer, *Ehl-i Hadîs'in Red Literatürü*, s. 35-40.

²⁶⁵ M. Hayri Kırbaoğlu, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: Ashâbu'l-Hadîsin Akâid Edebiyatı", Ankara, İslâmî Araştırmalar, c. III, sy. 5, 1987, s. 79-89.

başlıklar da genelde dönemin tartışmalarına işaret eder ve müellifin kendi tercihlerini yansıtır. Eserdeki bölümlerden her birinin bir gruba reddiye amacıyla yazıldığı, bâb başlıkları ile genelde Mürcie ve özelde Ebû Hanîfe'nin²⁶⁶ ayrıca Mu'tezile, Cehmiyye ve Havâric gibi fırka ve isimlerin hedef alındığı söylenebilir.²⁶⁷

Ebû Ubeyd'in eseri bu alanda telif edilmiş diğer eserlerden önemli farklarla ayrılır.²⁶⁸ İkisi²⁶⁹ hariç, hicrî 3. ve 4. asırda kaleme alınmış eserlerden neredeyse tamamen farklıdır. Müstakil eserlere ilaveten iman konusunun bölüm/kitap olarak yer aldığı kitapların öne çıkan en önemli özelliği, bazen başlığa bile ihtiyaç duymayacak şekilde büyük oranda rivâyetlerle oluşturulmuş olmasıdır. İlgili literatür içindeki diğer kitaplarla mukayese edildiğinde Ebû Ubeyd'in eserinin bu konuda sadece rivâyetlerle tasnif edilmiş eserlerden farklılık arz ettiği görülecektir. Ehl-i hadîs'in âyet ve hadisleri herhangi bir yoruma tabi tutmadan olduğu gibi rivâyet etme prensibini Ebû Ubeyd'in kitabında görmek mümkün değildir. Zira o, delil olarak kullandığı âyet ve hadislerin öncesi ve sonrasında bunların nasıl anlaşıldığı ve anlaşılması gerektiğine yönelik izahlarda bulunmaktadır.²⁷⁰ Ayrıca Ebû Ubeyd mütehasısı olduğu alana yani dile dair açıklamalara da sık sık başvurmuştur. Belki daha da önemlisi akıl ve re'ye sınırlı da olsa yer vermektedir.

Ebû Ubeyd eserinde 61 rivâyete yer vermektedir. Bunlardan 30'u merfû, geri kalan 31 rivâyet ise mevkûf ve maktû türündendir. Naklettiği 30 merfû rivâyetin sadece

²⁶⁶ Ebû Ubeyd, fıkha dair kaleme aldığı eserlerinde açıkça Ebû Hanîfe ismini zikretmekteyken *Kitâbu'l-Îmân*'ında onun adını hiç anmaz. Bazı Mürcii isimleri açıkça zikretmesine rağmen Ebû Hanîfe'yi zikretmemesi ilginçtir.

²⁶⁷ Ebû Ubeyd'in bu eserini ehl-i hadîs tarafından muhaliflere karşı oluşturulmuş red literatürü içerisinde ele alan Ahmet Özer, şunları söylemektedir: *Ebû Ubeyd'in eserindeki bölümlerin her birinin bir gruba reddiye amacıyla yazıldığı söylenebilir. İlk başlık olan imânın derecelendirmesi kısmının altında, imânın, söz ve kalp ile olduğunu söyleyenleri, ilim ehlinden saymakla birlikte onların görüşlerinin isabetli olmadığını açıklamaktadır. Burada genelde Mürcie'ye, özelde Ehl-i re'y'den kabul edilen Ebû Hanîfe'ye bir reddiye olması muhtemeldir. "İmanda istisna" bölümüyle bağlantılı olarak işlediği "imânda artma ve eksilmenin" ve "amelin imândan sayılmasını" öngören bölümlerin Mürcie'ye karşı bir reddiye olduğu söylenebilir. Kalp ile tasdiki yeterli görenlere cevap verdiği bölümün Cehmiyye'ye karşı olduğu aşikârdır. Günah işlemekle imândan çıkmış olmadığını açıkladığı bölümün Hâricilere, büyük günah işleyenlerin durumunu izah ettiği bölümün ise Mu'tezile ve tekrardan Hâricilere bir reddiye olması muhtemeldir (Ehl-i Hadîs'in Red Literatürü, s. 39). Ebû Ubeyd eserinin sonunda Cehmiyye, Mu'tezile, İbâziyye gibi bazı mezheplerin isimlerini vererek iman anlayışlarına değinmektedir (Bkz. *Kitâbu'l-Îmân*, s. 100-3).*

²⁶⁸ Özel olarak Ebû Ubeyd'in söz konusu eserinin bu edebiyat içindeki yeri ve diğer eserlerden üslup açısından farkı; genel olarak konuya dair eserlerin metot ve konuyu işleyiş şekillerinin mukayesesi için bkz. Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 153-173.

²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'l-Îmân*'ı ve Halîmî'nin (ö. 403/1012) *el-Minhâc* isimli eserleridir (Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 154-5).

²⁷⁰ Özer, *Ehl-i Hadîs'in Red Literatürü*, s. 38.

7'si isnadlıdır. Diğer hadisleri konuların akışı içinde genellikle manen ya da ihtisaren zikretmektedir. İsnadlı merfû hadisler açısından söz konusu edebiyat içinde en az hadise sahip olan eser Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Îmân*'ı görünmektedir. Bu durumu, Ebû Ubeyd'in öncelikli hedefinin "konuyu işlemek" diğer müelliflerin amacının ise "hadisleri bir araya toplayarak rivâyetleri konuşurmak" şeklinde açıklamak mümkündür.²⁷¹

Buraya kadar verilen bilgilerden sonra *Kitâbu'l-Îmân*'ın literatür içindeki yeri şöyle bir şemada ifade edilebilir:

	Konuyu sistematik olarak işleyen müellifler	Konuya dair görüşlerini bâb başlıklarında ifade edenler	Konuyu sadece rivâyetlere dayanarak ele alanlar
Hicrî 3. asır	Ebû Ubeyd Ahmed b. Hanbel	Buhârî Tirmizî Nesâî İbn Mâce	İbn Ebî Şeybe İbn Ebî Ömer Müslim
Hicrî 4. asır	Halimî	İbn Mende	İbn Hibbân

Eserde fikir olarak klasik bir ehl-i hadîs görüntüsü çizen İbn Sellâm, metot olarak farklılık göstermektedir. Bu durum farklı ilim dallarıyla uğraşmasına ve dolayısıyla meslekten bir hadisçi olmamasına bağlanabilir. Diğer eserlerinde de takip ettiği bu anlayış, çeşitli alanlara ilgi duymasının tezahürleri olarak yorumlanabilir.

Kitâbu'l-Îmân, Sönmez Kutlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* adlı çalışmanın sonunda yayımlanmıştır.²⁷²

²⁷¹ *Kitâbu'l-Îmân*'da açıklama sırasında isnadsız naklettiği mevkûf bir hadisin (s. 31) *Garîbu'l-hadis*'te munkatî da olsa bir isnadı (yurvâ an Avf ← Abdullah b. Amr b. Hind el-Cemelî ← Hz. Ali) bulunmaktadır (II, 143). Bu da bize Ebû Ubeyd'in esasında hadislere isnadlı olarak sahip olduğunu ama bu eserdeki amacı ve yöntemi gereği her zaman rivâyetleri isnadlı olarak nakletme çabasına girmediğini düşündürmektedir. Metni önce verip isnadı ardından zikretmesi de konuyu işleme tarzıyla uyuşmakta, isnadlı rivâyetleri konuşmaktan ziyade kendisi uzun açıklamalarla görüşlerini ortaya koymaya çalışmaktadır (Bkz. *Kitâbu'l-Îmân*, s. 21, 23).

²⁷² Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 209-252.

- *Fezâilu'l-Kur'ân*²⁷³

Tam adı *Fezâilu'l-Kur'ân ve me'âlimuhû ve âdâbühû* olan eser Fezâilu'l-Kur'ân edebiyatı içerisinde günümüze ulaşan ilk kitap olarak kabul edilebilir.²⁷⁴ Eser Kur'ân'ın ve bazı sûrelerin faziletiyle çeşitli âyetlerin tefsirini konu edinmektedir. Bâb başlıkları ve muhtevası ile Kur'ân ilimleri arasında ilişki kurulmasından ve ayrıca diğer bazı hususlardan hareketle eserin sadece fezâil ile ilgili olmayıp ulûmu'l-Kur'ân'a dair bir çalışma olduğu hatta bu alanda telif edilmiş ilk eser olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁵ Bir muhaddis üslubuyla²⁷⁶ bâblar halinde tasnif edilen kitap, Kur'ân'ı öğrenmenin ve öğretmenin faziletine dair bir bâb ile başlamakta, 70 bâb altında 900'ü aşkın merfû, mevkûf ve maktû rivâyeti senedleriyle ihtiva etmektedir. Eserde bâb başlıkları konunun içeriğini yansıtmaktadır. Ebû Ubeyd bazen garîb kelimelere dair kısa açıklamalar yapmakta ve nadiren de olsa sened değerlendirmelerinde bulunmaktadır.

- *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-mensûh*²⁷⁷

Neshi meşhur tanımının aksine istisnâ, âmın tahsisi, mutlakın takyîdi, mücmelin tebyîni, nasstan murat edilmediği halde zihne takılan bir mefhumun iptali şeklinde ele alan²⁷⁸ Ebû Ubeyd hakkında nesih iddiası bulunan âyetleri, tam adı *en-Nâsîh ve'l-mensûh*

²⁷³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 61 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti); İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 106 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 84; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1277; İsmâ'il el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Brockelmann, *GAL*, I, 166; Sezgin, *GAS*, IX, 71. Önce müsteşrikler tarafından neşredilen eseri Ahmed b. Abdilvâhid el-Hayyâtî uzun bir mukaddimeyle birlikte iki cilt halinde yayımlamıştır (y.y., t.y.).

²⁷⁴ İlgili literatür için bkz. "Ömer Faruk Akpınar, "Fezailü'l-Kur'ân Edebiyatı", Konya, İSTEM, c. IX, sy: 17, 2011, s. 177-194.

²⁷⁵ Bkz. Hâlid b. Yûsuf b. Ömer el-Vâsîl, "Evvelu men ellefe fi ulûmi'l-Kur'ân", *Mecelletu'l-buhûs ve'd-dirâsâtu'l-Kur'âniyye*, sy. 11, 2011-2012, s. 43-88. Brockelmann ayrıca eserde tefsir ve gazvelerden de bahsedildiğini söylemektedir. Nâşirin buna itirazı için bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 206-7.

²⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1277.

²⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 44 (*Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhû* olarak kayıtlı, Ali b. Abdilazîz rivâyeti); İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 113 (*Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhû* olarak kayıtlı, Ali b. Abdilazîz rivâyeti); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 118; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1920; İsmâ'il el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825 (*Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhû*); Fuat Sezgin, *GAS*, VIII, 85 (*en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân* olarak kayıtlı). Eser, Fuat Sezgin (Frankfurt 1985) (yazmadan tıpkıbasım), John Burton (*al-Nasikh wa'l-mansukh: en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-azîz* adıyla, Cambridge 1987) ve Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir (Riyad 1990/1411) tarafından iki cilt halinde (ilk cildi mukaddime olarak) neşredilmiştir.

²⁷⁸ Sülün, "en-Nâsîh ve'l-mensûh", *DİA*, XXXII, 407. Ebû Ubeyd'in bu ıstılahı kullanımını hakkında bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, I, 53-58 (muhakkikin önsözü). Ayrıca bkz. Christopher Melchert, "IX. [III.] Yüzyıl Boyunca Nesih: Şâfiî, Ebû Ubeyd, Muhâsibî ve İbn Kuteybe", (çev. Nail Okuyucu), İstanbul, MÜİFD, c. I, sy: 40, 2011, s. 201-222.

*fi'l-Kur'âni'l-azîz ve mâ fihi mine'l-ferâiz ve's-sünen*²⁷⁹ olan eserde ele almıştır. Âyetler 30 başlık altında ele alınmış ayrıca eğer varsa konuyla alakalı rivâyetlerdeki nesh meselesine de yer verilmiştir.²⁸⁰

Rivâyetlerle telif edilmiş eserde isnadlara özen gösterilmiş ve fikhî tasnif esas alınmıştır. Nâsîh-mensûh ilminin faziletine dair bir bâb ile başlayan eser namaz, zekât, oruç bölümleriyle devam etmekte emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker konusuna tahsis edilmiş bâb ile sona ermektedir.

Kâsım b. Sellâm'ın benimsediği tasnif metodu kendisinden önce veya sonra bu alanda eser yazan diğer müelliflerde görülmeyen bir sınıflandırma yöntemidir.²⁸¹ Daha önceki müellifler neshi sadece Kur'an'la ilişkilendirip ilgili âyetleri mushaf sırasına göre ele alırken Ebû Ubeyd hadisleri de aynı açıdan ele almıştır. Diğer taraftan o, âyetleri fıkıh başlıklarına göre sıralamış ve böylece kendi dönemine kadar yapılan konuyla alakalı çalışmaların vardığı noktayı ortaya koymuştur.²⁸²

- *Kitâbu'l-Hutab ve'l-mevâ'iz*²⁸³

Tam adı *el-Hutab ve'l-mevâ'iz ve'l-hazzu alâ a'mâli'l-birri ve talebi'l-hayri* olan eser Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin öğütlerini içerir. Eserde "Rasûlullah'ın ashâbının, tâbiûnun ve daha sonrakilerin öğüt ve tavsiyeleri" şeklinde bir başlık bulunmasına rağmen bu başlık altında sadece Hz. Ebû Bekr ile Hz. Ömer'in nasihatleri yer almaktadır.²⁸⁴ Bu özelliği, eserin bir kısmının günümüze ulaşmamış veya musannif tarafından tamamlanamamış olma ihtimalini akla getirmektedir ki bu ikinci durumda Ebû Ubeyd, bu çalışmasını hayatının sonlarına doğru Mekke'de tasnif etmiş olmalıdır.

²⁷⁹ Ebû Ubeyd, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, I-II, thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1990/1411, I, 44 (muhakkikin önsözü).

²⁸⁰ Murat Sülün, "en-Nâsîh ve'l-mensûh", *DİA*, XXXII, 407. Eserde takip edilen metot hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *en-Nâsîh*, I, 43-53 (muhakkikin önsözü).

²⁸¹ Ebû Ubeyd, *en-Nâsîh*, I, 48 (muhakkikin önsözü).

²⁸² Sülün, "en-Nâsîh ve'l-mensûh", *DİA*, XXXII, 408. Örneğin Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Ebû Cafer en-Nehhâs (ö. 338/950) eserlerinde âyetlere göre tertibi esas almış olup bunun dışında Ebû Ubeyd ile benzer özellikler taşımaktadırlar.

²⁸³ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 259; İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 91 (Ali b. Abdilâzîz rivâyeti); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 59 (mütercimim ziyadesi; *Kitâb el-Mevâ'iz=Mevâ'izu'l-enbiyâ* olarak kayıtlı); Brockelmann, *GAL*, I, 167. İbn Hayr'ın "*Mevâ'izu'l-enbiyâ*", İbn Hacer'in "*Kitâbu'l-Mevâ'iz*" olarak zikrettiği bu eser, farklı kitaplar zannedilip Ebû Ubeyd'e ayrı ayrı da izafe edilmiştir (Bkz. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara, DİB Yayınları, 1991, s. 242). Ramazan Abdüttevâb, Leipzig Kütüphanesi'ndeki tek nüshasını esas alarak eseri yayımlamıştır (Kahire 1986/1406).

²⁸⁴ Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 73-4 (muhakkikin önsözü).

Ebû Ubeyd bu çalışmasında “Mevâ‘izu Mûsâ”, “Mevâ‘izu Eyyûb”, “Mevâ‘izu Ebî Bekr” gibi başlıklar altında, az da olsa senede ve garîb kelimelere dair açıklamaları haricinde 150’ye yakın rivâyeti isnadlı olarak nakletmekle yetinmektedir.

2. Diğer Alanlara Dair Eserleri

a. Kur’ân ilimleri

(1) *el-Kırâât*²⁸⁵

Ebû Ubeyd *Kitâbu’t-Tahûr*’da bu eserinden bahsetmektedir.²⁸⁶ İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429), *en-Neşr fi’l-kırââti’l-aşr* isimli meşhur çalışmasında bu kitaptan iktibaslarla bulunmuş,²⁸⁷ “Kâsım b. Sellâm’ın kıraatleri bir kitapta ilk defa cem eden bir kimse olarak itibar gördüğünü” ifade etmiştir.²⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, kıraat-i seb‘a’ya ilaveten yirmi beş kıraati daha topladığı ifade edilen²⁸⁹ Ebû Ubeyd’in bu eseri için, “iyi bir kitap olduğunu ve kendisinden önce Kûfelilerden onun bir benzerini ortaya koyanın bulunmadığını” söylemektedir.²⁹⁰ Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.²⁹¹

(2) *Kitâbu Me‘âni’l-Kur’ân*²⁹²

Ebû Ubeyd, kendisinden önce bu konuda eser kaleme almış olan Kisâi (ö. 189/801), Kutrub, Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) ve Ahfeş’in çalışmalarını toplayarak, bunlardaki bilgilere senedleriyle birlikte hadisleri ve ayrıca sahâbe, tâbiûn ve fukahâ sözlerini de ilave ederek kitabını meydana getirmiştir.²⁹³ Buradan hareketle denilebilir ki önceleri dilciler tarafından kaleme alınmış meâni’l-Kur’ân türü eserlerde lugavî çıkarımlar ve filolojik açıklamalar ağır

²⁸⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, s. 23 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti); İbn Hacer, *el-Mu‘cemu’l-müfehres*, s. 385; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 116 (“İçinde isnadlı hadis ve âsâr ihtiva eden Mushaf ve kıraat konulu kitaplar” açıklaması altına mütercim tarafından ilave edilmiştir); Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1317-1449; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, I, 825; Murat Sülün ve Muhammed Abay, “Kırâât Bibliyografyası”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kıraat İlmi ve Problemleri*, (ed. Bedrettin Çetiner), İstanbul, Ensar Neşriyat, 2002, s. 495.

²⁸⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’t-Tahûr*, s. 393.

²⁸⁷ İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed ed-Dımaşkî, *en-Neşr fi’l-kırââti’l-aşr*, I-II, thk. Ali Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, Matba‘atu’t-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, t.y., I, 6. Zehebî de alıntılarda bulunmaktadır (Bkz. *Ma’rife*, s. 40, 73).

²⁸⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kırââti’l-aşr*, I, 33-4.

²⁸⁹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kırââti’l-aşr*, I, 34; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1317-1449.

²⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 394; Zehebî, *Siyer*, X, 494.

²⁹¹ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 131 (muhakkikin önsözü). Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, *Cuhûdu’l-İmâm Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm fi’l-kırâât*, s. 199-225.

²⁹² İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, II, 1730; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, I, 825; Fuat Sezgin, *GAS*, VIII, 85.

²⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 394.

basılmakta olan Ebû Ubeyd, ilgili rivâyetleri senedleriyle birlikte ilave etmek suretiyle bu çalışmalara katkıda bulunmuştur.

Ebû Ubeyd'in günümüze ulaştığı henüz bilinmeyen bu kitabını tamamlamadığı, yarısından fazlasının kendisinden rivâyet edilmediği belirtilmektedir.²⁹⁴ Ezherî çalışmanın Tâhâ sûresine kadar geldiğini, Kâdî İyâz ise Enbiyâ veya Hacc surelerine ulaştığını söylerken muhtemelen aynı şeyi kastetmektedir.²⁹⁵ Kitabını yarım bırakmasının sebebi müellifin vefatı olabileceği gibi Ahmed b. Hanbel'in kendisine gönderdiği bir mektup da olabilir. Zira Ahmed b. Hanbel, onun bu eserinde meşhur dilcilere istinad etmesini pek hoş karşılamamış görünmektedir.²⁹⁶

(3) *Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*²⁹⁷

Ebû Ubeyd'in, bu kitabını hocası Ebû Ubeyde'nin *Garîb*'inden istifade ederek oluşturdu belirtilmektedir.²⁹⁸ İsminden de anlaşılacağı üzere Kur'ân'daki garîb kelimelere dair olan eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.²⁹⁹

(4) *Kitâbu'l-Mecâz*³⁰⁰

(5) *Kitâbu Şevâhidi'l-Kur'ân*³⁰¹

(6) *Kitâbu Adedi âyi'l-Kur'ân*³⁰²

(7) *el-Maksûr ve'l-memdûd*³⁰³

²⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

²⁹⁵ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, I, 18; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, I-VIII, thk. Abdülkâdir es-Sahrâvî, Muhammediyye, Matba'atu Fûdâle, 1970, IV, 292. Meşhur Mâlikî fakîhi Ebû İshâk İsmâil b. İshâk el-Ezdî el-Cehdamî'nin (ö. 282/896) de Ebû Ubeyd'in tamamladığı kısımlar üzerinde ziyadelerde bulunduğu belirtilmiştir (Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, IV, 292).

²⁹⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, IV, 292. (أي من يخبرني بملفوظ علي بن أبي طالب في تفسيره؟ فاهل علم)

²⁹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1272; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 825; Fuat Sezgin, *GAS*, VIII, 85.

²⁹⁸ Ebû't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtib*, s. 93. İsmail Cerrahoğlu, Ebû Ubeyd in *Garîbu'l-Kur'ân*'ında (ve *Garîbu'l-musanef* inde) hocası Ebû Ubeyde'nin eserlerini yağmaladığını dile getirmektedir (*Tefsir Usûlü*, Ankara, TDV Yayınları, 2012, s. 157).

²⁹⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 (muhakkikin önsözü).

³⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I-II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, II, 38 (*el-Mecâz fî'l-Kur'ân* olarak kayıtlı). *Fezâil* muhakkiki günümüze ulaşmadığını ifade etmektedir (I, 135).

³⁰¹ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 63 (Ali b. Abdilâzîz rivâyeti). Bu eserin de günümüze ulaşmadığı belirtilmiştir (Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 135 muhakkikin önsözü).

³⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 70. Sezgin, Tunus'ta bir yazmasının olduğunu söylemektedir.

³⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1461; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 70; Murat Sülün ve Muhammed Abay, "Kurâat Bibliyografyası", s. 495 (*el-Maksûr ve'l-memdûd fî'l-kurâat* olarak kayıtlı). Kayıp olduğu ifade edilmiştir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 muhakkikin önsözü).

b. Fıkıh

(1) *Edebü'l-kâdi*³⁰⁴

Kâtib Çelebi'nin “Şâfiî mezhebi üzere” kaydını koyarak naklettiği bu eserin kayıp olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁵ Meşhur Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), *el-Udde fî usûli'l-fıkh* isimli eserinde Ebû Ubeyd'e “Edebu'l-Kadâ” isminde bir eser izafe etmekte ve bu eserden nakiller yapmaktadır.³⁰⁶ İbn Kayyim da (ö. 751/1350), *İ'lâmu'l-muvakkı'in*'de Ebû Ubeyd'e “Kitâbu'l-Kadâ” isminde bir eser izafe ederek bu kitaptan iktibaslarda bulunmaktadır.³⁰⁷ Buradan hareketle eserin hicrî 8. asra kadar ulaştığı söylenebilir. Ancak bu eserin Şâfiî mezhebi ile ilgili olduğuna dair bir bilgi tespit edilememektedir. İbn Hacer, *Kitâbu'l-Kadâ ve âdâbu'l-ahkâm*³⁰⁸ olarak kaydettiği eser ile muhtemelen bu kitabı kastetmiş olmalıdır.

(2) *Kitâbu'l-Hacr ve't-teflîs*³⁰⁹

İsminden anlaşıldığı kadarıyla kişinin eda ehliyetinin ve tasarruflarının kısıtlanması yahut kaldırılması ile ilgili olan bu eserin mevcudiyeti bilinmemektedir.³¹⁰

(3) *Nusûs fi'l-hacc*

Fuat Sezgin bu esere ait bir yazmanın İstanbul'da Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde olduğunu söylemektedir.³¹¹ Yoğun uğraşlara rağmen bu yazmaya ulaşma imkânı elde edilememiştir.

³⁰⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98. (*Keşfu'z-zunûn*, I, 1)

³⁰⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 8 (muhakkikin önsözü).

³⁰⁶ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Udde fî usûli'l-fıkh*, I-V, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., 1990/1410, IV, 1292-3; V, 1582.

³⁰⁷ İbn Kayyim, Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkı'in an rabbi'l-âlemîn*, I-IV, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhim, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991/1411, I, 49.

³⁰⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 83 (Ali b. Abdülazîz rivâyeti).

³⁰⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 72.

³¹⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 8 (muhakkikin önsözü).

³¹¹ Sezgin, *GAS*, IX, 72; Ebû Ubeyd, *el-Hutab vel-mevâ'iz*, s. 62 (muhakkikin önsözü).

(4) *en-Nikâh*³¹²

Ebû Ubeyd'in bizzat kendisinin zikrettiği³¹³ bu eserin de günümüze ulaşmadığı ifade edilmiştir.³¹⁴

(5) *et-Talâk*

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) *Câmi 'u'l-ulûmi ve'l-hikem*'de, Ebû Ubeyd'e bu isimde bir eser izafe etmekte ve ondan iktibasta bulunmaktadır.³¹⁵ Ramazan Abdüttevâb, İbn Kâdî Şühbe'nin (ö. 851/1448) *Tabakât*'ında (*Tabakâtu'n-nuhât ve'l-luğaviyyîn*) bu eserden bahsettiğini söylemekte ve bu eserin bir bölümüne ait yazmanın, İstanbul'da Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde olduğunu ifade etmektedir.³¹⁶

(6) *Kitâbu'l-Hayz*³¹⁷

(7) *Kitâbu'l-Eymân ve'n-nuzûr*³¹⁸

³¹² İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 72 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 51 ("Özel bâblarda yazılan müfred kitaplar" başlığı altında); Sezgin, *GAS*, IX, 72.

³¹³ Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 198.

³¹⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 (muhakkikin önsözü).

³¹⁵ *Câmi 'u'l-ulûmi ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelim*, I-II, thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrâhim Bâcis, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1999/1419, I, 90.

³¹⁶ Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 46 (muhakkikin önsözü). Ramazan Abdüttevâb yazma nüshadan hareket ederek böyle bir bilgi vermektedir. Kitabın matbu nüshasında sözkonusu kaydın yeri tespit edilememiştir. Fuat Sezgin de Ramazan Abdüttevâb'ın ifadelerini nakletmektedir (Bkz. Sezgin, *GAS*, IX, 72).

³¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1414; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 72. Kayıp olduğu ifade edilmiştir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 muhakkikin önsözü).

³¹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 50 ("Özel bâblarda yazılan müfred kitaplar" başlığı altında); Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1401; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 72. Günümüze ulaşmadığı ifade edilmiştir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 8 muhakkikin önsözü).

c. Edebiyat

(1) *Kitâbu'l-Emsâl*³¹⁹

Hayatının sonlarına doğru Mekke'de tamamladığı ifade edilen³²⁰ eserinde yine kendisinden önce bu alanda hocaları Nadr b. Şümeyl ve Ebû Ubeyde gibi isimler tarafından yazılmış kitaplardan faydalanmış, onlardaki rivâyetleri bir araya toplamış ve tasnif etmiştir.³²¹ Ebû Ubeyd, kısa bir mukaddimeyi takiben mesel haline gelmiş on yedi hadisin bir kısmını açıkladıktan sonra dil ve konuşma, insanın özellikleri, güzel ahlâk, dostluk ve kardeşlik, ilim, zulüm ve kötü huylar gibi konulara dair 1386 meseli 19 bölüm ve 270 bâbta ele almıştır.³²²

(2) *Kitâbu'ş-Şu'arâ*³²³

(3) *Me'âni'ş-Şi'r*³²⁴

d. Dil

(1) *el-Garîbu'l-musannef*³²⁵

“*Garîbu'l-luga*” diye de anılan bu eser garîb kelimelerin, konularına göre tertip edildiği ilk lügat kitabıdır. *el-Garîbu'l-musannef*'in daha önce bir benzeri yazılmadığı bilinmekte, çağdaşı lügat âlimi Şemir b. Hamdeveyh (ö. 255/869) de Arapların bundan daha güzel bir kitaba sahip olmadıklarını ifade etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî de Ebû

³¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98 (*Kitabu'l-Emsâli's-sâire* olarak kayıtlı); İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 303 (Ali b. Abdilazîz rivâyetleri); Kâtîb Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 167 (*Emsâlu's-sâire* olarak kayıtlı); İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825 (*Emsâlu's-sâire*); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s.77; Brockelmann, *GAL*, I, 166; Sezgin, *GAS*, VIII, 84. Kemal Sandıkçı, *Kitâbu'l-Emsâl* üzerine yapılmış bir şerh çalışması olan Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (487/1094) *Faslü'l-makal fi şerhi Kitâbi'l-Emsâl* isimli eserini Ebû Ubeyd'e izafe etmekte (*İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 242) ayrıca *Kitâbu'l-Emsâl* ile *Kitâbu'l-Emsâli's-sâire*'yi de farklı kitaplar olarak zikretmektedir (Bkz. Sandıkçı, a.g.e., a.y.). *Kitâbu'l-Emsâl*, Abdülmecîd Katâmiş tarafından yayımlanmıştır (Mekke 1980/1400).

³²⁰ Rudolf Sellheim, *el-Emsâlü'l-Arabîyyetü'l-kadîme*, s. 91-92.

³²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394. Ebû Ubeyd'in eserinde faydalandığı kaynaklar, rivâyetlerine yer verdiği râvîler için bkz. Sellheim, *el-Emsâlü'l-Arabîyyetü'l-kadîme*, s. 100-114.

³²² Tüccar, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, X, 245. Eserde takip ettiği metot hakkında daha fazlası için bkz. Sellheim, *el-Emsâlü'l-Arabîyyetü'l-kadîme*, s. 115-7.

³²³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825. Günümüze ulaşım ulaşmadığı hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

³²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393; Brockelmann, *GAL*, I, 167; Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 181-2 (muhakkikin önsözü). Günümüze ulaşmadığı ifade edilmiştir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 muhakkikin önsözü).

³²⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 294 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti.); Kâtîb Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1209; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Brockelmann, *GAL*, I, 166; Sezgin, *GAS*, VIII, 82. Ramazan Abduttevvâb tarafından neşri gerçekleştirilmiştir (Kahire 1989).

Ubeyd'in kitapları arasında en büyüğü ve en güzeli olduğunu belirttiği bu eserin, lügate dair kitaplar arasında da en önemli çalışmalardan olduğunu söylemektedir.³²⁶

Arap lügatçilik tarihinde çeşitli konularda yazılmış küçük hacimli risâlelerden büyük hacimli mu'cemlere geçiş merhalesini temsil eden eserin, unutulmaya başlayan birçok kelime ve tabiri yeniden canlandırması bakımından ayrı bir önem taşıdığı ifade edilmektedir.³²⁷

Kâsım b. Sellâm, Abdullah b. Tâhir'in (ö. 230/844) oğlu Muhammed b. Abdillâh b. Tâhir'e (ö. 253/867) arz edip karşılığında ücret aldığı bu kitabı için "Bana binlerce dinardan daha hoş geliyor." demektedir.³²⁸

Kâsım b. Sellâm'ın bu kitabında da hocaları tarafından telif edilen çalışmaları örnek aldığı, onların kitaplarındaki rivâyetleri tasnif edip başka şeyhlerinden aldığı rivâyetleri de ilave ederek kitabını oluşturduğu ifade edilmiştir. Ebü't-Tayyib el-Luğavî, Ebû Ubeyd'in bu çalışmasında Hâşimoğullarından bir adamın kendisi için oluşturduğu bir kitaba itimat ettiğini ayrıca Asmaî'nin (ö. 216/831) kitaplarına ulaşip onlardaki rivâyetleri sınıflandırdığını ve hocası Ebû Zeyd el-Ensârî'nin ilmi ile Kûfelilerin rivâyetlerini de buna eklediğini ifade etmektedir.³²⁹ Hatîb el-Bağdâdî ise Kâsım b. Sellâm'ın bu kitabında hocası Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî'nin (ö. 204/820) *Kitâbu's-Sıfât* isimli eserini örnek aldığını söylemektedir.³³⁰

Eser, 25 kitap ve 1000 civarında bâbtan müteşekkildir. İnsanın yaratılmasına dair bir kitab ile başlamakta yırtıcı hayvanlara dair konularla sona ermektedir. Müellif kelimelerin açıklamalarında Kur'ân, hadis ve şiirden istifade etmektedir.³³¹

³²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

³²⁷ Tüccar, "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm", *DİA*, X, 244.

³²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98

³²⁹ *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 93. Ebü't-Tayyib, onun âlimlerden hikâye ettiklerinin semâen değil kitaplardan olduğunu da ifade etmektedir. Ayrıca Ebû Ubeyd'in Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî en-Nahvî el-Basrî'den (ö. 215/830) semâ'ı ihtilâflıdır. Ebü't-Tayyib "umulur ki işittirmiştir" derken (a.g.e., s. 93) Suyûtî "işittiğini bilmiyoruz" demektedir (*Buğyetu'l-vu'ât*, II, 253).

³³⁰ *Târîh*, XIV, 394. Bu ifadelerin eleştirisine dair bkz. Ebû Ubeyd, *el-Garîbu'l-musannef*, I-II, thk. Ramazan Abdüttevâb, Kahire, Mektebetu's-Sekafiyeti'd-Dîniyye, 1989, I, 124-7 (muhakkikin önsözü). Kitabında yararlandığı kaynaklar için bkz. *el-Garîbu'l-musannef*, I, 67-127 (muhakkikin önsözü).

³³¹ Eserin metodu hakkında bkz. *el-Garîbu'l-musannef*, I, 129-150 (muhakkikin önsözü). Eser üzerinde çeşitli pek çok çalışma yapılmıştır (Bkz. Sezgin, *GAS*, VIII, 83-4).

Kitapta büyük kısmı muteber hadis koleksiyonlarında yer almayan, isnadsız 48 rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan 22'si merfûdur.³³²

(2) *el-Ecnâs min kelâmi 'l-arab ve mâ iştebehe fi 'l-lafzi ve 'htelege fi 'l-ma 'nâ*³³³

İmtiyâz Ali tarafından *Kitâbu 'l-Ecnâs min kelâmi 'l-arab ve mâ iştebehe fi 'l-lafzi ve 'htelege fi 'l-ma 'nâ* ismiyle neşri gerçekleştirilmiştir. Nâşir bu eserin *Garîbu 'l-hadîs*'ten çıkarılmış bir bölüm olduğunu ve Arapça sözlüklerde bulunmayan pek çok kelimeyi içerdiğini ifade etmektedir.³³⁴

(3) *er-Rahil ve 'l-menzil*

Bu eseri İbn Kuteybe'ye nisbet edenler bulunmakla birlikte çoğunluk onun Ebû Ubeyd'e ait olduğu görüşündedir.³³⁵ Günümüze ulaşmamıştır.³³⁶

(4) *Zabtu garîbi 'l-elfâz ve 'l-esmâ'*

Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nde bir yazmasının olduğu söylenmiştir.³³⁷

(5) *el-İmâle*³³⁸

(6) *el-Müzekker ve 'l-müennes*³³⁹

(7) *el-Emâlî*³⁴⁰

(8) *İstidrâku 'l-ğalat*³⁴¹

³³² Ebû Ubeyd, *el-Garîbu 'l-musannef*, I, 43 (muhakkikin önsözü).

³³³ Ziriklî, *el-A 'lâm*, V, 176 ("el-Ecnâs min kelâmi 'l-arab" olarak kayıtlı); Brockelmann, *GAL*, I, 167 ("Risâletü fi mâ iştebehe fi 'l-lafz ve ihtelefe fi 'l-ma 'nâ" ismiyle kayıtlı); (Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 173-4 (muhakkikin önsözü).

³³⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu 'l-Ecnâs*, thk. İmtiyâz Ali, Beyrut, Dâru'r-Râih el-Arabî, 1983, s. 3 (muhakkikin önsözü).

³³⁵ Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 175 (muhakkikin önsözü).

³³⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu 's-Silâh*, s. 9 (muhakkikin önsözü).

³³⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 176 (muhakkikin önsözü). Yazma için bkz. Millet Ktp., Feyzullah Efendi, no: 2080.

³³⁸ Tabakât kitaplarında geçmeyip Ebû Ubeyd'e ait olduğu söylenen bu eserin kayıp olduğu belirtilmiştir (Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 170 muhakkikin önsözü).

³³⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Kâtib Çelebi, *Keşfu 'z-zunûn*, II, 1457; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü 'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 70. Günümüze ulaşmadığı belirtilmiştir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu 's-Silâh*, s. 9 muhakkikin önsözü).

³⁴⁰ Suyûtî'nin iktibasta bulunduğu (*el-Müzhir fi ulûmi 'l-luğa ve envâ 'ihâ*, I-II, thk. Fuad Ali Mansur, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998/1418, II, 276) bu eserin kayıp olduğu belirtilmiştir (Ebû Ubeyd, *Kitâbu 's-Silâh*, s. 8). *Fezâil* muhakkiki Hayyâtî ise konusunun meçhul olduğunu ifade etmiştir (I, 186). Bununla birlikte Suyûtî'nin alıntı yaptığı eseri göz önüne alındığında dile dair bir eser olması muhtemeldir.

³⁴¹ Bibliyografya kaynaklarında bahsi geçmeyen ve mevzusunun meçhul olduğu belirtilen (*Fezâil*, I, 186) bir başka kitabıdır. Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) Ebû Ubeyd'e izafe ettiği (Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Huseynî, *Tâcu 'l-arûs min cevâhiri 'l-kâmûs*, I-XL, thk. Heyet, y.y., Dâru'l-Hidâye, t.y., I, 6) ve atıflar yaptığı (Zebîdî, a.g.e., II, 176; IV, 9) *Tâcu 'l-arûs* isimli meşhur eseri göz önüne alındığında dile dair bir eser olabileceği ihtimali akla

(9) *Kitâb fi'n-nahiv*³⁴²

e. Tarih-Ensâb

(1) *en-Neseb*³⁴³

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm tam adı *Kitâbu'n-Neseb ve zikru men fi'l-cemâhiri min tesmiyeti's-sahâbe ve't-tâbi'in ve's-şu'arâ fi'l-Câhiliyye*³⁴⁴ olan eserini oluştururken, büyük ölçüde Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Cemheretu'n-Neseb*'inden faydalanmıştır.³⁴⁵ Aynı zamanda hocası olan İbnü'l-Kelbî'nin kitabını ihtisar etmiş, bazı ilâvelerde bulunmuş, *Cemheretü'n-Neseb*'te yer alıp güven duyulmayan Câhiliye dönemine ait şiirlerle sahâbe aleyhindeki birçok bilgiyi kaldırmış, eseri yeni baştan tasnif etmiştir. Ayrıca esere İbnü'l-Kelbî gibi Adnân'ın nesebiyle değil, Hz. Peygamber'in mensup olduğu Hâşimoğulları ile başlayan Ebû Ubeyd'in bu kitabı İslâmî ilimler ansiklopedisi mahiyetinde olup, aynı zamanda İslâm'ın başlangıcındaki olaylar hakkında bilgi veren ilk ve en önemli kaynaklardan biridir.³⁴⁶

gelmektedir. *Kitâbu's-Silah* muhakkiki H. Sâlih ed-Dâmin *İstidrâku'l-hata'* olarak kaydettiği bu eserin kayıp olduğunu ifade etmiştir (s. 8).

³⁴² *el-Hutab ve'l-mevâ'iz* nâşiri Ramazan Abdüttevâb, Ezherî'nin (ö. 370/980) “kâle Ebû Ubeyd fi kitâbi fi'n-nahv...” (*Tehzîbu'l-luğa*, I, 136) ifadesinden yola çıkarak, onun böyle bir kitabı olduğunu söylemektedir (s. 58). Ayrıca bkz. Sezgin, *GAS*, IX, 70.

³⁴³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 206 (Ali b. Abdilazîz rivâyeti); İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 187 (*Kitâbu'l-Cemhere* olarak kayıtlı); Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 253; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 825. (DİA'da ilgili maddede *Kitâbu'n-Neseb ve zikru men fi'l-cemâhiri min tesmiyeti's-sahâbe ve't-tâbi'in ve's-şu'arâ fi'l-Câhiliyye* ismiyle kayıtlıdır). Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan yegâne nüshası esas alınarak Meryem Muhammed Hayrüddir' tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1989/1410).

³⁴⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'n-Neseb*, thk. Meryem Muhammed Hayrüddir', Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1989/1410, s. 27 (muhakkikin önsözü).

³⁴⁵ İbn Hacer'in mezkûr eseri *Kitâbu'l-Cemhere* olarak kaydetmesi ve *el-İsâbe*'sinde *Cemheretu'n-Neseb* şeklinde atıfta bulunmasının (*el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*, I-VIII, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avviz, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h.1415, IV, 575) bu özelliğinden kaynaklandığı söylenebilir.

³⁴⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'n-Neseb*, s. 33-6 ve 39 (muhakkikin önsözü). Eserin Ebû Ubeyd'e değil de İbnü'l-Kelbî'ye ait olduğuna dair iddianın değerlendirilmesi için bkz. a.g.e., s. 27-30.

(2) *el-Ahdâs*³⁴⁷

Kettânî'nin "Özel bâblarda yazılan müfred kitaplar" başlığı altında zikrettiği³⁴⁸ bu eser günümüze ulaşmamıştır.³⁴⁹ Kitabın ilk asırlardan itibaren meydana gelmiş tarihî olayları muhtevi olabileceği söylenmiştir.³⁵⁰

3. Ebû Ubeyd'e İzafesi Hatalı veya Şüpheli Olan Eserler

a. Ebû Ubeyd'e ait olmayan eserler

(1) *Fezâilu'l-furs*

Bu eserden hiçbir biyografi yazarı bahsetmezken tarihçi Kalkaşendî (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ* isimli ansiklopedik eserinde bu isimde bir kitabı Ebû Ubeyd'e atfederek iktibasta bulunmaktadır.³⁵¹ Brockelmann Kalkaşendî'ye dayanarak bu çalışmayı Ebû Ubeyd'e izafe etmekte,³⁵² *Kitâbu's-Silâh* muhakkiki Hâtim Sâlih ise kayıp eserleri arasında zikretmektedir.³⁵³ Ancak Ebû Ubeyd'in, Mecûsî-Fars devleti için böyle bir kitap yazmasının aklen de bir açıklamasının olamayacağı belirtilerek kitabın ona aidiyeti şüpheli görülmüştür.³⁵⁴

(2) *Mekâtilu'l-fursân*

Brockelmann, Suyûtî'nin *el-Müzahir*'deki atflarından³⁵⁵ hareketle bu kitabı Ebû Ubeyd'e izafe etmiştir.³⁵⁶ Aynı kanaatte olan *Kitâbu's-Silâh* muhakkiki de eserin kayıp olduğunu belirtir.³⁵⁷ Ancak bu isimde bir eser kaynaklarda Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'ya izafe ile kayıtlıdır ve muhtemelen tahrif sonucu Ebû Ubeyd'e nispet edilmiştir.³⁵⁸

³⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 292 (Ali b. Cafer Ebü'l-Hasen en-Nesâî'nin (ö. ?) eseri Ebû Ubeyd'den rivâyet etiği kayıtlıdır); Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1385; İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825; Sezgin, *GAS*, IX, 72.

³⁴⁸ *Hadîs Literatürü*, s. 54.

³⁴⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silah*, s. 8 (muhakkikin önsözü).

³⁵⁰ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 184 (muhakkikin önsözü).

³⁵¹ Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Ahmed el-Fezârî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., IV, 95.

³⁵² *GAL*, I, 167. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 56 muhakkikin önsözü.

³⁵³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 (muhakkikin önsözü).

³⁵⁴ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 187 (muhakkikin önsözü).

³⁵⁵ Suyûtî, *el-Müzahir*, II, 378.

³⁵⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 167. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 60-1 (muhakkikin önsözü).

³⁵⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 (muhakkikin önsözü).

³⁵⁸ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 187 (muhakkikin önsözü).

(3) *Kitâbu 'z-Zayfân*

Bu isimde bir eser Ebû Ubeyd'in hocası Ebû Ubeyde Ma'amer b. el-Müsennâ'nın eserleri arasında sayılmakta olup³⁵⁹ bir tahrif sonucu Ebû Ubeyd'e ait zannedilmiştir.³⁶⁰

(4) *el-Îzâh*

Brockelmann, Karâvîyyîn kütüphanesinde yazmasının bulunduğu bahsetmiş³⁶¹ ancak mezkûr kütüphanede ve işaret edilen yerde Ebû Ubeyd'e ait böyle bir esere rastlanılmamıştır.³⁶²

(5) *Cem 'u ehâdîsi 'l-Kur 'ân*

Fuat Sezgin³⁶³ ve Ömer Rıza Kehhâle'nin³⁶⁴ bu eseri Ebû Ubeyd'e izafeleri hatalı görülmüştür. Tam adı *Kitâbu cem 'i ehâdîsi 'l-Kur 'ân ve enbâihî fî kitâbihî ve te 'lifihî ve ikâmeti hurûfihî ve Fezâili tilâvetihî ve sıfati hamletihî ve ğayri zâlike min âdâbihî* olan bu eserin, aslında Ahmed b. Yahyâ el-Fâsî (ö. ?) tarafından kaleme alındığı, *Fezâilu 'l-Kur 'ân*'ın ihtisarı olup bir dikkatsizlik sonucu Ebû Ubeyd'e izafe edildiği belirtilmiştir.³⁶⁵

(6) *Kitâbu 'l-Ğanem*

Fuat Sezgin'in *el-Garîbu 'l-musannef*'in bölümlerinden addettiği³⁶⁶ bu kitabın aslında Ebû Zeyd el-Ensârî'ye (ö. 215/830) ait olduğu³⁶⁷ ve tahrif sonucu Ebû Ubeyd'e izafe edildiği söylenmektedir.³⁶⁸

(7) *Kitâbu Fe 'ale ve ef 'ale*

Brockelmann, Kahire'de bir yazmasının olduğunu söylemiş³⁶⁹ ancak işaret ettiği yerde böyle bir yazmanın olmadığı ifade edilmiştir.³⁷⁰

³⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76; Brockelmann, *GAL*, I, 167.

³⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 188 (muhakkikin önsözü).

³⁶¹ *GAL*, I, 167.

³⁶² Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve 'l-mevâ 'iz*, s. 63 (muhakkikin önsözü); Ebû Ubeyd, *Fezâil*, 189-190 (muhakkikin önsözü).

³⁶³ *GAS*, IX, 70.

³⁶⁴ *Mu 'cemu 'l-müellifîn*, II, 642.

³⁶⁵ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 191 (muhakkikin önsözü).

³⁶⁶ *GAS*, VIII, 83.

³⁶⁷ Ebû Zeyd'e, *Kitâbu na 'ti 'l-Ğanem* isminde bir eser izafesi için bkz. İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü 'l-ârifîn*, I, 387.

³⁶⁸ Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve 'l-mevâ 'iz*, s. 64 (muhakkikin önsözü).

³⁶⁹ Brockelmann, *GAL*, I, 167; Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 171-2 (muhakkikin önsözü); a.mlf., *Kitâbu 's-Silâh*, s. 7 (muhakkikin önsözü).

³⁷⁰ Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 64 (muhakkikin önsözü).

(8) *en-Nahl ve'l-keram*

Fezâil nâşiri Hayyâtî, Ebû Ubeyd yerine Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye (ö. 255/869) izafesinin muhtemel olduğunu ifade etmektedir.³⁷¹

(9) *el-Lüğât elletî nezele bihâ el-Kur'ân*

Brockelmann *Luğâtu'l-kabâil* olarak kaydettiği bu eserin Ebû Ubeyd'in kayıp olan *Garibu'l-Kur'ân*'ından ittihaz olduğu kanaatindedir.³⁷² *Luğâtu'l-kabâili'l-vâride fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* isminde Ebû Ubeyd'e bir kitap izafe edilmiş ve neşri de gerçekleşmiştir.³⁷³ Fuat Sezgin ise bu eseri *Risâletu fîmâ verade fi'l-Kur'âni'l-kerîm min lüğât ev lehcâti'l-kabâil* ismiyle zikreder³⁷⁴ ve eserin Ebû Ubeyd'e ait olmadığı, isim benzerliği sebebiyle ona izafe edildiği yönündeki mülahazalara³⁷⁵ işarette bulunur. Hayyâtî, Ebû Ubeyd'e ait böyle bir kitabın olabileceğini ama günümüze ulaşmadığını söyler. Ona nisbet edilen risâlenin ise Ebû Ubeyd'e ait olmadığını üslubu, metodu vb. açılardan risâleyi ele alarak ortaya koymaya çalışır.³⁷⁶

(10) *Fıkhu Ebî Ubeyd*

İbn Receb el-Hanbelî, Ahmed b. Hanbel'in Ebû Ubeyd ve daha başka âlimleri, yazdıkları fıkha dair kitaplar sebebiyle eleştirdiğini dile getirmektedir.³⁷⁷ İbn Receb'in bu ifadesinden ve ayrıca İbn Hacer'in *Tehzîb*'inde kaydettiği³⁷⁸ “Ebû Ubeyd'in fıkhu Vâkıdî'nin kitaplarındandır.” kaydından yola çıkan *Fezâilu'l-Kur'ân* nâşiri Hayyâtî, Ebû Ubeyd'in bu isimde bir kitabı olduğu kanaatine varmakta ve eserin günümüze ulaşmadığını söylemektedir.³⁷⁹ Ancak söz konusu eleştirinin başta *Garibu'l-hadîs* olmak üzere Ebû Ubeyd'in fikhî konulara değindiği diğer eserleri sebebiyle yöneltmiş olması da mümkün gözükmemektedir. Nitekim İbn Receb sözlerinin devamında konuyu Ebû

³⁷¹ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 175 (muhakkikin önsözü).

³⁷² *GAL*, I, 167.

³⁷³ Sûfî kimliğiyle öne çıkan Dîrîni'ye (ö. 694/1295) ait *et-Teysîr fî ulûmi't-tefsîr* (Kahire, h.1310) isimli, tefsir usûlüne dair manzum bir eserin hâmişinde Ebû Ubeyd'e izafe edilmiştir (Bkz. a.g.e., s. 139-163). Eserin neşri ve Ebû Ubeyd'e izafesi hakkında bkz. Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 65 (muhakkikin önsözü); Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 139-140 (muhakkikin önsözü).

³⁷⁴ *GAS*, VIII, 85.

³⁷⁵ Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 64-71 (muhakkikin önsözü).

³⁷⁶ Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 140-2 (muhakkikin önsözü). Eserin Ebû Ubeyd'e ait olduğu kabul edilerek yapılmış bir çalışma için bkz. Mahmut Kafes, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Ona Nispet Edilen *el-Lüğât elletî nezele bihâ el-Kur'ân*'u'l-Kerîm Adlı Eser”, Konya, SÜEFD, sy: 33, 2015, s. 123-150.

³⁷⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 41.

³⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 366 (فقه أبي يعقوب من كتب آل وقدي)

³⁷⁹ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 158 (muhakkikin önsözü).

Ubeyd'in *Garîbu'l-hadis*'ine getirmektedir. Ayrıca İbn Hacer'in ifadesinin de, "Ebû Ubeyd'in fıkıh bilgisinin Vâkıdî'den olduğu" şeklinde anlaşılması daha isabetli olacaktır. Görülebildiği kadarıyla başka hiçbir müellif Ebû Ubeyd'e böyle bir eser izafe etmemektedir. *Fıkhu Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm* ismiyle Racâ b. Âbid Abdullah el-Mutarriî tarafından bir doktora tezi hazırlanmıştır.³⁸⁰ Neşri de gerçekleşmiş olmasına³⁸¹ rağmen çalışma esnasında erişebilme imkânı bulunamayan bu tezin, Ebû Ubeyd'in fikhî görüşlerinin bir araya toplanıp derlenmesi (cem'-tebvîb-tahkîk) şeklinde hazırlandığı anlaşılmaktadır.³⁸² Dolayısıyla bu çalışmanın Ebû Ubeyd'e izafe edilen "Fıkhu Ebî Ubeyd" isimli eser ile bir ilişkisi görünmemektedir.

(11) *el-Envâ'*

Tespit edilebildiği kadarıyla sadece İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349) *Târih*'inde Ebû Ubeyd'e bu isimde bir kitap izafe etmektedir.³⁸³ Eserin günümüze ulaşmadığını belirten *Fezâilu'l-Kur'ân* muhakkiki Hayyâtî, İbn Manzûr'un, *Lisânu'l-Arab* isimli eserinde, *nev'* maddesinde Ebû Ubeyd'ten yaptığı iktibasların bu kitaptan olabileceğini söylemektedir.³⁸⁴ Ancak ilgili açıklamalar aynı lafızlarla Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadis*'inde de bulunmaktadır.³⁸⁵ Bununla birlikte açıklamalar Ebû Ubeyd'e ait olmayıp ismini vermediği pek çok hocasından yaptığı nakillerdir. İbnü'l-Verdî'nin sözünü ettiği kitap hakkında başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hayyâtî'nin müstakil olarak "İlmü'l-felek ve'n-nücûm" başlığı açarak, altında Ebû Ubeyd'e bu isimde bir eser izafe etmesi de isabetli görünmemektedir.

b. Ebû Ubeyd'in eserlerinden bir bölüm olup müstakil eser zannedilenler

Ebû Ubeyd'e ait olma ihtimali bulunmayan ya da çok zayıf olan bu kitaplar yanında, esasında onun eserleri içerisinde bir bölüm/kitap olup müstakil bir eser zannıyla ona izafe edilenler de olmuştur.

³⁸⁰ el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Medine, 1989.

³⁸¹ y.y., 1989.

³⁸² Hakkında bkz. <http://ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?p=547339> (Erişim tarihi:14.10.2016).

³⁸³ İbnü'l-Verdî, *Târih*, I, 213.

³⁸⁴ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 185 (muhakkikin önsözü). İbn Manzûr'un söz konusu alıntılar için bkz. İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî er-Ruveyfî'î, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut, Dâru Sâdır, h.1414, I, 213.

³⁸⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadis*, I, 192.

Kitâbu Halkı'l-insâni ve nu'ûtihi,³⁸⁶ *Kitâbu'l-Ezdâd ve 'z-zidd fi'l-luğa*,³⁸⁷ *Mâ hâlefet fîhi'l-âmmelüğâti'l-arab*,³⁸⁸ *Kitâbu's-Silâh*,³⁸⁹ *Kitâbu'n-Na'am ve'l-behâim ve'l-vahş ve's-sibâ' ve't-tayr ve'l-hevâm ve haşerâti'l-ard*³⁹⁰ isimleriyle Ebû Ubeyd'e ait olduğu söylenen eserler arasında *el-Garîbu'l-musannef*'in bir bölümü olup müstakil birer eser değildirler.

Lüğâtu'l-Kur'ân ismiyle Ebû Ubeyd'e izafe edilen bir eserin de arasında *Fezâilu'l-Kur'ân*'ın bir bâbı olduğuna işaret edilmiştir.³⁹¹

Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-arûs* isimli eserinde Ebû Ubeyd'e izafe ettiği,³⁹² günümüze ulaşmadıkları ifade edilmiş olan³⁹³ *Ensâbu'l-arab* ve *Ensâbu'l-hayl* isimli eserlerin Ebû Ubeyd'e ait müstakil birer eser mi oldukları yoksa bu eserler ile *Kitâbu'n-Neseb*'in mi kastedildiği hususunun net olmadığı belirtilmiştir.³⁹⁴

Kettânî, (ö. 1927) "*er-Risâletu'l-mustatrafe li-beyâni meşhûri Kütubi's-sitteti'l-müşerrefe*" isimli, hadis ve hadis ilimlerine dair literatürü tanıttığı çalışmasında "fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş eserler" başlığı altında, "Musannef" ve "Câmi'" ismi taşıyan

³⁸⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 167. Sezgin *el-Garîbu'l-musannef*'in bir bölümü olduğu kanaatindedir (VIII, 83) ki *el-Garîbu'l-musannef*'in ilk babı bu ismi taşımaktadır (Bkz. a.g.e., I, 263). Brockelmann, Topkapı sarayında nüshasına işaret eder. Ancak söz konusu nüshanın *el-Garîbu'l-musannef*'e ait olduğu ifade edilmiştir (Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 64 muhakkikin önsözü).

³⁸⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 167. Fuat Sezgin, *Kitâbu'l-Ezdâd* olarak kaydettiği eserin *el-Garîbu'l-musannef*'in bir bölümü olduğunu belirtir (Bkz. *GAS*, VIII, 83). Gerçekte Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin eseri olup Brockelmann onu bir yerde Ebû Ubeyd'e bir yerde Ebû Hâtim'e izafe etmiştir (Bkz. *el-Hutab*, s. 63 (muhakkikin önsözü); *Kitâbu's-Silâh*, s. 9 (muhakkikin önsözü)). İşaret ettiği yerdeki yazma nüsha da Ebû Hâtim'e aittir. Hem müstakil bir eser hem de *el-Garîbu'l-musannef*'ten bir bölüm olduğundan bahsedilen bu eser için her iki durumun da mümkün olduğuna dair bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 175-6 (muhakkikin önsözü).

³⁸⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 167. Sezgin, *el-Garîbu'l-musannef*'ten bir bölüm olduğunu belirtmektedir (VIII, 83). Ayrıca bkz. *el-Hutab*, s. 71 (muhakkikin önsözü).

³⁸⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 61. Gerçekte *el-Garîbu'l-musannef*'in bir bölümü olup ayrıca Hâtim ed-Dâmin tarafından müstakil olarak neşredilmiştir (Beyrut 1985). Eserin hadis ilmiyle herhangi bir alakasını tespit edilememesine rağmen *Risâle* mütercimi Yûsuf Özbek, onu hadis literatürüne dâhil etmektedir.

³⁹⁰ Eseri Ebû Ubeyd'e izafe eden Brockelmann da, *el-Garîbu'l-musannef*'in bir bölümü olmasını ihtimal dâhilinde görmektedir (*GAL*, I, 167). Moris Bouyges tarafından müstakil olarak neşredilmiştir (Beyrut 1908) (Bkz. Ebû, Ubeyd, *Fezâil*, I, 172 muhakkikin önsözü). Eserin *el-Garîbu'l-musannef*'e itimad edilerek bazı tasarruflarla oluşturulduğuna dair bkz. *el-Hutab vel-mevâ'iz*, s. 71 (muhakkikin önsözü).

³⁹¹ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 139 (muhakkikin önsözü). *Fezâil*'deki "Lüğâtu'l-Kur'ân" isimli bâb için bkz. II, 163.

³⁹² Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 6. Zebîdî, Ebû Ubeyd'e izafe ettiği her iki kitaptan da eserinde nakillerde bulunmakta ancak bunu yaparken kitapları Ebû Ubeyd'e değil İbnü'l-Kelbî'ye (ö. 204/819?) izafe etmektedir. Örneğin bkz. a.g.e., III, 356; XIII, 58.

³⁹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-Silâh*, s. 8 (muhakkikin önsözü).

³⁹⁴ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 184 (muhakkikin önsözü).

kitapları listelemektedir. Söz konusu çalışmayı zengin ilavelerle dilimize çeviren Yusuf Özbek, Kettânî'nin zikretmeyip gözden kaçırdığını düşündüğü kitapları dipnotlarda ifade etmektedir. Mütercim sözkonusu başlık altında, Kettânî'nin saydıkları dışında, Kâsım b. Sellâm'a ait "Musannef" isminde bir eserin olduğunu belirtmektedir.³⁹⁵ Özbek, bu bilgiyi verirken Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149), hocalarından 100 kadarının biyografisine yer verdiği *el-Ğunye fi şuyûhi 'l-Kâdî İyâz* isimli eserine atıf yapmaktadır. Kâdî İyâz, mezkûr eserinde "Ebû'l-Hüseyin el-Ümevî Sirâc b. Abdilmelik b. Sirâc el-Luğavî" maddesinde, "Ona, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *Musannef*'inin tamamını okudum." demektedir.³⁹⁶

Ancak görülebildiği kadarıyla "Musannef" isminde bir eserin Ebû Ubeyd'e aidiyeti bilinmemekte, fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş bu tarz bir hadis kitabı bulunmamaktadır. Mütercim, Kâdî İyâz'ın mücerred "Musannef" ifadesine dayanarak Kâsım b. Sellâm'ın bu isimde müstakil bir eseri olduğunu zannetmiş olmalıdır. Muhtemelen Kâdî İyâz burada Ebû Ubeyd'in bir sözlük çalışması olan *el-Garîbu 'l-Musannef* isimli meşhur eserini kastetmektedir.

Kâdî İyâz'ın "Musannef"i elde ettiği isnad da burada *el-Garîbu 'l-Musannef*'i kastetmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Zira İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) de - hocası dışında- aynı râvî zinciri ile Ebû Ubeyd'in ashâbının en âlimlerinden olduğu belirtilen³⁹⁷ *el-Garîbu 'l-Musannef* râvîsi Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh et-Tûsî'ye (ö. ?) ulaşmaktadır.³⁹⁸

Mütercim, Ebû Ubeyd'in *Garîbu 'l-hadîs*'i için *el-Garîbu 'l-Musannef* isminin de kullanıldığını belirtmektedir.³⁹⁹ Bu da akla -zayıf da olsa- şu ihtimali getirmektedir: Özbek, Kâdî İyâz'ın, "Musannef" ile Ebû Ubeyd'in sık sık fıkıhî açıklamalara giriştiği *Garîbu 'l-hadîs*'ine işaret ettiğini düşünmektedir.

³⁹⁵ Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü*, (çev. Yûsuf Özbek), İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s. 36 (5 no'lu dipnot). Kettânî burada İbn Ebî Şeybe, Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826-27), Bakî b. Mahled (ö. 276/889) gibi meşhur *Musannef* sahiplerinin ismini saymaktadır. Ardından Yusuf Özbek "Zikredilenler dışında literatürde ismi geçen diğer musannefler şunlardır" demekte ve ilk olarak Ebû Ubeyd'e ait bir *Musannef* zikretmektedir.

³⁹⁶ Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *el-Ğunye fi şuyûhi 'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982, s. 203 (قرأت علي محمد بن علفا ابال مصرف لأبوعب لوق اسم)
بن سلام

³⁹⁷ Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu 'n-nahviyyîn ve 'l-luğaviyyîn*, s. 205.

³⁹⁸ Krş. İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 295; Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, s. 203.

³⁹⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 330 (2 no'lu dipnot).

Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim* ve *Meşâriku'l-envâr* adlı eserlerinde Ebû Ubeyd'in dile dair açıklamalarına atıflar yapmaktadır. Bu nakilleri yaparken İbn Sellâm'ın eserinden bazen “el-Garîbu'l-musannef” (قال أبو عبيد في ال غريبال مصنف) olarak bahsetmekte⁴⁰⁰ bazen sadece “Musannef” (قال الأبي في المصنف) demekle yetinmektedir.⁴⁰¹ Anlaşılabildiği kadarıyla Kâdî İyâz bu atıflarında çok titiz davranmamış olup bazen Ebû Ubeyd'in *el-Garîbu'l-musannef*'ini bazen de *Garîbu'l-hadîs*'ini kastetmiştir. Sonuç olarak bu iki eserden birini amaçlamış olup Ebû Ubeyd'in ayrı bir *Musannef*'ini söz konusu etmediği anlaşılmaktadır.

Rânehürmüzî (ö. 360/971), şehirlere göre hadisleri ilk tasnif ve tebvîb faaliyetinde bulunan isimlere dair bir listeyi takdim ettikten sonra İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869) ile birlikte Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın da aralarında bulunduğu üç “musannif” ismi veren bir rivâyet nakletmektedir.⁴⁰² Söz konusu rivâyetten hareketle Ebû Ubeyd'in de İbn Ebî Şeybe gibi bir *Musannef*'inin olma ihtimali akla gelebilir ancak rivâyeti nakleden râvî ve bu rivâyeti eserine alan Rânehürmüzî, muhtemelen Ebû Ubeyd'in hadislerle oluşturduğu pek çok eserindeki tasnif-tebvib uygulamasına atıf yapmaktadır.⁴⁰³

Sehâvî (ö. 902/1497), “Râvîlerin tabakalarına dair telif edilmiş eserler çoktur.” dedikten sonra aralarında Ebû Ubeyd'in de bulunduğu pek çok tabakât müellifinin ismini vermektedir.⁴⁰⁴ İbn Asâkir *Târîhu medîneti Dımaşk*'ta Muhammed b. el-Muğîre (ö. ?) vasıtasıyla, Mizzî de *Tehzîbu'l-Kemâl*'inde râvîlerin vefat tarihlerine dair bilgileri İbn Sa'd (ö. 230/845) ve Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55) gibi meşhur tarih ve tabakât müellifleriyle birlikte Ebû Ubeyd'den elde etmektedir. Vefat tarihine dair söz konusu atıfların Sehâvî'nin bahsettiği eserden olabileceği düşünülse de gerek “Fihrist” türü eserlerde gerekse diğer bibliyografik literatürde onun ricâl sahasında yazdığı bir eser tespit edilememektedir. Bu durum, eğer varsa onun eserinin bibliyografik literatür

⁴⁰⁰ *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Sahîh-i Müslim*, I-VIII, thk. Yahyâ İsmâil, Mısır, Dâru'l-Vefâ', 1998/1419, I, 403.

⁴⁰¹ Bkz. *İkmâl*, II, 459, III, 373.

⁴⁰² Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 614. Rânehürmüzî, rivâyeti mübhem bir isimden almaktadır:

⁴⁰³ *وَمِنْ حَثِّ مَنْ يَكْفُرُ أَنَّ لَهُ حَرْفِيَّ شَاكَّةً فَكَفَرْنَا بِهَا بِعِيدِ الْقَلْبِ بْنِ سَلَمَةَ، وَبَدَنِيِّ شَيْبَةَ، وَكَفَرَ عَمْرُ وَبَنِي حَرْفِيٍّ مِنْ أَهْلِ*
Nitekim rivâyette ismi geçen meşhur Mu'tezilî âlim Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz de eserlerini güzel tertip ve tasnif etmeyle temeyyüz etmiş ve bu hususta Rânehürmüzî'ye ilham vermiş bir isimdir. Ayrıca bir önceki rivâyette de İbn Ebî Şeybe'nin telif ve tertibi güzel yaptığı vurgusu bu noktada dikkat çekmektedir.

⁴⁰⁴ *Fethu'l-muğîs*, IV, 502.

müelliflerince görülmediği anlamına gelmektedir. Klasik eserlerin ondan yaptığı nakillerin tamamen râvi vefatlarına ilişkin oluşu, Sehâvî'nin ifadesini destekleyen bir karîne olarak değerlendirilebilirse de, eserin ismi dâhil muhtevası, kurgusu, boyutu hakkında net bir yargıya varmak şimdilik mümkün görünmemektedir.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın ortaya koyduğu eserlerin büyük bir kısmının kendinden önce, ilgili alanda kaleme alınmış çalışmaları bir araya toplama, sistematize etme ve onlara ilavelerde bulunma⁴⁰⁵ amacını taşıdığı söylenebilir. Onun, hocaları tarafından kaleme alınmış eserler üzerinde cem, tertip, tehzib, tebvîb faaliyeti öne çıkmakta; önceki küçük ebattaki çalışmaları alıp genişlettiği, dağınık malzemeyi bir araya topladığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hacer de buna işaret etmiş, Ebû Ubeyd'in kendinden önceki eserlere ulaştığını, onları tertip edip ilavelerde bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁶ Bununla birlikte başta *Garîbu'l-hadîs*'i olmak üzere pek çok eseri hakkında, kendinden önceki eserleri sistematize ederek yeni bir döneme geçiş aşamasını temsil ettiği söylenebilir.

Ebû Ubeyd'in yaşadığı dönem ilmî-fikrî olarak hareketli ve hararetleli bir dönemdir. Bu dönemde yazılan eserlerin muhtevaları bir yana sadece isimleri bile buna ışık tutacak mahiyettedir. Ebû Ubeyd bu tarz tartışmaların bir kısmına müdahil olmakla birlikte - *Kitâbu'l-İman*'ı ve kaynaklardaki satır arası bazı kayıtlar istisna edilirse- polemik türü bir eser kaleme almamış, ilgili tartışmalara yaptığı ender katkılarda da uç bir tavır takınmamıştır.

Yazdığı eserlerin bir kısmını, yaşadığı dönemin revaçta bir uygulaması olarak devlet adamlarına takdim etmesi onun bir başka öne çıkan özelliğidir.

Bir diğer özelliği de rivâyetlerle kurguladığı eserlerin, tüm konulara dair hadisleri bir araya toplamayı amaçlayan kitapların ortaya çıkmasından önce iman, emvâl (zekât/cizye), tahâret gibi tek konuya dair çalışmalar olmasıdır.

Muhakkiklerin ve bibliyografya kaynaklarının verdiği bilgilerden hareketle, onun eserlerinin sayısı için 35 gibi net bir rakam verilebilir. Bunun yanında 11 adet kitap ona

⁴⁰⁵ Söz gelimi kendinden önce kaleme alınmış neredeyse tamamen dile dair olan eserlere (senedli) rivâyetler ve fıkıh ilave etmiştir.

⁴⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 317.

yanlılıkla izafe edilmiş, 8 kitap da onun eserlerinin bir bölümü iken müstakil kitap zannedilip kendisine nispet edilmiştir.

Ebû Ubeyd'e ait bu 35 kitaptan 11'inin baskısı gerçekleştirilmiş olup 3 eserin çeşitli kütüphanelerde yazmalarının olduğu belirtilmiştir. Bunlardan ikisi ülkemizde bulunmaktadır. Geri kalan 21 eserin ise bir kısmından muhtelif kaynaklarda bahsedilip alıntı yapılsa bile günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

E. İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Ebû Ubeyd'in yaşadığı asır ele alınırken de ifade edildiği gibi onun içinde bulunduğu zaman dilimi yoğun fikrî-itikadî tartışmaların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde imanın mahiyeti, insanın fiilleri, kader, Allah'ın sıfatları gibi çeşitli itikadî konular üzerinde uzun tartışmalar meydana gelmiştir.

Ebû Ubeyd'in itikadî görüşlerini ortaya koyma açısından, bu alana dair telif ettiği tek eseri olan *Kitâbu'l-Îmân ve me'âlimihî ve sünenihî ve'stikmâlihî ve deracâtihî* isimli eseri önemli yer tutmaktadır. İmanın tanımı, imanda istisna, imanın artıp-eksilmesi vb. konulardaki görüşleri mezkûr eserinden öğrenilebilmektedir. Ayrıca diğer eserlerinde satır aralarına serpiştirilmiş bazı kayıtlar ve bunlara ilaveten kaynaklarda yer alan birtakım rivâyetlerden Ebû Ubeyd'in başta sıfatlar olmak üzere kelâmî konulardaki diğer düşüncelerine de ulaşılabilmektedir. Kâsım b. Sellâm'ın itikadî görüşleri, yaşadığı dönemde üzerinde en çok konuşulan, derin ayrılıklara sebep olmuş şu başlıklar altında ele alınabilir:

1. İmanın Muhtevası

Hz. Osman'ın şehâdeti (ö. 35/655), ardından meydana gelen Cemel Vak'ası (36/656) ile Sıffin Savaşı (37/657) ve tüm bunları takip eden sancılı süreç, Müslümanlar arasında krize sebep olmuş, çeşitli alanlarda ayrılıklar baş göstermiştir. Neticede problem dinî bir kisveye bürünmüş ve ortaya çıkan meseleler akâid bağlamında çözülmeye çalışılmıştır. Bu sürece dâhil olanların imanları/itikadları sorgulanmış, yaptıkları bir temele oturtulmak istenmiştir. Hicrî 2. asrın başlarından itibaren büyük günah işleyen (mürtekib-i kebîre) durumu, iman-amel ilişkisi, küfr, fîsk gibi konular bu çerçevede tartışılmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda farklı siyasî ve itikadî görüşleri benimseyen ve savunan fırkalar zuhur etmiştir.

Sıffin savaşında Hz. Ali, Hz. Muâviye ve taraftarlarını, hakemleri, tahkimi kabul edenleri Allah'ın hükmüne uymadıkları gerekçesi ile tekfir eden Hâricîler büyük günah işleyenlerden imanı nefyetmiş, onların dinden çıktığını, ebedî cehennemlik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hâricîlerin bu sıkı tutumlarına karşı Mürcie ise günah işlemenin imana bir zarar vermediği, imanın dil ile takrîr, kalp ile tasdîk olduğu yani amelin imandan bir cüz olmadığı ve bununla bağlantılı olarak imanın artıp eksilmediği şeklinde görüşler ileri sürmüştür.⁴⁰⁷

Amelin imandan bir cüz olduğunu savunanlar ile Mürcie arasında cereyan eden tartışmalar müstakil bir literatürün vücut bulmasına sebep olmuştur.⁴⁰⁸ Ebû Ubeyd de kaleme aldığı *Kitâbu'l-Îmân*'ı ile birinci grubun safında bu tartışmalara katılmıştır. Ebû Ubeyd'in konu ile ilgili görüşleri⁴⁰⁹ şöyle özetlenebilir:

- Kitap ve sünnetten çıkan neticeye göre iman insanların kalpleriyle Allah'a halis bir şekilde bağlanmaları (tasdîk), dilleriyle kelime-i tevhid'i söylemeleri (ikrâr) ve azalarıyla güzel işler yapmalarıdır (amel).⁴¹⁰
- Ameller yani farzların yerine getirilip haramlardan kaçınılması imanın tamamlayıcı parçasıdır. Allah, sırf insanlara kolaylık ve rahmet olması adına iman adına başlangıçta sadece ikrâr ve tasdik ile yetinmiştir. İlerleyen süreçte ve özellikle Medine döneminde insanlar İslâm'ı gönülden benimsemeye başlayınca imanın şubeleri sayısal olarak artırılmıştır. Her yeni emredilen ve yapılması istenen amel, imana yeni bir şube ve boyut eklemiştir. Dolayısıyla iman da Kur'ân gibi toptan değil peyderpey indirilmiştir.⁴¹¹
- Amellerle ilişkisi olması hasebiyle iman artar ve azalır.⁴¹²

⁴⁰⁷ Mürcie'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Ali b. İsmâil b. İshâk el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980, s. 132-141; Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 43; a.mlf., *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, TDV Yayınları, 2010, s. 104-149. Bu iki mezhepten daha sonra ortaya çıkan Mu'tezile mezhebi ise farklı bir görüş ortaya atmış büyük günah işleyen imandan çıktığını ancak küfre girmediğini, iman ile küfür arasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menzilteyn) olduğunu ileri sürmüştür (daha fazlası için bkz. İlyas Çelebi, "Menzile beyne'l-menzilteyn", *DİA*, XXIX, 161-2).

⁴⁰⁸ İslâm düşünce tarihinde iman konusunda yazılan eserlerin bir listesi için bkz. Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 22-28. Kutlu, burada 59 eserin ismini saymaktadır.

⁴⁰⁹ Genel olarak ehl-i hadîsin özelde Ebû Ubeyd'in iman konusundaki görüşlerinin analizi için bkz. Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*.

⁴¹⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 10. Ayrıca bkz. s. 52. "Allah, imanın aslımı kalbin marifetine hasretti, sonra sözle ifadeyi onun şahidi kıldı, sonra da amelleri imanın doğrulayıcısı yaptı."

⁴¹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 49-67. Ayrıca bkz. Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 90.

⁴¹² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 44-9. "İmanda artma ve eksilme" başlığı altında âyet, hadis ve arap dilinden deliller yanı sıra seleften bu görüşe sahip isimleri de zikrederek kendi görüşünü desteklemeye, muhalif görüşü çürütmeye çalışmaktadır.

• İstisna terimiyle şöhret bulan “inşallah müminim” söylemi, netice itibariyle uygun olmakla birlikte kişi kendini temize çıkarma amacı gütmeksizin, kesin bir şekilde mü’min olduğunu ifade edebilir.⁴¹³

• İmanın eşitliği yani bir kişinin imanını, meleklerin imanına benzetip onlara denk tutma hususunda Mürcie’nin ileri sürdüğü “bütün mü’minler iman konusunda birbiriyle aynı olduğu gibi mü’minlerin imanları meleklerin imanını ile de aynı olabilir” şeklindeki görüşü doğru değildir.⁴¹⁴

• İman ile İslâm aynı anlamdadır.⁴¹⁵

• Günahlar, imandan çıkarıcı ve çıkarmayan diye iki gruba ayrılır. İmandan çıkma ise imanın tamamen yok olması ve dolayısıyla küfre girmek manasında değildir. Aksine bu durum “imanın hakikatinin ve ihlasının kişiden nefyedilmesi fakat mü’min isminin devamı” manasındadır.⁴¹⁶

2. Allah’ın Sıfatları

Allah Teâlâ’ya gerek Kur’ân’da gerek hadislerde çeşitli sıfatlar izafe edilmektedir. Bazı âyet ve rivâyetlerde de Allah’ın eli, yüzü, ayağı vb. olduğuna, arşa istivâ ettiğine ve güldüğüne işaret edilir.⁴¹⁷ “Haberî sıfatlar” olarak isimlendirilen bu vasıfların mahiyeti hicrî 2. asırdan itibaren tartışılmaya başlanmış, bunların nasıl anlaşılacağı hususunda farklı kanaatler ileri sürülmüştür. Hadisçiler dâhil olmak üzere selef âlimlerinin söz konusu sıfatlar karşısındaki tutumları, bunları herhangi bir şekilde yoruma tabi tutmaksızın, teşbih ve teccime de düşmeksizin keyfiyetini Allah’a atfetmek şeklinde

⁴¹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Îmân*, s. 35-44. Ayrıca bkz. Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 101-112. Kelâm literatüründe istisnâ, “inşallah mü’minim” manasında kullanılır. Daha fazla bilgi için bkz. İlyas Üzüm, “İstisnâ”, *DİA*, XXIII, 392-3.

⁴¹⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Îmân*, s. 43-4. Ayrıca bkz. Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 114-5. Mürcie’nin ilgili konudaki görüşü için bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 134-8.

⁴¹⁵ Ebû Ubeyd’in konuyla ilgili net bir ifadesi bulunmamaktadır. Ancak Sönmez Kutlu, *Kitâbu’l-Îmân*’ında yer verdiği rivâyetlerden yola çıkarak onun iman ve İslâm’ı özdeş kabul edenlerden olduğunu ifade etmektedir (Bkz. *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 137).

⁴¹⁶ “Ma’siyet ve günahlar iman ortadan kaldırmaz, küfrü de gerektirmez. Ancak onlar, Kur’ân’ın pek çok yerinde Allah’ın inananları vasıflandırdığı ve onlara şart koştuğu iman hakikat ve ihlas kısmını ortadan kaldırırlar.” (Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Îmân*, s. 78). “İmanın hakikatini kaybetmeler de mü’min ismini kaybetmezler...” (a.g.e., s. 80). “Bu kimselerin evlilik, kölelik ve nesepleri konularına gelince... Sadece imanın hakikatlerini ve imanın sıfatlarından olması gereken dinî hükümleri boşa çıkarırlar... Mü’min olarak isimlendirilirler ve haklarında mü’min sıfatıyla hüküm verilir.” (a.g.e., s. 81). “İslâm’ın hükümlerini ortadan kaldıran ve onu işleyen mürted sınıfına sokan küfür, ortak koşmanın ismi sadece Allah’ı inkâr sözüyle gerçekleşir...” (a.g.e., s. 94).

⁴¹⁷ Bu minvaldeki âyet ve rivâyetler için bkz. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, I-II, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, *Cidde, Mektebetü’s-Sevâdî*, 1993/1413, II, 81-209, 272-315, 401-415.

olmuştur. Cehmiyye ile Mu‘tezile gibi ilk kelâmî düşünce ekollerinin tevhid inancına zarar vermemek ve yine teşbih ve teccimden uzak durmak için bu sıfatlar karşısındaki tavırları ise farklı olmuştur. Bu gruplar çeşitli tesirler sonucu bu sıfatları içeren âyetleri tevil ederek, rivâyetleri ise inkâr yoluna giderek anlamaya çalışmışlardır.⁴¹⁸

Kâsım b. Sellâm’ın bu türden rivâyetler karşısındaki tutumu da selevin yaklaşımıyla aynıdır. Konuya dair *el-Esmâ’ ve’s-sifât* isimli çalışmanın müellifi Beyhakî’nin (ö. 458/1066), Hattâbî’den (ö. 388/998) naklettiğine göre Ebû Ubeyd “Biz Allah’ın gülmesini, ayak koymasını ifade eden bu ve benzeri hadisleri rivâyet ederiz, manalarını ise araştırmayız.” demektedir.⁴¹⁹ Zehebî’nin verdiği bilgiye göre ise Ebû Ubeyd “Ben sıfatlar konusunda vârid olan hadisleri tefsir eden kimseyi görmedim. Biz bu hadisleri tefsir etmeyiz.” demektedir. Zehebî devamında, Ebû Ubeyd’in *Garîbu’l-hadîs* isimli eserinde bu hadisleri kesinlikle tefsir ve tevil etmediğini ifade etmektedir.⁴²⁰ Ebu Ubeyd’e göre Allah, zatı ve sıfatları hakkında konuşmaktan nehyetmiştir. Bu konuda yine bizzat O’nun lütfettiği manalar ile yetinmek gerekir. Nitekim Kur’ân’da “Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit kendilerinden yüz çevir.” (En’am; 68) ve “Onun isimleri hakkında sapıklık eden mühlitleri bırakın.” (A’raf; 180) buyrulmuştur.⁴²¹

Ebu Ubeyd’in sıfatlarla ilgili yaklaşımını onun *Garîbu’l-hadîs* isimli eserinde zikrettiği bir hadisten net olarak anlamak mümkündür. Bu hadise göre Ebû Rezîn el-Ukaylî, Allah Rasûlü’ne, “Rabbimiz yeri ve gökleri yaratmadan önce neredeydi?” diye sormakta, O da, “Üstü ve altı hava olan beyaz bir buluttaydı.” diye cevap vermektedir.⁴²²

Metinde geçen, “أعاب” kelimesinin “beyaz bulut” anlamına geldiğini ifade eden Kâsım b. Sellâm ardından şu açıklamayı yapmaktadır: “Biz bu hadisi, Arap kelâmına göre

⁴¹⁸ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, AÜF Yayınları, 1989, s. 112-145. Ayrıca bkz. İlyas Çelebi, “Sıfat”, *DİA*, XXXVII, 101-106. Selev âlimlerinin haberî sıfatlara yaklaşımı için bkz. Zeynep Luş, *Selefiyye’de Haberî Sıfatlar Anlayışı*, Uludağ Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1993. Hadisçilerin sıfat anlayışı için bkz. M. Hayri Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları: Ashabu’l-Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi*, Ankara, OTTO Yayınları, 2017.

⁴¹⁹ Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, II, 192.

⁴²⁰ Zehebî, *Siyer*, VIII, 162; a.mlf., *Kitâbu’l-erba’in fi sıfâti Rabbi’l-âlemîn*, (*Sittü resâil* içinde, haz. Câsim Süleyman ed-Devserî), Kuveyt, ed-Dâru’s-Selefiyye, 1988/1408, s. 113.

⁴²¹ Ebû’l-Fazl er-Râzî, Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasan el-Mukrî, *Ehâdîsu fi zemmi’l-keâmî ve ehlihî*, thk. Nâsır b. Abdurrahmân b. Muammer el-Cüdey’, y.y., Dâru Atlas, 1996, s. 91.

⁴²² Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-hadîs*, I, 212.

tevil ettik. Biz bu beyaz bulutun keyfiyyetini ve boyutlarının ne olduğunu bilmiyoruz. Allah en iyi bilendir.”

İbn Kuteybe (ö. 276/889) bu rivâyete, “Allah’a sınır ve mekân tayini, O’nun yaratılmışlara benzetilmesi” gerekçesiyle itiraz edilmesi sebebiyle *Te’vîl*’inde yer vermekte ve Ebû Ubeyd’in mezkûr açıklamalarını nakletmektedir. İbn Kuteybe ilaveten hadis hakkında bazı yorumlarda da bulunmaktadır. Ona göre metinde geçen “el-amâ” kelimesi med ile olduğunda Ebû Ubeyd’in dediği gibidir. Ancak eğer elifsiz (maksûr) olursa bu durumda mana “Allah körlük/gizlilik içindeydi” şeklinde olur. Buna göre Rasûlullah (s.a.s) burada Allah’ın insanların bilgisinden gizli olduğunu kastetmektedir. İbn Kuteybe, “Üstü hava altı hava” ifadeleri için de “bazılarının bir olumsuzluk mâ’sı ilave ederek problemi çözme çabalarında olduğunu” zikretmekte ancak buna katılmamaktadır.⁴²³

Talebesi Abbâs ed-Dûrî (ö. 271/884) anlatıyor: Ebû Ubeyd yanında Allah’ın gülmesi,⁴²⁴ kürsîsi,⁴²⁵ ayağını cehenneme koyması⁴²⁶ konularında ve bunlara benzeyen daha başka hadisler zikredilince şöyle dedi: Bu hadisler bize göre haktır. Bu hadisleri sika râvîler birbirlerinden rivâyet etmişlerdir. Ancak şu da var ki bize bu hadislerin izahı sorulursa onları tefsir (tevil) etmeyiz. Bu hadislerin manasını kimse idrak edemez, biz onları tasdik eder ve susarız.⁴²⁷

⁴²³ İbn Kuteybe, *Te’vîlu muhtelifi’l-hadîs*, thk. Ebû Üsâme Selîm b. İd el-Hilâlî es-Silefî, Riyad, Dâru İbn Kayyim/Kahire, Dâru İbn Affân, 2009/1430, s. 415-7.

⁴²⁴ Ebû Rezin el-Ukaylî’den rivâyet edilmektedir. Rasûlullah, “Sıkıntılı durumlarının değişmesi yakın olmakla beraber kullarının ümitsizliğe kapılmalarına Allah güldü.” buyurdu. Bunun üzerine ben de, “Yâ Rasûlallah! Rabb güler mi? diye sordum. Rasûlullah, “Evet” cevabını verdi. Hadis için bkz. İbn Mâce, Mukaddime, 13 (hadis no: 181).

⁴²⁵ İbn Abbâs, “Kürsîsi gökleri ve yeri kaplamıştır.” (Bakara; 255) âyeti hakkında “Kürsîsi ayaklarının bastığı yerdir (mevzı’u’l-kademeyn); arşının miktarını ise kimse takdir edemez.” demektedir. Rivâyet için bkz., Taberânî, Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu’cemu’l-kebir*, I-XXV, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Silefî, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1994/1415XII, 39 (hadis no: 12404).

⁴²⁶ “Cehenneme, ‘doldun mu’ denilecek, o da ‘daha var mı’ diyecek (Kâf; 30) sonunda Allah, ayağını cehenneme koyacaktır...” Hadis için bkz. Buhârî, Tefsîr (Kâf Sûresi) I, (hadis no: 4849).

⁴²⁷ Lâlekâî, Ebû’l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*, I-IV, thk. Ahmed b. Sa’d b. Hamdân el-Ğâmîdî, y.y., Dâru Taybe, 2003/1423, III, 581; Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sifât*, II, 198. Rivâyetin küçük farklarla daha erken kaynaktaki bir versiyonu için bkz. Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 199-200. Yine Dûrî’den ve muhtemelen yukarıda nakledilen rivâyetin biraz tasarrufa uğramış bir başka versiyonunda şöyle denmektedir: Allah’ın görülmesi (ru’yet), kürsüsü, ayaklarını bastığı yer, gülmesi ve nerede olduğu konusundaki hadisler rivâyet edildiğinde Ebû Ubeyd’i şöyle derken işittim: Bu hadisler sahihtir. Ashâb-ı hadîs ve ashâb-ı fukahâ onları birbirlerine nakletmişlerdir. Bize göre onlar haktır, bunda şüphemiz yoktur. Fakat “Allah nasıl güler ve ayağını nasıl koyar?” denirse “Biz bunu tefsir etmeyiz; eden hiç kimseyi de işitmedik.” deriz (Bkz. Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed el-

Bu nakillerden Ebu Ubeyd'in sıfatullah ile ilgili hadisler hakkında ortaya koyduğu tavır yanında itikadî esaslara temel olacak rivâyetlerin “mütevâtir” veya “meşhûr” olması gerektiğine dair bir şart ileri sürmediği de anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Ebu Ubeyd, bir hadisin delil olabilmesi için sika râvîlerce rivâyet edilmesini ve ehline sahîh kabul edilmesini yeterli görmektedir.⁴²⁸

3. Halku'l-Kur'ân Tartışmaları ve Ebu Ubeyd'in Tavrı

Ebû Ubeyd'in yaşadığı dönemin önemli siyasî-itikadî olaylarının başında “Mihne” gelmektedir. Sorgulamalarda propaganda aracı haline getirilen ve esasen Allah'ın sıfatları etrafındaki tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan “Halku'l-Kur'ân” (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) konusunda, Ebû Ubeyd'in, her ne kadar yönetime açık bir muhalefeti tespit edilemese de, hadis ehlinin görüşünü benimsediği görülmektedir. Kelâmî-dinî bir tartışma gibi görünmekle birlikte Mihne hadisesinin siyasî boyutları da ihmâl edilemez durumdadır.

Ebu Ubeyd'in kendi eserlerinde Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığına veya Mihne vakasına dair herhangi bir yorumuna rastlanmaz. Bununla birlikte pek çok müellifin yaptığı nakillerden onun bu konuda hadis ehlinin görüşünü benimseyerek “Kuran'ın mahlûk olmadığını” savunduğu ve başta Ahmet b. Hanbel⁴²⁹ olmak üzere olayın

Bağdâdî, *Kitâbu's-Sifât*, thk. Abdullah el-Ğuneymân, Medine, Meketebetu'd-Dâr, h.1402, s. 39-40; Zehebî, *Siyer*, X, 505-6).

⁴²⁸ Ayrıca *Kitâbu'l-İmân*'da bazı rivâyetlerin senedlerine dair açıklamalarda bulunması da bu anlayışını desteklemektedir. Nadiren de olsa kullandığı “ma'rûf” ve “meşhûr” kelimeleri ile sözlük anlamlarını kastettiği anlaşılmaktadır. İtikadî konularda haber-i vâhidlerin kullanımını hakkında bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014, s. 136-146.

⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel'in yakın talebelerinden Abdülmelik b. Abdilhamîd el-Meymûnî (ö. 274/887) naklediyor: Ahmed b. Hanbel Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunda imtihana çekilip işkence gördükten sonra -ya da bundan önce- Ali b. el-Medîni bana şöyle dedi: “Ey Meymûn! İslâm tarihinde Ahmed b. Hanbel'in yaptığını hiç kimse yapamadı!” Ben, onun bu sözüne çok hayret ettim. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın yanına gittim. Ali b. el-Medîni'nin sözlerini naklettim. O da şöyle dedi: “Doğru söylemiştir. Ridde olayları esnasında Hz. Ebû Bekr yardımcı ve destekçiler gördü. Ahmed b. Hanbel ise Mihne olayı sırasında yardımcı ve destekçiler görememişti.” Böyle dedikten sonra Ebû Ubeyd, Ahmed b. Hanbel'i övmeye başladı ve “İslâm'da onun misli bir kimsenin bulunduğu bilmiyorum.” dedi (Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 370). Muhammed b. Süveyd et-Tahhân (ö. 282/895) anlatıyor: Âsım b. Ali'nin (ö. 221/836) yanındaydık. Yanımızda Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, İbrâhim b. Ebî Leys (ö. ?) ve bir grup âlim daha vardı. Ahmed b. Hanbel de o gün darp edilmeye başlandı. Âsım b. Ali, “Benimle (halifeyi kastederek) şu adamın yanına gidip bu meseleyi konuşacak kimse yok mu?” diye sordu. Kimse ona cevap vermedi... (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIII, 515). Ebû Ubeyd burada ilk anda sessiz kalmış ancak daha sonra dayanamamış olacak ki kalkıp yöneticinin kapısına dayanmıştır. Rivâyete göre Ebû Ubeyd, halku'l-Kur'ân soruşturmalarını Me'mûn'dan devralan Mu'tasım'ın kapısındadır ve o sırada Ahmed b. Hanbel darp edilmektedir. Bunun üzerine Ebû Ubeyd şöyle demeye başlar: “Efendimiz darp mı ediliyor, nasıl sabredelim! Efendimiz darp mı ediliyor, nasıl sabredelim.” (أَيُّ رَبِّ سَيِّئًا لَا صَبْرَ) (Bkz.

mağdurları ile ilgili yorumlar yaptığı görülür.⁴³⁰ Bu nakillere göre o “Kur’ân mahlûktur.” diyenin Allah’a iftira ettiğini, O’nun aleyhinde Yahudi ve Hıristiyanların dahi söylemediği bir şeyi söylediğini savunmaktadır.⁴³¹ “Kur’ân mahlûktur.” diyenlerin “Allah, için üçüncüsüdür.” diyenlerden daha şerli olduğunu söyleyen⁴³² Ebu Ubeyd Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî kelâmcılarla münazaralarda bulunduğunu fakat “Kur’ân mahlûktur.” diyen bu insanlardan daha sapık bir topluluk görmediğini ifade etmektedir. Ona göre bu sözü söyleyenleri tekfir etmeyen kimse ancak cahil kabul edilebilir.⁴³³ Ondan bu yönde nakilde bulunanlar arasında Buhârî⁴³⁴ ve Ebü’l-Hasen el-Eş’arî (ö. 324/935-36)⁴³⁵ de vardır.

Bu görüş ve tavrına rağmen Ebû Ubeyd’in Mihne sürecinde neden takibata uğramadığı da araştırılmaya değer görünmektedir. Zira Kâsım b. Sellâm’ın hocalarından ve akranlarından pek çok isim, bu süre zarfında imtihana tabi tutulmuş, hapsedilmiş, eziyetlere maruz kalmıştır. Fakat Ebû Ubeyd’in ismi bunlar arasında geçmemektedir.⁴³⁶ Bu konuda Ebû Ubeyd’in olayların yaşandığı Bağdat’a uzak kalmış olması, Kur’ân’ın mahlûk olmadığı yönündeki görüşünü gizlemiş olabileceği veya bunun aksine olarak

İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbu’l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, y.y., Dâru Hier, h.1409, s. 453). Ayrıca Ebû Ubeyd’in Ahmed b. Hanbel’i hapiste iken ziyaret ettiği de nakledilmektedir (Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 292).

⁴³⁰ Ebû Ubeyd, “Sünnete ittibâ etmek ateş parçasını avuçlamak gibidir ve sünnete ittibâ, bu gün Allah yolunda savaşmaktan, kılıç sallamaktan daha efdaldir” demektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 399). Kâsım b. Sellâm’ın “bu gün” diyerek kastettiği zamanın, hadis/sünnet ehlinin baskılara ve şiddete maruz kaldığı Mihne günleri olduğu yorumu yapılmıştır (Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 69 muhakkikin önsözü).

⁴³¹ Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdillâh el-Bağdâdî, *eş-Şerî’a*, I-V, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî, Riyad, Dâru’l-Vatan, 1999/1420, I, 509-510; Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, I, 615.

⁴³² Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikâdi Ehl-i Sünne ve’l-cemâ’a*, II, 291.

⁴³³ İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm ed-Dımaşkî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987, V, 33; a.mlf., *Mecmu’u’l-fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, Medine, Mecme’u’l-Melik Fehd, 1995, XII, 509; a.mlf., *Mecmû’atu’r-resâil ve’l-mesâil*, thk. es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza, y.y., Lecnetu’t-Turâsî’l-Arabî, t.y., III, 136.

⁴³⁴ Nitekim Buhârî, Kur’ân’ın Allah kelâmı olduğuna, yaratılmadığına; bunu iddia edenin kâfir ve zındık olacağına dair rivâyetleri naklederek başladığı *Halku ef’âli’l-ibâd* isimli eserinde, aralarında Ebû Ubeyd ve onun pek çok hocasının da bulunduğu meşhur muhaddisleri zikrederek hepsinin ihtilafsız, Kur’ân’ın Allah kelâmı olduğunu kabul ettiklerini söylemektedir (Bkz. *Halku ef’âli’l-ibâd ve’r-reddü alâ’l-Cehmiyye ve ashâbi’t-ta’tîl*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fühayd, Dımaşk, Dâru Atlasi’l-Hadrâ’, 2005, II, 115-6). Bununla birlikte Buhârî’nin, Ebû Ubeyd’e atıfta bulunduğu yerler daha ziyade onun dile dair açıklamalarıdır. Söz gelimi bkz. Buhârî, a.g.e., II, 33, 34, 61.

⁴³⁵ Ebü’l-Hasen el-Eş’arî (ö. 324/935-36) onu “Kur’ân’ın mahlûk olmadığını” söyleyen isimler arasında sayar (Bkz. *el-İbâne an usûli’d-diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire, Dâru’l-Ensâr, 1977, s. 96).

⁴³⁶ Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 67-8 (muhakkikin önsözü).

Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini savunduğu ya da onun halifeler (Me'mûn, Mu'tasım) ve yöneticiler (vezir, kadı ve kumandanlar) nezdindeki konumunun soruşturmaya engel olduğu gibi gerekçeler ileri sürülmektedir.⁴³⁷ Hayatı ve özellikle de Mihne süreci ile ilgili görüşleri hakkında nakledilen muteber rivâyetler, Kuran'ın mahlûk olduğunu savunduğu veya tersini savunsa bile bunu gizlediği yönündeki ihtimalleri geçersiz kılmaktadır. Buna göre her ne kadar siyasî idarenin yaymak istediği görüşe muhalif düşünceler seslendirmiş olsa da Ebu Ubeyd'in başta halifeler olmak üzere yöneticilerle olan iyi ilişkileri, bu süreçte baskı ve işkencelere maruz kalmasına engel olmuştur, denilebilir. Zira Kâsım b. Sellâm siyaset ve devlet adamları ile sürekli olumlu bir ilişki içerisinde bulunmuş; vali ve kumandan çocuklarının eğitimi üstlenmiş, yazdığı kitapları halife ve diğer yöneticilere takdim etmiş, 18 yıl gibi uzun bir süre kadılık görevi ile meşgul olmuştur.⁴³⁸

4. İnsanın Fiilleri ve Kader

Kâsım b. Sellâm'ın yaşadığı dönemin en meşhur tartışma konularından biri de insandan sâdır olan iradî fiillerin yaratıcısının kim olduğu meselesidir. Hicrî 1. asrın başlarından itibaren tartışılmaya başlanan bu konu kader problemi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çerçevede Cebriyye kullarda fiil yapma gücünün bulunmadığını, dolayısıyla onlara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüştür.⁴³⁹ Bu görüşün tam karşısında yer alan Mu'tezile'ye göre ise insan hürdür ve kendi fiilini kendisi yaratır.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 66-72 (muhakkikin önsözü).

⁴³⁸ İ'tikadî etkileşimler ve dinî-fikrî alandaki gelişmelere ilaveten arkalarına halkı almış hadisçilerin halife veya diğer yöneticiler için güvenlik zafiyeti teşkil etmesi, sürecin siyasî boyutlarına delâlet etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Mihne sürecinin bir devlet politikası haline getirilip karşıt görüşte olanları baskı altına almak için kullanılmış olduğu düşünülebilir. Ebû Ubeyd'in muhalif görüşte olmasına rağmen bu olaylarda imtihana tabi tutulanlar, eziyet görenler arasında bulunmaması bir anlamda bu tezi doğrulamaktadır. Olayın arka planına, siyasi yahut teolojik kökenli olduğuna dair bkz. Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 40-57. Ayrıca bkz. M. Hayri Kırbaoğlu, "Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Hakikati'l-Kur'ân'ı", Ankara, AÜİFD, c. XXVIII, 1987, s. 429-30.

⁴³⁹ Kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve onlarda fiil yapma gücünün bulunmadığını ilk defa söyleyen kişinin Cebriyye'nin önderi sayılan Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) olduğu ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, XIII, 59-64.

⁴⁴⁰ Mu'tezile mezhebinde kader, insan iradesi ve kulların fiilleri meselesi beş temel prensipten olan "adâlet" (adl) başlığı altında mütalaa edilmiştir. Bu prensibe göre Allah âdil olup kullarına asla zulmetmez. Eğer insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı ceza görmesi veya sevap alması manasız olur. Allah insanları belirli fiilleri yapmaya zorlamış kabul edilirse, Allah'ın o fiillerden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm olur. Dolayısıyla Allah'ın mutlak adaletinin gerçekleşebilmesi için insan hiçbir tesir altında kalmadan kendi fiilini kendisi yapabilmelidir. İrade hürriyeti olmayan bir insanın sorumlu tutulması,

Kâsım b. Sellâm, *Garîbu'l-hadîs*'inde Huzeyfe b. el-Yemân'ın "Allah, bir sanat ortaya koyanın sanatkârıdır, yaratıcısıdır; her sanatın da sanatkârıdır." (أن الله صنَّ صنعة كل صنعة) sözünü naklettikten sonra şöyle der: Bu hadis, Mu'tezile'nin "Kulların amelleri mahlûk değildir." şeklindeki görüşüne bir reddiyedir. "Sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı." (Sâffât; 96) âyeti de Huzeyfe'nin bu hadisini teyit etmekte ve Mu'tezile'nin iddialarının yanlış olduğunu göstermektedir.⁴⁴¹

Ebû Ubeyd'in konuyla alakalı tespit edilebilen bu tek ifadesinden hareketle en azından onun "insanın kendi fiillerini kendisinin yarattığı" yönündeki görüşe karşı olduğu söylenebilir.

5. İmâmette Tafdîl Mes'elesi

Esasen bu konu siyaset ile ilgilidir. Fakat pek çok itikâdî konuyu ilgilendirmekte, kelâmî ihtilaflara sebep olmaktadır. Özü itibariyle bu tartışmalar Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelik makamına geçecek kişinin, mevcut kişiler arasında en faziletli insan olma vasfını taşıması gerektiği düşüncesi ile ilgilidir. Bu doğrultuda halifelik görevini üstlenen ilk dört ismin hangisinin daha faziletli (tafdîl) olduğu hususunda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Nitekim Şia bu problemi özelde Hz. Ali-Hz. Ebû Bekr genelde ise Ehl-i beyt ile diğer sahabîler arasındaki mukayese ekseninde tartışmaktadır. Diğer bazı mezhepler ise konuyu büyük oranda Hz. Ali ile Hz. Osman bağlamında ele almaktadır. Ehl-i sünnet'in cumhuru ise bu konuda hilafet sıralamasını takip etmektedir.⁴⁴²

Takrîben hicrî 2. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan tafdîl tartışmalarına dair Ebû Ubeyd ile akranı ve aynı zamanda hocası olan meşhur hadisçi Yahyâ b. Saîd el-

Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz (Bkz. Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, y.y., Müessesetu'l-Halebî, t.y., I, 45; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, AÜİF Yayınları, 1967, s. 69). Daha fazla bilgi için bkz. Hamdi Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", Sivas, CÜİFD, c. VIII, sy: 2, 2004, s. 205-218.

⁴⁴¹ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 233.

⁴⁴² Şia, Hz. Ali ve Ehl-i beyt'in Hz. Peygamber'den sonra en üstün olduklarını kabul etmiş ve bunu siyasî-itikadî bir doktrin olarak benimsemiştir. Erken Basra Mu'tezilesinin geneli Hz. Osman'ı Hz. Ali'ye tercih etmektedir. Bağdat Mu'tezilesi ise Hz. Ali'yi diğer üç halifeye öncelikle (Bkz. Mustafa Öz, "Tafdîl", *DİA*, XXXIX, 370-1). Ehl-i sünnet'in cumhuru bu konuda hilafet sıralamasını takip ederken Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'den sonraki ismin Hz. Osman veya Hz. Ali olduğu yönünde bazı farklı görüşler de bulunmaktadır. Ehl-i sünnet'ten bazı isimlerin Hz. Ali'yi Hz. Osman'a takdim etmelerine dair bkz. Zehebî, *Siyer*, IX, 154; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, I, 78. Tafdîl meselesinin râvî değerlendirmelerindeki şiihlik ithamı ile ilişkisi için bkz. M. Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şiihlik Eğilimi*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, s. 52-56.

Kattân (ö. 198/813) arasında, Osmânîliğin egemen olduğu Basra’da⁴⁴³ geçen diyalog bize onun bu konudaki görüşü hakkında bilgi verebilecek yegâne nakildir. Ebû Hâmid es-Sâğânî (ö. ?) anlatıyor. Ebû Ubeyd’i şöyle derken işittim:

Basra’da ikisiyle de cenneti arzuladığım iki iş yaptım. Yahyâ el-Kattân’a geldim; o “Ebû Bekr-Ömer-Ali” diyordu. Ona “Yanımda Bedir ehlinde iki şahit var Osman’ın Ali’den efdal olduğuna şahadet ediyorlar.” dedim. “Kim?” diye sordu. Dedim ki “Senin bize, Şu’be ← Abdülmelik b. Meysere ← Nezzâl b. Sebra tarikiyle naklettiğin rivâyete göre (Hz. Osman halife seçildiğinde) Abdullah b. Mes’ûd, ‘Emîrimiz kalanların en hayırlısıdır, biz bu işten (en faziletlisini emir yapmaktan) geri kalmadık.’ diye konuşuyordu.”⁴⁴⁴ Yahyâ, “Diğer şahidin nedir?” diye sordu. Dedim ki, “Zührî ← İbn Abdirrahmân ← Mısver b. Mahreme isnadıyla, Abdurrahmân b. Avf’ın ‘İlk muhacirlerle, ordu komutanlarıyla, Rasûlullah’ın ashâbıyla görüştim. Osman’ı denk tutan kimseyi görmedim.’ dediği nakledilir”⁴⁴⁵ (Ebû Ubeyd sözüne devam ederek) “Bunun üzerine Yahyâ görüşünü terk etti ve ‘Ebû Bekr-Ömer-Osman [-Ali].’ dedi.”⁴⁴⁶

Diğer taraftan Ebû Ubeyd’in eserlerinde rivâyetleri tasnif ederken Hulefâ-yi Râşidîn sıralamasını takip etmesi de buradaki tavrıyla paraleldir.

Bütün bu bilgilerden hareketle denilebilir ki Kâsım b. Sellâm, döneminin önemli tartışma konularına ilgisiz kalamamış, gerek tartışarak gerekse müstakil eser kaleme alarak karşıt görüşlere sahip grup ve firkalara⁴⁴⁷ hatta diğer din mensuplarına karşı çıkmış, onlara cevaplar vermiştir.

Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî kelâmcılarla münazara yaptığına dair nakiller, Bizans sınırındaki Tarsus’ta Cehmî ve Râfızîler ile olan diyalogları ve Tarsus kadılığı

⁴⁴³ Muhammed Mücahid Dündar, “Ehl-i Sünnet’in Siyâsî Temâyülü Olarak Osmânîyye ve Osmânîler”, İstanbul-Karabük, KADER, c. XIII, sy: 1, 2015, s. 96-7.

⁴⁴⁴ Rivâyet için bkz. Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, IX, 170 (hadis no: 8842, 8843).

⁴⁴⁵ Rivâyet için bkz. Buhârî, *Ahkâm*, 43 (hadis no: 7207).

⁴⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 398-9. İbn Kuteybe (ö. 276/889) *el-Ma’ârif*’inde Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ı bir yerde “Ashâbu’l-hadis” başlığı altında saymaktadır (s. 514). Eserinin başka bir yerinde, “aşırı (ğâlî) isimler” diye açtığı bir başlık altında, Şia’dan olanlar arasında bazı isimler saymakta ve burada Yahyâ el-Kattân’ı da zikretmektedir (s. 624). İbn Kuteybe, sıraladığı bu şahısların hangi görüşlerinden dolayı Şîî oldukları yönünde bir açıklama yapmamakta sadece isimleri saymakla yetinmektedir. Ebû Ubeyd ile ilgili yukarıda nakledilen rivâyet, görülebildiği kadarıyla Yahyâ el-Kattân’a bu bağlamda yöneltilmiş tek tenkidin sahibi olan İbn Kuteybe’nin tutumunun bir açıklaması olabilir.

⁴⁴⁷ Ebû Ubeyd, aşırı Şîî gruplar olarak ifade edilebilecek Râfızîler ve ilk kelâmcılardan Cehm b. Safvân (128/745-6) tarafından tesis edilen Cehmîyye gibi fırka mensuplarıyla mücadele etmiştir. Nitekim o şöyle demektedir: “İnsanlarla yakınlık kurdum (muâşeret), kelâm ehli ile konuştum. Râfızîler’den daha zayıf, pis, delil olarak güçsüz, ahmak bir topluluk görmedim. Sınır bölgede (Sügür-Tarsus) kadılık yapmıştım. İki Cehmî bir Râfızî’yi yahut iki Râfızî bir Cehmî’yi, ‘Sizin gibiler buralardaki halka komşuluk yapamaz’ diyerek sürdürdüm” (Bkz. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Târîh*, I-IV, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, (*Yahyâ b. Ma’in ve Kitâbuhu’t-Târîh* içinde), Mekke, Câmi’atu’l-Melik Abdilazîz, 1979/1399, IV, 404; Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 200).

sırasında hadis ile iştiğal edemediğine dair ifadesi, 18 yıl süren bu kadılık görevi sırasında, mesleği gereği fıkha ilaveten içinde bulunduğu ortam gereği kelâm ile de meşgul olduğunu düşündürmektedir.

F. AHLÂKI, KİŞİLİĞİ VE HAKKINDA SÖYLENENLER

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, biyografisinin yer aldığı bütün kaynaklarda “güzel sıfatlarla muttasıf, dindar, velûd, ansiklopedist bir âlim” olarak tanıtılmakta, gerek kendi dönemi gerekse daha sonraki dönemlerin önemli şahsiyet ve âlimlerince güzel ve vecîz ifadelerle övülmektedir.

Ahmed b. Kâmil el-Kâdî (ö. 350/961) “Ebû Ubeyd, dininde ve ilminde faziletli biridir. Kıraat, Arapça, fıkıh, ahbâr gibi İslâmî ilim türlerinde ilim sahibidir. Nakilleri sahih, rivâyeti güzeldir. Dininde ve başka herhangi bir şeyde onu ta’n eden hiç kimseyi bilmiyorum.” demektedir.⁴⁴⁸ Meşhur dil âlimlerinden Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980) ise “Ebû Ubeyd, dindar, faziletli, âlim, fakîh, sünnet sahibi bir kimse idi.” demektedir.⁴⁴⁹ Benzer ifadeler Abdullah b. Cafer b. Derasteveyh en-Nahvî’den (ö. 347/958) de nakledilir.⁴⁵⁰

Ebû Ubeyd, ilmiyle bilgisiyle dönemin yönetici ve kumandanlarının takdirini de kazanmıştır. Abbâsîler devletinin önemli siyaset adamlarından Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844) kendisine *Garîbu’l-hadis*’ini arz eden Ebû Ubeyd’i zekâsı ve bilgisi bakımından övmekte ve şöyle demektedir: İnsanlar için her biri kendi zamanında olmak üzere şu dört kişi vardır: İbn Abbâs [ö. 68/687-8], Şa’bî [ö. 104/722], Kâsım b. Ma’n [ö. 175/792] ve Ebû Ubeyd.⁴⁵¹ O, Ebû Ubeyd’in vefat haberini alınca onun için bir mersiye irad etmiş, bu dört ismi orada da birlikte zikretmiştir:

⁴⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 401. Burada ‘mütefennin’ olarak verilen kelime rivâyetin başka versiyonlarında “müttesi” (İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 60 -farklı bir yazmasında-), “müftî” (Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 359), “mutkın” (Nevevî, *Tehzîbu’l-esmâ’i ve’l-luğât*, II, 258), “müfennin” (Zehebî, *Siyer*, X, 501), “mukaddim” (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 317) olarak da gelmiştir. Yazılışı itibariyle birbirine benzemesi sonucu tahrife uğradığı ortada olan bu kelimelerden cümlenin akışına daha uygun olduğu düşünülen “mütefennin” kelimesi tercih edilmiştir.

⁴⁴⁹ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, I, 18; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 318.

⁴⁵⁰ “Ebû Ubeyd, fazilet, din, sünnet (setr/sîret) ve güzel mezheb sahibi idi.” (İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 260). Burada “sünnet” olarak takdim edilen ifade bazı kaynaklarda “sitr” (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393), “setr” (Zehebî, *Siyer*, X, 493) ve “sîret” (İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 60) olmak üzere farklı şekillerde zabt edilmiştir. *Tabakâtu’l-Hanâbile*’de ise -ibarenin devamındaki “hasen” kelimesine seci bakımından daha uygun olduğu söylenerek- “sünen” şeklinde tahkik edilmiştir.

⁴⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 402; Zehebî, *Siyer*, X, 501.

Ey ilim tâlibi! İbn Sellâm öldü
O kaçmak nedir bilmez bir ilim savaçsıydı
Aramızdaki o dört kişiden dördüncüsü öldü
Hükümlerin dayanaklarını ve isnadlarını onlar gibi bulan olmadı

En hayırlıları Abdullah [b. Abbâs] onların ilkiydi
Ey Amca! İkincileri Âmir [eş-Şa'bi] ne güzeldi
Şu ikisi ki zamanlarında bize ilmi getirdi:
İki Kâsım; İbn Ma'n ve İbn Sellâm.⁴⁵²

Ebû Ubeyd ilme özellikle Peygamber'in hadisine büyük değer verirdi. Abdullah b. Tâhir'in oğlu Tâhir b. Abdillâh (ö. 248/862), Bağdat'ta bulunduğu bir sırada âlimlerden ders almak istedi ve onları huzuruna davet etti. Ebû Abdillâh İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846) ve Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/846) gibi dönemin meşhur âlimlerinin de aralarında bulunduğu pek çok ismin kabul ettiği bu çağrıya Ebû Ubeyd, "İlim ayağa gitmez, ilmin ayağına gidilir." diyerek karşılık verdi.⁴⁵³ Bunun üzerine Tâhir b. Abdillâh kalkıp Ebû Ubeyd'in evine gitti. Ancak bu olayı daha da anlamlı hale getiren husus Ebû Ubeyd'in, kendisinden *Garîbu'l-hadîs*'ini dinlemek isteyen Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9) ve Abbâs el-Anberî'ye (ö. 240/854) olumlu cevap vermesi ve eserini yanına alarak her gün onların evine gitmesidir.⁴⁵⁴

Ebû Ubeyd'in ilimdeki mevkisine işaret etmek isteyenler onu Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi otorite sahibi isimlerle bir arada zikretmişlerdir.

Onunla aynı dönemde yaşamış, meşhur hadis ve fıkıh âlimi, aynı zamanda *Kütüb-i sitte*'yi teşkil eden meşhur altı muteber hadis kitabının müelliflerinin hocası, İbn Râhûye diye şöhret bulmuş İshâk b. İbrâhim el-Hanzalî (ö. 238/853) Ebû Ubeyd hakkında övgü dolu ifadeler kullanmış, onun kendisinden daha fakîh, daha âlim olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁵ Yine o, "Ebû Ubeyd ilmî açıdan en bilgilimiz, edeben en ahlâklımız, kitap telifi noktasında en çok eser kaleme alanımızdır. Biz Ebû Ubeyd'e muhtacız, o ise bize ihtiyaç

⁴⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 402.

⁴⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V, 2201.

⁴⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 397; a.mlf., *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd Tahhân, Riyad, Mektebetu'l-Ma'ârif, 2007, I, 370; İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, III, 17 (Buradaki rivâyette, Nebî'nin hadisine hürmeten bunu yapmaktan kaçındığı kaydı bulunmaktadır).

⁴⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 401; Zehebî, *Siyer*, X, 500.

duymaz.”⁴⁵⁶ ve “Allah, hakktan hayâ etmez; Ebû Ubeyd benden, Ahmed b. Hanbel’den ve Şâfiî’den daha âlimdir.” ifadelerini kullanmıştır.⁴⁵⁷

Ebû Kudâme es-Serahsî’ye (ö. 241/855), Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye ve Ebû Ubeyd sorulduğunda, “Şâfiî, hadisi az olmakla (إي ل الجديث) birlikte onların en anlayışlısı (efhem); Ahmed en takvâlı (vera’) olanı; İshâk en hâfızı; Ebû Ubeyd ise Arap dilini en iyi bilenidir.” cevabını vermiştir.⁴⁵⁸ Hilâl b. el-Alâ’ er-Rakkî (ö. 280/891) de bu noktada şunları söylemektedir:

Allah bu ümmete dört kişiyi bahsetti: Hadislerin tafakkuhu hususunda Şâfiî’yi; Mihne’deki sebatıyla Ahmed b. Hanbel’i, ki o olmasa insanlar nankörlük ederek bid’atlere dalacaktı; Rasûlullah’ın hadisinden yalanı nefyetmesiyle Yahyâ b. Maîn’i; Rasûlullah’ın hadisinin garîbini tefsîriyle Ebû Ubeyd’i, ki o olmasa insanlar hataya dalacaklardı.⁴⁵⁹

Garîbu’l-hadîs müelliflerinden İbrâhim el-Harbî (ö. 285/896), “Annelerin, benzerlerini doğurmaktan âciz olduğu, kendileri gibisinin görülemeyeceği üç insan bildim. Bunlardan Ebû Ubeyd kendisine ruh üflenmiş bir dağ gibiydi.” demektedir.⁴⁶⁰ Diğer iki isim ise ilk dönem sûfilerinden Bişr b. el-Hâris (ö. 227/841) ve Ahmed b. Hanbel’dir.

Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) de “Edeb imamlarından, itkânı ve hıfzı üzerinde ittifak edilenlerin ilki Halil b. Ahmed [ö. 175/791], sonra Ebû Ubeyde [Ma’mer b. el-

⁴⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 400; Zehebî, *Siyer*, X, 500.

⁴⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 401; Zehebî, *Siyer*, X, 500. Ancak, İbn Asâkir’in naklettiği bir rivâyetten İshâk’ın bu mukayyesini kabul etmeyenlerin ve Ahmed b. Hanbel’in adı geçen isimlerden daha üstün olduğu görüşünde olanların bulunduğu anlaşılmaktadır (Bkz. *Târîhu Dimaşk*, LXVII, 49). Kendisine “Ebû Ubeyd mi Şâfiî mi daha âlimdir?” diye sorulan Yahyâ b. Eksem’in (ö. 242/857) verdiği cevaptan Şâfiî’yi daha faziletli ve bilgili gördüğü anlaşılmaktadır (Bkz. Zehebî, a.g.e., X, 17).

⁴⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 400; Zehebî, *Siyer*, X, 499-500.

⁴⁵⁹ Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Riyad, Mektebetu’l-Ma’ârif, 2010, s. 310-1; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 400; Zehebî, *Siyer*, X, 499. Benzer muhtevada rivâyetler için ayrıca bkz. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Horâsânî, *Menâkıbu’s-Şâfi’î*, I-II, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Mısır, Dâru’t-Turâs, 1970, II, 277-8; II, 279-280. Bu rivâyetin başka bir versiyonunda Hilâl b. el-Alâ’ın “Ashâb-ı hadîs, hadisi yazıyorlardı, hadisin ne olduğunu bilmiyorlardı. Ta ki Ebû Ubeyd geldi, hadisi tefsir etti” dediği nakl olunmaktadır (Ebû Zekerîyya el-Ezdi, Yahyâ b. İbrâhim b. Ahmed es-Selemâsî, *Menâzilu’l-eimmeti’l-erba’a Ebî Hanîfe ve Mâlik ve’s-Şâfi’î ve Ahmed*, thk. Mahmud b. Abdirrahmân Kadh, Riyad, Mektebetu’l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2002/1422. s. 244). Benzer bir ifadeyi Ahmed b. Hanbel’in Şâfiî hakkında söylediği de kaydedilmiştir (Bkz. Beyhakî, *Menâkıbu’s-Şâfi’î*, I, 301).

⁴⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403; Zehebî, *Siyer*, X, 501.

Müsenâ (ö. 209/824 [?]), sonra da Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'dır." ifadelerini dile getirmektedir.⁴⁶¹

Ahmed b. Hanbel, "üstâd" olarak nitelendirdiği⁴⁶² Ebû Ubeyd'den, "Aramızda her gün hayrı artan kimselerdendi." diyerek bahsetmiş,⁴⁶³ "cevabın ancak onda bulunabileceğini" söyleyerek kendisine getirilen bir meselenin başkasına değil ona götürülmesini istemiştir.⁴⁶⁴

Yahyâ b. Maîn anlatıyor: Bir gün Asmaî'nin yanındaydım, Ebû Ubeyd göründü. "Bu görünen kimdir biliyor musun?" diye sordu. "Evet" dedim. "O yaşadıkça insanlar zayı olmaz." dedi.⁴⁶⁵

Meşhur lügat ve nahiv âlimlerinden Ebû'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904) ise Ebû Ubeyd'in faziletine farklı bir şekilde dikkat çekmekte, "İsrailoğullarında Ebû Ubeyd olsa ne hoş olurdu." demektedir.⁴⁶⁶

Kâsım b. Sellâm, ilim talebine verdiği değer yanında âlimlere karşı da gayet edepli idi. "Onlar, Sen (s.a.s) yanlarına çıkıncaya kadar sabretselerdi, elbette kendileri için daha iyi olurdu..." (Hucurât; 5) âyetine istinaden bir muhaddisin kapısını hiç çalmadığını,⁴⁶⁷ hocasının huzuruna girmek için izin istemediğini, onlar çıkıncaya kadar sabrettiğini söylemektedir.⁴⁶⁸

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın muhtelif alanlarda kaleme aldığı, kendisinden sonra o alanın âlimlerine kaynaklık etmiş eserleri de övgülerden payını fazlasıyla almıştır.

Muasırlarından meşhur Mu'tezîlî âlim Câhiz (ö. 255/869) onun hakkında "Nahiv bilgini, fakîh ve muhaddistir. Kitap ve sünnet, nâsih-mensûh, garîbu'l-hadîs, i'râbu'l-Kur'ân âlimlerinden olup çeşitli ilimlere dair cem çalışmasında bulunanlardandır. Ebû

⁴⁶¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Su'âlâtü Mes'ûd b. Ali es-Sicî (ma'a es'ileti'l-Bağdâdiyyîn an ahvâli'r-ruvât li'l-imâm el-hâfiz Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbü'rî)*, thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkadir, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988, s. 248-249.

⁴⁶² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XLIX, 78; Zehebî, *Siyer*, X, 504.

⁴⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 406; Zehebî, *Siyer*, X, 504. İbn Şâhîn'in *es-Sikât*'ında bu sözü Ahmed b. Hanbel değil Abbâs b. Muhammed söylemektedir (Bkz. İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikat*, thk. Subhî es-Sâmerrâi, Kuveyt, Dâru's-Selefiyye, 1984/1404, s. 190).

⁴⁶⁴ Zehebî, *Ma'rifetu kurrâi'l-kibâr*, s. 102.

⁴⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 405.

⁴⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 401; Zehebî, *Siyer*, X, 500.

⁴⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâkı'râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I, 158.

⁴⁶⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XLIX, 78; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 41.

Ubeyd müeddipti, insanlar onun kitaplarından daha sahihini, daha faydalısını yazmamıştır.” demiştir.⁴⁶⁹

Çağdaşı Şemir b. Hamdûye/Hamdeveyh el-Luğavî (ö. 255/869) de “Arap için Ebû Ubeyd’in kitaplarından daha güzeli yoktur.” derken⁴⁷⁰ Zehebî, “Kitaplarına bakan onun ilim ve hıfzdaki yerini görür.” ifadelerini sarf etmektedir.⁴⁷¹

Talebelerinden Ebû Cafer Ahmed b. Mehdî (ö. 272/885), Ebû Ubeyd’in *Kitâbu'l-Emvâl*'ini altın suyuyla yazmak istemiş, Ebû Ubeyd ise buna karşılık mürekkebin daha kalıcı olduğunu söylemiştir.⁴⁷²

Meşhur dil âlimi, *Meşâriku'l-envâri'n-Nebeviyye* müellifi Raziyyuddîn es-Sağânî (ö. 650/1252) ashâbına, “Ebû Ubeyd’in *Garîb*'ini ezberleyin. Onu ezberleyen bin dinar kazanır. Ben ezberledim, kazandım. Ashâbımdan bir kısmına ezberlemelerini söyledim, ezberlediler ve kazandılar.” demiştir.⁴⁷³

Ebû Ubeyd şahsında dine, ilme, edebe, zühde dair en üstün hasletleri o derece toplamıştır ki kendisinden sonraki asırların önemli isimleri ona benzetilerek övülmüştür. Nitekim Seâlibî (ö. 429/1038), “Hattâbî [ö. 388/998] zamanımızda, ilim, edeb, zühd, vera, tedris ve telif bakımından Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a benzerdi.” demektedir.⁴⁷⁴

Kâsım b. Sellâm ibadetine de düşkündür. Erken dönem âlimlerinin bir sünneti haline gelmiş uygulamalar onda da görülmektedir. *Garîbu'l-hadîs* müelliflerinden Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) naklettiğine göre Ebû Ubeyd gecesini üçe böler; üçte birinde uyur, üçte birinde namaz kılar, üçte birinde de kitap telif ederdi.⁴⁷⁵ Ebû Ubeyd el-

⁴⁶⁹ Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 199. Yâkût el-Hamevî, bu rivâyetin son kısmını Câhiz'in *Kitâbu'l-Mu'allimîn* isimli, çocuk terbiyesi ile ilgili bir eser olduğu belirtilen (Ramazan Şeşen, “Câhiz” *DİA*, VII, 22), günümüze ulaşmamış eserinden nakletmektedir (*Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 2199).

⁴⁷⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, III, 23.

⁴⁷¹ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 6.

⁴⁷² Ebû Ş-Şeyh el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Cafer, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridîne aleyhâ*, I-IV, thk. Abdülğafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1992, III, 57; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I, 250.

⁴⁷³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XII, 151.

⁴⁷⁴ Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*, I-IV, thk. Müfid Muhammed Kamhiye, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403, IV, 383. M. Hayri Kırbaşoğlu da İbn Kuteybe ile Ebû Ubeyd'i uğraştıkları, uzmanı oldukları alanlar ve ortaya koydukları eserler üzerinden birbirine benzetmekte, İbn Kuteybe'nin Ebû Ubeyd'in açtığı yolun devam ettiricisi olduğunu dile getirmektedir (Bkz. Kırbaşoğlu, *Ebû Ubeyd*, s. 20-1).

⁴⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 398; Zehebî, *Siyer*, X, 497 (Benzer davranışın Şâfiî'ye izafesi için bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 35). Ebû Ubeyd'in, abdest için besmele çekmenin şart olmadığı görüşünü

Kâsım b. Sellâm bütün bu vasıfları ve üstünlükleri sebebiyle olsa gerek adeta paylaşılammış, farklı mezhep mensubu tabakât müellifleri tarafından kendi mezheplerine nispet edilmeye çalışılmıştır.⁴⁷⁶

Ebû Ubeyd'in fiziksel vasıfları hakkında kaynaklarda görülebildiği kadarıyla sadece, saç ve sakalına kına yaktığı ve bunların kızıl renkte oldukları bilgisi bulunmaktadır.⁴⁷⁷ Ayrıca vakar sahibi ve heybetli bir görünüşe sahip olduğu da rivâyet olunmuştur.⁴⁷⁸

benimsemesine rağmen kendisinin abdeste başlamadan Allah'ı zikretmeyi unuttuğu durumlarda hep abdestini tekrarladığını belirtmesi, onun hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir (Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu't-Tahûr*, s. 151).

⁴⁷⁶ Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 120. Sözelimi bkz. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 259-262; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 163-160. Haliyle İbn Ebî Ya'lâ, eserinde Ahmed b. Hanbel ile ilgili rivâyetleri öne çıkarırken Sübkî de, Şâfiî ile yaptığı *kur'* münazarasına yer vermiştir.

⁴⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 97; Zehebî, *Siyer*, X, 509.

⁴⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 97; Zehebî, *Siyer*, X, 504.

İKİNCİ BÖLÜM
(KÂSİM b. SELLÂM'IN HADİSÇİLİĞİ)

I. DÜŞÜNCESİNDE HADİSİN/SÜNNETİN YERİ ve ÖNEMİ

A. HADİS, SÜNNET ve İLGİLİ KAVRAMLAR

Hadis, eser ve haber terimleri hadis ilminde farklı manalara işaret ettiği gibi birbirleri yerine kullanıldığı da olur. Birinci durumda “hadis” terimi özellikle Hz. Peygamber’den, “asar” ise sahabeden nakledilen rivayetler hakkında kullanılır. “Haber” terimi ise tâbiûndan gelenler de dâhil olacak şekilde rivayetlerin tamamına delâlet eder.⁴⁷⁹ Kâsım b. Sellâm ise bu terimleri pek çok muasırı gibi birbirlerinin yerine kullanabilmektedir. Nitekim o “Bu konuda âsâr çoktur.”, “Âsârdan delilleri vardır.”, “Zikrettiğimiz âsâra uyar, onları alırız.” gibi ifadeleriyle hem merfû hem de mevkûf ve maktû rivâyetlere işaret eder.⁴⁸⁰

Ebû Ubeyd’in en sık kullandığı kavramlardan biri de “sünnet” ifadesidir. Onun bu kelimeyi pek çok yerde “uygulama ve davranış” manasına gelecek şekilde sözlük anlamında kullandığı da görülmektedir.⁴⁸¹ Bununla birlikte Ebû Ubeyd “sünnet” ifadesini terim olarak da kullanır. Sünnet teriminin Ebû Ubeyd’in ıstılahında hadis, haber ve asar ile müradif olduğu söylenebilir. Zira o merfû, mevkûf, maktû rivâyetleri naklettikten sonra hepsine işareten “*sünen*” tabirini kullanabilmektedir.⁴⁸² Sözelimi “Sünnetten delillere gelince; Rifâ‘a’nın rivâyet ettiği Nebî’nin şu hadisi...” ifadesiyle merfû hadis ile

⁴⁷⁹ Bu konuda bkz. İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nûruddîn İtr, Dımaşk, Matba'atu's-Sabâh, 2000, s. 41; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, haz. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2009 s. 40; Nûruddîn İtr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, Dımaşk, Dâru'l-Fıkr, 1997, s. 26-7; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûli*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2010, s. 26-8. “Haber” teriminin tanımı için bkz. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2013 s. 91; “Eser” için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 72; “Hadis” için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 93.

⁴⁸⁰ Örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 73. “Bütün bu konularda sağlam, bilinen rivâyetler (سَنَائِدٌ) bulunmaktadır.” dedikten sonra merfû, mevkûf, maktû nakiller yapmaktadır. Zikrettiği merfû, mevkûf, maktû rivâyetlerin arkasından hepsini *âsâr* olarak tavsifine dair bkz. *Tahûr*, s. 365. “Âsârdan delilleri vardır” diyerek merfû bir rivâyete işarete dair bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 203. Hz. Peygamber’den gelen rivâyetler için *eser* terimini kullanmasına dair bkz. *Tahûr*, s. 339; Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 57. Tamamen *merfû* hadisleri zikrettikten sonra bu rivâyetler için *âsâr* ifadesine dair bkz. *Tahûr*, s. 358. *Âsâr* kavramını hadisi de içerecek şekilde geniş kullanımına dair bkz. Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, I, 337. Hz. Peygamber’den gelen rivâyetler için *haber* tabirini kullandığına dair bkz. Ebû Ubeyd, *Nâsîh*, II, 170. Benzer bir kullanım için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 143. “Haber” terimini hem Nebî’den gelen hem sahâbeden gelen rivâyetler için kullanmasına dair bkz. *Emvâl*, s. 125.

⁴⁸¹ Terim anlamı dışında kullanımları için bkz. Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 38 (davranış); s. 86 (kâfir ve müşriklerin davranışları, alışkanlıkları); s. 89 (müşriklerin alışkanlıkları, davranışları); s. 90 (kâfirlerin davranışları). Ayrıca başta *Kitâbu't-Tahûr*’da olmak üzere bazı bâb başlıklarında kullandığı *sünen* ifadelerinin de yine sözlük anlamıyla olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bkz. *Tahûr*, s. 325, 331, 337.

⁴⁸² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 595. Benzer örnekler için bkz. a.g.e., s. 455, 607, 625-6.

sünnet arasında bağlantı kurar. Devamında “Abdullah b. Ömer’in hadisi” ifadesini kullanır, sonra da Hz. Ömer ve Hz. Ali’den de nakiller yapıp bütün bu bilgileri “*âsâr*” olarak nitelendirir.⁴⁸³ Bazen de bu terimi sahâbeye ve özellikle de (بنو عمر) yani “Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer’in sünneti” örneğinde olduğu üzere ilk iki halifenin uygulamalarına izafe eder.⁴⁸⁴

Bu geniş yelpazesine rağmen sünnet kavramının Ebû Ubeyd’in kullanımında çoğunlukla Hz. Peygamber ve merfû hadisle irtibatlandırıldığı görülmektedir. Zira bu terimi çoğunlukla Nebî’ye izafeyle *Sünnetü’n-Nebî*, *Sünnetü Rasûlillah* şeklinde kullanır.⁴⁸⁵ Hz. Peygamber’e izafe edildiği yerlerde onu genellikle “*Kitâbullah ve Sünnetü Rasûlihî*”, “*Kitâbullah ve’s-Sünne*”, “*el-Kitâb ve’s-sünne*” tarzında Kur’ân ile birlikte kullanır.⁴⁸⁶ Nebî’ye izafe ile kullandığında onu merfû hadis ile eşdeğer gördüğü de söylenebilir. Sünnetin, Kur’ân’ın umûmî veya mutlak ifadelerini tahsis ve takyit ettiğini belirttikten sonra merfû hadisler zikretmesi,⁴⁸⁷ isnadının problemliliğini söylediği merfû bir rivayet hakkında “Eğer sahihse sünnet budur.”⁴⁸⁸ demesi bu yorumu destekleyen kullanımlarıdır. Yine “sünnet” diyerek ortaya koyduğu hükmün veya işaret ettiği ifadenin dayanağı araştırıldığında, genellikle merfû bir hadis ile karşılaşılmaktadır.⁴⁸⁹

Sünnet terimi Ebû Ubeyd’in kullanımında bazen *es-Sünne* şeklinde tekil, bazen de *Sünen* kalıbında çoğul olarak yerini alır. Ayrıca “muvakkat” (مُؤَقَّتٌ)،⁴⁹⁰ “kâime” (كَائِمَةٌ)،⁴⁹¹ “mütevâtir” (مُتَوَاتِرَةٌ)⁴⁹² gibi çeşitli sıfatlarla tavsif edildiği de olur. Ebû

⁴⁸³ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 82-5.

⁴⁸⁴ Ebû Ubeyd, *Garibu’l-hadîs*, II, 354. Ebû Ubeyd, Arapların biri diğerini kapsayan, zımında bulunduran iki şeyi meşhur olan ile örneğin birbirinden hiç ayrılmayan iki yakın arkadaşı, ikisinden meşhur olanın ismiyle isimlendirdiklerini söylemekte ve buna bir örnek olarak “Sünnetü’l-Ömerayn” ifadesini vermektedir. Burada mevzubahis isimler Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer’dir. Yine “*ebvâni*” ile anne ve baba, “*ezâneyn*” ile de ezan ve kametin ifade edilmek istendiği durumlar da aynıdır (Bkz. *Garibu’l-hadîs*, II, 354-5). Ebû Ubeyd sünnet lafzını râşid halifelere izafe eden meşhur rivâyeti sadece nakletmekle yetinmekte (*el-Hutab*, s. 90) konu bağlamında herhangi bir şekilde bu rivâyete atıfta bulunmamaktadır.

⁴⁸⁵ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 498; *Îmân*, s. 41.

⁴⁸⁶ Mesela bkz. Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 37, 48, 49, 56, 75.

⁴⁸⁷ Bu tarz ifadeleri için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 465, 488, 526, 601, 621, 624; a.mlf., *Tahûr*, s. 270. *Sünnet*’in Kur’ân’ın umumî, mutlak ifadelerini tahsis, takyit ettiğini belirtmesinin ardından merfû hadisleri zikrine dair bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 559.

⁴⁸⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 442-3 (فَبِإِنْ كَانَ لِرَبِّكَ إِسْرَارٌ، وَإِلَّا فَفِي مَنِّسَيْنَا مِنْ الصَّحَابَةِ قِدْوَةٌ وَنَجَاتٌ)

⁴⁸⁹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 419, 445.

⁴⁹⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 108.

⁴⁹¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 499.

⁴⁹² Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 42.

Ubeyd “Ehl-i sünnet” terkiibine ise nadiren yer verir. Bunların da bir kısmı itikadî,⁴⁹³ bir kısmı fikhî bağlamda⁴⁹⁴ kullanımlardır. Ebû Ubeyd bu kullanımlarıyla günümüze ulaşan kaynaklar içinde eserinde “Ehl-i sünnet” tabirine yer veren ilk âlimdir.⁴⁹⁵

Kâsım b. Sellâm’ın sünnet terimi bağlantılı gördüğü kullanımlardan biri de “sünnet-i mâziye” ifadesidir. Sünnetin amelî yönüne işaret eden bu kavram, başta Peygamber sünneti olmak üzere, ona istinat eden sahâbe ve tâbiûn kavillerini, bir başka ifadeyle ilk İslâm neslinin Peygamber’den tevarüs ettiği tatbikat ve uygulamaları ifade etmektedir.⁴⁹⁶ Ebû Ubeyd de Sünnet-i mâziye’yi aynı manada yani Peygamber’den tevarüs edilen ve O’na dayanan uygulamalar için kullanmaktadır.⁴⁹⁷ Sözelimi “Cizye, mükellefiyetinden kaçındığında öldürülmesi gerekli görülenlere yüklenmiştir. Bunlar da erkeklerdir. Sünnet bu şekilde vârid olmuş (سُنَّتِ الرَّسُولِ) amelde de Müslümanlar buna riayet etmişlerdir.” ifadelerinde bu kullanım açıkça görülebilir.⁴⁹⁸ Böylece Ebû Ubeyd sünnet-i mâziye’nin Peygamber’den kaynaklandığını, daha sonra gelenlerin de bununla amel ettiğini vurgulamış olmaktadır.⁴⁹⁹ Zira ilgili konunun başında Hz. Ömer’den gelen bu yönde hadisleri nakleden Ebû Ubeyd, hemen ardından Hz. Peygamber’in açıklamalarının Hz. Ömer’in sözü için takviye edici olduğunu belirtmekte, onun sözlerinin dayanağının Nebvî otorite olduğuna işaret etmektedir.⁵⁰⁰

⁴⁹³ Ebû Ubeyd, *İmân*, s. 9, 45, 57, 66.

⁴⁹⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 585 (وَمَذَابِ عِبَادِ اللَّهِ مَوْجُودٌ أُولَئِكَ سُنَّتُهُمْ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ حَاجِزٌ).

⁴⁹⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ne “Ehl-i sünnet” maddesini yazan Yusuf Şevki Yavuz “Günümüze ulaşan kaynaklar içinde Ehl-i sünnet tabirine yer veren en eski eser, Ahmed b. Hanbel’e atfedilen *er-Red ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye*’dir.” demektedir (“Ehl-i sünnet”, *DİA*, X, 526). M. Hayri Kırbaçoğlu da Ehl-i sünnet kavramını ele aldığı “Ehlu’s-Sunne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar” (Ankara, İslâmî Araştırmalar, c. I, sy: 1, 1986, s. 71-79) isimli çalışmasında Ebû Ubeyd’e hiç atıf yapmamaktadır.

⁴⁹⁶ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları, Şeybânî Örneği*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015, s. 27. Hicrî 2. asırda bazı âlimlerce sık sık kullanılan bu terim, aynı asırda Ebû Yûsuf ve İmam Şâfiî tarafından ne anlama geldiği belirsiz olmakla eleştirilmiştir. Bkz. Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 78.

⁴⁹⁷ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 30.

⁴⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 105.

⁴⁹⁹ Söz gelimi bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 514. “Bize göre meyve ürünü hakkında tahminde bulunmak ve kura, Rasûlullah’ın süregelen iki sünnetidir. O’ndan sonra gelen âlim ve imamlar da bu iki sünnet ile amel etmişlerdir (فَلَا خَرْصَ وَالْقُرْعَةَ عِبَادِ اللَّهِ أَنْ يَخْتَصِمُوا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَدْ عُلِمَتْ بِهِمُ الْإِيمَانُ) (وَالْحُجُومُ أَعْبَادُهُ). Bir başka kullanımı için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 354. “Selebin öldürüne ait olması Rasûlullah tarafından ortaya konmuş bir sünnettir (بِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ). Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s.195. Rasûlullah’ın sünneti de böyle cereyan etmiştir (سُنَّتِ رَسُولِ اللَّهِ). O, Arap erkeklerinden hiç kimseyi köle edinmemiştir Hz. Ömer’in hükmü de aynı olmuştur.

⁵⁰⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 103.

Ebû Ubeyd pek çok yerde “amel” kavramını da Peygamber’in sünnetiyle bağlantılı olarak kullanmaktadır.⁵⁰¹ Sünnet; Şâfiî öncesi Mâlik b. Enes, Leys b. Sa’d, Evzâî (ö. 157/774), Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi âlimlerin dilinde muttasıl olsun munkatı olsun, Hz. Peygamber’e nisbet edilen (merfû) hadislerle ilaveten mevkûf ve maktû rivâyetler ve ayrıca toplumsal uygulamalar (amel) gibi farklı kaynakları olan bir kavramdır. Fakat İmam Şâfiî ile birlikte merfû ve muttasıl (müsned) hadise indirgenmiş; böylece hadis ile sünnet eş anlamlı hale gelmiştir.⁵⁰² Ebû Ubeyd bu noktada kısmen İmam Şâfiî öncesi anlayış ve kullanımı yansıtmaktadır. Bununla birlikte onda sünneti genel olarak naklî malzemeye, özelde ise müsned hadislerle indirgeyen anlayışa⁵⁰³ doğru bir evrilme de görülebilmektedir.

B. FIKHÎ DÜŞÜNÇESİNDE HADİS/SÜNNET

Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel gibi mezhep imamaları, hadisi tespit ve anlamada farklı yaklaşımlara sahip olup bu bağlamda birbirlerine eleştiriler de yöneltmişlerdir. Bu noktada Ebû Ubeyd’in söz konusu âlimlerden hangisinin takipçisi olduğunun tespiti, onun düşüncesinde sünnetin konumunu tayin noktasında önem taşımaktadır. Dolayısıyla ilk iş olarak Ebû Ubeyd’in hangi fikhî mezhebin takipçisi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Fikhî Mezhebi

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın herhangi bir mezhebe mensubiyeti veya müçtehit bir âlim olup olmadığı hususu ihtilaflıdır. Şâfiî ve Hanbelî mezhebine mensup

⁵⁰¹ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 36.

⁵⁰² Ahmet Hassan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (çev. Haluk Songur) İstanbul, Rağbet Yayınları, 1999, s. 114, 118, 209. Şâfiî de dâhil hicrî 2. ve 3. asır sünnet anlayışının incelenmesi için bkz. Ahmet Hassan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 111-140; Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek, Fikhî Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara, OTTO Yayınları, 2015, ss. 49-131; İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2010, ss. 115-333; Nevzat Aydın, *İmam Evzâ’î ve Sünen’indeki Metodu*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2001, s. 92-118. Ebû Yûsuf’un sünnet anlayışı için bkz. Özşenel, *Ebû Yûsuf’un Hadis Anlayışı*, s. 24-50; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin sünnet anlayışı için bkz. a.mlf., *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 177-190. Ayrıca bkz. Mansur Koçinkağ, *İlk Dönemde Sünnet ve Haber-i Vâhidle İlgili Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2011.

⁵⁰³ Ahmed Hassan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 134, 138; Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 98.

âlimleri bir araya toplamayı amaçlayan müelliflerce Şâfiî⁵⁰⁴ veya Hanbelî⁵⁰⁵ addedilmiş olan Ebû Ubeyd'in Hanefî⁵⁰⁶ olduğu da söylenmiştir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebu Ubeyd'in fıkha dair kitaplarında İmam Mâlik ve Şâfiî'nin mezheplerine itimat ettiğini ve çoğunlukla bu ikisini taklit ettiğini söyler.⁵⁰⁷ Onun fikhının, Vâkıdî'nin (ö. 207/823) kitaplarından olduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁰⁸

Bununla birlikte Zehebî “müçtehit bir imâm”,⁵⁰⁹ “fıkıh ve ihtilaflarda ârif”⁵¹⁰ diyerek vasıflandırdığı Ebû Ubeyd için “İçtihat ederdi, kimseyi taklit etmezdi” der.⁵¹¹ İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) de Bağdatlı fakihleri sayarken ilk sırada Kâsım b. Sellâm'ı söyler.⁵¹² Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ı, “mezhep sahibi müçtehid olup müessesese-i ictihâdiyeleri devam etmemiş olan zatlar” arasında zikreder.⁵¹³

İbn Sellâm'ın 18 sene kadılık yapması, fıkıh alanında önemli eserler kaleme almış olması, *Kitâbu'l-Emvâl*'de olduğu gibi ihtilafları zikredip aralarında tercihte bulunması⁵¹⁴ ve bazı durumlarda kendi içtihadını ortaya koyması ayrıca çeşitli konularda İmâm Şâfiî, İshâk b. Râhûye, Ebû Sevr, Ahmed b. Hanbel gibi isimlerle aynı bağlamda zikredilip

⁵⁰⁴ Abbâdî, Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Tabâkâti'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Gösta Vitestam, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1964, s. 37; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 153; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim ve Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, y.y., Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1993/1413, s. 150; İbn Kâdî Şühbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, I-IV, thk. Hâfız Abdülalim Hân, Beyrut, Âlemu'l-Kütüb, h.1407, I, 67. *Risâle* müellifi Kettânî (ö. 1927) Ebû Ubeyd'i, “eş-Şâfiî” nisbesiyle kaydetmektedir (*Hadis Literatürü*, s. 45). Kâtib Çelebi ise Ebû Ubeyd'in *Edebü'l-kâdî* isimli eserini “Edebü'l-kâdî alâ mezhebi's-Şâfi'i” başlığı altında zikretmektedir (Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 1). Ayrıca bkz. İsmâil el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 825 (Burada doğrudan *Edebü'l-kâdî alâ mezhebi's-Şâfi'i* şeklindedir).

⁵⁰⁵ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 259.

⁵⁰⁶ Ebû Ya'lâ el-Halilî (ö. 446/1055), Ebû Ubeyd'in ilimde Ahmed b. Hanbel ile mukayese edildiğine işaret eder. Bundan başka onun fıkıhta kendi tercihleri olduğunu ve çoğunlukla Kûfelilere meylettiğini belirtir (Bkz. Ebû Ya'lâ el-Halilî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, II, 606).

⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394.

⁵⁰⁸ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXVI, 181; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, IX, 366 (فوق ألب عبيد مکتب بالواقدي)

⁵⁰⁹ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 5.

⁵¹⁰ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 6.

⁵¹¹ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr alâ't-tabakâti ve'l-a'sâr*, s. 101.

⁵¹² İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, I, 23.

⁵¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, I, 313. Sâid Bekdâş da müstakil bir mezhep sahibi olduğunu ifade etmektedir (Bkz. *Ebû Ubeyd*, s. 131).

⁵¹⁴ Ebû Ubeyd'in bu özelliği tam aksi yönde de yorumlanmıştır. Saîd b. Amr el-Berzeî (ö. 292/905) anlatıyor: Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem'i (ö. 268/882) “Ebû Ubeyd fakih değildir”, derken işittim. “Niçin?”, diye sordum. “Çünkü o, âlimlerin kavillerini topluyor, kendisi onlardan bir görüş seçiyor”, dedi. “Peki, fakih kimdir o zaman?”, diye sordum. “Kitap ve sünnetten daha önce ortaya konmamış bir asıl istinbat eden, sonra da bu asıldan yüz şube elde edendir”, diye cevap verdi. “Buna kim güç yetirebilir?”, dedim. “Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî” cevabını verdi (Beyhaki, *Menâkıb*, II, 272; Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 134-5).

görüşlerinin onlarla mukayese edilmesi ve özellikle de, ileride ayrıntısıyla zikredileceği üzere, çeşitli âlimler tarafından nispet edildiği mezheplere ve bunların imamlarına itirazlarda bulunması belli bir fikhî yetkinliğe ulaştığını göstermektedir.⁵¹⁵

Kaynaklarda Ebû Ubeyd'in Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820) hakkında çeşitli ifadeleri kayıtlıdır. Ayrıca onun Şâfiî'den ilim aldığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Söz gelimi İbn Abdilber (ö. 463/1071), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ı Bağdat'ta Şâfiî'den ilim alanlar arasında zikretmekte, ona arkadaşlık ettiğini, kitaplarını yazdığını söylemekte ve kendi tercihleri olmakla birlikte Ebû Ubeyd'in Şâfiî'den müstağni kalmadığını belirtmektedir.⁵¹⁶ Ancak Ebû Ubeyd'in günümüze ulaşan eserlerinin hiç birisinde Şâfiî'ye yapılmış tek bir atıf bile mevcut değildir.

Ebû Ubeyd'in eserleri ele alınırken görüldüğü üzere o pek çok kitabını kendinden önce ilgili alanda selefleri tarafından yazılmış eserler üzerine bina etmiştir. Bu noktada onun bu eserlerden intihal yaptığı, bu kitaplardaki bilgileri kendisine mal ettiği yönünde bir tenkit de bulunmaktadır. Râmeürmüzî'nin (ö. 360/971), hadis usûlüne dair günümüze ulaşmış ilk eser olarak kabul edilebilecek, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* isimli eserinde bu bağlamda değerlendirilebilecek bir rivâyet bulunmaktadır. Söz konusu rivâyette Şâfiî fakih Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862) Ebû Ubeyd'in fıkha dair eserlerinde Şâfiî'nin delillerini kullandığını ve bunu yaparken ona hiç atıf yapmadığını ileri sürülmektedir:

Ebû Ubeyd'in fıkıh ve eleştiri kitapları Kerâbîsî'ye ulaştıncaya kadar bir kısmını aldı, inceledi ve gördü ki onda Şâfiî'nin delilleriyle delil getiriyor, onun lafzını naklediyor ama ismini zikretmiyor. Bunun üzerine Kerâbîsî öfkelenmiş. Sonra Ebû Ubeyd ile karşılaştı ve ona "Ebû Ubeyd, sana ne oluyor da kitabında 'Muhammed b. Hasan dedi ki', 'falan dedi ki' diyorsun da Şâfiî'nin ismini zikretmiyor, gizliyorsun? Sen onun kitaplarından delillerini çaldın, sen rivâyetten başka bir şeyi güzel yapamazsın." dedi. Sonra ona, birinin göğsüne vurup kemiğini kıran adam hakkında soru sordu, Ebû Ubeyd yanlış cevap verdi. Bunun üzerine Kerâbîsî, "Sen bu bir tek meselenin cevabını güzel yapamadın, nasıl kitap yazmaya kalkarsın?" dedi.⁵¹⁷

Râmeürmüzî bu rivâyeti "rivâyet ve dirâyeti cem eden kimsenin fazileti" isimli bâbta zikretmektedir. Bu, Kerâbîsî'yi rivâyet ve dirâyeti şahsında toplamış bir âlim olarak, Ebû Ubeyd'i ise sadece rivâyete ehil olup fikhî meselelerde yetersiz biri olarak,

⁵¹⁵ Kırbaçoğlu, *Ebû Ubeyd*, s. 32. Ebû Ubeyd'in fikhî yönü için ayrıca bkz. Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 124-130, s. 179-183.

⁵¹⁶ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 167.

⁵¹⁷ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 250-1; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 361.

ki bunun sonucu olarak ilmî-ahlâkî olmayan yollara başvurmakta, gördüğü şekilde de yorumlanabilir.

Sened olarak problemlî⁵¹⁸ olan bu rivâyet sahih kabul edilecek olsa bile öncelikle Kerâbîsî'nin Ebû Ubeyd'i "rivâyet ehli" olarak nitelemesinin, Ebû Ubeyd'in eserleri üzerinde yapılacak kısa bir inceleme sonucunda dahi yanlış olduğu ortaya çıkacaktır. İkinci olarak Ebû Ubeyd'e yönelttiği "Şâfiî'nin eserlerini talan ettiği, onlardan intihalde bulunduğu" şeklindeki iddiasını destekleyecek deliller de mevcut değildir.

Kaynaklarda Ebû Ubeyd'in Şâfiî'nin kitaplarını yazdığına,⁵¹⁹ talebesi Rebî' b. Süleymân el-Murâdî'den (ö. 270/884) onun kitaplarını yazmak için aldığına dair kayıtlar bulunmaktadır.⁵²⁰ Bununla birlikte Dârekutnî (ö. 385/995), Ebû Ubeyd'in tasnif ettiği fakat insanlara göstermediği bazı kitaplar gördüğünü ve bu kitaplarda "Şâfiî dedi ki" (قال) (عبدالله الشافعي) ifadelerinin bulunduğunu söylemektedir.⁵²¹ Yine Beyhakî'nin (ö. 458/1066) naklettiği bir bilgi de aynı mahiyette olup Ebû Ubeyd'in Şâfiî'yi kaynak göstererek eserlerinde ondan iktibaslarda bulunduğuna işaret etmektedir.⁵²²

Kaynaklarda Ebû Ubeyd ile Şâfiî'nin, Bakara 228. ayetinde geçen *kur'* (الذرة) kelimesinin manası konusunda münazara yaptığına dair bir rivâyet nakledilmektedir. Rivâyete göre Ebû Ubeyd dile dair deliller ileri sürerek,⁵²³ bu kelimenin "tuhur" manasında olduğunu söylemekteyken Şâfiî "hayız" olduğu görüşündedir. Tartışmanın ardından her iki âlimin birbirlerinin delillerinin etkisinde kalarak karşı tarafın görüşlerini kabul ettiği belirtilmektedir.⁵²⁴ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) bu rivâyete güvenilemeyeceğini ve Şâfiî'nin, dil konusunda ancak bir nakledici olan Ebû Ubeyd'in etkisinde kalmış olamayacağını belirtir. Ardından Şâfiî'nin söz konusu meseledeki

⁵¹⁸ Rivâyet senedde *tahdîs* sîgası yerine "inne" lafzı kullanıldığı, dolayısıyla semâ'm sabit olmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 132).

⁵¹⁹ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 167.

⁵²⁰ Beyhakî, *Menâkıbu 'ş-Şâfi'î*, II, 251; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 61.

⁵²¹ Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid ve Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüveysî, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2007, s. 269 (وفيها: قال بلو (عبدالله الشافعي)).

⁵²² Beyhakî, *Menâkıbu 'ş-Şâfi'î*, II, 328. Dâvûd b. Ali [ez-Zâhirî] [ö. 270/884]: Kâsım Şâfiî'nin kitaplarından iktibasta bulunanlardandı. *Kitâbu'l-Menâsik*'te Şâfiî'den hikâye etmekteydi, kendi yazısıyla ben onu görmüştüm.

⁵²³ Ebû Ubeyd'in konuya dair açıklamaları için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, I, 169-170; II, 363-4.

⁵²⁴ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû'l-Me'âli Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, I-XX, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, Beyrut, Dâru'l-Minhâc, 2007/1428, XV, 144; Sübkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'îyye*, II, 159-160.

görüşünün, şu an ashâbının benimsediği görüş olduğunu söyler. İmam Şâfiî bu kelime hakkında “tuhur” görüşünü benimsemiş olsa bile bu onun kavli kadîm’i yani Şâfiî’nin Mısır’a gelmeden Irak’ta iken ileri sürdüğü kanaati olmalıdır.⁵²⁵ Ebû Ubeyd’in fikhî birikimini Şâfiî’den elde ettiğini belirten Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) ise “Eğer bu rivâyet sahih ise Ebû Ubeyd’in büyüklüğünü gösterir. Ancak bize hiç kimseden Şâfiî’nin biriyle münazara edip onun görüşünü kabul ettiğine dair bir bilgi gelmemiştir.” demektedir.⁵²⁶

Kâsım b. Sellâm, eserlerinde İmam Ebû Yûsuf’tan (ö. 182/798) ve İmam Muhammed’den (ö. 189/805) nakiller yapmakta, onların tevil ve tercihlerini, görüşlerini zikretmektedir.⁵²⁷ Bazen bu isimler aracılığı ile Ebû Hanîfe’ye de atıf yapar.⁵²⁸ Ancak o Irak ehlinin görüşlerine neredeyse hiç katılmamaktadır. Aksine başta sünnete/hadise muhalif kalmaları olmak üzere Iraklılara çeşitli noktalarda tenkitler yöneltmektedir. Dolayısıyla Ebû Ya’lâ’nın, “Ebû Ubeyd’in çoğunlukla Kûfelilere meylettiği” yönündeki değerlendirmesi mesnetsiz kalmaktadır. Hanefî mezhebinin egemen olduğu zaman ve yerlerde yetişmiş, kadılık yapmış olması onun Hanefî olduğuna hükmetme hususunda tek başına yetersiz görünmektedir.

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel’den (ö. 241/855) helali ve haramı en iyi bilen biri olarak bahsetmekle birlikte⁵²⁹ fikhî sahasında istifade ettiğine dair herhangi bir kayıt tespit edilememektedir. Garîbu’l-hadîs ile ilgili meselelerde aralarında bir iletişimden

⁵²⁵ Cüveynî, *Nihâyetu’l-matlab*, XV, 144.

⁵²⁶ Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 159.

⁵²⁷ Ebû Yûsuf’tan nakilleri için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, II, 44, 98, 99. İmam Şeybânî’den nakilleri için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, I, 247; II, 44, 122; *Emvâl*, s. 119. Ebû Ubeyd bu nakillerin büyük kısmını doğrudan semâ’a delalet eden lafızlarla yapmaktadır. Nitekim bu iki isimle meclislerde bir arada bulunduğunu da ifade etmektedir (Bkz. Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 166; İbnü’l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 151, 292). Ebû Ubeyd’in, İmam Şeybânî için “Allah’ın Kitabı’nı ondan daha iyi bilen birini görmedim.” şeklindeki ifadesi için bkz. Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Beyrut, Âlimu’l-Kütüb, 1985, s. 128; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 565.

⁵²⁸ Sözgelimi bkz. *Emvâl*, s. 96, 119. Ebû Hanîfe’ye doğrudan atıfları için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, II, 138, 139, 430-1.

⁵²⁹ Ebû Ubeyd şöyle demektedir: “Hadis âlimleri dörttür: Helali ve haramı en iyi bilen Ahmed b. Hanbel; hadisin sevk ve edasını (سوي القادديث وأداعله) en güzel yapan Ali b. el-Medîni; kitap telifi/vaz’ı en güzel olan İbn Ebî Şeybe; hadisin sahihini sakımını en iyi bilen de Yahyâ b. Maîn’dir.” (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 263-4). Benzer bir başka rivâyette hadisin, zikredilen bu dört isme dayandığını, İbn Ebî Şeybe’nin hadisi en güzel serdeden, tasnif ve düzene koyan (المررد همله); Ahmed b. Hanbel’in en fakih; Ali’nin en âlim ve Yahyâ’nın da en çok yazan olduğunu ifade etmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 264; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, XI, 283).

bahsedilebilecekse de mezheb olarak Ebû Ubeyd'in Hanbelî olduğunu söylemek de şu durumda mümkün görünmemektedir.⁵³⁰

Başta *el-Muvatta'* râvîleri Yahyâ b. Bükeyr ve Saîd b. Ufeyr gibi isimlerle Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) görüşlerine, rivâyetlerine ulaştığı görülen Ebû Ubeyd, pek çok yerde ehl-i Hicâz'ın görüşlerine katılmaktadır. Evzâî, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi hicrî 2. asrın diğer önemli fakihlerinin görüşlerine de bir şekilde ulaştığı anlaşılan Ebû Ubeyd nadiren bu isimlerle de bazı konularda mutabık olabilmektedir.

2. Fıkhî Yaklaşımı

Ebû Ubeyd fıkhî konuları işlediği eserlerinde, özellikle *Kitâbu'l-Emvâl*'de, neredeyse her bâbta/bahiste ilgili âyetleri, hadisleri, sahâbe ve tâbiûn sözlerini, bunlara ilaveten diğer delilleri ve fukahanın görüşlerini nakledip tenkit süzgecinden geçirmekte, bu görüşlerin kendince güçlü ve zayıf yönlerini aydınlatmaktadır. Daha sonra ya bu görüşlerden birini tercih etmekte ya da varsa kendi içtihadını delilleriyle beraber ortaya koymaktadır.⁵³¹

Ebû Ubeyd, takip ettiği usûle dair bir eser kaleme almadığı gibi günümüze ulaşan eserlerinde bu yönde açıklamaları da bulunmamaktadır. Onun metodu ve tercihte bulunurken veya bir içtihat ortaya koyarken dayandığı deliller, gerek eserlerindeki ifadeleri⁵³² gerekse kaynaklardaki bazı kayıtlar aracılığıyla tespit edilebilmektedir.⁵³³ Buna göre Ebû Ubeyd'in ana kaynakları bütün İslâm âlimlerinde olduğu gibi Kitap ve

⁵³⁰ Ebû Ubeyd'in Ahmed b. Hanbelî'yi ziyaret ettiğinde Ahmed b. Hanbelî'in ona tazimde bulunmasına dair bkz. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 259.

⁵³¹ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 164-5, s. 185; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 123.

⁵³² Hadiste ve âyette mutlak olarak gelmiş bir ifadenin ancak Kur'ân, sünnet ve icmâdan bir delil ile takyit edilebileceğini söylemesine dair bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu't-Tahûr*, s. 357-8. Benzer bir ifadesi için bkz. a.g.e., s. 206.

⁵³³ Meşhur Hanbelî âlim İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *İ'lâmu'l-muvakkî'in*'de, Ebû Ubeyd'in günümüze ulaşmayan (ve muhtemelen fetva verme/kadılık usûlüne dair bir eser olan) *Kitâbu'l-Kadâ* (*Kitâbu Edebi'l-Kâdî*) isimli eserinden nakillerde bulunmaktadır. İbn Kayyim'in alıntılıdığı bu rivâyetler onun metoduna ışık tutacak niteliktedir. Ebû Ubeyd'in isnadlı olarak kaydettiği söz konusu rivâyetlerde Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd'un meseleler karşısında hüküm verirken takip ettikleri metot zikredilmektedir. Buna göre bir meselenin çözümü önce Kur'ân'da sonra Rasûlullah'ın sünnetinde aranmalıdır. Eğer bu ikisinde bir çözüm bulunamazsa ashâbın üzerinde icmâ ettiği hüküm araştırılmalıdır. Yine bir çözüm elde edilemezse re'yi ile hüküm verilmelidir (Bkz. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, I, 49-50). İbn Sellâm, mezkûr eserinde Hz. Peygamber'in vahiy bulunmayan konularda re'yi ile hüküm verdiğine dair rivâyetleri de nakletmektedir (Bkz. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkh*, IV, 296; Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî usûli'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, I-II, thk. Şaban Muhammed İsmâil, Beyrut, Müessesetu'r-Rayyân, 1998/1419. II, 174).

sünnettir. Onun diğer kaynakları ise icmâ ve alanını sınırlı tutmakla birlikte kıyastır.⁵³⁴ Eserlerinde fikhî açıklamaları esnasında pek çok yerde dayanaklarının Kur'ân ve sünnet olduğuna işaret etmekte, bazen bu ikisine *icmâ* kavramını ilave etmektedir.

a. Sünnet

Sünnet, Ebû Ubeyd nezdinde Kitap'tan sonra ikinci kaynaktır. Pek çok yerde bunu vurgulamakta, tercihlerinde bu doğrultuda hareket etmektedir. “Rasûlullah'ın hadisi sahih (sâbit) olduğunda kendisiyle amel edilmeye en layık olandır.”⁵³⁵ diyen Kâsım, ilave karinelerle desteklenmiş zayıf mesela munkatı bir rivâyeti de re'y ve kıyasa incelemektedir. Eserlerindeki bazı ifadeleri hadise-sünnete verdiği değeri net olarak ortaya koymaktadır. Ebû Ubeyd, “Mecûsîlerden Ehl-i kitap oldukları için mi cizye alındığı hususunda elimizde yeterli bilgi yoktur. Şu kadar var ki bu hususta Rasûlullah'ın sünnetine uymakta, emrine itaat etmekteyiz. Ehl-i kitaptan cizye almak Kur'ân'ın hükmüne, Mecûsîlerden almak ise sünnete istinat eder.”⁵³⁶ dedikten sonra “Hz Ömer, Abdurrahmân b. Avf hadisini duymadan önce farklı hükümler talep etmiştir... Hadisi işittikten sonra ise ona uymuş, gerisini düşünmeye tenezzül etmemiş, bu tür emirler vermemiştir...” izahında bulunmaktadır.⁵³⁷

Hadise fikhî düşüncesinde önemli bir yer veren Ebû Ubeyd'in rivâyetlere yaklaşımda ağırlıklı olarak lafzı esas aldığı, nadiren maksadı ve gayeyi gözettiği görülmektedir. Sözelimi köpeğin yaladığı kabın durumu hakkında Ebû Hureyre'den naklettiği merfû rivâyetlerin ardından “Bazıları yedi kere yıkama ile az olsun fazla olsun

⁵³⁴ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 187; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 123-4.

⁵³⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadis*, I, 405. Tek emzirme ile haramlık doğacağı hususunda icmâ ettiklerini belirttiği Hicaz ve Kûfe ehline karşı, bir ve iki kere emzirmenin haramlık doğuracağına dair merfû hadise işaret etmektedir.

⁵³⁶ Ebû Ubeyd, “Hz. Peygamber'den nakledilen sahih rivâyetler ile ondan sonra iş başına geçen halifelerden rivâyet edilen haberler, hem Peygamber'in hem de ondan sonra gelen halifelerin Mecûsîlerden cizye vergisi aldıklarını ortaya koymaktadır.” demekte ardından Mecûsîlerden cizye almanın sünnete istinat ettiğini söylemektedir. Bu da sünnetin onun nezdinde merfû hadislere ilaveten sahâbe uygulamalarına özellikle râşid halifelerin uygulamalarına şamil olduğunu göstermektedir.

⁵³⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 101. Ebû Ubeyd, Mecûsîler ile ilgili bu açıklamalarından sonra yer verdiği rivâyetlerle selefın uygulamasının önemine vurgu yapar görünmektedir: Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/719), Hasan-ı Basrî'ye “Bizden öncekiler nasıl olur da Mecûsîlerin kendi ana ve kız kardeşleriyle evlenmelerine müsaade etmişlerdir?” diye sorarak yazdı. Hasan, ona cevaben “Ey Ömer! Sen uymakla mükellefsin, kendi kendine yol ihdas edemezsin (إن كنت تبيع لئى سيب تدع)” dedi. Bir diğer rivâyette, Rebî'a b. Ebî Abdurrahmân (ö. 136/753), kendisine sorulan soruya “Öncekilerin bu mesele hakkında takip ettiği yol, senin böyle bir soru sormana ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır.” cevabını vermektedir.

temizliğin amaçlandığını, muayyen bir miktarın hedeflenmediğini ifade etmişlerdir. Bize göre ise gelene ittibâ etmek gerekir (الاتباع لما جفيعيه). Bu rakamı azaltmayı düşünmeyiz. Çünkü Nebî onlardan daha iyi bilir. Köpeğe mahsus bir sünnettir, biz ona uyarız.” demektedir.⁵³⁸ Ebû Ubeyd’in burada “bazıları” diyerek atıfta bulunduğu isimler arasında muhtemelen Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de bulunmaktadır. Zira o, yırtıcı hayvanların yaladığı kabın temizlenebilmesi için herhangi bir sayıyı şart koşmamaktadır. Maksat tabağın güzelce yıkanmasıdır ve önemli olan onun temizlendiğine kanaat getirmektir.⁵³⁹ Şâfiî ise bu hususta Rasûlullah’a ittibâ (تباع رسول الله)⁵⁴⁰ ettiğini belirterek kabın yedi kere yıkanması hususunda ısrarcıdır.⁵⁴¹ Bahsin devamında, İmam Mâlik’ten köpeğin artığı konusunda, av köpeğini istisna ettiğine ve bütün köpeklere şamil tuttuğuna dair iki farklı rivâyet olduğunu ifade eden Ebû Ubeyd, “Bize göre hepsine şamil kılmak gerekir, çünkü biz sünnetin tahsis ettiğini tahsis ederiz; Nebî’den bize hususiyet bildiren bir şey gelmedi” ifadelerini sarf etmektedir.⁵⁴²

Toprak mahsullerinden zekâta tabi olan malların buğday, hurma, arpa ve üzüm olduğunu ifade eden merfû ve mevkûf rivâyetleri nakleden İbn Sellâm, kıyas vb. yollara başvurarak bu dört maddeye ziyadede bulunan veya dörtten az ürüne zekât gerektiği görüşünde olanlara işaretle bulunduktan sonra kendi kanaatini şöyle ifade etmektedir: “Bu görüşlerden benim için tercih konusu olan Rasûlullah’ın sünnetine ittibâ etmektir. Buna göre zekât yalnız Rasûlullah’ın zikrettiği dört sınıf ürüne düşer.”⁵⁴³ Muasırı Şâfiî’nin de Ebû Ubeyd gibi bu konuda hadisin literal anlamına bağlı kaldığı görülür.⁵⁴⁴

Uykudan uyanan birinin yıkamadan önce ellerini su kabına sokmaması gerektiğine dair rivâyetleri naklettikten sonra “Bize göre abdestin sünneti, abdest alacak kimsenin yıkamadan önce ellerini kaba sokmamasıdır. Temiz olsa da uyulacak olan budur

⁵³⁸ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 269.

⁵³⁹ Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015, s. 256.

⁵⁴⁰ Şâfiî, *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut, Dâru’l-Ma’rife, 1990/1410, I, 19.

⁵⁴¹ Muammer Bayraktutar, *İmam Şâfi’î’nin Hadis Yorum Metodolojisi*, Ankara, OTTO Yayınları, 2015, s. 293.

⁵⁴² Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 270.

⁵⁴³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 499. Dörtten fazla olduğu görüşünde olanlar için İbn Abbâs, İbrâhim en-Nehaî, Ömer b. Abdilazîz, Mâlik b. Enes gibi isimleri zikreden Kâsım, dörtten az olduğu kanaatinde olanlar için de Kadı Şureyh ve Şa’bî’yi saymaktadır.

⁵⁴⁴ Bayraktutar, *İmam Şâfi’î’nin Hadis Yorum Metodolojisi*, s. 197-9.

(وَأِنْ كُنْتُمْ تَحِبُّونَ لَلْفَمِّ مَا كَدَّ الإِبْرَاقِ). Terk eden ise terk etmiştir... Biz âsârı alırız, her halükarda elleri yıkarız.” demektedir.⁵⁴⁵

Görüldüğü üzere Ebû Ubeyd nakledilen bu örneklerde lafız eksenli bir anlayışa sahiptir. Şu örnekte de yine onun bu yaklaşımı müşahede edilebilir. Talebesi Abbâs ed-Dûrî (ö. 271/884) anlatıyor: Ebû Ubeyd’e “Senin, farz namazlarda (rükûa giderken) ellerini kaldırdığını, nafilâ namazlarda ise kaldırmadığını görüyorum.” dedim. “Evet”, dedi. “Farz namazlarda ellerin kaldırılacağına dair Nebî’den şu hadisler⁵⁴⁶ rivâyet edilmektedir. Nebî, evinde nafilâ kılmıştır. Ancak hanımlarından hiç birisinin, onun bu nafilâ namazlarında, ellerini kaldırdığına dair bir şey rivâyet ettiğini görmedim. Ben ellerimi farzda kaldırıyorum, nafilâda kaldırmam.”⁵⁴⁷

Namazda ellerin rükû’a giderken ve rükûdan dönüşte kaldırılıp kaldırılmayacağı hususu ihtilâfıdır. Ebû Hanîfe ve Kûfe uleması ile İmam Mâlik, yalnız namaza başlarken kaldırılacağı görüşünderken İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel’in aralarında bulunduğu bir kısım ulema ise rükûa gidiş ve dönüşte de ellerin kaldırılacağı kanaatindedirler.⁵⁴⁸ Kaynaklarda bu hususta Ebû Ubeyd gibi farz-nafilâ ayırımında bulunan bir âlim tespit edilememektedir.

Bununla birlikte nasslara mana eksenli yaklaştığı durumlar da görülmektedir. Örneğin yetimin malına zekât düşüp düşmediği hususundaki açıklamaları bu yöndedir.

b. Kur’ân-sünnet ilişkisi

Ebû Ubeyd’in muasırı İmam Şâfiî, sünnetin Kur’ân ile olan ilişkisini ortaya koymak için *er-Risâle*’de büyük çaba sarf etmektedir. Kâsım b. Sellâm ise bu yönde özel bir gayret göstermez. Bunun yerine bazı ifadelerinden bir fikir elde edilebilir. Ebû Ubeyd, sözgelimi bu konuda şunları söyler:

Allah’ın hükmü ile Elçisi’nin hükmü arasında, helal ve haram koymada herhangi bir fark veya çelişki yoktur, olamaz da. Rasûlullah hiçbir zaman Kitâb’ın delalet ettiğinin dışına bir hüküm koymaz. Sünnet, Kur’ân’ın açıklayıcısı, hududlarını ve

⁵⁴⁵ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 330 (عَبْرَ لَهٗ فَاَعْبَى الْيَمِينِ) بِإِذْنِ رَبِّكَ تَلْفِتْ أَرَاكَ، لِحَيْبِئِنَّ عَجَبِي دِيْقَدَّرَ فَبَلَّهٗ لَدِينِ حُسْ لَامَاءَ، عَجْرَ لَهٗ فَاَعْبَى الْيَمِينِ)

⁵⁴⁶ Ellerin kaldırılacağına dair hadisler pek çok muteber kaynakta yer almaktadır. Örneğin bkz. Buhârî, *Ezân*, 84; Müslim, *el-Müsnedu’s-sahîhu’l-muhtasar bi-nakli’l-adli ani’l-adli ilâ Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem*, I-V, thk. Muhammed Fuad Abdûlbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, t.y., *Salât*, 21; Ebû Dâvûd, *Salât*, 120. Ayrıca bkz. Buhârî, *Ref’u’l-yedeyn fi’s-salât*, thk. Bedî’uddîn er-Râşidî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1992.

⁵⁴⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, III, 467.

⁵⁴⁸ İbn Rüşd, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, I-IV, Kahire, Dâru’l-Hadîs, 2004/1425, I, 142.

şerâi'ini izah edendir. Görmüyor musun, Allah Kur'ân'da hadleri zikrediyor ve şöyle buyuruyor: “Zina eden erkek ile zina eden kadından her birine yüz celde vurun” [Nur; 2]. Burada Allah cezayı, zahirde her zina edene genel bir hüküm yapmıştır. Sonra Rasûlullah, zina eden evli erkek ve kadın hakkında recm ile hükmetmiştir. Bu hüküm ise Kitâb'ın hilafına değildir. Rasûlullah bu hükmü koyunca Allah'ın, mezkûr âyet ile evli olmayanları kastettiği anlaşılmıştır. Allah miras hakkında da şöyle buyurmuştur: “Allah, size, çocuklarınızın alacağı miras hakkında erkeğe, iki dişinin payı miktarını emreder...” [Nisa; 11]. Âyet, zahirde her çocuğa şamildir. Rasûlullah ise “Müslüman kâfire, kâfir Müslümana varis olamaz” buyurmuşlardır. Bu da Kur'ân'ın hilafına değildir. Nebî'nin bu hükmü ile Allah'ın söz konusu ayette aynı dine mensup kişilerin verasetini kastettiği, muhtelif din müntesipleri arasındaki verasete işaret etmediği anlaşılmıştır. Aynı şekilde abdesti zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: “Ey İman edenler! Namaza kalktığımız zaman yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın” [Mâide; 6]. Sonra Nebî mestlere mesh etmiştir. Böylece bize, bu âyette ayakları mest içinde olmadığından yıkanması gerektiğini açıklamıştır. Dolayısıyla Kur'ân'ın bütün şerâi' mücmelen inmiş, sünnet ise onu açıklamıştır.⁵⁴⁹

Ebû Ubeyd burada Hz. Peygamber'in teşri, tebyin gibi fonksiyonlarına işaret etmektedir. Hz. Peygamber sadece tebliğ ile görevli olmayıp Kur'ân'daki nasları teyit; mücmel ve müşkil lafızları izah; mutlak ve âmm ifadeleri takyit ve tahsis fonksiyonları yanında hüküm bulunmayan konularda teşri görevini de yüklenmiş bir elçidir.⁵⁵⁰

Hz. Peygamber'in tefsir, tebyin ve takyit görevlerinde bir ihtilaf bulunmamakla birlikte Kur'ân'ın sessiz kaldığı konularda hüküm koyup koyamayacağı hususu ihtilaflıdır. Ebû Ubeyd'in “Rasûlullah hiçbir zaman Kitab'ın delalet ettiği dışında bir hüküm koymaz.” ifadesi ilk bakışta Nebî'nin böyle bir görevi olmadığı düşüncesini doğrularsa da esasında o burada sünnetin tek başına teşride bulunabileceğini ama bu görevin yine Kur'ân'a dayandığını ifade ediyor görünmektedir. Bu ifadeleri ve özellikle ilk cümleleri, yaşadığı dönemde Kitap-sünnet birlikteliğini inkâr eden görüşlere bir reddiye olarak okunabilir.

Ebû Ubeyd'in nezdinde sünnet de Kur'ân gibi vahiy kaynaklı mıdır? Sünnetin vahiy kaynaklı olup olmadığına dair onun döneminde tartışmalar mevcuttur. Bu hususta net açıklamaları, buna yorulabilecek taksimleri bulunmamaktadır. Sünnetin kökenine yani vahiy kaynaklı olup olmadığına dair doğrudan bir açıklaması, görüşü tespit

⁵⁴⁹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 559; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I-II, thk. Ebû Abdîrahmân Âdil b. Yûsuf el-Ğarâzî, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, h.1421, I, 234-5.

⁵⁵⁰ Şâfiî'nin benzer ifadeleri için bkz. Şâfiî, Ebû Abdîllah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs el-Kuraşî, *er-Risâle*, thk. Abdülfettâh Kebbâre, Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 2010, s. 65-69.

edilemese de zikredilen ifadeleri, bu bağlamda değerlendirilebilecek mahiyette olup sünneti de vahiy kaynaklı gördüğünü düşündürmektedir.⁵⁵¹

Kâsım b. Sellâm'ın bazı ifadeleri Kur'an ile sünnet arasında nesih cereyan edebileceğini göstermektedir.⁵⁵² Nitekim o müellefe-i kulûb hususuna temas ettiği yerde şunları söylemektedir:

Müellefe-i kulûb için bazı âlimler, “Bu grup, Peygamber döneminde mevcuttu, bugün için bunlar bahis konusu değildir.” demişlerdir. Hasan ve İbn Şihâb'ın görüşlerine göre ise bu grup her zaman için bahis konusudur. Bana göre doğrusu da budur. Çünkü bu konudaki âyet [Tevbe, 60] muhkemdir, Kitaptan veya sünnetten onu nesheden bir şey bilmiyoruz.⁵⁵³

c. Ashâbın görüş ve içtihatları

Sünnetin kapsamına dâhil ettiği ashâbın görüşleri ve içtihatları da onun nezdinde oldukça değerlidir. Bu bağlamda Ebû Ubeyd'in sahih olarak nakledilen mevkûf haberleri dikkate aldığı görülür. Diğer İslâm ulemasında olduğu gibi Ebû Ubeyd'in de bu şekilde hareket etmesinin ardında, ashâbın vahye doğrudan muhatap olması ve görüşlerinin Hz. Peygamber'e istinat etmesi yatmaktadır. Ebû Ubeyd'in bazı açıklamaları da bunu hissettirmektedir.⁵⁵⁴ Bu noktada Hz. Ömer'in “Sorumluluk üstlenmeden, ilim öğreniniz” (سَوِّدُوا) sözü⁵⁵⁵ hakkındaki şu ifadeleri dikkat çekicidir:

Yani henüz küçükken, kendisinden bir şey beklenen efendiler olmadan ilmi öğreniniz. Eğer bundan önce öğrenmezseniz büyüdükten sonra bunun olmamasından dolayı utanılacak duruma düşersiniz; cahiller olarak kalır, ilmi küçüklerden alırsınız... Buna benzeyen bir hadis de Abdullah b. Mes'ûd'dan gelmektedir: Nitekim o “...İlim onlara küçüklerinden geldiğinde helak olurlar.” demektedir. İbnü'l-Mübârek'ten bana ulaştığına göre o bu sözdeki “küçükler” (esâğir) kelimesini “Ehl-i bid'at” şeklinde tefsir etmiştir. Yoksa bu kelime “yaşça küçükler” demek değildir. Bana göre ise bu “küçükler” ifadesi “ashâbtan sonra

⁵⁵¹ C. Melchert, *Nâsihu'l-Kur'an ve mensûhuhû* bağlamında Ebû Ubeyd'in, Kur'an ile Sünnet arasındaki nesih meselesine doğrudan hiç değinmediğini ifade etmekte, *Nâsihu'l-Kur'an*'da naklettiği rivâyetlerden birisinin Hz. Peygamber'in vahiy neticesinde konuştuğuna güçlü bir vurguda bulunduğunu belirtmektedir (Bkz. “IX. [III.] Yüzyıl Boyunca Nesih: Şafii, Ebu Ubeyd, Muhasibi ve İbn Kuteybe”, s. 212). İşaret ettiği rivâyet için bkz. a.g.e., II, 133, (hadis no: 240-1). Sünnet-vahiy ilişkisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, İstanbul, Kitâbi Yayınları, 2009.

⁵⁵² Neshi kabul eden âlimlerin tamamı Kur'an'ın Kur'an'ı ve sünnetin sünneti neshedebileceğini kabul ederken Kur'an'ın sünneti veya sünnetin Kur'an'ı neshetmesinde görüş ayrılığına düşmüşlerdir (Mehmet Efendioğlu, “Nesih”, *DİA*, XXXII, 582). Ayrıca bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1985, s. 147-163.

⁵⁵³ Ebu Ubeyd, *Emvâl*, s. 617.

⁵⁵⁴ “[Dahhâk b. Müzâhim'e (ö. 105/723) ait] Bu son görüş Ebû Hureyre ve İbn Ömer'in görüşlerine aykırı düşmektedir. Hâlbuki Rasûlullah'ın ashâbı Kur'an'ı daha iyi bilirler. Bu nedenle de kendilerine uymak evladır.” (*Emvâl*, s. 393).

⁵⁵⁵ Rivâyet için bkz. Buhârî, İlim, 15.

gelen nesiller” manasındadır. Dolayısıyla ifade “ilmi bu kimselerden alıp onların görüşlerini ashâbın ilim ve kanaatlerinin önüne geçirmek” manasına gelir. Bana göre Abdullah b. el-Mübârek de bunu kastetmiştir.⁵⁵⁶

Kâsım b. Sellâm bir başka yerde, isnadında problem olduğunu belirttiği merfû bir rivâyetin ardından, eğer sahihse/bir aslı varsa sünnetin bu mezkûr merfû hadis olduğunu; aksi durumda ise örnek alınacak, ittibâ edilecek olanların ashâb olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵⁷

İmam Mâlik bazı durumlarda Medine ameli çerçevesinde sahâbî kavlini merfû hadisin önüne geçirdiği gerekçesiyle Şâfiî tarafından tenkit edilmiştir. Merfû bir rivâyet bulunmadığı durumlarda sahâbî kavli İmam Şâfiî nezdinde muteber olmakla birlikte o bu hususta hocasına katılmamaktadır.⁵⁵⁸ Ebû Ubeyd “sağlam ve mahfûz bir şekilde Rasûlullah’tan nakledilen hadisler varken uyulmaya layık önderler bile olsalar başkalarının sözlerine uyulamayacağını” ifade etmektedir.⁵⁵⁹ Bu ifadeleri ile benzer bir tavır takınmış görünmektedir.

d. Kıyas

Ebû Ubeyd çok fazla açıklamalar yapmak suretiyle yöntemi sadece rivâyetleri nakletmek olan ehl-i hadîsten ayrılrsa da aklı çıkarımlara girmesi ve bu tür faaliyetleri ifade eden terimleri kullanması oldukça nadirdir. *Kitâbu'l-Emvâl*'de sarf ettiği ifadeler⁵⁶⁰ bu konuya ışık tutacak niteliktedir. Ona göre sahih nakiller mevcutken re'ye başvurulamaz. Ek karineler ve başka rivâyetlerle desteklenen zayıf hadis de ona göre

⁵⁵⁶ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadis*, II, 94.

⁵⁵⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 442-3. Cizye ödemek istemeyen Benû Tağlib ile -diğer gayr-i müslimlere yapılan uygulamalardan farklı olarak- zekâtın iki katı karşılığında anlaşması noktasında, Hz. Ömer'in onların Bizans'a katılması ihtimali ve onlardan gelebilecek zararları dikkate aldığını belirten Ebû Ubeyd, onun anlayış ve olaylara bakışına dair ayrıcalıklı olduğunu ortaya koyan rivâyetler nakletmektedir (Bkz. *Emvâl*, s. 557-8).

⁵⁵⁸ Ahmed Hassan, s. 79-80, 218.

⁵⁵⁹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 482. Ebû Ubeyd, savaşta öldürülen düşman askerinin üzerinde veya yanında bulunan elbise, silâh vb. eşyanın (seleb) öldürene mi ait olacağı yoksa ganimetten sayılıp tahmis mi edileceği hususunda Hz. Peygamber'den nakledilegelen, selebin öldürene ait olacağına dair rivâyetler yanında Hz. Ömer'den nakledilen selebin -ilk kez- tahmis edildiğine dair bir uygulamanın ardından şöyle demektedir: Bazıları da Hz. Ömer'den nakledilen ve Berâ'in [b. Mâlik (ö. 20/641)] selebini tahmis ettiğini bildiren rivâyeti delil kabul etmişlerdir. Oysaki Rasûlullah'ın sözüne karşı hiçbir kimsenin sözünün hüccet olması mevzubahis değildir. (Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 353. İmam Şâfiî'nin benzer ifadeleri için bkz. *el-Ümm*, IV, 150 (وَإِذْ نَبَّأَتْ عَنِ النَّبِيِّ شَيْءًا لَمْ يَجْزِ رِكَهُ)).

⁵⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 499. “Nazar”, “teşbih” ve “temsile” ancak “kâim” bir sünnet bulunmadığında ihtiyaç duyulur. Sünnet bulunduğu insanlara ona tabi olması gerekir. Bununla beraber Mûsâ b. Talha hadisi, her ne kadar “müsned” olmasa da, [Bâbın başındaki ilk iki rivâyeti kastetmektedir] sahâbe ve tâbiünden ona ittibâ edenlerle beraber, (bu hususta) bizim için imamdır. Öyle ki Nebî'den bu hadisten daha sağlam, isnad açısından daha tam, onu reddeden bir şey bulamadık.”

kıyasa göre önceliklidir. İbn Abdilber (ö. 463/1071) de nassın bulunmadığı durumlarda usûle uygun bir şekilde kıyas ve içtihadı başvurarak fetva verenler arasında Ebû Ubeyd'in de ismini zikretmektedir.⁵⁶¹

Ebû Ubeyd “teşbîh” ve “temsîl” ile de ifade ettiği kıyasın alanını sınırlı tutmaktadır. Ona göre özellikleri farklı olan meseleler arasında kıyasa gidilmemelidir. Her sünnet vaz‘ edildiği hususla ilgili hüküm bildirir ve bu sebeple birbirine kıyas edilmemelidir.⁵⁶² Bu hususta, farklı özellikleri bulunan hükümleri birbirine kıyas ettikleri gerekçesiyle, ehl-i Irak’a eleştiriler yöneltmektedir.⁵⁶³ Bununla birlikte gerek bu eleştirileri sırasında⁵⁶⁴ gerek başka konularda kendisinin de kıyas yaptığını dair örnekler vardır.⁵⁶⁵

Sonuç olarak Ebû Ubeyd ilk olarak naslara; âyetlere ve Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlere istinat etmekte, ardından sahabenin ittifakını, içtihadını dikkate almaktadır. Sınırlı da olsa kıyas ve re'ye başvurmaktadır. Ona göre İslâmî hükümler birbirine kıyas edilmez ve zayıf da olsa rivâyet varken kıyasa, nazara, re'ye başvurulmaz.⁵⁶⁶

⁵⁶¹ İbn Abdilber, *Câmi' u beyâni 'l-ilmî ve fadlihî*, s. 311.

⁵⁶² Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 124. Kallek Ebû Ubeyd'in bazı meselelerde farklı hükümleri birbirine kıyas ederek çelişkiye düştüğüne işaret etmektedir (Bkz. Kallek, a.g.e., s. 121 184 no'lu dipnot).

⁵⁶³ Ebû Ubeyd yetimin malından zekât verme bahsinde şunları söylemektedir: “Bunlar (ehl-i Irak), zekâtı namaza kıyas ederek derler ki “Zekât ancak namazın kendisine vacip olduğu kimseye gerekir.” (لَمْ تَجِبْ لِرَكَائِئِ عَيْ مِنْ وَجِبَ عِي هِرَضُ الصَّرَادِ). Bu konuda benim görüşüm şudur: İslâmî hükümler birbirlerine kıyas edilmez (أَنْ شَرَطَ عِ الْإِسْلَامَ لَا يَجِبُ اسْتِحْسَانُ هَلْبِعِ عَضِ) zira bunlar ana kaidelerdir (أُمَّهَاتٌ) ve her birinin ayrı ayrı kendine mahsus kural ve kaideleri bulunmaktadır. Ve bunlarda pek çok şey farklılık göstermektedir.” Ebû Ubeyd ardından bu ikisinin kıyaslanamayacağına dair maddeler sıralar. Örneğin namaz mükâtebe gereklidir ancak bu kişiye zekât vermesi gerekmez... “Buna benzer çok fazla şey vardır, zikredersek kitabın hacmi artar.” diyen Kâsım, hükümleri birbirine kıyas edenlerin bu örnekler karşısındaki cevaplarını merak etmektedir. Ebû Ubeyd daha sonra meseleyi köle sahibi çocuğa kıyas etmekte ve bunun namazdan daha çok zekâta benzediğini ifade etmektedir. Zira zekât gibi bu konuların da insan haklarıyla ilgili olduğunu hâlbuki namazın bu vasıfta olmadığını şöyle belirtmektedir: “Çocuğa namaz vacib değildir diye zekâtı da ona vacib görmeyenler zikrettiğimiz malî vecibeleri de aynı sebepten iskat etseler ya!” (*Emvâl*, s. 478). Zekâtın satışı kıyas edilemeyeceğine dair yine ehl-i Irak'a yöneltilmiş bir eleştirisi için bkz. *Emvâl*, s. 512.

⁵⁶⁴ Namazın zekâta kıyas edilmesini doğru bulmayan Ebû Ubeyd, meseleyi köle sahibi çocuğa ve kocası ölmüş baliğ olmamış kız çocuğuna kıyas ederek çözmeye çalışmaktadır (Bkz. *Emvâl*, s. 478).

⁵⁶⁵ Onun deve sırtında hutbe verme (*Garîbu 'l-hadîs*, I, 386), hilalin otuz tamamlanması (*Garîbu 'l-hadîs*, I, 201), deve idrarı (*Garîbu 'l-hadîs*, I, 386), madenler-humus (*Garîbu 'l-hadîs*, I, 108) gibi konularda verdiği hükümler yaptığı kıyaslara örnek olarak verilebilir.

⁵⁶⁶ İtikada dair bahislerde de aynı metodu takip etmektedir. İmanın tanımı-kapsamı hususunda âlimlerin iki gruba ayrıldığını ifade eden Ebû Ubeyd, imanı, “kalple Allah'a halis bir şekilde bağlanmak, dil ile şehadet etmek ve güzel ameller işlemek” şeklinde tarif eden fırkanın, Allah'ın Kitabı ve Rasûlü'nün sünnetince teyit edildiğini belirtir. Ardından “Bu konuda asıl ve bizim dayanağımız olan Kur'ân'ın dediğine uymaktır.” der ve hadisin otoritesini tespitte başat ayetlerden olan “Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah'a ve Rasûlü'ne götürün.” (Nisâ; 59) âyetine işaret eder (Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu 'l-İmân*, s. 10-11).

e. Re'y'e bakışı ve ehl-i hadîs-ehl-i re'y çatışmasındaki yeri

Hadisleri anlayıp değerlendirme ve meselelerin çözümünde metot farklılıklarından doğan gruplaşmasının ilk izlerine Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde rastlanmaktadır.⁵⁶⁷ Tâbiûn döneminde de bu farklı yaklaşımların takip edildiği ve ayrışmanın yavaş yavaş netleşmeye başladığı görülmektedir.⁵⁶⁸ Bununla birlikte kutuplaşmanın zirveye ulaştığı dönem Ebû Ubeyd'in de içinde yaşadığı hicrî 2. ve 3. asırlardır. Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y arasındaki tartışmalar bu zaman diliminin en önemli özelliklerindedir. Tartışmalar belirtilen dönemde şiddetlenmiş, her iki grup birbirine ağır tenkitler yöneltmiştir. Ehl-i re'y mensupları ashâb-ı hadîsi cahillik ve bilgi hamallığı ile suçlarken⁵⁶⁹ hadisçiler de karşı tarafı dinî konularda keyfi davranmak ve hadisleri devre dışı bırakmak gibi sebeplerle eleştirmiştir.⁵⁷⁰ Öyle ki mesele hadisçilerin re'y ehlini cerh edip onlardan hadis alınmayacağı kanaatini taşımalarına kadar varmıştır.⁵⁷¹

Erken dönemlerden itibaren ehl-i hadîs ve ehl-i re'y mensuplarını tespit dair bazı tasnifler yapılmıştır.⁵⁷² Görülebildiği kadarıyla bu tasniflerin hiçbirisinde Ebû Ubeyd'in ismine yer verilmemektedir.⁵⁷³ Bununla birlikte son dönemde ülkemizde yapılmış iki çalışmada Ebû Ubeyd, ehl-i hadîs içinde sayılmıştır.⁵⁷⁴ Kaynaklarda re'y ehli ve hadis ehlinin birbiri lehine ve aleyhine söylediği ifadeler içinde Ebû Ubeyd'in herhangi bir sözü tespit edilememektedir. Bizzat eserlerinde Irak ve Hicaz ya da ehl-i eser ve ehl-i re'y ayrımı yaptığı görülen Kâsım,⁵⁷⁵ kendisini iki ekolden birine nisbet etmemektedir.

Ayrıca bkz. a.g.e., s. 34 (“Allah’ın Kitâbı, Rasûlü’nün sünneti ve ondan sonra önder ve örnek durumunda olan selefın yolunun dışında başka neyin arkasından gidilebilir?”).

⁵⁶⁷ Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 99.

⁵⁶⁸ Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 110.

⁵⁶⁹ Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 144-5; Kadir Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-*, Bursa, Emin Yayınları, 2007, s. 118-121.

⁵⁷⁰ Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, s. 122-7.

⁵⁷¹ Ehl-i hadîs ve ehl-i re'y ihtilafının sonuçları için bkz. Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 141-153; Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, s. 134-140. Hadis-re'y tartışmalarının hicrî ilk üç asırdaki serencamı için ayrıca bkz. Mehmet Emin Özafşar, “Kültür Tarihimize Rey-Eser Çatışması (Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri)”, Ankara, AÜİFD, c. XLI, 2000, s. 225-273.

⁵⁷² Bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 494-527; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, II, 11-12; Ehl-i hadîs fukahâsına dair bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 277-86; Hâkim en-Nîsâbüri, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, s. 257-297. Ehl-i re'y ve ehl-i hadîs mensuplarının tayininin kesin çizgilerle belirlenemeyeceğine dair bkz. Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 126-132.

⁵⁷³ İbnü'n-Nedîm, Ebû Ubeyd'i “nahivciler ve dilciler” başlığı altında sayarken (*el-Fihrist*, s. 97) İbn Kuteybe, “garîb ve nahiv ashâbı” arasında zikretmektedir (*el-Me'ârif*, s. 549).

⁵⁷⁴ Bkz. Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 194; Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, s. 303.

⁵⁷⁵ Ebû Ubeyd bir yerde ehl-i Hicaz, ehl-i Irak, ashâb-ı eser, ashâb-ı re'y şeklinde dört ayrı gruptan bahsetmektedir (*Tahûr*, s. 391). Daha çok kullandığı “re'y ashâbından Ehl-i Irak”, “re'y ashâbından Kûfeliler” gibi ifadeler dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte nakledilen görüşlerin sahiplerinin tespit edilmesiyle onun hangi isimleri re'y veya hadis ehli olarak nitelediği belirlenebilir ve tercih ettiği görüşlerden hareketle Ebû Ubeyd'in de hangi anlayışa sahip veya yakın olduğu ortaya konabilir.

Ebû Ubeyd'in, *Kitâbu'l-Emvâl* ve *Kitâbu't-Tahûr* gibi eserlerinde sadece rivâyetleri nakletmekle yetinmeyip bazen sayfaları bulan uzun fikhî açıklamalara girdiğine; *Garîbu'l-hadis*'inde ilgili alanın dışına taşarak yine fikhî çıkarımlarda bulunduğu, *Kitâbu'l-Îmân*'ında da sadece nakille yetinmeyip aklî-luğavî izahlara sık sık başvurduğuna daha önce temas edilmişti. Kâsım b. Sellâm ayrıca eserlerinde aklî faaliyetleri ifade eden *re'y*, *nazar*, *istihsan*, *kıyas* gibi kavramlara da yer vermektedir. Hicrî 2. ve 3. asrın hatta İslâmî ilimler tarihinin en tartışmalı kavramlarından biri olan *re'y*,⁵⁷⁶ Ebû Ubeyd'in söyleminde de yerini almıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla iki yerde muhaliflerinin delillerini eleştirirken bu kavramı kullanmaktadır. Aklî çabaya işaret eden *nazar* ifadesine ise gerek itikadî⁵⁷⁷ gerekse fikhî⁵⁷⁸ açıklamaları sırasında daha sık yer vermektedir. “Mantık” ve “doğru düşünme” karşılığı verilebilecek bu kavramı, nasların sahih bir şekilde yorumlanması ve kıyasın yerinde yapılması gibi durumlar için kullandığı anlaşılmaktadır. Görülebildiği kadarıyla sadece bir yerde de *istihsandan* bahsetmektedir.

Abdest ve gusûlde niyet etmenin hükmü ile ilgili olarak Rebî'a b. Ebî Abdirrahmân (ö. 136/753), Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Mâlik b. Enes'in “Niyet olmadan gusûl caiz olmaz” görüşünde olduklarını nakleden Ebû Ubeyd, ashâb-ı re'yden Kûfelilerin “Niyet olmadan gusûl de abdest de caizdir” dediklerini belirtmektedir. Süfyân es-Sevrî'nin de bu görüşü benimseyenlerden olduğunu ifade eden Kâsım, onların hadis⁵⁷⁹ ve re'yden delilleri olduğunu söylemektedir. Ehl-i re'y'in re'yden delillerini, “Suyun kendisi temizdir, tenden bir yere temas ettiğinde orayı temizler, niyete gerek yoktur... Bir adamı zorla yıkasalar temizlenmiştir... Vacib olan yıkamaktır, Allah yıkamayı gerekli

⁵⁷⁶ Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 65. Re'y hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, “Rey” *DİA*, XXXV, 37-40; Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 65-78; Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, s. 271-297.

⁵⁷⁷ *Îmân*, s. 57. (“Kur'ân'ın yorumunun, Nebî'nin hadislerinin, âlimlerin benimseye geldikleri görüşlerin ve sistematik düşüncenin (sıhhatu'n-nazar) bütünüyle iman konusunda Ehl-i sünnet'in görüşlerini doğruladığını görmekteyiz.”)

⁵⁷⁸ *Nazar* kavramını özellikle *Emvâl*'inde kullanmaktadır. “Bu görüş rivâyetlerin tevili açısından görüşlerin en sağlamı (elzem) ve *nazar* açısından da en sahihidir.” (*Emvâl*, s. 448). Diğer *nazar* terimi kullanımları için bkz. *Emvâl*, s. 488. Ayrıca bkz. Sâid Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 188.

⁵⁷⁹ “Suyun bedende temas ettiği yer temizlenmiştir.” rivâyetine işaret etmektedir.

kılmış, niyeti emretmemiştir...” şeklinde aktaran Ebû Ubeyd, “Bu bâbta muhtar olan ehl-i Hicaz’ın kavlidir. Biz bir kimsenin abdesti veya guslü amaçlamadan, kalben ve niyeten ona yönelmeden yaptığı temizliğin tamam olacağını düşünmüyoruz. Bunun Kur’ân’dan, âsârdan ve nazardan delilleri vardır.” demektedir, naklî delilleri⁵⁸⁰ zikretmesinin ardından “Onların re’y ve hadis cinsinden delil olarak aldıklarının her birinin bir yorumu vardır.” demektedir.⁵⁸¹

Ebû Ubeyd’in re’y hakkındaki kanaatini en iyi ortaya koyan husus bu kavramı “zan” ve “istihsan” ile birlikte kullanmasıdır. Bir başka örnekte ise *re’y* kavramını *zan* ile birlikte kullanmaktadır.⁵⁸² İfadelerinin devamında bu sefer *zan* kavramının yerini *istihsan*⁵⁸³ ile doldurmakta, ehl-i Irak’ın *re’y* ile vasıflandırdığı hareket noktalarını bu kez *istihsan* ile açıklamaktadır. İstihsan da o dönemde tartışılan bir diğer fikhî kavramdır. Özellikle Şâfiî “nasslardan bağımsız şahsî görüş belirtme” olarak nitelediği istihsana şiddetli eleştiriler yöneltmiştir.⁵⁸⁴ Ebû Ubeyd’in de zan ve keyfîlik ifade ettiğini düşünmesi sebebiyle bu kavrama olumsuz baktığı anlaşılmaktadır.

Bir grup rivâyet⁵⁸⁵ sınırlama olmaksızın suyun pislik tutmayacağını ifade etmekteyken diğer bir grup rivâyet⁵⁸⁶ ise sınırlama olmaksızın pislik tutacağını ifade etmektedir. Bunlara ilaveten üçüncü bir grup olarak sınırlamaya (tevkît) dair farklı muhtevalarda nakledilmiş rivâyetleri⁵⁸⁷ de zikreden Ebû Ubeyd, ayrı bir bâb (pislik taşıyan durgun su ile pislik taşımayan durgun suyu birbirinden ayıracak suyun miktarına dair bâb) açıp konuyu uzunca değerlendirmektedir:

Âlimler geçmişten günümüze su hakkında pek çok kelâm etmiştir. Ehl-i eser’den bir grup -birinci türden rivâyetlere- Nebî’nin “Suyu hiçbir şey pisletmez” sözüne

⁵⁸⁰ Kur’ân’dan delilleri, “Bu azalar yaptıklarından ve niyetlerinden sorulacaktır.” (İsrâ; 36) ayetidir. Âsârdan delilleri, Nebî’nin “Ameller niyetlere göredir.” sözüdür. Burada amellerin tamamı söz konusu edilmiş, hiçbirisini istisna etmemiştir... Tahâret de Allah’ın kullarına Kur’ân’da farz kıldığı amellerden bir ameldir, ayrıca Nebî “Abdest, imanın yarsıdır.” buyurmuştur.

⁵⁸¹ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 203-7.

⁵⁸² Re’y’in zan ile ilişkisine dair bkz. Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, s. 282-8.

⁵⁸³ İstihsan hakkında bkz. Ali Bardakoğlu, “İstihsan”, *DİA*, XXIII, s. 339-347.

⁵⁸⁴ Eleştirilerini *el-Ümm* adlı eserinde “Kitâbu İbtâli’l-İstihsan” başlıklı müstakil bir bölümde dile getirmektedir. İmam Şâfiî’nin istihsana yaklaşımı için bkz. Hasan Güler, *İmam Şâfiî’nin er-Risâle ve el-Ümm Adlı Eserlerinde İstihsân Anlayışı*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2016.

⁵⁸⁵ Erkek ve kadının aynı kaptan abdest alması, abdestten arta kalan su ile abdest almaya dair rivâyetler.

⁵⁸⁶ Durgun suya bevl etmekten nehyeden, bevlenden sonra o suda yıkanmayı yasaklayan rivâyetler.

⁵⁸⁷ Bunlar da beş farklı şekilde gelmiştir: 1. iki veya üç kulle 2. iki kulle 3. kırk kulle 4. kırk kova 5. kerr (كرو). Eski bir ölçü birimi olan kulle hakkında bkz. Cengiz Kallek, “Kulle”, *DİA*, XXVI, 357-8. Kerr hakkında bkz. M. Necmuddîn el-Kürdî, *Şer’î Ölçü Birimleri ve Fikhî Hükümleri*, (çev. İbrâhim Tüfekçi), İstanbul, Buruc Yayınları, 1996, s. 169-170.

dayanmış, genişlik ve ruhsat görüşünü benimsemiş; bir başka grup ise -ikinci grup rivâyetlere- Nebî'nin akan suya bevl yasağına itibar etmiştir... Bu her iki grup herhangi bir sınır belirleme yoluna gitmemiştir. Re'y ashâbından ehl-i Irak'a gelince bunlar bir sınır belirlemeyi tercih ettiler. Suyu ayıran bu sınırı da suyun çıpırdatılması ve hareket ettirilmesi yaptılar. Dediler ki: Suyu bir tarafından çıpırdattığında dalgalanma karşı tarafa varmıyorsa pislik tutmaz, varıyorsa tutar. Delilleri de şudur: Hareket ettirdiğinde suyun bir kısmı diğer kısmına ulaşıyorsa pislik karışır, ulaşmıyorsa karışmaz. Ehl-i Hicaz'a gelince, onların geneli ilk görüşü [su pislik tutmaz görüşünü] benimsemektedir. Bunu inkâr edenleri de vardır ki onlar ehl-i Irak'ın görüşüne benzer görüştedirler.

Ebû Ubeyd kendi tercihini açıklarken şu ifadeleri sarf etmektedir:

Su hakkında bizim görüşümüz, “re'y” ve “zan” ile onda sınırlamanın caiz olmayacağı şeklindedir. Çünkü temizlik dinin farz kılınmış aslındandır. Bu sınırlamanın ancak “Kitap” ve “sünnet” ile yapılması caiz olur. Hadisleri incelediğimizde Nebî'den gelen ikisi âmm biri de hâss ifade eden üç grup rivâyet bulunmaktadır...⁵⁸⁸

...Bu iki görüşten daha kötü olanı onda “istihsan” ve “re'y” ile görüş ortaya koymaktır ki dalgalandırma ve hareket ettirme ile bir sınır ortaya koyan görüştür. Bu üç görüşün hiçbirisiyle amel etmeyi düşünmüyorum. Biz Rasûlullah'tan gelen iki yahut üç kulle hadisi ile amel etmeyi seçiyoruz. Mücâhid ve Hasan “iki kulle” olarak fetva vermiştir. Ruhsata dair olan hadisler, pislik tutacağını ifade eden hadisler ve bu üçüncü grup hadisler arasında bir ihtilaf yoktur. Bize göre bu son grup rivâyetler ilk iki grup rivâyeti açıklamakta onlar üzerine hüküm vermektedir (kâdî aleyh). Çünkü onlar mücmeldir bunlar ayrıntılı... Bu konuda bizim görüşümüz sünnet-i Rasûlillah'a sarılmak, onun peşinden gitmektir. Su iki veya üç kulleye ulaştığında pislik tutmaz.⁵⁸⁹

Görüldüğü üzere Kâsım b. Sellâm burada açıkça *re'y* kavramına yer vermekte, onu *zan* ile birlikte zikretmekte, Kitap ve sünnet varken bu tarz bir yola başvurma caiz olmadığını ifade etmektedir. Devam eden izahlarında bu sefer *re'y* ile *istihsân* ifadesini birlikte zikretmekte ancak bu yolla verilen hükümlerin hiç birisiyle hadis/sünnet varken amel etmeyeceğini söylemektedir. Ebû Ubeyd'in bütün bu ifadelerinden çıkan sonuç, Kitap ve sünnete istinat etmeksizin veya Kitap ve sünnet varken herhangi bir şekilde *re'y/zan* ile görüş ortaya koymayı hoş görmediğidir. Ehl-i eser ve Iraklıları da içine kattığı ehl-i re'yi, karşı karşıya konumlandırması da dikkat çekmektedir.

Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*'ında Kur'ân'ın *re'y* ile yorumu (te'vîl) ve bunun kerahetine dair “Kur'ân'ın Re'y ile Tevil Edilmesi ve Bunun Mekruh Görülüp

⁵⁸⁸ “Geniş ruhsat veren görüş sahibinin (su pislik tutmaz), abdest almak için bir kap getirip o kaba bevl edip sonra ondan abdest alan bir adam hakkında “o pislik tutmaz” demesi gerekir! Yine aynı şekilde herhangi bir sınırlama olmaksızın suyun pislik tutacağı görüşünü benimseyen kimsenin, denize vb. bevl edip sonra onda abdest veya gusül alana “o pistir” demesi gerekir. Müslümanlardan kim bu iki görüşü reddetmez, uçukluk olarak görmez!?”

⁵⁸⁹ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 233-240.

Kötülenmesi” isimli bir bâb açmış⁵⁹⁰ altında mevkûf ve maktû rivâyetlere yer vermiştir. Ebû Ubeyd’in naklettiği rivâyetler⁵⁹¹ incelendiğinde, herhangi bir dayanak olmaksızın âyetlerin açıklaması hakkında konuşulmasını hoş görmediği, bu gibi sorularla karşılaşıldığı durumlarda kişinin bilmediğini ifade ederek tefsire kalkışmaması gerektiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Ubeyd’in eserlerinde sergilediği tavır yani hem bu kavramlara (eleştirme amaçlı yahut kıyasta olduğu gibi alanını sınırlı tutarak veya yardımcı mahiyette kullanım amaçlı) bir şekilde yer vermesi hem de sadece nakletmekle yetinmeyip tefsire, fikhî açıklamalara girmesi, söylemek istedikleri her şeyi rivâyetlere dayandıran hadisçiler tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Sözelimi hadis imamı Ahmed b. Hanbel tarafından kendisine bu bağlamda tenkitler yöneltilmiştir.

Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Ahmed b. Hanbel’e Ebû Ubeyd’in *Garîbu’l-hadis*’ini sormuş Ahmed b. Hanbel de “Gerçekten abarttı, insanları ilimden alıkoyuyor, keşke ilk başladığı gibi kalsaydı” cevabını vermiştir.⁵⁹² Ahmed b. Hanbel bir başka sefer de “Ne Mâlik’in ne Süfyân’ın ne Şâfi’î’nin ne İshâk b. Râhûye’nin ve ne de Ebû Ubeyd’in sözlerini yazın” demiştir.⁵⁹³ Ahmed b. Hanbel böyle diyerek hadisçileri sadece hadis rivâyetlerini yazmaları, muteber de olsalar kişilerin kendi görüşlerini bunlara karıştırmaması konusunda uyarılmaktadır.⁵⁹⁴

Tirmizî’nin (ö. 279/892) *el-İlelu’s-sağîr*’i üzerine yazdığı şerhinde İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) bu konuda şunları söylemektedir:

Tirmizî eserlerine, fakihlerin sözlerini de ilave etmiştir. Bunu, ondan evvel İmam Mâlik *Muvatta*’nda, Süfyân [b. Uyeyne] *Câmi*’inde yapmıştır. Ancak, İmam Ahmed b. Hanbel bu durumdan hoşlanmamış ve buna karşı çıkmıştır. Öyle ki o, *Muvatta*’daki hadis ve rivâyetlerin, Mâlik’in kendi kanaatine göre zikrettiği re’yelerden arındırılmasını emretmiştir. İmam Ahmed, hadis ile birlikte onu tefsir ve şerh eden sözlerin de yazılmasına karşı çıkmıştır. Ebû Ubeyd [el-Kâsım b. Sellâm], Ebû Sevr [İbrâhim b. Hâlid el-Kelbî (ö. 240/854)]⁵⁹⁵ gibi ve bunların

⁵⁹⁰ Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, II, 211-214.

⁵⁹¹ Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, İbn Abbâs gibi sahâbîlerin, bilmediklerini belirterek âyetlerin tefsiri hakkında konuşmaktan kaçındıklarına dair rivâyetler yanında tâbiûndan örneğin Mesrûk b. el-Ecda’ gibi bazı isimlerden de tefsirden kaçınılmasına dair nakiller zikretmektedir.

⁵⁹² Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed*, thk. Târık b. İvazullah, Mısır, Mektebetu İbn Teymiyye, 1999, s. 375.

⁵⁹³ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 57. Ebû Ubeyd’in fikhî ve *Garîbu’l-hadis*’i hakkında benzer ifadeleri için bkz. İbn Kayyım, *İ’lâmu’l-muvakkı’in*, IV, 158.

⁵⁹⁴ Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 233.

⁵⁹⁵ Ebû Sevr hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 576; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, II, 81-3. Hadis ve fikhî cem ettiği ahkâma dair tasnif edilmiş kitapları olduğu belirtilmektedir. Ahmed b. Hanbel’e

dışında daha başka kimselerin fıkıh alanında tasnif ettikleri eserleri hoş görmemiştir. Önceleri Ebû Ubeyd'in tasnif ettiği *Garîbu'l-hadîs*'e ruhsat verirken, Ebû Ubeyd'in onu daha da genişletmesi üzerine, bunu da kerih gördüğünü ifade etmiş ve “Bu iş, kendisini daha önemli olandan alıkoyuyor” demiştir.⁵⁹⁶

Ahmed b. Hanbel ilk başlarda Ebû Ubeyd'in hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamasına herhangi bir tepki göstermemiştir. Aksine bu alanda bir ihtisaslaşmanın gerekliliğinin de farkındadır. Nitekim garîbu'l-hadîs ile ilgili bir kelimenin kendisine sorulması üzerine bunun, alanın uzmanı olan Ashâbu'l-garîb'e sorulmasını tavsiye etmekte, bilgisi olmadığı bu alanda zan ile konuşmaktan kaçınmaktadır.⁵⁹⁷ Ayrıca evinde bir ziyaret sırasında hazır bulunanlar, Ebû Ubeyd'den *Garîb*'ini dinlemek istemişler ve o da kitabını onlara okumuştur.⁵⁹⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) de Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'ini İbn Hanbel'e arz etmiş o da eseri güzel bulup hayır duada bulunmuştur.⁵⁹⁹

Ahmed b. Hanbel söz konusu eleştirilerini, Ebû Ubeyd'in eserine fikhî meseleleri de ilave etmesi sonrası yöneltmiş olmalıdır. Ebû Ubeyd, öncelikli amacı olan garîb kelimeleri açıklaması yanında zamanla rivâyetler hakkında kendi değerlendirmelerine vb. daha çok yer vermeye meylettğinde ehl-i hadîsin imamı konumundaki Ahmed b. Hanbel'in tenkitlerine hedef olmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in zikrettiğimiz ifadeleri ve eleştirileri yanında Ebû Ubeyd hakkında, tam aksi istikamette ifadeler de kullanılmıştır. Yanında ehl-i hadîs görmediğini, ondan yazmadığını ve onun “sadûk” olduğunu belirten Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)

Ebû Sevr hakkında sorulduğunda “Ondan bana sadece hayır ulaştı ancak kitaplarındaki kelâmını beğenmiyorum.” demektedir, kendisine helal ve harama dair sorulan bir sorunun da Ebû Sevr'e veya fakihlere sorulmasını istemektedir. Yine Ebû Sevr'in vefat haberini aldığı anda “Allah rahmet etsin, fakih biriydi.” demektedir. Re'y ile ilk tefakküh eden ve ehl-i Irak'ın görüşünü benimseyen Ebû Sevr, Şâfiî Bağdat'a geldiğinde ona iltifat etmiş ve re'yden hadise dönmüştür.

⁵⁹⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 41.

⁵⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, garîbu'l-hadîs ile ilgili bir kelimenin kendisine sorulması üzerine “Ashâbu'l-garîb'e sorun. Ben, Hz. Peygamber'in hadisi hakkında zan ile konuşmak istemem, olur ya hata yapabilirim.” demiştir (İbnu's-Salâh, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadîs*, s. 376). Ahmed b. Hanbel, başkasında bulunamayacak bir çözümün, cevabın Ebû Ubeyd'de bulunabileceğini söyleyerek, kendisine getirilen bir *meselenin* ona götürülmesini istemiştir. Muhammed b. Ebî Beşîr (ö. ?) anlatıyor: Ahmed b. Hanbel'e bir *mesele* sormak için vardım. “Ebû Ubeyd'e git, onda kimsede bulunmayan bir beyan vardır.” dedi. Ebû Ubeyd'e gittim, hakikaten cevabı beni tatmin etti (Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâ'*, s. 102). Rivâyette cevabı istenen meselenin ne olduğu açık değildir. Ancak bunun -fikhî bir soru olma ihtimali bulunmakla birlikte- garîbu'l-hadîs ile ilgili bir soru olması da mümkündür.

⁵⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 397.

⁵⁹⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 317.

“Bizim mezhebimiz ve tercihimiz, Hz. Peygamber’e, ashabına ve tâbiûna ittibâ etmek ve Şâfiî, Ahmed [b. Hanbel], İshâk [b. Râhûye] ve Ebû Ubeyd gibi ehl-i eserin mezhebine sarılmaktır” demektedir.⁶⁰⁰ Ebû Hâtim onu Şâfiî ve İbn Râhûye gibi âlimlerin yanında, bizzat eleştiren Ahmed b. Hanbel ile beraber ehl-i eser olarak zikretmektedir.⁶⁰¹

İbn Receb el-Hanbelî bir başka eseri *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*’de, farazî fıkıh hakkındaki görüşleri incelediği bölümde, ehl-i hadîsin bu yola başvuranlardan olmadığını, ehl-i re’yin ise çokça bu metodu benimsediğini ve bununla hiç de iyi yapmadıklarını ifade etmektedir. Ehl-i hadîsten fakih olanların, gayretlerini önce âyetleri ve bunların manaları, sonra Hz. Peygamber’den nakledilegelen hadisler, sahâbe ve tâbiûn sözleri üzerinde yoğunlaştırdıklarını belirtmekte, farazî fıkıh ile uğraşmanın kötülüğüne dair bazı kayıtlar aktarmakta ve ardından şunları söylemektedir:

Kim yukarıda açıklamış olduğumuz şekilde ilim öğrenme yoluna girerse, karşısına çıkan soruların çoğuna cevap verebilecek bir anlayışa kavuşabilir... Hidayet ve anlayışlarının (dirayet) doğruluğu üzerinde görüş birliği bulunan bu yolu tutmuş Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshâk [b. Râhûye], Ebû Ubeyd ve onların yolunu takip eden imamların yolunu tutmakta bir zaruret bulunmaktadır. Bu imamların yapmadıkları şekilde hareket ederek onlara uyduğunu iddia eden kimseler ıssız çöllere ve çok tehlikeli yerlere düşerler. Bu kimseler alınması caiz olmayanları almak ve amel edilmesi gerekenleri terk etmek gibi durumlarla karşı karşıya kalırlar.⁶⁰²

Ehl-i hadîs farazî fıkıha, olmamış meseleler hakkında fetva vermeye karşı olumsuz bir tavır takınmıştır.⁶⁰³ Ebû Ubeyd burada yine Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî ile birlikte zikredilmekte, onun bu tarz fıkıh ile temayüz etmiş ehl-i Irak’a karşı uyulması, takip edilmesi gereken imamlardan olduğu belirtilmektedir.

İlk bölümde, “itikadî görüşleri” başlığı altında da işaret edildiği gibi Ebû Ubeyd’in kelâmî konulara dair hadisleri kullanımı/hadislere yaklaşımı, selefın, ehl-i hadîsin yaklaşımıyla aynıdır. Bu tür hadisleri yorumlamaktan, tevil etmekten kaçınan, onları geldiği gibi anlamak gerektiğini belirten Ebû Ubeyd, bu noktada Ahmed b. Hanbel ile

⁶⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, XIII, 260 (وَكَانَ مِنْ أَكْثَرِ مَنْ دَا بِي (أهل النحر، نزل القرآن على، وأحمد، وابن حبان، ولبني عبيد

⁶⁰¹ Benzer ifadeler için bkz. İbn Kayyim, *’l-lâmu’l-muvakkı’in*, II, 175.

⁶⁰² İbn Receb, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, I, 249-50.

⁶⁰³ Olmamış olaylar hakkında fetva vermenin hoş görülmemesine dair rivâyetler için bkz. Dârimî, *Mukaddime*, 18 (hadis no: 121, 122, 123, 124); 19 (hadis no: 154). Bu konuda bilgi için bkz. Gürler, *Ehl-i Hadîs’in Düşünce Yapısı*, s. 224-8.

aynı konumda görünmektedir. Onun bu bağlamda sarf ettiği şu ifadeler de dikkat çekicidir:

Rabbin “Bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüzde onu Allah’a ve Rasûlü’ne arz ediniz,” [Nîsâ; 59] buyurarak sana rüşt ve hak yolunu göstermiştir. Rabbin, kendi kelâmından ve Elçisi’nin sünnetinden, seni kendi görüşüne başvurmadan müstağni kılacak bir şey gösterdikten sonra, sana bir şey var mıdır? Helak olursun!⁶⁰⁴

Re’y ve kıyasa bakışı noktasında, Ebû Ubeyd’in düşüncesini yansıtacak en önemli verilerden birisi de “topraktan çıkan zekâta tabi mallar” hususundaki sarf ettiği şu sözlerdir:

Biz bu konuda Nebî’nin sünnetine ve bununla beraber sahâbe ve tâbiûnun kavillerine ve İbn Ebî Leyla ile Süfyân es-Sevrî’nin ihtiyarına tabi olmayı seçiyoruz: Sadaka, ismen ve sünneten belirlenmiş dört sınıf maldadır. Nebî bu dört sınıfa has kılmış, bunların dışındakilerden almamıştır... .

“Nazar”, “teşbih” ve “temsile” ancak “kâim” bir sünnet bulunmadığında ihtiyaç duyulur. Sünnet bulunduğu insanların ona tabi olması gerekir. Bununla beraber Mûsâ b. Talha hadisi⁶⁰⁵ her ne kadar “müsned” olmasa da sahâbe ve tâbiûndan ona ittibâ edenlerle beraber, (bu hususta) bizim için imamdır. Öyle ki Nebî’den bu hadisten daha sağlam, isnaden daha tam, onu reddeden bir şey bulamadık.⁶⁰⁶

Kâsım’ın buradaki ifadelerinden zayıf da olsa hadisin aklî faaliyetlere önceleneceği anlaşılmaktadır. Fakat Ebû Ubeyd bu konuda bazı ek şartlar da ileri sürüyor görünmektedir. Buna göre söz konusu zayıf rivâyet ile çelişen ve kendisinden daha sahih rivâyetler bulunmamalıdır. Ayrıca seleften hadise ittibâ edenlerin olması da destekleyici bir unsurdur.

Burada *nazar* ile *re’ye*, *temsil* ve *teşbih* ile de *kıyasa* işaret eden Ebû Ubeyd’e göre bu tür aklî faaliyetlere ancak nassın olmadığı durumlarda başvurulabilir.

Zayıf hadisin *re’ye* ve kıyasa takdimi konusu ihtilafli bir konudur. Tehânevî (ö. 1974), “Zayıf hadisin aksine hüküm getiren bir başka rivâyet, bir sahâbî sözü veya icmâ

⁶⁰⁴ Ebû’l-Fazl er-Râzî, *Ehâdîsu fî zemmi’l-keîlâmi ve ehlihî*, s. 91. Ayrıca bkz. bu çalışma, “İtikadî Görüşleri” başlığı.

⁶⁰⁵ Bâbin başındaki ilk iki rivâyeti (hadis no: 1376 ve 1377) kastetmektedir. Mûsâ b. Talha, hadisi Muaz b. Cebel’den nakletmektedir ki ona yetişememiştir. Ebû Ubeyd’in kullanımıyla bu hadis mürseldir.

⁶⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 499. Ebû Ubeyd’in ifadeleri şu şekildedir:
إِلَّا أَنْ لَدَيْهِ أَجَارٌ مِنْ قَبْلِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَسُولاَ الْمَصْرُوعِ اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَلَهُ لَأَصْرِقَةَ إِلَهِي الصِّرَاةِ الْأَيْحَةَ لِلْيَيْسَ مَا هَا وَبِرَّهَا، مَعَقُولٍ مَنْ قَوْلُهُ مِنَ الصَّحَابَةِ وَالسَّلْبِيِّينَ ثُمَّ اجْتِازَ بِلَيْسَ عَلَيْهِ وَفِي أَنْ يَأْتَاهُ؛ وَلَيْكَ أَنْ إِلَهِي صِرَاةِ اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جِيئَ خَصَّ كَذِهِ بِالصَّحَابَةِ وَأَعْرَضَ عَمَّاسِ وَأَهَامَقْدِكَ أَنْ يَلِيَهُمْ أَنْ لَلْنَّاسِ أَمْوَالًا مَمْلُوكًا خَرَجَ الْأَرْضِ فَلَيْكَ أَنْ تَرِكَهُ لَيْكَ عِيْنَا عِيْنَا فِي هَذَا، كَفَعِيهِ عَنْ صَفِيَّةَ اللَّحْمِ وَالرَّحِيْقِ، وَلَمْ يَلِيْ خَاجِ لِي اللَّظَرِ وَالسَّيْبِيَةَ وَالتَّحْيِيلَ إِذَالَ حَتَّى جَدَسْنَ قَوْلًا مَعَهُ فَبِإِذَا وَجَدْتِ الْبِرَّ قَوْلًا لَنْ نَسْ نَسْبًا عَاهَا فَبِإِنْ أَنْ حَبِيْثٌ مُوسَى-بِنَ طَخَةَ مَعَهُ مَدَا - وَإِنْ لِحَيْكُنْ مُهْرًا لَنَا إِمَامًا مَعَهُ مِنْ نَسْبِهِ مَنْ الصَّحَابَةِ وَالسَّلْبِيِّينَ، إِذَالَ مِنْ جَدَّ عَنِ إِلَهِي صِرَاةِ اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي هَذَا - وَنَسْبًا بِلَيْسَ أَدَلِيْ دَوَّهَ

yoksa zayıf hadis ile amel etmek kimilerince kıyasa takdim edilmiştir.” demektedir.⁶⁰⁷ Ebû Ubeyd’in ifadelerinden öyle anlaşılıyor ki Tehânevî’nin kastettiği bu isimler arasında o da vardır. Ebû Ubeyd’den önce Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve ashabının,⁶⁰⁸ İmam Mâlik’in, Şâfiî’nin, daha sonra Kâsım ile muasır Ahmed b. Hanbel’in ve kısa bir zaman sonra da Ebû Dâvûd’un⁶⁰⁹ zayıf hadisi re’ye ve kıyasa takdim ettiklerine dair kayıtlar mevcuttur. Ancak bu âlimlere nispet edilen nakillerin hiçbirisi Ebû Ubeyd’deki kadar net değildir. Konu Ebû Ubeyd’de hem teorik hem pratik olarak vücut bulmuştur ve bunların ona nispetinde herhangi bir şüphe görünmemektedir.

Hanefilerin zayıf hadisi re’ye takdim ettiklerine dair ifadeler, geç dönem kaynaklarda yer almakta olup, böyle bir yargıya bizzat kendi ifadelerine istinat ederek değil içtihatlarından hareketle varılmıştır.⁶¹⁰ Mesele Ebû Dâvûd’da da net olmayıp yine geç dönem kaynaklarda kendisinin bu konuda Ahmed b. Hanbel gibi düşündüğü ifade edilir. Ayrıca onun, *Sünen*’ini tanıtma amacıyla Mekkelilere yazdığı risalesindeki bazı ifadeleri⁶¹¹ de bu doğrultuda anlaşılmıştır. Ahmed b. Hanbel’in ise zayıf hadis ile hasen (li-ğayrihi) hadisi kastettiği dolayısıyla onun “Mütabii olan zayıf bir hadisi kıyasa takdim” görüşünde olduğu ifade edilmiştir.⁶¹² Ebû Ubeyd’in nakledilen ifadeleri de bu doğrultudadır. O da mücerret zayıf bir hadisi re’ye takdim etmemekte, bazı ek karineler aramaktadır. Burada Ebû Ubeyd’in Ahmed b. Hanbel’in düşüncesine bir tesirinden bahsedilebileceği gibi o dönemde farklı âlimlerin bu görüşte olduğu da söylenebilir.

Sonuç olarak Ebû Ubeyd’in teorik olarak ehl-i hadîs ile aynı düşünceyi paylaşıp bile uygulamada bütün sistemini rivâyetlere dayandıran ve fikirlerini nakillere söyleten ehl-i hadîs’ten ayrıldığı söylenebilir. O ne Ahmed b. Hanbel gibi nakle bağlı tam bir

⁶⁰⁷ Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Kahire, Dâru's-Selâm, 2010, s. 99.

⁶⁰⁸ Ebû Hanîfe ve ashabının, zayıf hadisin re’ye evla olduğu görüşü üzerinde birleştiklerine dair bkz. Tehânevî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadîs*, s. 95-9.

⁶⁰⁹ Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd’un zayıf hadisi re’ye kuvvetli gördüklerine dair bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takribu'n-Nevâvî*, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 2013, s. 101; Tehânevî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadîs*, s. 96-7.

⁶¹⁰ Ayşe Esra Şahyar, *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadîs Rivâyeti, Metodolojik Anlam ve Yorum*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2011, s. 41-2.

⁶¹¹ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Risâletu'l-imâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehl-i Mekke fi vasfi Sünenihî*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (*Selâsu resâil fi ilmi mustalahi'l-hadîs* içinde), Beyrut, Mektebetu'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 2014, s. 33.

⁶¹² Detaylı bilgi için bkz. Ayşe Esra Şahyar, *Zayıf Hadîs Rivâyeti*, s. 35-40.

hadisçi ne de Ebû Hanîfe gibi re'y ehliendir. Bu çerçevede onun Ebû Hanîfe'ye kıyasla ehl-i hadîs, Ahmed b. Hanbel'e kıyasla ehl-i re'y olduğu ifade edilebilir.

3. Sünnet/Hadis Üzerinden Yönelttiği Eleştiriler

Hicrî 2. ve 3. asırlar hadislerin sıhhatinin tespiti ve anlaşılması noktasında farklı görüşlere sahip gruplar arasında hararetli tartışmaların meydana geldiği bir dönemdir. Bu çerçevede hadisçilerin genelde Irak/Kûfe ehline özeldir Ebû Hanîfe'ye ciddi tenkitler yönelttiği bilinmektedir. İmam Şâfiî İmam Mâlik'e, İbn Ebî Şeybe ise Ebû Hanîfe'ye hadis üzerinden önemli eleştiriler yöneltmekte ve konuyu müstakil kitaplarda incelemektedirler.⁶¹³ Buna rağmen Ebû Ubeyd, Ebû Hanîfe'ye veya genel olarak ehl-i re'y'e cephe almış, onlara tenkitler yöneltme amacı edinmiş görünmemektedir. Fakat içinde bulunduğu dönemin özellikleri düşünüldüğünde bu yönde ifadelerin eserlerine sirayet ettiği söylenebilir ve bazı açıklamalarında bu bağlamda değerlendirilebilecek söylemler tespit edilebilir. Ancak Ebû Ubeyd'in sadece Ebû Hanîfe ve Irak ehlini hedef almadığı bunun yerine sünnete muhalif kaldığını düşündüğü her görüş sahibine eleştiri yönelttiği görülür.

Söz gelimi nisap fazlası olup iki nisap miktarı arasında kalan mal için zekât hesaplanıp hesaplanmayacağına dair şunları söylemektedir:

Ehl-i re'yden bazıları, altın ve gümüşte zekât için evkas ihdas ederken bunu sığırlardan ıskat etmişlerdir (Yani sığırlar otuzu bir tane geçerse artan kısım da zekâta hesap edilir, adet arttıkça zekât da artar)... Sünnet ise sadece sığır zekâtında evkası öngörmüş, altın ve gümüşte böyle bir sınır koymamıştır. Böylece söz konusu ettiğimiz bu bir kısım âlimler bu iki hususta sünnete muhalefet etmişlerdir.⁶¹⁴

Ebû Ubeyd, sığırlarda ara sayıya zekât düşmeyeceğini ifade eden rivâyetleri⁶¹⁵ esas alarak, sığırdaki nisap fazlası miktardan yani iki nisap miktarı arasındaki kısımdan zekât alınmaması gerektiği görüşündedir. “Ehl-i re'yden bazıları” diyerek kastettiği isimler arasında muhtemelen Ebû Hanîfe de bulunmaktadır. Zira Ebû Hanîfe'den “sığırın kırktan fazlasına artma oranına göre zekât düşeceği” ve “kırktan fazlasına elliye veya

⁶¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef* inde, “er-Red alâ Ebî Hanîfe” ismiyle açtığı başlık altında 125 meselede Ebû Hanîfe'ye eleştiriler yöneltmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ataullah Şahyar, *Ehl-i hadîs Ehl-i re'y İhtilafları (İbn Ebû Şeybe ve Ebû Hanîfe Örneği)*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2011. İmam Şâfiî de *İhtilâfu Mâlik ve ş-Şâfi'î* isimli eserinde İmam Mâlik'i hadis, sahâbe kavli ve amel konularındaki tutumu sebebiyle eleştirmektedir.

⁶¹⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 419.

⁶¹⁵ Rivâyetler için bkz. *Emvâl*, s. 418 (hadis no: 1022, 1023, 1024.)

altmışa kadar zekât düşmeyeceği” yönünde iki farklı görüş nakledilmiştir.⁶¹⁶ Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed de dâhil cumhurun “böyle durumda zekât düşmeyeceği” şeklinde görüş belirttiği⁶¹⁷ bu konuda İbn Ebî Şeybe de Ebû Hanîfe’yi eleştirmektedir.⁶¹⁸ Görüldüğü üzere Ebû Ubeyd burada açıkça sünnete muhalefetten bahsetmekte, isim zikretmeden bu husus üzerinden bir eleştiri yöneltmektedir.

Ebû Ubeyd at ve kölenin zekâtını ele aldığı bâbta verdiği bilgilere göre bazı Kûfeli âlimler nesil için bulundurulmuş mera atlarının (sâime) zekâta tabi olduğunu savunmuş; mal sahibinin dilerse her bir at için bir dinar zekât vereceğini, dilerse kıymetini tespit edip zekâtını öyle ödeyeceğini söylemişlerdir. Yine bunlara göre şayet söz konusu atlar, ticaret içinse bu takdirde diğer ticaret malları gibi zekâta tabi olurlar. Ebû Ubeyd’in “Bazı Kûfeli âlimler” diyerek atıfta bulunduğu grup içinde büyük ihtimalle Ebû Hanîfe de bulunmaktadır.⁶¹⁹ Ebû Ubeyd açıklamalarına şöyle devam etmektedir:

Onların ticarî atlar hakkındaki görüşleri doğrudur. Ancak mera atlarını zekâta tabi görmeleri sünnete uygun değildir ve mantık açısından da hatalıdır. Çünkü Rasûlullah insanları atların zekâtından muaf tutmuştur. Mera atları ve başka atlar için istisna getirmemiştir. Rasûlullah’tan sonra gelen imam ve âlimler de aynı hükme göre amel etmişlerdir. Sünnet olan budur.⁶²⁰

Ticarî atlar konusunda Ebû Ubeyd’in de belirttiği gibi herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.⁶²¹ Bunların haricindeki atlarda ise cumhur zekât gerekmediği görüşündedir. Ebû Hanîfe ise bazı rivâyetlerden hareket ederek, erkek-dişi karışık olup üretimi yapılan atlara da zekât gerekeceği görüşündedir.⁶²² Kâsım b. Sellâm’ın ayrıca mantıkî yönden de doğru olmadığını belirttiği bu görüş, İbn Ebî Şeybe’nin Ebû Hanîfe’yi eleştirdiği hususlardan biridir.⁶²³

⁶¹⁶ Serahsî, *Mebisût*, II, 187.

⁶¹⁷ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Muğnî*, I-X, Kahire, Mektebetü'l-Kahire, 1968/1388, II, 443.

⁶¹⁸ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-VII, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Lübnan, Dâru't-Tâc, 1989/1409, VII, 299. Ayrıca bkz. Şahyar, *Ehl-i hadîs Ehl-i re'y İhtilafları*, s. 59-60.

⁶¹⁹ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, I-V, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdulhakk, y.y., Âlemu'l-Kütüb, 1994/1414, II, 26; İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, I-IX, thk. Sâlim Muhammed Atâ ve Muhammed Ali Mu'avviz, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000/1421, III, 237; Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, I-IX, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, h.1392, VII, 55.

⁶²⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 488.

⁶²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 327; Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y., IX, 36.

⁶²² Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, II, 26.

⁶²³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 311-2. Ayrıca bkz. Şahyar, *Ehl-i hadîs Ehl-i re'y İhtilafları*, s. 60.

Ebû Ubeyd, bir kısım âlimlerin de “Sizi at ve köle zekâtından muaf tuttuk” hadisine dayanarak hiçbir ata zekât gerekmediği görüşünde olduklarını belirtmektedir. Ona göre bu iki grup iki aşırı ucu temsil etmektedir. Doğru olan ticarî atlara zekât gerektiği, mera atlarına ise gerekmediğidir. Rasûlullah’ın sünnetinin tevilini daha iyi bilecek olan Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî gibi isimler yanında Hicaz, Irak ve Şam âlimleri de bu görüştedir.⁶²⁴

Ebû Ubeyd’in Irak ehlinin görüşlerine işaret ederken genellikle “bazı insanlar” ve “bazı Kûfeliler” gibi ifadeler kullandığı görülmektedir. Buhârî *Sahih*’inde yirmi beş yerde “kâle ba’zu’n-nâs” diyerek ismini açıklamadığı bazı kişilerin görüşlerinden bahsetmektedir. Buhârî’nin buradaki muhatapları arasında re’y ehlinen farklı kimseler bulunmakla birlikte hâkim kanaat bu ifadeyle Ebû Hanîfe’yi hedef aldığıdır.⁶²⁵ Buhârî’nin Ebû Hanîfe’ye eleştiri yönelttiği⁶²⁶ durumlarda ismini açıkça kaydetmek yerine onu, “bazı insanlar” şeklinde nitelemesi konusunda Ebû Ubeyd’in bu kullanımının bir tesiri olduğu, aralarında bir etkileşimin olma ihtimali düşünülebilir. Nitekim bazı ilmî araştırmalar Buhârî’nin bu kapalı ifadeyle yaptığı itirazlarda hocalarının etkisinde kaldığına işaret eder.⁶²⁷ Bu durumda Ebû Ubeyd’in de Ebû Hanîfe’nin ismini açıkça zikretmekten kaçındığını söylemek gerekecektir. Ancak Ebû Ubeyd’in bazen Ebû Hanîfe’nin ismini açıkça zikrettiği görülür. Dolayısıyla onun böyle bir yola başvurduğu söylenemez. Diğer taraftan Buhârî’nin bu şekilde bir ifadeyle eleştiri amacını gütmeyeceği, dönemin ilmî gelenek ve üslubu gereği bu tarz bir kullanıma başvurduğu yönünde

⁶²⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 489.

⁶²⁵ Mehmet Eren, “Buhârî’nin Sahih’inde Re’y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler”, Ankara, Dinî Araştırmalar, c. V, sy: 15, 2003, s. 140-1; Hamit Sevgili, “Buhârî’nin “Kâle Ba’du’n-Nâs” İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular”, Siirt, SÜİFD, c. III, sy: 1, 2016, s. 33. Bu konuda ayrıca bkz. M. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî’nin Ebû Hanîfe’ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilâflar*, Atatürk Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1976; Sharifullah Sharifi, *Buhârî’nin “Kâle Ba’du’n-Nâs” İfadesiyle Rey Ehline İtiraz Ettiği Meselelerin Analizi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2013; Abdülğani el-Guneymî el-Meydânî ed-Dımaşkî, *Keşfu’l-iltibâs ammâ evradehü’l-İmâm el-Buhârî alâ ba’zi’n-nâs*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Halep, Mektebetu’l-Matbû’âti’l-İslâmiyye, 1993.

⁶²⁶ Buhârî’nin bu ifade kalıbıyla belli şahısları değil fikirleri hedef aldığı şeklinde farklı bir değerlendirme yanında (Bkz. Sharifi, *Buhârî’nin “Kâle Ba’du’n-Nâs” İfadesiyle Rey Ehline İtiraz Ettiği Meselelerin Analizi*, s. 31) onun bu kullanımla eleştiri değil tam aksine saygıyı ifade ettiği de ileri sürülmüştür (Bkz. Sharifi, a.g.t., s. 31; Sevgili, “Buhârî’nin “Kâle Ba’du’n-Nâs” İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular”, s. 33).

⁶²⁷ M. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî’nin Ebû Hanîfe’ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilâflar*, s. 22; Sharifullah Sharifi, *Buhârî’nin “Kâle Ba’du’n-Nâs” İfadesiyle Rey Ehline İtiraz Ettiği Meselelerin Analizi*, s. 32. Merttürkmen Abdullah b. el-Mübârek, Şâfiî, İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel gibi isimlerin etkisinden bahsetmektedir.

değerlendirmeler de vardır.⁶²⁸ Nitekim İmam Şâfî'nin de *el-Ümm*'ünde benzer ifadeleri kullanması,⁶²⁹ söz konusu yaklaşımın dönemin ilmî anlayışı gereği olduğunu düşündürmektedir.

Kâsım b. Sellâm, kurbanlık deveye onun kanını akıtarak işaret konulmasına (iş'âru'l-hedy) dair hadisin tefsirinde "Ebû Hanife müslü olduğı gerekçesiyle kerih görüyor, ancak Nebî'nin sünneti uyulmaya daha layıktır." diyerek İmâm-ı Âzam'ı ismini de zikrederek tenkit eder.⁶³⁰

Ebû Ubeyd bir başka yerde de Ebû Hanife'yi delil aldığı hadisin sıhhati açısından eleştirir. Buna göre Ebû Hanife gayr-i müslim birini öldüren bir Müslümana gereken diyet konusunda senedi kopuk bir hadisi delil getirmektedir.⁶³¹ Burada sünnete ittibâ etmemekten ziyade delil olarak aldıkları bir rivâyet üzerinden eleştiri söz konusudur. Ebû Ubeyd'in müsned olmadığını belirttiğı hadis, bir tâbiînin doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiğı yani mürsel bir rivâyettir. Bilindiğı üzere Irak ve Hicaz fukahâsı mürsel ve munkatı hadislerle ihticâc etmektedir. Onların bu tutumuna ilk sert tepki İmam Şâfî tarafından yöneltilmiştir.⁶³²

Ebû Ubeyd eserlerinde pek çok yerde tercihini ehl-i Hicaz'dan yana kullanmaktadır. Bu tercihlerin kiminde İmam Mâlik'in görüşüne tabi olma sebebini "sünnete uygunluk" şeklinde açıklamaktadır.⁶³³ Ebû Ubeyd'in İmam Mâlik'in görüşünü kabul etme sebebini, "sünnete uygunluk" olarak açıklaması bir anlamda karşı görüş sahiplerine, hadise muhalif oldukları şeklinde yöneltilmiş bir eleştiri olarak da okunabilir.

Bununla birlikte Ebû Ubeyd'in bazen İmam Mâlik'in görüşü karşısındaki fetvayı sünnete uyduğı gerekçesiyle tercih ettiğı durumlar da görülmektedir. Örneğın develerden

⁶²⁸ Sharifî, *Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesiyle Rey Ehline İtiraz Ettiğı Meselelerin Analizi*, s. 31. Sharifî, Ebû Ubeyd ile muasır İmam Şâfî'ye ilaveten daha sonra Serahsî (ö. 483/1090) ve Merginânî (ö. 593/1197) tarafından da benzer ifadeler kullanıldığını belirtmektedir.

⁶²⁹ Örneğın bkz. *el-Ümm*, I, 298, 306; II, 109; IV, 103, 239; V, 184.

⁶³⁰ Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, I, 243.

⁶³¹ Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, I, 264.

⁶³² Ahmet Hassan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 215-6.

⁶³³ Sözelimi bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 408 (Hadise uymak daha uygundur... Benim bu konudaki görüşüm sünnet ve âsârın yorumuna muvafık olması sebebiyle Mâlik'in görüşü ile aynıdır); *Emvâl*, s. 405 (Her ne kadar bu görüş sahiplerinden her birinin kendine göre bir delili varsa da bana göre bunlardan Rasûlullah'ın zekât mektupları ve sünnetiyle en iyi şekilde uyuşan görüş Mâlik'in görüşüdür... Sünnet umumi bir hüküm getirmiştir hiç kimse tahsise başvuramaz... Bizler ancak sünnetin tahsis ettiğini tahsis, genel kıldığını genel kabul etmek durumundayız...).

zekât alınacak bahsinde esere tabi olduğunu belirttiği Süfyân es-Sevrî ile aynı görüşü savunmuştur.

İstenen yaştaki-vasıftaki develerin bulunmadığı ve zekât memurunun başka özelliklere sahip develeri zekât olarak almak zorunda kaldığı durumda İmam Mâlik, Evzâî ve Süfyân farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Ubeyd bu konuda, esere uyduğunu ve başka görüşlere ittibâ etmediğini bildirdiği Süfyân'ın görüşünü seçmiştir. Mâlik'in görüşü için makul olduğunu belirtmekte ancak insanlar için zor olacağı gerekçesini ileri sürmekte ve Hz. Peygamber'in zekât konusunda insanlara kolaylık gösterilmesine dair hadislerini nakletmektedir.⁶³⁴

Bir diğer örnekte hadise paralel olarak yine Mâlik b. Enes ile muhalif görüştedir. "Sığırların zekâtı" bahsinde toprağı sürmekte ve sulamakta kullanılan sığırlara zekât düşüp düşmeyeceği konusunda Mâlik b. Enes, "düşeceği" görüşünü ileri sürmüştür. Mâlik'ten önce benzer fikre sahip olan kimsenin bulunmadığını belirten Ebû Ubeyd "Şayet Rasûlullah'tan ashâb, tâbiûn ve günümüze kadar yetişen âlimlerden bol miktarda nakledilen rivâyetlerde, söz konusu kısmı istisna eden hükümler bulunmasaydı Mâlik'in bu görüşü haklı görülebilirdi. Ancak nakledilen rivâyetler yanında Irak ehli ve Süfyân'ın görüşü de bu tip sığırlara zekât düşmediği yönündedir." demektedir.⁶³⁵ Dolayısıyla Ebû Ubeyd bu konuda rivâyetleri esas alarak İmam Mâlik'e itiraz etmiş ve genelde sünnete uymamakla eleştirdiği Irak ehli ile aynı görüşü tercih etmiştir.

Görüldüğü üzere Kâsım b. Sellâm genellikle Irak ehli ile muhalif kalmaktadır. Bununla birlikte hadisten takviye bulduğu durumlarda Irak ehlinin görüşünü benimsemekten de kaçınmamaktadır.⁶³⁶ Pek çok yerde ehl-i Hicaz'ın görüşlerini seçmek, onlara tabi olmakla beraber bazen İmam Mâlik'in görüşünü, sünnete-hadise uymadığı muhalif kaldığı gerekçesiyle tercih etmemektedir. Bu noktada Şâfiî tarafından ameli merkeze alıp merfû, mevkûf hadisleri ihmal ettiği gerekçesiyle İmam Mâlik'e yöneltilen eleştiriler akla gelmektedir.⁶³⁷ Fakat Ebû Ubeyd'de bunların izi görülmemektedir. O rivâyetleri/sünneti ön plana çıkarmakla yetinmektedir.

⁶³⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 402-3-4.

⁶³⁵ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 415.

⁶³⁶ Sözelimi bkz. *Garîbu'l-hadis*, I, 294. Ebû Ubeyd, (garîb kelimesini şerh ettiği hadiste görüşlerine takviye olduğunu belirttiği) "Ehl-i Irak'ın görüşü bana daha iyi geliyor." demektedir.

⁶³⁷ İmam Şâfiî'nin eleştirileri için bkz. Şâfiî, *İhtilâfu Mâlik ve 'ş-Şâfi'î -sünnet, hadis ve amel üzerine tartışmalar-*, (çev. İshak Emin Aktepe), İstanbul, İz Yayıncılık, 2010.

Netice olarak Ebû Ubeyd'in yönelttiği bu eleştiriler “re’y ve zanna istinat”, “zayıf/munkatı hadislerle istidlal”, “hadise/sünnete muhalif görüş ortaya koyma” ve “hükmü farklı hususları birbirine kıyas” sebebiyle yöneltilmiş tenkitler olarak özetlenebilir.⁶³⁸

C. HADİS MUHALİFLERİNE KARŞI TAVRI

İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Ubeyd hakkında “Hadisi savundu, korudu; hadise yardım etti, hadis muhaliflerine engel oldu ve onlardan yüz çevirdi.” ifadelerini kullanmaktadır.⁶³⁹ Garîbu’l-hadîse dair eserlerin telif sebeplerinden biri de hadis muhaliflerinin hadislerdeki garîb kelimeler üzerinden hadise ve hadisçilere eleştiriler yöneltmesidir.⁶⁴⁰ Dolayısıyla İbn Hibbân’ın bu ifadeleri Ebû Ubeyd’in *Garîbu’l-hadîs*’i üzerinden söylemiş olabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte Ebû Ubeyd’in doğrudan hadisi inkâr edenlere yönelik çabalarına da şahit olunmaktadır.

Hadise muhalefet ya da hadisin reddi ve Kur’ân’ın yeterliliği iddiası İslâm’ın erken dönemlerine kadar geri götürülebilecek bir vakıdır.⁶⁴¹ Ebû Ubeyd’in aktardığı bazı kayıtlardan onun yaşadığı dönemde böyle bir akımın varlığı hatta pek çok kişinin bunu savunduğu anlaşılmaktadır.

Bazı âyet ve rivâyetler, hadisi reddetme eğiliminde olanlar tarafından hadislerin terk edilerek sadece Kur’ân ile yetinilmesi gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁴² İşte Ebû Ubeyd’in *Garîbu’l-hadîs*’inde yer verdiği rivâyetlerden birisi de bu bağlamda

⁶³⁸ İman-itikad konusunda Ebû Hanîfe’nin ismi geçmemektedir ancak gıyaben cevap verdiği söylenebilir. “Allah gerçek imanı amele bağladı. Sadece dille yapılan ikrarın kişiyi gerçek mümin yaptığını iddia edenler Allah’ın Kitâbından ve sünnetten ayrılan kimselerdir.” şeklindeki ifadesi için bkz. Ebû Ubeyd, *İmân*, s. 32.

⁶³⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 17 (وذب عن الجديث في صوره وقدم مع مخالفيه وحاده).

⁶⁴⁰ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 278-9.

⁶⁴¹ Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 131; Mustafa Ertürk, “Nebevî Sünnet’in Tarihî Gerçeklikteki Konumu Açısından “Kur’ân İslâm’ı” Söyleminin İlmî Değeri”, İstanbul, HTD, c. I, sy: 1, 2003, s. 9. Hadisin İslâm teşriindeki asliyetini inkâr çabalarının hicrî 2. asırda ortaya çıktığına dair bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 190. Hadis inkârının ortaya çıkışı ve sebepleri hakkında bkz. Kamil Çakın, *İlk Hicrî Asırlarda Hadis İnkârcıları*, Ankara, Seba Yayınları, 1998. Bununla birlikte erken dönemdeki inkâr çabaları ferdi plandadır. Bu çabaların sistemli bir hale gelmesi, temellendirilmeye çalışılması son dönemde özellikle Hint alt kıtasında ortaya çıkmaktadır. Bilgi için bkz. Abdülhamit Birişik, “Kur’âniyyûn”, *DİA*, XXVI, 428-9. Hint alt kıtasındaki bu anlayışa yönelik bir çalışma için bkz. Musa Cârullah, *Kur’an-Sünnet İlişkinine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu’s-Sünne*, (çev. Mehmet Görmez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009.

⁶⁴² Hadisleri inkâr edenlerin dayanak edindikleri âyet ve hadislerden bir kısmının değerlendirmesi için bkz. Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 131-147.

değerlendirilmiştir. Kâsım b. Sellâm, Abdullah b. Mes‘ûd’dan (ö. 32/652-53) mervî bir hadiste⁶⁴³ geçen “cerridû el-Kur’ân” (جَرَدُوا الْقُرْآنَ) ifadesi hakkında şunları söylemektedir:

Âlimlerin çoğu bunu sadece Kur’ân’ı öğrenip hadisleri terk etmek şeklinde anlamışlardır. Bana göre bu böyle değildir. Abdullah b. Mes‘ûd, Nebî’den bu kadar çok hadis rivâyetinde bulunurken nasıl böyle bir şey diyebilir?⁶⁴⁴

İbn Sellâm, mezkûr rivâyetin ya İbrâhim en-Nehaî’nin (ö. 96/714) dediği gibi “mushafların noktalanmaması”⁶⁴⁵ ya da Abdullah b. Mes‘ûd’dan nakledilen bir başka rivâyette işaret edildiği üzere “Kur’ân haricinde diğer kitaplardaki bilgilerin peşine düşülmemesi” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir. Çünkü bu tür bilgiler ancak kendilerine itimat edilemeyecek Yahudi ve Hıristiyanlardan elde edilebilir.⁶⁴⁶ Abdullah b. Mes‘ûd’dan gelen söz konusu rivâyet şöyledir:

Esved anlatıyor: Ben ve Alkame bir sahife bulduk. Bunu İbn Mes‘ûd’a götürdük ve “Bu, içinde güzel sözler (hadîsun hasenun) olan bir sahifedir.” dedik. Bunun üzerine İbn Mes‘ûd eliyle onu imha etmeye başladı ve “Biz sana kıssaların en güzelini anlatacağız.” [Yûsuf; 3] âyetini okudu. Sonra da “Kalplerinizi Kur’ân ile meşgul edin, onun dışında başka bir şeyle oyalanmayın.” dedi.

Ebû Ubeyd, bu sahîfenin Ehl-i kitaptan alınmış olabileceğini, İbn Mes‘ûd’un bundan dolayı onu kerih gördüğünü ifade eder.⁶⁴⁷ Ebû Ubeyd, Hz. Peygamber’den rivâyet edilen “Ehl-i kitaba bir şey sormayın...” rivâyetini ve Hz. Ömer’in (ö. 23/644) Ehl-i kitaptan aldığı bir sahifeye, Hz. Peygamber’in öfkelenmesine dair rivâyeti de zikreder ve bunların hepsinin aynı anlamda olduğunu belirtir. Yani mezkûr rivâyette hadislerin yazımına veya rivâyetine değil; Kur’ân dışında Ehl-i kitap kanalıyla elde edilecek bilgilere yönelik bir yasaklama olabilir. Çünkü bu rivâyetlerin “hadis rivâyetinin terki” şeklindeki yorumu, sünnetin iptali anlamına gelecektir.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Rivâyetin tamamı şu şekildedir: Küçüklerinizi eğitebilmek, yetiştirebilmek için; büyüklerinizin de ondan uzak kalmaması için Kur’ân’dan başka bir şeyle meşgul olmayın. Hiç şüphe yok ki şeytan, içinde Bakara sûresinin okunduğu evde durmaz, kaçır gider.

⁶⁴⁴ Ebû Ubeyd, *Garibu’l-hadîs*, II, 188.

⁶⁴⁵ Rivâyete göre İbrâhim en-Nehaî, Kur’ân ın noktalanmasını kerih görmektedir: “Kur’ân’ı tecrid edin ve ona, ondan olmayan başka bir şey karıştırmayın.” (Ebû Ubeyd, *Fezâil*, II, 230).

⁶⁴⁶ Ebû Ubeyd, *Garibu’l-hadîs*, II, 188-9.

⁶⁴⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 259; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilmî ve fadlihî*, s. 92. Hadislerin yazımının yasaklanmasına dair delil olarak kullanılan rivâyetler arasında zikredilmektedir. Rivâyetin pek çok versiyonunu bir arada görmek için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, thk. Saîd Abdülğaffâr Ali, Kahire, Dâru’l-İstikâme, 2008, s. 55-60.

⁶⁴⁸ Ebû Ubeyd, *Garibu’l-hadîs*, II, 189. (فَأَمَّا ذَٰلِكَ فَذَنْبٌ مِّنْ ذُنُوبِكُمْ أَتَيْتُمُ الصَّالِحِينَ بِالْأَمْوَالِ الَّتِي نَهَىٰ عَنْهَا فَأَتَيْتُمُوهَا ذُكْرًا يُكْفَرُ بِهَا وَإِن كُنْتُمْ لَكَّافِرِينَ)

Bu noktada Ebû Ubeyd Hz. Ömer'in bazı sahâbîleri ilim öğretmek üzere Irak'a yollarken ifade ettiği "Rivâyeti azaltın."⁶⁴⁹ tavsiyesine de atıfta bulunur. Ebû Ubeyd'e göre burada rivâyetin azına ruhsat verilmiştir yoksa Hz. Ömer Rasûlullah'ın hadisini terk etmeyi emretmemiştir. Hz. Ömer'in buradaki kastı da Ehl-i kitaptan alınacak bilgidir.⁶⁵⁰

Ebû Ubeyd'in ısrarla Ehl-i kitaptan alınan bilgi (İsrâiliyyât) üzerinde durması ilginçtir. Tahâvî (ö. 321/933) ise Hz. Ömer'in kastının "insanları Kur'ân'dan alıkoymamak" olduğunu söylemektedir. Tahâvî mezkûr rivâyetin yanı sıra Hz. Ömer'in, çok hadis rivâyet ettiği için Ebû Mes'ûd, Ebü'd-Derdâ ve Ebû Zer'i hapsettiğine dair rivâyetleri, Kur'ân'dan alıkoymamaya ilaveten onun hadis rivâyetindeki ihtiyatı ve tessebütü bağlamında yorumlamaktadır.⁶⁵¹ Hadislerin tahrife uğraması ve hadis vaz'ının önüne geçmek gibi farklı sebepler zikredilmekle birlikte⁶⁵² hâkim kanaat Hz. Ömer'in Kitâb'ın konumu üzerinden böyle bir tavır aldığıdır. Ebû Ubeyd'in naklettiği bir diğer rivâyet de yine aynı bağlamdadır. İbn Uleyye'den ihtisaren naklettiği rivâyette Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735), Yunus b. Ubeyd'e (ö. 139/756) şöyle yazmaktadır: "Sana Allah'ın Kitabı yeter. İnsanlar onu azalttılar, unuttular, hafife aldılar, hadisleri ve ricâlin sözlerini ona tercih ettiler..."⁶⁵³ Meymûn b. Mihrân ve Yunus b. Ubeyd'in vefat tarihleri dikkate alındığında hicrî 1. yüzyılın sonları ya da 2. yüzyıl başlarında da Hz. Ömer'in tavrına sahip âlimlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadelerde hadis rivâyetine karşı bir tepki söz konusu olmayıp öğrenim açısından önceliğin Kur'ân'a verilmesi vurgulanmakta, onun geri plana itilip yerine rivâyetlerin konmasına tepki gösterilmektedir. Rivâyetin dikkat çeken bir başka yönü bu dönemde hadis ilmüne olan ilginin yoğunluğudur.

⁶⁴⁹ Rivâyete göre Hz. Ömer, Irak'a gönderdiği heyete, Kur'ân ile meşgul olduğunu ifade ettiği Iraklıları, Kur'ân'dan başka bir şeyle meşgul etmemelerini ve hadis rivâyetini azaltmalarını tavsiye etmektedir. Rivâyet için bkz. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, I, 183 (hadis no: 347). Daha erken kaynakta benzer bir rivâyet için bkz. Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyârî, *el-Musannef*, I-XI, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, y.y., el-Meclisü'l-İlmî, 1970/1390, XI, 324 (hadis no: 20662). Ebû Ubeyd'in kaydettiği, benzer muhtevadaki muhtasar bir rivâyet için bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâil*, I, 260 (hadis no: 45).

⁶⁵⁰ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 189.

⁶⁵¹ Bkz. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1994, s. 320. Hz. Ömer'in Kur'ân ile hadislerin karıştırılması ve hadis ile meşguliyyetin Kur'ân'a olan ilgiyi azaltacağı endişeleri ile hadis kitâbetini/çok hadis rivâyetini yasaklamasına dair bkz. Ali Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", Isparta, SDÜİFD, sy.2, 1995, s. 257-266; Ali Galip Gezgîn, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu -Hz. Ömer Örneği-*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2009, s. 143-154.

⁶⁵² İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, s. 114-5.

⁶⁵³ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 446. Rivâyetin uzun versiyonu için bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIX, 222.

Ebû Ubeyd hem Abdullah b. Mes'ûd'un "Kur'ân'dan başka bir şey ile meşgul olmayın." hem de Hz. Ömer'in "Rivâyeti azaltın." ifadeleriyle hadis rivâyetinin terkinin amaçlamadıklarına aksine her ikisinin de pek çok hadis rivâyet ettiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu iki büyük sahâbînin bu kadar rivâyette bulunmuşken hadis rivâyetinin terkinin emretmeleri mümkün değildir.⁶⁵⁴

Her ne kadar bu dönemde yani Kâsım'ın yaşadığı hicrî 2. ve 3. asırlarda Şia, Havâric ve Mu'tezile gibi bazı fırkaların sünnete karşı menfî tavır takındıkları ifade edilse⁶⁵⁵ de Ebû Ubeyd herhangi bir şahıs veya grup ismine işaret etmemektedir.⁶⁵⁶ Aynı dönemde Şâfiî (ö. 204/820) de bu görüşteki kimselerle *el-Ümm* isimli eserinin "Cimâ'u'l-ilm" adlı bölümünde, "bütün haberleri reddedenler" ve "haber-i hâssa'yı reddedenler" başlıkları altında, hadislerin reddi ve kabulü konusunu tartışmakta; deliller ortaya koyarak ismini vermediği muhatabını veya muhataplarını ikna etmeye çalışmaktadır.⁶⁵⁷

Kâsım b. Sellâm'ın hadisi toptan inkâr edenlere karşı tavrı bu şekildedir. Diğer yandan sahih olduğunu düşündüğü hadislere "zayıf" veya "çelişkili" şeklinde kısmen inkâr veya muhalefet olarak ele alınabilecek eleştirilere karşı sarf ettiği bazı ifadeleri de hadisi savunma ve koruma çabası olarak değerlendirilebilir.

Küçük veya büyük günah işleyenlerin küfre düştüğü, imandan çıktığı, şirke kapıldığı şeklindeki rivâyetleri çeşitli şekillerde yorumlayanlar yanında bunların "zayıf"

⁶⁵⁴ 540 civarı rivâyeti bulunan Hz. Ömer ve yaklaşık 850 hadis nakletmiş olan Abdullah b. Mes'ûd her ne kadar muksiründen olmasalar da çok fazla hadis rivâyetinde bulunan sahâbîlerdendir. Hz. Peygamber'in hastalığı esnasında vasiyet yazdırmak için bir kâğıt istemesi üzerine Hz. Ömer'in, "Bize Kur'ân yeter." demesi de hadisi inkâr edenler tarafından delil olarak kullanılmış bir başka rivâyettir. Abdullah b. Mes'ûd'dan da hadislerin yazımına karşı olduğuna dair bazı rivâyetler nakledilmektedir. Söz gelimi bkz. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fadhîhi*, s. 90; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 30-2. Bu tür rivâyetler muvacehesinde meselenin değerlendirilmesi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 17-199.

⁶⁵⁵ Örneğin bkz. Çakın, *İlk Hicrî Asırlarda Hadîs İnkârcıları*, s. 94-126.

⁶⁵⁶ Ne Ebû Ubeyd ne de Şâfiî karşı taraf için herhangi bir şahıs veya grup ismi vermemektedir. Kamil Çakın hadisin Kur'ân'a denk tutulma korkusu ile böyle bir inkâra girişenler için Mürcie'ye işaret etmektedir. Bkz. *İlk Hicrî Asırlarda Hadîs İnkârcıları*, s. 30. Bunların Mu'tezile olduğuna dair bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 193 (Muhammed Hudârî, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî* den naklen). Mu'tezile'nin hadislere karşı menfî tavır takındığı iddiasının tahlili ve hadislerin tamamını reddeden grubun tespiti için bkz. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Ankara, OTTO Yayınları, 2012, s. 303-317. Hansu bu grubun Hâriciler olduğu kanaatinde dir.

⁶⁵⁷ Şâfiî, *Cimâ'u'l-ilm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, t.y.; a.mlf., *el-Ümm*, VII, 287-308. Hicrî 2. ve 3. asırların bir diğer tartışma konusu ise âhâd haberleridir. Haber-i vâhid etrafındaki tartışmalar için bkz. Mansur Koçinkağ, *İlk Dönemde Sünnet ve Haber-i Vâhidle İlgili Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2011. Fakat Ebû Ubeyd, eserlerinde ne bu tür bir taksime yer vermekte ne de ilgili tartışmalara atıfta bulunmaktadır.

olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bunları “itibar edilmeyecek kimseler” şeklinde tavsif eden Ebû Ubeyd, onların bu hadisleri izaha gücü yetmeyen, anlayacak kapasiteye sahip olmayan bid‘at ve heva ehli kimseler olduklarını; dolayısıyla “Bu hadislerin tamamı çelişkilidir.” demekten daha kolay bir şey bulamadıklarını söyler.⁶⁵⁸

Mürcie’nin imanın şubelerine dair farklı sayılar veren hadislere yönelik eleştirilerine cevaben söyledikleri de bu bağlamda ele alınabilir. Nitekim hicrî 2. asırdan itibaren Mürchie, Hz. Peygamber’in imanın şubelerinin sayısını neden farklı farklı bildirdiğini ve bütün şubeleri tek bir hadiste neden baştan sona saymadığını sorgulamaktadır. Bu tartışmalar, imanın şubelerinin tek tek belirlenmesine yönelik çabalara ve bunların tek bir hadiste bütünüyle sayılmamasının sebepleri üzerinde kafa yorulmasına sebep olmuştur.⁶⁵⁹ Kâsım b. Sellâm Mürchie’nin zikredilen eleştirilerine şu şekilde cevap vermektedir:

Bu hadislerin anlamlarını bilmeyen cahiller, hadislerde iman esasları konusunda birbirinden farklı sayılar verilmesi dolayısıyla, onların birbiriyle çeliştiğini zannettiler. Allah’a hamd ve şükürler olsun, bu hadislerde böyle bir çelişki yoktur. Onlardaki farklılıklar, daha önce söylediğim gibi imanı oluşturan dinî hükümlerin (ferâiz) parça parça indirilmesinden dolayıdır. Farzlar teker teker indikçe Rasûlullah (s.a.s) onu imana eklemiştir. Daha sonra Allah yeni bir farz indirdikçe Rasûlullah da onu yeni sayıya ilave etmiş ve neticede imanın şubeleri 70 maddeyi aşmıştır. Nitekim Rasûlullah’tan gelen sahih bir haberde de bu durum aynen zikredilmektedir: “İman 70 küsur parçadır. En faziletlisi Allah’tan başka ilah olmadığına şahadet etmek, en aşağısı ise, insanlara eziyet veren herhangi bir şeyi yoldan kaldırıp atmaktır.” (...) Bu hadiste bildirilen iman adedindeki artış, öncekilerle çelişmemektedir. Çünkü öncekiler asıl ve temeller, bu hadistekiler ise asılların dışında imanın şubelerine eklenmiş ayrıntılardır (furû’). Allah en iyisini bilir ama bize göre bu hadis Rasûlullah’ın en son iman tanımıdır. Çünkü adetler bu sayıyla sona ermiş ve imanın hasletleri tamamlanmıştır. Bu, Aziz ve Yüce Allah’ın şu sözüyle doğrulanmıştır: “...Bugün dininizi ikmal ettim ve size nimetimi tamamladım...[Mâide; 3]” (...) Birisi sana, bu 73 cüz’ün neler olduğunu sorarsa, ona şöyle cevap verirsin: Bunların neler olduğu bize topluca bildirilmedi ki, biz onları size sayalım. Ancak tek bir hadiste zikredilmese de ilim, bunları Allah için yapılan taatler ve takvadan ibaret görmektedir. Eğer hadisleri araştırırsaydın, onların bunlarda dağınık halde bulunduğunu görürdün. Nebî’nin, insanlara zarar verecek bir şeyi yoldan kaldırıp atmayı, imanın parçası saydığı sözünü işitmiyor musun? Aynı şekilde onun “Utanma imandan bir şubedir” şeklindeki başka bir sözünü, “Kıskanç olmak imandandır”, “Mütevazı ve gösterişsiz giyinmek imandandır” ve “Verilen sözü yerine getirmek imandandır” şeklindeki diğer sözlerini duymadın mı? Bunların tamamı imanın detaylarıdır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 77-8.

⁶⁵⁹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 97-8.

⁶⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 24-9.

Kâsım b. Sellâm, söz konusu hadisleri birbiriyle çeliştiği gerekçesiyle eleştirenleri cahiller olarak nitelemekte, burada da herhangi bir şahıs veya grup ismi vermemektedir.

II. HADİS TEKNİĞİ AÇISINDAN EBÛ UBEYD

A. CERH-TA‘DİL AÇISINDAN EBÛ UBEYD

İlk bölümde Ebû Ubeyd’in karakterini, ahlâkını, ilmî konumunu ortaya koyan, âlimler tarafından dile getirilmiş övgü ifadelerine yer verilmişti. Burada ise münekkit muhaddisler tarafından Ebû Ubeyd’in hadisçiliği hakkındaki değerlendirmeler, ta‘dîl ve cerh olmak üzere iki ayrı başlık altında ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Hakkında Kullanılan Ta‘dîl İfadeleri

Abdülhâlik b. Mansûr’un (ö. 246/866) kendisine Ebû Ubeyd’i sorması üzerine onun *sika* olduğunu⁶⁶¹ ifade eden Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Hamdân b. Sehl’in (ö. hicri 251-260 arası) Ebû Ubeyd’den kitâbet ve semâ‘ın caiz olup olmadığını sorması üzerine “Ebû Ubeyd benim gibilere mi sorulur! Aksine diğer insanlar ona sorulur” cevabını vermiştir.⁶⁶² Hatîb el-Bağdâdî, bu rivâyeti *el-Kifâye*’sinde, “adâleti, güvenilirliği ve emâneti ile meşhur olup bir mu‘addilin tezkiyesine ihtiyacı olmayanlar” başlıklı bâbda zikretmektedir.⁶⁶³

Ebû Dâvûd (ö. 275/889), kendisine Ebû Ubeyd sorulduğunda onun *sika* ve *me‘mûn* olduğunu söylemiştir.⁶⁶⁴

İbn Hibbân (ö. 354/965) güvenilir râvîleri bir araya toplamayı amaçladığı *es-Sikât*’ında Kâsım b. Sellâm’a da yer vermiş ve onun için, “Dünya âlimlerindendi. Hadis, fıkıh, din, vera‘ sahibi; edebiyat ve tarih (eyyâmu’n-nâs) alanlarında bilgin; kitap cem ve tasnif eden; hadisi savunup ona yardım eden, sünnete muhalefetten sakınan ve hadis muhaliflerine de engel olan biri idi.” ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁶⁵

⁶⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 405; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 358; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 316; Zehebî, *Siyer*, X, 504.
⁶⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 405; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 358 (مشل يبيس ال غرابي بيدي؟! ابو عبيد يبيس ال غزلان اس)
⁶⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 242-3.
⁶⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 406; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 358; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 316.
⁶⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 17; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 318.

Dârekutnî (ö. 385/995) Kâsım b. Sellâm hakkında *sika*, *imâm*, *cebel* ve *celîl* gibi ta'dîl ifadelerini kullanırken⁶⁶⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) “onun herkese göre makbûl bir imam” olduğunu söylemektedir.⁶⁶⁷

Görüldüğü üzere Ebû Ubeyd hakkında münekkitler tarafından ta'dîlin çeşitli derecelerinde ifadeler kullanılmıştır. Bütün bunların yanında gerek doğrudan Ebû Ubeyd'in ehliyetine gerekse kaleme aldığı eserlere yönelik tenkit içeren ifadeler de mevcuttur.

2. Eleştiriler

a. Şahsına yönelik eleştiriler

Râvî değerlendirmelerinde müteşeddid tutumu ile tanınan Ebû Hâtım er-Râzî'nin (ö. 277/890) Ebû Ubeyd için sarf ettiği “Mescidinde, âlimlerden bir topluluk onun etrafını sarardı fakat aralarında hadis ehli birini göremezdim. Ondan hadis yazmadım. O sadûktur.”⁶⁶⁸ ifadesi bunlardan biridir.

“Sadûk”, hadis ilminde genellikle râvînin güvenilir, bazen de zayıf olduğunu ifade etmek için kullanılan; Zehebî (ö. 748/1348) ve Irâkî'ye (ö. 806/1404) göre üçüncü, Sehâvî'ye (ö. 902/1497) göre beşinci dereceden ta'dîli ifade eden bir terimdir.⁶⁶⁹

Ebû Hâtım, sadûk terimini ta'dîl ifade eden başka lafızlarla birlikte güvenilir râvîler; cerh ifade eden terimlerle birlikte zayıf râvîler hakkında kullanmaktadır. Bu terimi tek başına kullanımı ise adâlet bakımından kusuru olmayan fakat zabt bakımından problemlî râvîlere delalet etmektedir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Suâlât*, s. 268; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 358; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 316; Zehebî, *Siyer*, X, 504.

⁶⁶⁷ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, II, 154; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 316.

⁶⁶⁸ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 111; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 318. İbn Ebî Hâtım'ın (ö. 327/938) Ebû Ubeyd hakkında babası Ebû Hâtım'e sorması üzerine onun cevabı كُنْتُ ارأفئ مسجدموقد احرقبقوم عمونولم ارعده املالجدى يقبل لكاتب عنه وموصدوق şeklinde olmuştur. İbn Ebî Hâtım, Ebû Ubeyd'in kitaplarına, “sadûk” olarak nitelediği Ali b. Abdilazîz el-Begavî (ö. 286/899) vasıtasıyla ulaşmıştır (Bkz. *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 196).

⁶⁶⁹ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDV Yayınları, 1992, s. 333; Ahmet Yücel, *Hadis İlmînde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1998, s. 151; a.mlf., “Sadûk”, *DİA*, XXXV, 431.

⁶⁷⁰ Yücel, *Hadis İlmînde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 153, 158. Bu terimin sika râvîlere göre zabtı biraz daha zayıf râvîler hakkında kullanıldığına dair bkz. Ahmed Muhammed Nurseyf, “Delâletü'n-nazar ve'l-i'tibâr inde'l-muhaddisîn fi merâtibi'l-cerh ve't-ta'dîl”, Mekke, Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsi'l-İslâmî, sy. 2, h.1399, s. 59.

“Sadûk” lafzının bazen bid‘at sahibi râvîler hakkında da kullanılması⁶⁷¹ ve Ebû Hâtim’in Ebû Ubeyd için “Yanında ehl-i hadîs görmedim.” demesi, onun bid‘at sahibi fırka mensuplarıyla birlikte oturup kalktığını akla getirirse de Kâsım b. Sellâm ile ilgili tespit edilen bilgiler böyle bir ihtimali devre dışı bırakmaktadır. Kaldı ki Ebû Hâtim er-Râzî’nin İbn Sellâm hakkında “Bizim mezhebimiz ve tercihimiz, Hz. Peygamber’e, ashâbına ve tâbiûna ittibâ etmek ve Şâfiî, Ahmed [b. Hanbel], İshâk [b. Râhûye] ve Ebû Ubeyd gibi Ehl-i eserin mezhebine sarılmaktır.” dediği nakledilmektedir.⁶⁷² Dolayısıyla Ebû Hâtim’in Ebû Ubeyd hakkında yukarıda geçen sözlerini onun itikad ve dolayısıyla adalet yönünden ziyade hadis ilmindeki yetkinliği ile ilişkilendirmek daha doğru olacaktır. Ebû Ubeyd’in sadece hadislerle iştigal etmeyip farklı alanlarla meşgul olması, Ebû Hâtim’in bu sözleri söylemesine sebep olduğu düşünülebilir. Sonuç olarak Ebû Hâtim’in, Ebû Ubeyd’i âdil kabul etmekle birlikte onun hadislerle olan ilişkisini yeterli bulmadığı, buna bağlı olarak onu, meslekten bir hadisçi ve kendisinden hadis alınabilecek bir hadis râvîsi olarak görmediği ve bu sebeple mezkûr ifadeleri dile getirdiği söylenebilir.

Nitekim talebesi İbrâhim el-Harbî’den (ö. 285/899) de Ebû Ubeyd’in doğrudan hadisçiliğine yönelik bir tenkit bulunmaktadır. *Garîbu’l-hadîs* isimli eseriyle tanınan dil âlimi Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk b. İbrâhim el-Harbî,⁶⁷³ onun için “Ebû Ubeyd ruh üflenmiş bir dağ gibidir. Hadis hariç her şeyi güzel yapar.” demekte, hadisin Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn’in işi olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷⁴ Bununla birlikte İbrâhim el-Harbî’nin buradaki ifadelerini, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi hadis alanında büyük mevki sahibi iki isme kıyas ederek dile getirdiği, dolayısıyla bu sözlerin Ebû Ubeyd’in hadisçiliği için bir problem teşkil etmeyeceği belirtilmiştir.⁶⁷⁵ Fakat bu açıklama yeterli görünmemektedir. Zira Harbî’den nakledilen tek tenkit de bu değildir. O, birazdan görüleceği üzere Ebû Ubeyd’in kitaplarını da eleştirmektedir.

⁶⁷¹ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 160.

⁶⁷² Ebû Hâtim er-Râzî’nin İbn Sellâm hakkında “Bizim mezhebimiz ve tercihimiz, Hz. Peygamber’e, ashâbına ve tâbiûna ittibâ etmek ve Şâfiî, Ahmed [b. Hanbel], İshâk [b. Râhûye] ve Ebû Ubeyd gibi Ehl-i eserin mezhebine sarılmaktır.” dediği nakledilmektedir (Bkz. Zehebî, *Siyer*, XIII, 260). Hadis alanında muteber isimlerle birlikte onu da ehl-i eser olarak vasıflandırdığı görülmektedir. Benzer ifadeler için bkz. İbn Kayyım, *İ’lâmu’l-muvakkı’in*, II, 175.

⁶⁷³ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 522-538; Zehebî, *Siyer*, XIII, 356-372; M. Yaşar Kandemir, “Harbî”, *DİA*, XVI, 114-5.

⁶⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VIII, 316.

⁶⁷⁵ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 107.

Zehebî (ö. 748/1348), İbn Sellâm'ın farklı alanlardaki üstünlüğüne dikkat çekerken onu “Hadis ve illetlerin hafızı” şeklinde değerlendirmekle birlikte “orta derecede bilgi sahibi” olarak nitelemektedir.⁶⁷⁶ Zehebî'nin söz konusu ifadesi şöyledir:

كان حافظاً للحدیث وعلمه وعرفته متوسطاً، إيفلاً لفقاه والاختلا، رأساً في ليل غة، إماماً في القراءات...

Ebû Ubeyd hadis ve illetlerinin hafızı, orta düzeyde bilgi sahibi, fıkıh ve ihtilaflar konusunda bilgin, dilde önder, kırâatte imamdı...

er-Rihle fî talebi'l-hadîs muhakkiki Nûreddin İtr, İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/853), “Benden daha âlim” dediği bir kimse için bu tabirin kullanılmasının caiz olmadığını söylemektedir.⁶⁷⁷ *Fezâilu'l-Kur'ân* muhakkiki Hayyâtî ise “mutevessita” (متوسطة) kelimesinin ya “mufrita” (مفرطة) kelimesinden tahrif olduğunu ya da bu sıfat ile Ebû Ubeyd'in isnad bilgisine işaret olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Ebû Ubeyd, bir hadis meclisinde isnadlarıyla birlikte hadisleri okumaya başladığında Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-9) “İsnadları bırak, biz o konuda senden daha bilgiliyiz.” dediği nakl olunmaktadır.⁶⁷⁸ Muhtemelen Zehebî de burada -devam eden ifadeleri de dikkate alındığında- bu sözleri ile onun meslekten bir hadisçi olmadığına işaret etmek istemektedir.⁶⁷⁹

b. Eserlerine yönelik eleştiriler

Abdullah b. Cafer b. Derasteveyh en-Nahvî (ö. 347/958), Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-Emvâl*'i için “Fıkıh alanında tasnif edilmiş kitapların en güzellerindendir.” derken⁶⁸⁰ Kâsım'ın talebesi Ebû İshâk el-Harbî, aynı eseri “kitaplarının en zayıfı” şeklinde tavsif eder.⁶⁸¹ İbn Hacer, Harbî'nin kastettiği zayıflığı “*Emvâl*”deki hadislerin az

⁶⁷⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 6.

⁶⁷⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, s. 179-180 (2 no'lu dipnot).

⁶⁷⁸ Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 44-5. Rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 397.

⁶⁷⁹ Zehebî tarafından burada Ebû Ubeyd için bahis mevzu edilen “illet hafızlığı” ifadesindeki “illet”, hadis ilminde meşhur olmuş “hadisin sıhhatine zarar veren gizli kusur” anlamından ziyade (Bkz. Aydın, *Hadis Isulahları*, s. 135) *tashîf* ve *tahrîf* anlamında kullanılmış olabilir. Zira *tashîf*, *tahrîf* ve lafız bozukluklarının hadislerin muallel olmasını gerektirecek sebeplerden olabileceği belirtilmiş (Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*, Ankara, İSAM Yayınları, 2016, s. 23), “musahhaf hadis” de ma'lûl hadisin bir türü olarak değerlendirilmiştir (Bkz. Hamza b. Abdillâh el-Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, (çev. Muhittin Düzenli ve Ayhan Ak), İstanbul, İnsan Yayınları, 2013, s. 238; Düzenli, a.g.e., s. 255). İlgili başlık altında detaylı olarak görüleceği üzere İbn Sellâm'ın öne çıkan özelliklerinden birisi hadis metinlerindeki *tashîf* ve *tahrîf*leri düzeltme gayretidir.

⁶⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 394 (من أحسن من فلي طبقه وأجوده).

⁶⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403; Zehebî, *Siyer*, X, 502.

olması” (عَرِيبٌ لِّقَوْلِهِ هَا) şeklinde açıklamıştır.⁶⁸² Ancak eleştirinin böyle yorumlanması pek isabetli görünmemektedir. Zira Ebû Ubeyd birçok yerde, üzerinde durduğu konuya dair daha pek çok hadisin olduğuna işaret etmekte, sözü uzatmamak amacıyla bu rivâyetleri zikretmediğini söylemektedir.⁶⁸³ Günümüze ulaşanlardan birkaçı hariç eserlerini hep rivâyetlerle tasnif eden Ebû Ubeyd’in farklı yerlerde söylediği, “Bu konuda çok fazla hadis vardır, sözü uzatmak istemedik.”, “Bu konuda başka rivâyetler de vardır.”, “Bu bâbta delil olarak kullanılabilir sayılamayacak kadar çok hadis vardır.”, “Bu konuda hadis çoktur, şimdi konumuzla ilgili değildir.”, “Bunlara benzer, bu kabilden başka rivâyetler de vardır.” gibi sözleri onun geniş hadis bilgisine işaret etmektedir.⁶⁸⁴

Ahmed b. Hanbel’in iyi bir talebesi olan Harbî tarafından *Emvâl*’e yöneltilmiş tenkidin Ebû Ubeyd’in, sadece nakille yetinmeyip uzun fikhî açıklamalara girmesi sebebiyle yöneltilmiş olabileceği de düşünülebilir. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere Ahmed b. Hanbel’in Ebû Ubeyd’in başta *Emvâl* ve *Garîbu’l-hadîs*’i olmak üzere, fıkha dair tasnif ettiği kitaplarına yöneltilmiş bu doğrultuda yorumlanabilecek tenkitleri bulunmaktadır.⁶⁸⁵ Bu noktada Ebû Ubeyd’in rivâyetleri nakletmekle yetinmeyip uzun açıklamalara girmesi tepki çekmiş olsa gerektir. Ancak İbrâhim el-Harbî’nin, Ebû Ubeyd’e yönelttiği, “hadisi güzel yapamadığı” şeklindeki ifadesi ve *Emvâl*’e farklı âlimler tarafından benzer noktada yöneltilmiş tenkitler dikkate alındığında, burada başka bir açıdan eleştirilmiş olma ihtimali akla gelmektedir.

⁶⁸² İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 316.

⁶⁸³ Cengiz Kallek, “Kitâbu’l-Emvâl”, *DİA*, XXVI, 98.

⁶⁸⁴ Örneğin bkz. *Kitâbu’l-Emvâl*, s. 268, 281; ayrıca bkz. *Kitâbu’l-Îmân*, s. 61, 66. Tam aksine “Bu konuda hadis azdır.” şeklindeki ifadesi için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, II, 281. Ebû Ubeyd’in, *Garîbu’l-hadîs*’inde tahriç ettiği (I, 16-7) zekât ile ilgili bir hadise *Kitâbu’l-Emvâl*’de yer vermemesi de bu hususu desteklemektedir. Ebû Ubeyd’in rivâyetinin az olduğuna dair bir kayıt için bkz. Ebû’t-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu’n-nahviyyîn*, s. 108. Gerek kaynağın mahiyeti gerek devamındaki, “uğraştığı pek çok ilmin onu lügatten alıkoyduğu” şeklindeki ifade, buradaki “rivâyet” ile hadis rivâyetinin değil dile dair naklin kastedildiğini düşündürmektedir.

⁶⁸⁵ Ebû Ubeyd’i hadislerdeki garîb kelimeleri açıklama işini abartması sebebiyle eleştiren Ahmed b. Hanbel ile ilgili şöyle bir rivâyet de nakledilmektedir: İbn Hâni’ (ö. 260/873-4) şöyle demiştir: Ebû Abdillah’a “Bir beldede yaşayan birisine ihtilaflı bir meselede soru sorulacak olsa ne yapar?” denildiğinde şöyle cevap verdi: Kitap ve sünnete uygun olanla cevap verir. Kitap ve sünnete uygun olmayanlar konusunda ise susar. Kendisine “Onun adına endişelenir, korkar mısın?” denilince “hayır” cevabını verdi. “İshâk b. Râhûye’nin görüşlerine, kitapta yazılı olanlara, Ebû Ubeyd ve Mâlik’in görüşlerine bakmayı uygun görür müsün?” diye sorulunca “Sonradan ortaya çıkan her kitap bid’attir. Ancak tartışma ortamında kişinin bildiği ve duyduğu fetvaları nakletmesinde bir beis yoktur.” cevabını verdi. “Peki, Ebû Ubeyd’in *Garîbu’l-hadîs* adlı kitabı [onun hakkında ne düşünüyorsun]?” denilince şu cevabı verdi. “O bedevî bir topluluktan/arap kavimlerinden naklettiği bir şeydir” (İbn Kayyim, *Î’lâmu’l-muvakkî’in*, IV, 158. Ayrıca bkz. İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 57; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, I, 41).

Lügat ve fıkıh yanında hadis ilminde de otorite olarak nitelenen Harbî'nin söz konusu tenkidinin, Ebû Ubeyd'in eserlerinde yer verdiği rivâyetlerin bir kısmının, hadis ilmince problemliliğinden kaynaklandığı söylenebilir.⁶⁸⁶ Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951), İbn Süreyc (ö. 306/918) ve Taberî (ö. 310/923) arasında geçen bir konuşmada Ebû Ubeyd'in fıkha dair kitaplarında ve özellikle *Kitâbu'l-Emvâl*'inde sahih olmayan rivâyetlere yer verdiği belirtilir.⁶⁸⁷ Ayrıca Harbî'den bu minvalde bir tenkit Ebû Ubeyd'in bir başka eseri için de vâridir. O, *Garîbu'l-hadîs*'te aslı olmayan elli üç hadis bulunduğunu dile getirir.⁶⁸⁸ Ebû Amr'a (ö. ?) göre ise asılsız olan bu hadislerin sayısı kırk beştir.⁶⁸⁹

Bu tenkitlerin sebebi olarak ise onun, hocası Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 209/824 [?]), -muhtemelen *Garîbu'l-hadîs*'inde- hadis diye naklettiği kırk beş (veya elli üç) adet asılsız rivâyeti eserine alması gösterilmiştir.⁶⁹⁰ Harbî, bu rivâyetlere “فتابالسرروي” isimli, hakkında herhangi bir bilgi tespit edemediğimiz, bir eserde işaret ettiğini belirtir ve örnek olarak bu hadislerden bazılarını zikreder.⁶⁹¹

Öncelikle *Garîbu'l-hadîs*, bir sözlük çalışması olup müellifin eserine aldığı rivâyetler için sıhhat şartı koşması beklenmemelidir. Amaç öncelikli olarak metinlerde

⁶⁸⁶ İlgili başlık altında ayrıntılı olarak görüleceği üzere onun eserlerinde isnaden problemlili, zayıf rivâyetler sıklıkla yer almaktadır.

⁶⁸⁷ Kâsım b. Asbağ anlatıyor: Taberî ve İbn Süreyc ile İbn Kuteybe'nin fıkha dair kitapları hususunda müzakerede buldum. “Önemli değildir (leyse bi-şey’), fıkıh istiyorsan Şâfiî ve Dâvûd gibi ve onların benzeri ashâb-ı fıkıhın kitaplarına yönel.” dediler. Ardından şunu eklediler: “Ebû Ubeyd'in fıkıhtaki kitaplarının da bir önemi yok. Kitaplarının en güzeli olmakla beraber onun *Kitâbu'l-Emvâl*'ini görmüyor musun!? Nasıl da aslı olmayan şeyler üzerine bina edilmiş, sahih olmayanla ihticâda bulunmuş!? (Zehebî, *Siyer*, XIII, 102, 106, 301). Burada öncelikle İbn Kuteybe'nin eserlerinin, herhangi bir sebep belirtilmeden önemsiz olduğunun ifade edilmesi ve Ebû Ubeyd'in İbn Kuteybe ile birlikte Şâfiî ve Dâvûd ez-Zâhirî karşısında konumlandırılması, asıl eleştirilme sebebinin sadece zayıf rivâyetler olmayabileceğini de düşündürmektedir.

⁶⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, VI, 532; Zehebî, *Siyer*, XIII, 369. Kemâlüddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) bu rakamı 125 olarak kaydetmektedir (Bkz. *Nüzhetu'l-elibbâ'*, s. 163).

⁶⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 403.

⁶⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XIV, 404; Kandemir, “*Garîbu'l-hadîs*”, *DİA*, XIII, 379. İbn Hacer, söz konusu bilgiyi *Kitâbu'l-Emvâl* ile ilgili tenkitlere dair açıklamalarından sonra vermekte, *Garîbu'l-hadîs*'e işaret etmemektedir (Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 316). Ancak Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*'inde Ebû Ubeyde'den çok nadir nakilde bulunmaktadır ki onlar da rivâyet değil garîb kelime izahlarıdır.

⁶⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, VI, 532-3. Şu rivâyetlere işaret etmektedir: Kollarında altın bilezik olan kadına, Nebî'nin onların zekâtını verip vermediğini sormasına dair rivâyet (Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 428); Elbiselerin uzatılmasının kerih görülmesine dair rivâyet (*Garîbu'l-hadîs*, II, 280); Hz. Peygamber'in sarhoşluk verdiğini öğrendiği bir içkiyi yasaklamasına dair rivâyet (*Garîbu'l-hadîs*, I, 430); Hz. Ömer'in içinde post bulunan bir ev ile ilgili süpürme isteğine dair rivâyet (*Garîbu'l-hadîs*, I, 46); Kadınların acıktığında hırslı, susadıklarında tembel olduklarına dair rivâyet (*Garîbu'l-hadîs*, I, 78).

geçen garîb kelimeleri açıklamaktır.⁶⁹² Ayrıca hadislerin sıhhat hükmünün içtihadî olduğu, bir hadis hakkındaki hükmün muhaddisten muhaddise değişiklik gösterebileceği de unutulmamalıdır.⁶⁹³ Nitekim İbrâhim el-Harbî ve Ebû Amr'ın verdiği rakamlar da eğer rivâyetlerde bir tahrif yoksa farklılık arz etmektedir.

İkinci olarak Harbî'nin eleştirdiği, *Garîbu'l-hadîs*'te isnadsız olarak kayıtlı bu rivâyetlerden “Kollarında altın bilezik olan kadına, Nebî'nin onların zekâtını verip vermediğini sormasına dair” olan rivâyet benzer bir metinle ve isnadlı olarak *Kitâbu'l-Emvâl*'de nakledilmektedir.⁶⁹⁴ İlginç olan Ebû Ubeyd'in de bu hadisin zayıf olduğu kanaatinde görünmesidir.⁶⁹⁵ Buna rağmen her iki eserine de bu hadisi almıştır. Ebû Ubeyd'in başta *Kitâbu'l-Emvâl*'i olmak üzere eserlerinde zayıf rivâyetlere yer vermesinin bir sebebi olarak da izlediği yöntem gösterilebilir. O, eserlerinde farklı mezheplerin görüşlerine değinirken onların esas aldıkları hadisleri de zikretmektedir. Bazen bu türden rivâyetlerin zaafına işaret ettiği de olmaktadır. Bu üslubu ile *Emvâl* ve *Tahûr* için *hilâf* türü eser⁶⁹⁶ özelliği göstermektedir, denebilir. Ayrıca bizzat kendisinin de ifade ettiği gibi muhalif, daha sahih bir hadis bulunmadıkça, sahâbe ve tâbiûndan destek de görmüşse, zayıf bir hadisle amel edilebilir; nazar ve kıyasa başvurulmaz.⁶⁹⁷

Bütün bunlar başta *Garîbu'l-hadîs*'i ve *Kitâbu'l-Emvâl*'i ile ilgili olarak İbn Sellâm'ın, eserlerinde sahih hadisleri toplamaktan ziyade başka bazı önceliklerinin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda onun *Garîb*'inde sıhhat şartı aramayıp kelime açıklaması yapmayı, *Emvâl*'de ise farklı grupların görüşlerini ve görüşlerinin dayanakları

⁶⁹² Söz gelimi İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer verdiği (Ticâret, 5) ancak zayıf olduğu belirtilmiş ve mevzû'ât literatüründe de kendine yer bulmuş olan “İnsanların en yalancıları boyacılar ve kuyumculardır.” rivâyetinde geçen garîb kelimelerin *-Garîbu'l-hadîs*'inde yer vermese de- Ebû Ubeyd tarafından açıklandığı görülmektedir: Yahyâ b. Mûsâ el-Belhî (ö. hicrî 239), Ebû Ubeyd'e gittim, bu hadisin tefsirini sordum. Dedi ki, *sabbâğ* (صباغ), hadise/söze onu süslemek için kendinden bir şey katandır; *sâiğ*e (سائغ) gelince o hadisi/sözü aslından olmayan bir şey ile süsleyendir. Hadisin değerlendirmesi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, I-II, thk. İrşâdulhakk el-Eserî, Faysalâbâd, İdâratu'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1981/1401, II, 115-6. Ebû Ubeyd'in açıklamasının, hadisin sahih olduğu düşünülerek yapıldığı, ancak söz konusu hadislerin sahih olmadığı ve Ebû Ubeyd'in tefsirinin zorlama bir yorum olduğu belirtilmiştir.

⁶⁹³ Bekdâş, *Ebû Ubeyd*, s. 117-8.

⁶⁹⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 466 (hadis no: 1261).

⁶⁹⁵ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 471. “Biz, bu hadisin tek bir isnad ile geldiğini biliyoruz. Kaldı ki bu isnad da, geçmişten günümüze âlimler tarafından tenkit edile gelmiştir.” (فإنَّ مَدَّالْحَيْثُ لَأَنْ تُحْمَ حُرُوى إِلا مِنْ (وَجِهَ وَاحِدِيبِيرَاقَ تَلْطَمَ لَأَنَّ اسْمَ عِي قَوقِيَّامَ وَحَيْثُ ا

⁶⁹⁶ Hilâf türü eserler ve özellikleri için bkz. Şükrü Özen, *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sisü'n-Nazar Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1988; a.mlf., “Hilâf”, *DİA*, XVII, 527-538.

⁶⁹⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 499.

olan hadisleri bir araya getirip bunlar hakkında değerlendirme yapmayı öncelendiği söylenebilir. Ancak bu durum Harbî ve diğer münekkitler tarafından göz ardı edilmiş görünmektedir.

Ebû Ubeyd'in eserlerinde zayıf hadis bulunma sebepleri çalışmalarının ilgili olduğu alanlar, eserlerinde takip ettiği metot, içinde bulunduğu hicrî 2. ve 3. asırların genel yaklaşımı, meslekten hadisçi olmaması, talebeleri tarafından eserleri üzerinde yapılan tasarruflar,⁶⁹⁸ re'y ve kıyas karşısında zayıf hadisleri tercih etmesi ile açıklanabilir.

B. HADİS TAHAMMÜL YOLLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Tahammül, belirlenmiş metotlardan biriyle hadisi hocadan alıp öğrenmeyi⁶⁹⁹; *edâ* ise hadisi usûlüne uygun olarak nakletmeyi ifade etmektedir.⁷⁰⁰ Genel olarak *tahammül ve eda yolları* diye isimlendirilen bu metotlar *semâ*, *kırâat*, *icâzet*, *münâvele*, *mükâtebe*, *vicâde*, *vasiyyet* ve *i'lâm* olarak tespit edilmiştir.⁷⁰¹

Görülebildiği kadarı ile Ebû Ubeyd'in eserlerinde, bu metotlardan *semâ* ve *kırâatin* yanında *semâ* içerisinde değerlendirilen *imlâ* ve çoğunluk tarafından kırâate eş görülen *arz* yöntemleri ismen zikredilmektedir.⁷⁰²

Hicrî 2. asırda hadis rivâyetinin daha sıhhatli ve sistemli bir şekilde akışını sağlamak amacıyla muhaddisler tarafından çeşitli tedbirler alınmış olup *semâ* ve *kırâat* metotlarının geliştirilmesi de bu tedbirlerdendir.⁷⁰³ Âlimlerin büyük çoğunluğunca *semâ* ve *kırâat*, en güvenilir metotlar kabul edilmekle birlikte hangisinin daha makbûl olduğu

⁶⁹⁸ *Tahûr*'u rivâyet eden talebesinin esere ilave ettiği, problemleri olarak değerlendirilmiş bir rivâyet için bkz. s. 136 (hadis no: 45).

⁶⁹⁹ Aydınlı, *Hadis İstihlaları*, s. 300.

⁷⁰⁰ Aydınlı, *Hadis İstihlaları*, s. 59.

⁷⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, Ankara, TDV Yayınları, 2013, s. 235-261.

⁷⁰² Ebû Ubeyd'e yöneltilen "Sana göre 'arz' muhaddise okumak değil midir?" sorusuna verdiği "Evet" cevabından onun da arz ile hocaya kırâati aynı gördüğü anlaşılmaktadır (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* II, 38). İbn Hacer gibi bazı âlimlere göre bu iki terim aynı anlamda değildir. Ancak cumhur eş anlamlı olduğu kanaatindedir (Bkz. Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 253; Bâbanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi; Mukaddime*, Ankara, DİB Yayınları, 1982, I, 406-7; Salahattin Polat, "Kırâat", *DİA*, XXV, 435). Yine hocası Haccâc'ın (ö. 205-6/821), kitaplarını İbn Cüreyc'e (ö. 150/767) arz ettiğini belirten Ebû Ubeyd, menâsik bölümünü hariç tutmakta, onu *imlâ* yoluyla işittiğini ifade etmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37). Ahmed b. Hanbel'den gelen bir nakilde ise, Haccâc'ın kitaplarının tamamını İbn Cüreyc'e okuduğu ancak Tefsîr kitabını *imlâ* etmek suretiyle aldığı ifade edilmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IX, 142).

⁷⁰³ Ahmet Yücel, *Hadis İstihlalarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk Üç Asır-*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2014, s. 39.

hususunda ihtilaf edilmiştir. Bu iki metodu aynı görenler veya kırâati üstün tutanlar olsa da muhaddislerin çoğunluğu semâ'ı en üstün yöntem saymaktadır.⁷⁰⁴

Ebû Ubeyd'in adı kırâati, semâ'a tercih edenler arasında geçmektedir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'sinde, “muhaddise okumayı (kırâat), ondan dinlemeye (semâ) tercih edenden rivâyetin zikri” (كِرَالِ رِوَايَةِ عَمَّنْ كَانِي تَحَارِقُ الْقِرَاءَةَ لِقِيَالِ مَحَدِّثٍ) (عَلَى لِسَانِ مَرْوَفِظِهِ isimli bâbın altında, Kâsım b. Sellâm'ın “Bana okumak, benim okumamdan daha sağlam, daha anlaşılırdır.” ifadesine yer vermektedir.⁷⁰⁵

Ebû Ubeyd, kırâatin semâ'dan daha üstün olduğuna dair seleften ve hocalarından da nakillerde bulunmaktadır. Onun konuya dair yaptığı bu nakillerden, semâ'ı kırâate tercih etmesinde -hocalarının görüşlerinin de etkisi olma ihtimaliyle birlikte- arz esnasında unutma, yanılma, hata gibi durumların daha az olacağı düşüncesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁶

Konuyla ilgili nakledilen rivâyetlerin bir kısmında, kırâatin/arzın cevazından hatta kırâati hoş görmeyenlerden bahsedilmesi⁷⁰⁷ Ebû Ubeyd'in yaşadığı dönemde bu metodu muteber kabul etmeyenlerin olduğunu göstermektedir. Muhaddislerin büyük çoğunluğu bu yöntemi sahih görürken Ebû Ubeyd ile muasır olan Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828) ve Muhammed b. Selâm el-Bikendî (ö. 225/839) gibi bazı âlimler bu usûlle hadis rivâyetini uygun görmemişlerdir.⁷⁰⁸ “Ebû Ubeyd ← Ebû Yûsuf ← Ebû Hanîfe” kanalıyla gelen bir rivâyette Ebû Yûsuf'un, hocaya hadis arzında bulunan bir kimse hakkında Ebû Hanîfe'ye “Hadisi ondan rivâyet etmek caiz midir?” diye sorduğu, Ebû Hanîfe'nin de “Evet, *haddesenî fulân, semi'tu fulân* demesi ona caiz olur.” cevabını verdiği

⁷⁰⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 248-290; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 406-420.

⁷⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 36. Aynı konuda ayrıca bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 345. Kâsım'ın bu konudaki ifadesi “أَنْ أَوْحَى الْقِرَاءَةَ أَنْ أَوْحَى مَذَاهِبَ” şeklindedir.

⁷⁰⁶ Ebû Ubeyd diyor ki: Ebû'l-Kâsım (ö. ?), bize Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) şöyle dediğini nakleder: “Bana göre arz, semâ'dan daha sahihtir. Bana arz edildiğinde ben onu ezberler, aklımda tutarım; ben rivâyet ettiğimde ise unutulabilir.” (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37). Ebû Ubeyd, Leys'in arz metoduna cevaz verdiğine dair naklettiği bir başka rivâyetin devamında, Leys'in Nâfi'den aldığı bütün rivâyetlerin arz metodu ile olduğunu ve Leys'in “Semâ'da yanılıyorum, arzda yanılmam.” dediğini nakletmektedir (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., a.y.).

⁷⁰⁷ Ebû Ubeyd: Bana Mâlik b. Enes'in şöyle dediği nakledildi: Irak ehli, hadisimizi arz ile alırken bu metodu nasıl inkâr ederler! (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37).

⁷⁰⁸ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 407-8.

nakledilmektedir. Ebû Ubeyd devamında, “Ebû Yûsuf’un görüşü budur, benim de görüşüm budur.” der.⁷⁰⁹

Bu noktada Ebû Ubeyd, öncelikle kırâat yönteminin de semâ gibi güvenilir olduğunu ortaya koymaya çalışır görünmektedir. Zira kaydedilen bir rivâyette ifade edildiğine göre Ahmed b. Dırâr (ö. ?), bazı kitapları Ebû Ubeyd’e okumuş, o da kitaplardaki hadis ve kelâmın kendisine ait olduğunu onaylamıştır. Bunun üzerine Ahmed b. Dırâr, hadislerini rivâyet edebilmek için izin istediğinde Ebû Ubeyd olumlu cevap vermekte “Evet, istersen rivâyet edebilirsin; kırâat/arz bana göre semâ menzilesindedir.” demektedir.⁷¹⁰ Rivâyetin devamında Ebû Ubeyd, kırâat metodunun meşruiyetine, dilin günlük kullanımından hareketle yaptığı açıklamalar yanında Hz. Peygamber’in dini tebliğ hususundaki uygulamalarına atıf yaparak destek aramaktadır.⁷¹¹

Görüldüğü gibi Ebû Ubeyd burada kırâatin sahih bir yöntem olduğuna işaret ederken onun da semâ gibi olduğunu söylemekte, böylece semâ’ın daha üstün bir metot olduğunu hissettirmektedir. Ancak devamındaki “Söz (hadîs), görmekten daha kuvvetli olamaz, kırâat görmek menzilesindedir.” ifadelerinden,⁷¹² kırâati semâ’dan üstün tuttuğuna dair görüşüne kapı araladığı anlaşılır. Özetle denebilir ki Ebû Ubeyd öncelikle, döneminde tartışmalı bir metot olan kırâatin sıhhatini ortaya koymaya çalışmakta, onun da semâ gibi güvenilir olduğunu söylemektedir. Daha sonra da kırâatin semâ’dan daha üstün bir yöntem olduğu görüşünü benimsemektedir. O, bu noktada görmenin işitmeye/söze göre daha kuvvetli olmasından, günlük hayattan hareketle bu metodun pratikliğinden, dinin tebliğinde Hz. Peygamber’in böyle yapmış olmasından ve bu

⁷⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37. Ebû Ubeyd’in, açıkça görüşünü ortaya koyan bu rivâyet yanında aynı doğrultuda seleften nakillerde de bulunmaktadır. Ebû Ubeyd, hocası İsmâil b. Cafer’in, arz metodu ile aldığı hadislerin bir kısmını *haddesenî* diyerek rivâyet ettiğini söylemektedir (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 38). Başka bir rivâyette Ebû Ubeyd şöyle demektedir: Haccâc, kitaplarını İbn Cüreyc’e arz edip ona “Sana arz ettiğim bu kitapları senden rivâyet edeyim mi?” diye sorduğunda İbn Cüreyc de “Evet *haddesenî İbn Cüreyc* de.” cevabını verdi (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37).

⁷¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 36-7.

⁷¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37. Ebû Ubeyd’in izahları şöyledir. Sen, bir adama “Seni şöyle şöyle yaparken gördüm?” dediğinde o da sana ‘Evet’ karşılığını verir. İşte bu noktada, ondan sadece ‘evet’ cevabını işitmişken, senin “Falan kimse benim yanımda şöyle şöyle yaptığını söyledi.” demen bir genişlik, kolaylıktır. Nebî’nin sünnetlerinin pek çoğu da böyle gelmiştir. O’na bir şey soruluyor, O da bu şeyi zikretmeden emrediyor veya yasaklıyordu. O sadece cevabı söylüyordu ki onu sanki söylemiş gibi ikisi arasında fark olmaksızın sünnet olageliyordu.

⁷¹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 36.

yöntemde hataların daha az olma ihtimalinden yola çıkarak kırâat bahsindeki görüşlerini temellendirmeye çalışmaktadır.

Konuyla alakalı olarak değinilebilecek bir diğer husus Ebû Ubeyd'in, talebenin ister tek başına isterse bir grup ile olsun, hocasından aldığı hadisler için rivâyet ederken tekil veya çoğul sîga ayrımı gözetmek zorunda olmadığını düşünmesidir. Yani ona göre râvî, hadisi pek çok talebeyle şeyhinden dinlediğinde "Bize rivâyet etti." diyebileceği gibi "Bana rivâyet etti." de diyebilir. Bu ikisi arasında bir fark yoktur. Bu konuda hocası Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) uygulamasını esas almaktadır. Oysa yerleşik teamül hadisin bir grup ile alındığında *haddesenâ* ve *ahberanâ* gibi çoğul sîgalarının; tek bir râvî tarafından alındığında ise *haddesenî* ve *ahberanî* gibi tekil sîgaların kullanılacağı yönündedir. Ebû Ubeyd'in bu görüşüyle cumhura muhalif kaldığı görülmektedir. Ebû Ubeyd'in ilgili nakli şöyledir:

İbnü'l-Mübârek'i çokça "ahberanî" derken işitiyorduk. Ben onun hadisi tek başına işittiğini düşünüyordum. Ta ki onun şöyle dediğini bana haber verdiler: "Bize bir hadis rivâyet edildiğinde her birimiz onu tek başına almıştır." Bundan dolayı bu şekildeki kullanım artık caiz oldu.⁷¹³

Rivâyeti nakleden Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Ubeyd'in son cümlesiyle kastettiğini şu şekilde açıklamaktadır: Kırâat/arz metoduyla hadisi alan râvînin, *haddesenâ* demesi caizdir. Ve yine cemaat olarak hadisi alan her bir talebenin de -selefin hilafına- tekil sîga kullanabilmesi aynı şekilde caizdir.⁷¹⁴

Ebû Ubeyd'in eserlerinde bu görüşü doğrultusunda davrandığına dair örnekler tespit edilebilmektedir. Söz gelimi *Fezâilu'l-Kur'ân*⁷¹⁵ ve *Garîbu'l-hadîs*'te⁷¹⁶ aynı isnad ve metin ile nakledilmiş bir rivâyetin isnadında eda sîgalarındaki farklılıklar dikkat çekmektedir. Kâsım'ın, bu hadisi, aynı hocadan bir keresinde tek başına bir keresinde toplu halde almış olduğu, dolayısıyla rivâyetteki her iki farklılığın bundan ileri geldiği düşünülebilir. Bir diğer ihtimal, Ebû Ubeyd'in şifâhen almış olabileceği söz konusu rivâyetlerde zabt eksikliği sonucu bu tür farklılıkların oluştuğunu düşünmektir. Nitekim söz konusu rivâyetlerin senesinde bulunan bir başka farklılık bu iki ihtimali destekler

⁷¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 38; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 260.

⁷¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 38; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 260. Ebû Ubeyd'in bir başka hocası Ahmed b. Sâlih (ö. ?) de aynı kanaattedir. Hatta ona göre tek başına alındığında çoğul sîgasını da kullanabilir (Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 259).

⁷¹⁵ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 64 (hadis no: 489).

⁷¹⁶ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 215.

dipnotlara alınmıştır. Aynı uygulama *Kitâbu'l-Emvâl*'inde de görülmektedir. Burada bütün senedler dipnotlarda zikredilmiştir.⁷²² *Kitâbu'l-Emsâl*'ine aldığı 60 civarındaki rivâyeti naklederken ise çok nadir sened zikretmektedir.

Bununla birlikte eserlerinde isnadsız olarak kaydettiği rivâyetlerin isnadına sahip olduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Örneğin doğrudan “Hz. Ali'den rivâyet ettiler ki” diyerek naklettiği bir rivâyetin ardından yaptığı açıklamalar⁷²³ rivâyetin isnadından haberdar olduğunu göstermektedir. Yine *Garîbu'l-hadîs*'te isnadsız nakledilen⁷²⁴ “لَقُوا” hadisi aynı lafızlarla isnadlı olarak *Emvâl*'de rivâyet edilmektedir.⁷²⁵ Bu da onun isnadsız naklettiği rivâyetlerin isnadına sahip olduğunu düşündürmektedir.

Ebû Ubeyd her ne kadar hadisleri isnadlı nakletme çabası içinde ise de onun bu senedleri çeşitli problemler barındırmaktadır. Onun senedlerinde görülen, genel olarak inkıta başlığı altında toplanabilecek bu problemler üç başlık altında incelenebilir.

1. İttisâl Açısından Problemler

Kâsım b. Sellâm, eserlerinde hadis naklederken büyük çoğunlukla semâ'a ve kırâate yani hadisin hocadan doğrudan alındığına delalet eden lafızlar kullanmakta; *haddesenâ* ve *haddesenî*⁷²⁶ sîgalarını tercih etmektedir. Görülebildiği kadarıyla sadece bir yerde *celestu-ilâ*⁷²⁷ ifadesiyle hadis nakletmektedir. Bunların yanında hadisin doğrudan hocadan alınmadığını gösteren, senedde bir kopukluk olduğuna işaret eden

⁷²² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 51-2 (muhakkikin önsözü).

⁷²³ “Biz bu rivâyetin nasıl nakledildiğini biliyoruz. O delil olarak kullanılamaz. Çünkü Saîd b. el-Merzubân yoluyla rivâyet edilmiştir. Bize göre bu rivâyet sağlam bir şekilde (leyse bi-mahfûz) Hz. Ali'den rivâyet edilmiş değildir.” demektedir (*Emvâl*, s. 559). Eserinde iki yerde mezkûr rivâyete işaret eden Ebû Ubeyd her ikisinde de isnadsız olarak nakletmekte ve mahfûz olmadığını söylemektedir. Rivâyetin ilk geçtiği yer için bkz. *Emvâl*, s. 100.

⁷²⁴ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 86.

⁷²⁵ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 388 (hadis no: 907).

⁷²⁶ Bu lafız çok nadir kullanılmaktadır. Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 300 (hadis no: 150).

⁷²⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 296 (hadis no: 139).

hukiye-li,⁷²⁸ *yurvâ-an*,⁷²⁹ *huddistu-an*,⁷³⁰ *huddisnâ-an*⁷³¹ ve *beleşanî an*⁷³² gibi *temrîz* lafızlarıyla hadis nakletmektedir. Semâ'a delaleti tartışmalı olan *an*⁷³³ ve ihtilaflı lafızlardan *inne*⁷³⁴ ile de hadis nakletmektedir.

Ebû Ubeyd'in isnadları incelendiğinde çoğunluğunu muttasıl senedlerin teşkil ettiği görülmektedir. Bunun yanında Ebû Ubeyd'in eserlerinde tâbiûnun sahâbî râvîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği *mürsel*,⁷³⁵ senedin değişik tabakalarında kopukluk barındıran *munkatı*,⁷³⁶ senedin baş tarafında birden fazla râvînin düştüğü *muallak*,⁷³⁷ senedinde peş peşe iki veya daha fazla râvî düşen *mu'dal*⁷³⁸ ve hicrî 2. asır musannefâtında sıkça görülen *belâğ* türü rivâyetlere⁷³⁹ rastlanılmaktadır.

Ebû Ubeyd'in sened sevkinde hassas olmadığına dair bazı ifadeleri ayrıca dikkat çekmektedir. Zabt kusuru veya hassas davranmama şeklinde yorumlanabilecek bu örneklerde Ebû Ubeyd'in, hadisi aldığı hocasının isnadını ezberleyemediği görülmektedir. “Yusuf b. el-Ğarik bize ezberlemediğim bir isnadla rivâyet etti.”⁷⁴⁰ “Vâkîdî bunu bana ezberlemediğim bir isnadla rivâyet etti.”⁷⁴¹ “Muhammed b. el-Hasan'dan kendi isnadıyla işittim, ezberlemedim, Zannediyorum ki Ebû'r-Rabâb diye

⁷²⁸ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 290 (hadis no: 119).

⁷²⁹ Örnekler için bkz. *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 322 (hadis no: 200); *Tahûr*, s. 409 (hadis no: 414); *Garîbu'l-hadis*, I, 425. Ebû Ubeyd'in “Falandan rivâyet edilir.” dedikten sonra ilgili hadisi muttasıl bir şekilde nakletmesi de sıkça başvurduğu durumlardandır. Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 290-1 (hadis no: 120).

⁷³⁰ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 41 (hadis no: 17); *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 292 (hadis no: 126); 293 (hadis no: 127); 305 (hadis no: 161).

⁷³¹ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 42 (hadis no: 19). “huddisnâ an Meymûn b. Mihrân [ö. 117/735]”.

⁷³² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 98 (hadis no: 77); *Tahûr*, s. 143 (hadis no: 53); s. 389 (hadis no: 389); *Garîbu'l-hadis*, I, 188.

⁷³³ Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-Mevâ'iz*, s. 160 (hadis no: 84). Mâlik b. Miğvel'den (ö. 158/775) “an” ile aldığı rivâyeti Mâlik, hocasından “beleşanâ” diyerek nakletmektedir.

⁷³⁴ Ebû Ubeyd, *Nâsih*, II, 21 (hadis no: 24). Vefatı hicrî 122 olan Yahyâ b. Sâlih'ten yaptığı rivâyet haliyle munkatıdır. Bununla birlikte eserlerinde pek çok rivâyetine yer verdiği hocalarından da bu lafızla hadis almaktadır. Abdurrahmân b. Mehdî'den aldığı bir rivâyet için bkz. *Nâsih*, II, 25 (hadis no: 29); İbn Uleyye'den naklettiği bir rivâyet için bkz. *Nâsih*, II, 31 (hadis no: 38).

⁷³⁵ Ebû Ubeyd'in eserlerinde yer verdiği mürsel rivâyetlere örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 74 (hadis no: 18); s. 93 (hadis no: 62); *Tahûr*, s. 153 (hadis no: 62).

⁷³⁶ Munkatı rivâyetlere örnek olarak bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 110 (hadis no: 113), s. 111 (hadis no: 115). Tanımı için bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 209.

⁷³⁷ Muallak rivâyetlere örnek olarak bkz. *Îmân*, s. 20. Muallak hadisin tanımı için bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 188.

⁷³⁸ Mu'dal rivâyetlere örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 366 (hadis no: 360), s. 402 (hadis no: 401). Mu'dal'in tanımı için bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 194.

⁷³⁹ “Belâğ türü rivâyet”, “beleşanî: bana ulaştı ki...” diyerek nakledilen haberdır. Bu şekilde nakledilen bir haber aksi belli oluncaya kadar munkatı, dolayısıyla zayıf hükmündedir (Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 40).

⁷⁴⁰ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 324 (hadis no: 207) (عَنْ أَبِي يُونُسَ بْنِ الْعَرَقِ مِمَّنْ أُدِيَ لِي بِإِسْنَادٍ لَا أَضْمُطُّقُ أَل).

⁷⁴¹ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadis*, II, 336 (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ لَوْ دِي بِلَيْتِ أَدْلُهُ لَا أَضْمُطُّهُ).

isimlendirdiği yahut künyelendirdiği bir adamdan rivâyet etti.”⁷⁴² ifadeleri buna örnek olarak verilebilir. Ebû Ubeyd bu tarz durumları çok nadir telafi etmeye çalışmaktadır. Söz gelimi bir hocasından işittiği fakat ezberleyemediği bir râvînin ismini bir diğer hocasına sorarak öğrenmektedir: “Hüşeym [b. Beşîr], Ebû Vâil’den önceki râvînin ismini zikretti fakat ben anlamadım (لَمْ أَفْهَمْهُ). Bunu başkasına sordum; Muğîre olduğunu öğrendim.”⁷⁴³

2. Şüphe Bulunan İsnadlar

Ebû Ubeyd’in isnadlarındaki bir diğer kusur şüphe ve tereddüt ifadeleridir. Râvînin rivâyetin isnadında yahut metninde şüpheye düşmesi ve tereddüt etmesi hali “şekkü’r-râvî”⁷⁴⁴ kavramı ile karşılık bulmuştur. Kâsım b. Sellâm’ın çoğunlukla senedlerde bazen de hadislerin metinlerinde, genellikle kendisinin bazen de öğrencilerinin ifadeleriyle⁷⁴⁵ anlaşılan şüpheleri ve tereddütleri dikkat çekmektedir. Bu durum hem eserlerindeki rivâyetler hem de Kâsım b. Sellâm’ın zabtı için bir problem olarak gözükmektedir. Söz gelimi hocası Saîd b. Ufeyr el-Mısrî (ö. 226/840) vasıtasıyla Mâlik b. Enes’ten (ö. 179/795) naklettiği bir rivâyetin ardından, söz konusu rivâyetin İmam Mâlik’e mi ait olduğu yoksa İmam Mâlik’in İbn Şihâb’tan (ö. 124/742) naklettiği bir fetva mı olduğu hususundaki tereddütünü “İbn Şihâb’tan⁷⁴⁶ mı zikretti bilmiyorum.” şeklinde ifade eder.⁷⁴⁷ Yani Ebû Ubeyd, rivâyetin kaynağının İmam Mâlik mi yoksa İbn Şihâb mı olduğu hususunda şüpheye düşmüştür. Nitekim söz konusu rivâyet *Muvatta*’da İmam Mâlik’in sözü olarak kayıtlıdır.⁷⁴⁸ Bir başka isnadda hocası Anbese b. Abdilvâhid’in (ö. ?), rivâyeti kendisine Saîd b. Ebî Arûbe’den (ö. 156/773) mi yoksa Saîd

⁷⁴² Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-hadîs*, II, 455. Benzer misaller için bkz. *Fezâilu’l-Kur’ân*, II, 78 (hadis no: 522) *Garîbu’l-hadîs*, I, 185; *Nâsîh*, II, 261 (hadis no: 477). Hocası Hüşeym b. Beşîr’in verdiği isnadı hıfz edemeyip tereddütte kalmasına dair bkz. *Nâsîh*, II, 106 (hadis no: 184). Bu tarz örnekler hocalarında da görülmektedir. Örneğin bkz. *Tahûr*, s. 311 (hadis no: 262) (عَنْ أُمِّ طَلْحَةَ). Metinde benzer bir problem için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, I, 229 (Hadisin sonunda ezberleyemediğim bir *harf* var”). Hadisin metnine dair bir başka örnek için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, I, 210.

⁷⁴³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 434 (hadis no: 1092).

⁷⁴⁴ Hakkında bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 376-7.

⁷⁴⁵ Metinde yahut isnadda yer alan şüphelerin bizzat Ebû Ubeyd’e ait olduğunun kitabı rivâyet eden talebeleri tarafından belirtildiği de görülmektedir. Örneğin bkz. *Nâsîh*, II, 12 (hadis no: 15).

⁷⁴⁶ Çalışma sırasında kullanılan Muhammed Ammâre tahkikinde “İbn Hişâm” olarak kaydedilen bu isim, bir diğer *Emvâl* muhakkiki Muhammed Halîl Herrâs (Beyrut, Dâru’l-Fikr, t.y.) tarafından “İbn Şihâb” olarak tahkik edilmiştir (Bkz. s. 16, hadis no: 25).

⁷⁴⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 75 (hadis no: 25) (لَا أَدْرِي لِمَ عَزَيْبُ بْنُ أَبِي رَبِيعٍ أَدَّى لِي بِهَذَا الْحَدِيثِ).

⁷⁴⁸ Bkz. İmam Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Medenî, *Muvatta*’, thk. Muhammed Fuad Abdilbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1985/1406, Câmi’, 19.

Ebû Ubeyd hadislerin isnadlarına ilaveten metinlere dair şüphelerini de izhar etmiştir. Metinde geçen kelimenin ne şekilde geldiğine dair şüpheyi düşüştüğü durumlarda zannına dayanarak tercihini açıklamıştır. Söz gelimi bir rivâyette geçen “hidâyet” (الهدى) veya “takvâ” (التقى) kelimesinin hangisi olduğunda tereddüt etmiş, “büyük ihtimalle (ekseru zannî) takvâdır” diyerek tercihinin de belirtmiştir.⁷⁵⁷ Rivâyeti farklı isnad ile naklederek bu tür şüpheleri gidermeye çalıştığına dair örnekler de bulunmaktadır.⁷⁵⁸

3. Mübhem Râvî Bulunan İsnadlar

Ebu Ubeyd’in eserlerinde müşahede edilen bir diğer rivâyet türü, isnadında veya metninde ismi açıkça zikredilmemiş bir râvînin bulunduğu mübhem rivâyetlerdir. İsnadında râvînin mübhem bırakılması, söz konusu râvînin ehliyetinin tespit edilme imkânını ortadan kaldırdığı için, ismi açıkça tespit edilip hakkındaki hüküm ortaya konuncaya kadar, hadisin sıhhati noktasında problem teşkil etmektedir.⁷⁵⁹

Kâsım b. Sellâm kitaplarında rivâyetleri senedleriyle nakletmeye gayret göstermiş olmakla beraber senedlerde mübhem râvîlere de yer verebilmektedir. İsnadlarında *racül*,⁷⁶⁰ *şeyh*,⁷⁶¹ *fulân*,⁷⁶² *men*,⁷⁶³ *ğayruhû*,⁷⁶⁴ *imra’e*,⁷⁶⁵ *nâs*⁷⁶⁶ gibi lafızlarla ismi açıklanmamış râvîler bulunmakta olup bu ibhâmlar içinde Ebû Ubeyd’in ismini vermediği yani kendi hocalarını mübhem olarak zikrettiği de görülmektedir.⁷⁶⁷ Mübhem

⁷⁵⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 70 (hadis no: 8). Bir diğer örnek için bkz. *Emvâl*, s. 85 (hadis no: 43).

⁷⁵⁸ Farklı bir isnadla aynı hadisi zikrederek metindeki şüpheyi gidermeye çalışmasına dair bkz. *Îmân*, s. 26 (hadis no: 5, 6). Metninde Ebû Ubeyd’in şüphe ettiği belirtilen *Garibu’l-hadîs*’te nakledilmiş maktû bir rivâyet (I, 263) aynı isnad ve metin ile *Emvâl*’de de kayıtlıdır (s. 200, hadis no: 379). Ancak burada şüphe ifadesi bulunmamaktadır. Şüphenin bizzat Ebû Ubeyd tarafından mı yoksa eseri rivâyet eden râvîleri eliyle mi bertaraf edildiği hususu net değildir. Ebû Ubeyd’in *Emvâl*’i üzerine yaptığı istihraç türü çalışmasında İbn Zencûye’nin de bu şüpheyi kaydetmemiş olması (Bkz. İbn Zencûye, *Kitâbu’l-Emvâl*, I, 358), Ebû Ubeyd’in bu rivâyeti daha sonra netleştirerek *Emvâl*’ine kaydettiğini düşündürmektedir.

⁷⁵⁹ İsnadında “*racül*”, “*imra’e*”, “*şeyh*” gibi mübhem râvî bulunan hadisler, “isnadında meçhul râvî bulunan muttasıl hadis” olarak da isimlendirilmekle beraber hadisçilerin genelince munkatı/zayıf addedilmiştir. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emin Aşıkcutlu, “Mübhem”, *DİA*, XXXI, 436.

⁷⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 71 (hadis no: 12), s. 72 (hadis no: 14); *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 299 (hadis no: 149); *Îmân*, s. 24 (hadis no: 3).

⁷⁶¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 71 (hadis no: 12), s. 72 (hadis no: 16).

⁷⁶² Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 149 (hadis no: 58).

⁷⁶³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 70 (hadis no: 7); *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 304 (hadis no: 158); *Tahûr*, s. 192 (hadis no: 120), s. 214 (hadis no: 146), s. 386 (hadis no: 386); *Nâsîh*, II, 26 (hadis no: 31).

⁷⁶⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 70 (hadis no: 9).

⁷⁶⁵ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 187 (hadis no: 113), s. 271 (hadis no: 205).

⁷⁶⁶ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 353 (hadis no: 325).

⁷⁶⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, I, 342 (hadis no: 254); *Tahûr*, s. 242 (hadis no: 180); *Garibu’l-hadîs*, I, 181, 207, 352.

isimler daha çok senedlerin yukarı kısımlarında yoğunlaşmaktayken kimi zaman Ebû Ubeyd'in bir senesinde iki mübhem ismin yer aldığı da olmaktadır.⁷⁶⁸

Sika bir râvînin, hadisi aldığı hocasını, güvenilir olduğuna işaret eden “sika” vb. lafızlarla mübhem bırakması, bir kısım âlim tarafından ta'dîl anlamı taşıdığı şeklinde değerlendirilmiştir.⁷⁶⁹ Ebû Ubeyd'in de bazen kendi hocalarını mübhem bıraktığı durumlarda “ilim ehli”, “fakih”, “şeyh” gibi lafızlar kullanması bu kapsamda değerlendirilebilir. Birden fazla hocasından rivâyette bulunduğu durumlarda nadiren de olsa bu hocalarını ismen zikretmek yerine onları mübhem bırakmaktadır.⁷⁷⁰ Bu tür durumlarda onun ihtisar amacıyla bu şekilde davrandığı söylenebilir. Ancak bunlar onun zabtının problemli olmasından ya da bu hususta çok titiz davranmamasından kaynaklanmış da olabilir.⁷⁷¹

Kâsım b. Sellâm, bazen mübhem isme dair açıklamalarında ibhâmın kendisinden değil de hocasından veya senedin daha üst kısımlardaki isimlerden kaynaklandığına işaret etmektedir. Söz gelimi *Kitâbu't-Tahûr*'da kaydettiği bir rivâyetin senesinde bulunan râvînin isminin, rivâyeti naklettiği hocası Abdurrahmân b. Mehdî'nin (ö. 198/813) hadisinde de *an fulân* şeklinde olduğunu yani isminin verilmediğini belirtmektedir.⁷⁷² Yine *Kitâbu't-Tahûr*'da, naklettiği bir hadiste, rivâyeti kendisinden aldığı Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/843), hocası Abdülazîz b. Muhammed'in ismini unuttuğunu belirtip “racül” olarak kaydettiği bir râvînin, Nuaym'ın bir başka hadisinde “Abdullah b. Ubeydillah b. Ebî Râfi” olarak isimlendirilmiş olduğunu belirtmektedir.⁷⁷³ Bu ve benzeri örneklerde Ebû Ubeyd mübhem ismin kimliğine başka hocalarının açıklamasıyla ulaşmaktadır.⁷⁷⁴

⁷⁶⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 71 (hadis no: 12), s. 205 (hadis no: 388); *Fezâil*, I, 320 (hadis no:196).

⁷⁶⁹ Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 148; a.mlf., “Mübhem”, *DİA*, XXXI, 436.

⁷⁷⁰ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 342 (hadis no: 254) Ebû Ubeyd, “*Bazı ehl-i ilim bana Mis'âr b. Kidâm'dan [ö. 155/772] rivâyet etti.*” (*haddesenî ba'du ehli'l-ilm an Mis'âr*) diyerek nakletmektedir. Diğer örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 181 (*Bazı ehl-i ilimden rivâyet edilirken işittiğim şu hadis*); a.g.e., I, 207 (Pek çok kimse bana Nu'âme el-Adevî'den nakletti); a.g.e., I, 352 (Onu, Dâvûd'dan bize pek çok kimse rivâyet etti); a.g.e., II, 320 (fukahâdan pek çok kimse); *Tahûr*, s. 242 (hadis no: 180) (Şeyhlerimizin bazıları Mansûr'dan rivâyet ediyor).

⁷⁷¹ İbhâmın amaçları için bkz. Âşıkutlu, “Mübhem”, *DİA*, XXXI, 436.

⁷⁷² Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 149 (hadis no: 58). Yine İbn Mehdî ile ilgili benzer bir örnek için bkz. *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 134 (hadis no: 48).

⁷⁷³ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 180-1. Benzer bir örnek için bkz. *Emvâl*, s. 205 (hadis no: 390). Burada Yahyâ b. Saîd'den aldığı bir rivâyette, senedde “racül” olarak kayıtlı mübhem ismi, Abdullah b. el-Mübârek'in, “Muhammed b. Zeyd” olarak açıkladığını ifade etmektedir.

⁷⁷⁴ Metindeki benzer bir uygulama için bkz. *Emvâl*, s. 280 (hadis no: 569). Hüseyim [b. Beşîr] dedi ki “Husayn onun ismini vermedi, bir başkası onun Dımâm b. Sa'lebe olduğunu bildirdi.”

Abdullah b. el-Mübârek'ten “Saîd b. İyâs ← Ebü'l-Alâ ← Temîm ed-Dârî” yoluyla aldığı bir rivâyetin ardından, bir başka hocası İsmâil b. Uleyye'nin (ö. 193/809) Ebü'l-Alâ'yı zikretmeyip onun yerine “racül” lafzını kullandığını ifade etmektedir.⁷⁷⁵ Burada ise Ebû Ubeyd, râvînin isminin açık olarak kayıtlı olduğu rivâyete bir başka hocası vasıyasıyla sahiptir ve bunu mübhem râvîli senede öcelelemektedir. İbhâmın senedin yukarı tabakalarında mevcut olduğunu belirtmesi ve mübhem râvînin ismine hadisin başka tariklerinden ulaşmaya çalıştığını gösteren bu son örnek Ebû Ubeyd'in sanki seneddeki mübhem ismin ittisâli zayıflattığının farkında olduğunu ve bunu bir şekilde açıklama ve giderme çabası içine girdiğini göstermektedir.

Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*'inde birbiriyle çelişir görünen iki hadis arasında tercihini, senedinde mübhem bir sahâbî (*racülün min benî Esed*) bulunan hadisten yana kullanırken, bunun kendisi için isnad açısından daha sahih olduğunu belirtir ve sahâbî ismi zikredilmemiş de olsa bu zatın Rasûlullah'ın sohbetinde bulunmuş ve bu konuda onunla konuşmuş olduğunu ifade ederek bu mübhemliğin doğurabileceği zafiyeti bertaraf etmeye çalışır.⁷⁷⁶ İsnadında mübhem râvînin sahâbî olduğu anlaşılan bir hadis, sahâbe nesli adil sayıldığı için, makbuldür.⁷⁷⁷

Ebû Ubeyd'in metinde mübhem bırakılmış isimler hakkında da açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Metinde “fulân” şeklinde mübhem bırakılmış bir isim için “İsmâil b. İbrâhim onun ismini verdi fakat ben onu yazmadım, terk ettim” demektedir.⁷⁷⁸ O, bu rivâyete bid'at görüş sahiplerinden uzak durulmasına dair, “âlimlerin, imanı amelsiz söz olarak kabul edenlere yönelik eleştirileri ve onlarla birlikte oturmayı yasaklamaları” başlığı altında yer vermektedir. Buradan hareketle onun bu kişinin ismini ihtiyaten zikretmediği düşünülebilir. Bir sonraki rivâyette de yine kendisiyle oturulmaması istenen kişinin isminin zikredildiğini belirtmekte ancak yine isim vermemektedir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 225.

⁷⁷⁶ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 568 (hadis no: 1734).

⁷⁷⁷ Âşıkutlu, “Mübhem”, *DİA*, XXXI, 436. Sahâbî isminin mübhem bırakıldığı bir başka örnek için bkz. *Tahûr*, s. 302 (hadis no: 246).

⁷⁷⁸ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 65 (hadis no: 24).

⁷⁷⁹ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 66 (hadis no: 25). *Garîbu'l-hadîs*'inde naklettiği ve metninde mübhem bırakılmış isim bulunan bir rivâyet aynı isnadla, talebesi Ali b. Abdilazîz el-Begavî'ye yazdırdığı cüz'de de kayıtlıdır. Ancak burada bir farklılık bulunmaktadır. *Garîb*'teki rivâyette bulunan mübhem isim, “Dîrâr b. el-Ezver” olarak açıkça belirtilmiştir (Bkz. *Garîbu'l-hadîs*, I, 213). “Denizin suyu temiz, ölüsü helaldir.” hadisi de *Garîb*'inde mübhem bir sahâbîden (*Racülün min benî Müdlic*)

Hadis ilmi açısından eksiklik ve zaaf olarak addedilebilecek bu uygulamalar Ebû Ubeyd'in hadisçiliği açısından menfi bir görüntü olarak değerlendirilebilir. Ancak onun yaşadığı hicrî 2. asırda derlenmiş eserlerin genel görünümü ve karakteristiği bu şekildedir. Nitekim bu dönemde oluşturulmuş eserlerde her türlü rivâyet bir arada bulunmaktadır.⁷⁸⁰ Dolayısıyla sadece bu hususa bakılarak Ebû Ubeyd'in hadisçiliği hakkında bir hüküm verilemez.

Diğer taraftan Ebû Ubeyd'in meslekten bir hadisçi olmamasına ve hadisleri bir araya toplamayı amaçlayan bir eser kaleme almamasına rağmen farklı alanlara dair yaptığı çalışmalarda hadisleri isnadlı olarak nakletmeye çalışması -her ne kadar bir takım problemleri barındırıyor olsa da- hicrî 2. asrın ikinci yarısında, isnadın ne kadar önem kazandığını göstermektedir.⁷⁸¹

D. HADİS NAKİL METODU

Kâsım b. Sellâm çoğunlukla genel uygulama doğrultusunda önce senedi vermekte ardından rivâyetin metnini nakletmektedir. Bununla birlikte önce metni verip sonra isnadı naklettiği de görülür.⁷⁸² Genellikle itikadî veya fikhî açıklamaları esnasında görülen bu tarz örnekler konu bütünlüğünü incelemeyi amaçladığını göstermektedir.

Ebû Ubeyd senedlerinde çeşitli problemler barındıran rivâyetlerin metinlerini naklederken, hadisçiler arasında tartışmalı⁷⁸³ olan *ihtisâr ve taktî*' uygulamalarına başvurmakta, hadisleri gerek aynı eseri içinde gerekse farklı eserlerinde *tekrar* etmekte, bunu yaparken bazen sened ve metin farklılıklarına dikkat çekmektedir. Bunlara ilaveten,

nakledilmekteyken (I, 36) *Tahûr*'da Ebû Hureyre kanalından tekrarlarıyla rivâyet edilmektedir (Bkz. s. 293-4, hadis no: 231, 232).

⁷⁸⁰ İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı ile Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ı da bu bakımdan benzer özelliklere sahip eserlerdir. Fikhî konulardaki eserler yani meslekten birer hadisçi olmayan isimler tarafından kaleme alınmış çalışmalar bir yana hadisçiler tarafından oluşturulan kitaplarda bile Ebû Ubeyd'in eserlerinde bulunan problemler rivâyetler görülebilmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (I): I. Rivâyet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) *el-Câmi*'i", Ankara, AÜİFD, c. XLIII, sy: 1, 2002, s. 27-61; a.mlf., "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (II): II. Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö.153) *el-Câmi*'i", Ankara, AÜİFD, c. XLIII, sy: 2, 2002, s. 57-90; a.mlf., "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (III): er-Rabî b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivâyet-Dirayet Açısından *el-Câmi*'i", Ankara, AÜİFD, 2003, c. XLIV, sy: 2, s. 27-68.

⁷⁸¹ Özşenel, *Ebû Yusuf*, s. 98.

⁷⁸² Metni önce verip isnadı sonra vermesine dair bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 391 (hadis no: 394); *Nâsih*, II, 10 (hadis no: 11); *Emvâl*, s. 115 (hadis no: 126); *İmân*, s. 21 (hadis no:1 ve 2), s. 23 (hadis no: 3).

⁷⁸³ Hadisin ihtisâr edilmesine dair farklı görüşler için bkz. Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 469-470. Hadisin taktî'ini hoş görmeyenler için bkz. Ahmed Naim, a.g.e., I, 471-2. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 461-468; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 318-9.

esasen tarihçilerin haber nakletme üslubu olan ancak farklı şekilleriyle pek çok hadisçi tarafından da uygulanan *telfik* de Ebû Ubeyd'in eserlerinde görülen bir diğer uygulamadır. Burada onun rivâyetleri naklederken takip ettiği usûlün özellikleri ele alınmaya çalışılacaktır.

1. İhtisâr

İhtisâr, hadisin anlatmak istediği, manayı tam aktaracak şekilde kısaca ifade etmek, manasını bozmadan hadisin bir kısmını hafız ederek diğer kısmını rivâyet etmek ve hadisi kısaltmak anlamında kullanılan bir hadis terimidir.⁷⁸⁴ Ebû Ubeyd eserlerinde hadis naklederken zaman zaman bu uygulamaya başvurmuştur. Örneğin Hz. Ömer'den naklettiği, Hz. Peygamber'e mahsus fey'e dair bir rivâyetin sonunda "Râvî uzunca bir rivâyet nakletti, biz bu kadarını naklederek onu ihtisar ettik" demektedir.⁷⁸⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadis*'te bu uygulamaya sıkça başvurmakta, hadisleri garîb lafızları içerecek şekilde ya manen ya da ihtisaren nakletmektedir.⁷⁸⁶

2. Taktî'

Birkaç konu ihtiva eden bir hadisi, konularına göre parçalara ayırıp her birini kitabın ilgili yerine koyma veya ilgili yerde kullanma anlamına gelen *taktî'*⁷⁸⁷ uygulamasına Ebû Ubeyd de başvurmuştur. Ebû Ubeyd'in bu uygulamayı kullandığı yerler incelendiğinde rivâyeti hep aynı isnadlar ile naklettiği görülür. Örneğin çeşitli mal ve ürünlerden ne miktarda zekât gerekeceğine dair Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'e ait iki mektuptaki hükümleri ihtiva eden uzunca bir hadisi, aynı isnadla, dokuz farklı yerde, ilgili konuya göre parçalayarak nakleder. Ebû Ubeyd, hadisi ilk zikrettiği yerde de "Râvî sonra bu hadiste zekât ile ilgili diğer hususları da zikretti. Onlar ilgili konularda gelecek inşaallah." notunu düşer.⁷⁸⁸ Yine *Emvâl*'de "Arap olan Ehl-i kitaptan cizye alınması" bâbında uzun şekliyle naklettiği, Hz. Peygamber'in Muâz'a yazdığı mektubu ifade eden

⁷⁸⁴ Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 130.

⁷⁸⁵ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 77 (hadis no: 26).

⁷⁸⁶ Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadis*, I, 89. Rivâyetin uzun hali için bkz. Buhârî, *Ezân*, 127; İbn Mâce, *İkâmetu's-salâti ve's-sünneti fihâ*, 144. Bir diğer örnek için bkz. *Garîbu'l-hadis*, I, 243. Ebû Ubeyd konu bazında atıfla yetindiği rivâyetin uzun şekli için bkz. Nesâî, *Menâsiku'l-Hacc*, 61.

⁷⁸⁷ Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 304.

⁷⁸⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 395-6 (hadis no: 935). Hadisin zikredildiği diğer yerlerin bir kısmı için bkz. a.g.e., s. 420 (hadis no: 1035), s. 424 (hadis no: 1054), s. 438 (hadis no: 1107) s. 500 (hadis no: 1414).

rivâyeti daha sonra aynı isnadla, son kısmını zikretmeksizin yani bölerek nakleder.⁷⁸⁹ Bu metodu *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde çokça uygulayan Buhârî, hadisi farklı yerlerde farklı isnadlarla tekrarlamaktadır.⁷⁹⁰

3. Hadis Tekrarları

Ebû Ubeyd, ihtiva ettiği hükümler sebebiyle bir rivâyeti gerek aynı gerekse farklı konularda aynı eseri içinde tekrarladığı gibi bazen de rivâyette muhtelif alanlara dair bir ortak nokta bulunması sebebiyle farklı eserlerinde tekrarlamak durumunda kalabilmektedir.

Kâsım b. Sellâm'ın hadis tekrarları incelendiğinde farklı amaçlar güttüğü anlaşılmaktadır. Bu usûle başvurmasında zayıf rivâyetleri takviye,⁷⁹¹ metin ziyade ve farklılıklarına işaret etme,⁷⁹² rivâyetin senedindeki yahut metnindeki şüpheyi giderme,⁷⁹³ isnad ve râvî açısından farklılıklara dikkat çekme gibi etkenler rol oynamaktadır.

Ebû Ubeyd'in tekrarlarında râvî ve isnad farklılıklarına işaret etmesi, naklettiği hadislerin farklı tariklerine muttali olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu uygulamasıyla isnadlardan hangisinin muttasıl veya munkatı; hangisinin âlî veya nâzil

⁷⁸⁹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 94 (hadis no: 65), s. 500 (hadis no: 1413). İlk zikrettiği yerde uzun olduğuna işaret ettiği (طَوَّلَ) ve ihtisaren naklettiği bir rivâyeti daha sonra uzun haliyle rivâyet etmesi için bkz. *Emvâl*, s. 106 (hadis no: 102), s. 136 (hadis no: 172), s. 547 (hadis no: 1655). Bir diğer örnek için bkz. *Tahûr*, s. 195 (hadis no: 126). Burada aynı rivâyeti aynı isnadla verip, ilgili kısmı nakletmekte ve “Biz bunu daha önce başka bir yerde (s. 177, hadis no: 92) zikretmiştik.” demektedir. Tevbe ve Nûr sûrelerinin faziletine dair bir rivâyeti, önce Tevbe sûresine dair bâbta her iki sûreyi içerir şekilde nakletmekte (*Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 48 hadis no: 451) ardından aynı isnad ile Nûr sûresine dair bâbta sadece Nûr sûresi ile ilgili kısmını vererek zikretmektedir (II, 59 hadis no: 478).

⁷⁹⁰ Buhârî'nin hadis tekrarları hakkında detaylı bilgi için bkz. Akif Köten, *Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîhdeki Hadis Tekrarları*, Bursa, Emin Yayınları, 2014.

⁷⁹¹ Bu noktada başka rivâyetlerle desteklenmiş zayıf hadisin re'y ve kıyasa takdimi hususunda sarf ettiği ifadeleri ve konuya dair zikrettiği örnek hatırlanmalıdır (Bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 499).

⁷⁹² Sözelimi *Kitâbu'l-Emvâl*'in ilk hadisi olan “Din nasihattir.” hadisini farklı bir isnadla tekrarlamakta ve metindeki farklılığa/ziyadeye işarette bulunmaktadır (Bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 69 hadis no: 1 ve 2). Bir başka örnekte “huddistu Muhammed b. Seleme el-Harrânî (ö. 191/806)” diyerek, daha önce zikrettiği iki hadisin metnine benzer metne sahip olduğunu ifade ettiği (نَحْوَ خَيْثَ) bir rivâyet nakletmekte ve metinde ziyade olarak geçen ifadeyi belirtmektedir (Bkz. *Emvâl*, s. 135 hadis no: 171). Daha önce zikrettiği (s. 76 hadis no: 26) bir rivâyeti farklı yollardan gelen metin farklılıklarıyla tekrarlaması ve bunu da açıklamasına dair bkz. *Emvâl*, s. 80 (hadis no: 41). Benzer bir diğer örnek için bkz. *Emvâl*, s. 247 (hadis no: 507).

⁷⁹³ İsnaddaki şüphe için bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 383 (hadis no: 379, 380). Metindeki şüphe için bkz. *Îmân*, s. 26 (hadis no: 5, 6).

olduğuna dikkat çeker,⁷⁹⁴ sahih (mahfûz) olana işaret eder;⁷⁹⁵ metnin kaynağının Hz. Peygamber mi yoksa sahabî veya tâbîi mi olduğunu açıklar.

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir rnek, Ebû Ubeyd'in isnadda bulunan "Ali" isminin Ali b. Ebî Tâlib mi yoksa Ali b. Talk mı olduğu noktasında sarf ettiği şu ifadeleridir:

Zikrettiđimiz ilk isnaddaki [hadis no:398] Ali'nin, Ali b. Ebî Tâlib olduđunu dūřunmüyorum. O, Ali b. Talk'tır. Çünkü onun hadisi ma'rûf olan bir rivâyettir.⁷⁹⁶

Ebû Ubeyd burada önce mucerret olarak "Ali" şeklinde gelen isnadı vermekte, o isnadda cümle-i mutariza ile Ali'nin "Ali b. Talk" olduğunu belirtmekte ancak bununla yetinmeyip, başka bir hocasından aldığı isnadında Ali b. Talk geçen hadise de hemen bu rivâyetin akabinde yer vermektedir. Böylece bu isim hakkında kendi kanaatini kuvvetlendirmek istemiş gibi görünmektedir. Hatîb el-Bağdadi (. 463/1071) de pek çok kimsenin bu hususta yanıldığını ve söz konusu hadisi Ali b. Ebî Tâlib'in rivâyetleri arasında zikrettiklerini belirtmiştir.⁷⁹⁷

Ebû Ubeyd'in bazen aynı hadisi iki farklı eserinde tekrarladığı görülmektedir. Bu tür durumlarda genellikle hadisleri farklı isnadlarla veya ziyadelerle kaydetme gibi bir âdeti olmayıp bir rivâyeti iki farklı eserinde aynı isnad ve aynı metinle zikredebilmektedir.

Kâsım b. Sellâm, rivâyetlerle tasnif ettiği eserlerinin alanları farklı olduğu için hadisin ilgili olduğu konu kesiştike bu yönteme başvurmaktadır. Yani *Emvâl*'inde tahriç ettiği bir rivâyette garîb bir kelime mevcutsa veya garîb kelime bulunan bir hadisi açıklama amacıyla bu rivâyete başvurma ihtiyacı duyarsa, *Garîbu'l-hadis*'inde de bu

⁷⁹⁴ Aynı rivâyeti dört farklı isnadla nakletmektedir. İlk üç senedde sahabî râvî Ebû Hureyre'dir. Ebû Ubeyd son rivâyette Ebû Hureyre'nin zikredilmediğini belirtmektedir (Bkz. *Emvâl*, s. 85).

⁷⁹⁵ rneğin *Kitâbu'l-Emvâl*'de bâbın başında verdiği uzun hadisi aynı bâbta en son rivâyet olarak tekrar nakletmektedir. Burada rivâyeti yine aynı hocası, Abdullah b. Sâlih'ten almaktadır. Fakat senedin yukarı kısmındaki râviler İbn Şihâb'a kadar farklılık arz etmektedir. Ebû Ubeyd bu ikinci rivâyette bir râviden (Abdülazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme) kaynaklanan sened ve metin açısından bazı farklılıklara dikkat çekmekte ve ardından rivâyetin isnad açısından mahfûz olan şeklini belirtmektedir. İlk rivâyetin (hadis no: 843) isnadı: Abdullah b. Sâlih ← Leys b. Sa'd ← İbn Şihâb; ikinci rivâyetin (hadis no: 857) isnadı: Abdullah b. Sâlih ← Abdülazîz b. Abdillâh ← İbn Şihâb şeklinindedir. Abdülazîz'in hadisi isnad etmediğini ve ilk seneddeki Nefel b. el-Hâris'in yerine Ebû Süfyân b. el-Hâris'i zikrettiğini ve metne de ziyadelerde bulunduğunu ifade etmektedir (Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 373).

⁷⁹⁶ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 399-400.

⁷⁹⁷ Bkz. *Târih*, XII, 140. Ebû Ubeyd'in burada kullandığı "ma'rûf" ile bu hadisin Ali b. Talk'tan rivâyet ile bilindiğini, meşhur olup tanındığını ifade etmek istemektedir.

rivâyete yer vermektedir. Sözelimi “لَيْسَ فِي الرَّطَابِ صَقَةٌ” rivâyeti, *Kitâbu 'l-Emvâl*'de nakledilmektedir.⁷⁹⁸ Ebû Ubeyd, İbrâhim en-Nehaî'den (ö. 96/714) gelen bu rivâyeti “الرَّطَابِ” kelimesi sebebiyle *Garîbu 'l-hadîs*'te de zikreder.⁷⁹⁹ Kâsım söz konusu hadisi her iki eserinde de aynı isnad ve metinle nakletmektedir. Yine meşhur “Her doğan (belli) bir fitrat üzere doğar...” hadisi de *Garîbu 'l-hadîs*'inde⁸⁰⁰ ve talebesi Ali b. Abdilazîz'e (ö. 286/899) ait cüz'de aynı isnad ile kayıtlıdır.

Bu noktada Ebû Ubeyd'in, eserlerinde naklettiği hadis ilmi açısından problemlili hadislerin sahih hallerine de sahip olup olmadığı hususunda, eserleri üzerinde yapılacak bir araştırma fikir verebilir. Böyle bir inceleme neticesinde onun, ilgili hadisleri diğer eserlerinde de aynı isnad ve problemler ile rivâyet ettiği görülmektedir.⁸⁰¹ Buna rağmen mesela Ebû Yûsuf, bir eserinde isnad açısından problemlili olarak kaydettiği rivâyetlere diğer eserlerinde bu problemlilerden arınmış halleriyle yer verebilmektedir.⁸⁰² Ebû Ubeyd'in bu uygulamasının, henüz içinde bulunduğu dönemde isnadın tam olarak sistemleşmemiş olmasına ilaveten meslekten bir hadisçi olmaması başka bir ifadeyle hadisçilik formasyonunun eksik olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

4. Telfîk

Telfîk, *telfîku 'l-hadîs* veya *telfîku 'r-rivâyât*, terim olarak “birden fazla şeyhten alınan, sened ve metin açısından farklılıklar barındıran bir hadisin, söz konusu farklılıklarının ortadan kaldırılması ve buna dikkat çekilmeden tek bir metin halinde nakledilmesi” demektir.⁸⁰³

Metin ve isnad açısından farklılıklara işaret etmeden yapılan telfîk uygulaması daha ziyade tarihçilerce benimsenmiş bir uygulamadır⁸⁰⁴ ve hadisçilerin -her ne kadar,

⁷⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 417 (hadis no: 1018).

⁷⁹⁹ Ebû Ubeyd, *Garîbu 'l-hadîs*, II, 425.

⁸⁰⁰ Ebû Ubeyd, *Garîbu 'l-hadîs*, I, 221.

⁸⁰¹ Bununla birlikte nadir de olsa bir eserinde senedsiz naklettiği rivâyete diğer bir eserinde senedli olarak yer verdiğine dair örnekler görülmektedir. Söz gelimi *Garîbu 'l-hadîs*'te isnadsız nakledilen “تَقُوا النَّارَ طُوبَى لِمَنْ تَمَرَ بِهِمْ أَرْضٌ وَتِلْكَ آخِ” hadisi aynı lafızlarla isnadlı olarak *Emvâl*'de rivâyet edilmiştir (s. 388). Metninde Ebû Ubeyd'in şüphe ettiği belirtilen (şekke Ebû Ubeyd) *Garîbu 'l-hadîs*'te nakledilmiş maktû bir rivâyet (I, 263) aynı isnad ve metin ile *Emvâl*'de şüphe ifadesi bulunmaksızın kayıtlıdır (s. 200, hadis no: 379).

⁸⁰² Bkz. Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, s. 98-9-100.

⁸⁰³ Telfîk hakkında bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 400; Aydınli, *Hadis İstılahları*, s. 315; Bünyamin Erul, “Siret ve Tarih Kitaplarının Hadis İlmine İlgisi” -*Siret Tetkikleri* içinde- s. 245-6; a.mlf., “Telfîk”, *DİA*, XL, 400-401.

⁸⁰⁴ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu 'n-nazar*, s. 710.

kendileri de bazı durumlarda başvurmuşlar ise de- tarihçilere en çok eleştiri yönelttiği noktalardan birini teşkil etmektedir.⁸⁰⁵ Tarihçiler, varyantlar arasındaki ayrıntıların kaybolmasına neden olması sebebiyle hadisçiler tarafından tenkit edilen bu usûle konunun uzamasını engellemek, konu bütünlüğünü sağlamak, eksik noktaları tamamlamak gibi gayelerle başvurumaktadırlar.⁸⁰⁶

Hadisçiler, tarihçilerin telifik uygulayış biçimlerini eleştirmekle birlikte kendileri, farklı şekillerde isnad ve metinleri bir arada vererek hadis nakletmişlerdir.⁸⁰⁷ Ebû Ubeyd de eserlerinde hadis nakledeken, büyük hadis imamlarının da başvurduğu bu uygulamaya farklı şekiller ve gayelerle başvurmaktadır.

Kâsım b. Sellâm, iki⁸⁰⁸ veya üç⁸⁰⁹ hocasından aldığı hadislerde hocalarını *vav* harfi ile ayırmakta rivâyeti hepsinden aldığını ifade etmektedir. Fakat Ebû Ubeyd bu rivâyetlerde çok nadir olarak farklılıklara dikkat çekmektedir. Örneğin iki hocasından (Ebû Eyyûb ed-Dımaşkî ve Nuaym b. Hammâd) aldığı bir rivâyette hangi hocasının hangi şeyhten aldığına dair farklılığı “Ebû Eyyûb, Şurayh b. Ubeyd’den; Nuaym, Habîb b. Ubeyd’den” şeklinde belirtmektedir.⁸¹⁰ Bu tarz telifik uygulamalarına özellikle Müslim

⁸⁰⁵ Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 47, 100. Tarihçi kimlikleriyle öne çıkan Ebû Ubeyd’in hocası Vâkıdî ve muasırı İbn Sa’d da eserlerinde sık sık telifke başvurumaktadırlar (Bkz. Öz, a.g.e., s. 402-5; s. 451-2. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Keskin, “Rivâyet Geleneği Açısından Kitâbu’t-Tabakâtî’l-kebîr” -*Bir Âlim Bir Eser İbn Sa’d ve Tabakât* içinde- İstanbul, Siyer Yayınları, 2014, s. 145). Ahmed b. Hanbel’in İbn İshâk (ö. 151/768) ve Vâkıdî’yi (ö. 207/823) bir topluluktan duydukları hadisleri tek bir senedle rivâyet etmeleri sebebiyle eleştirmesine dair bkz. Hafîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 30; IV, 24. Daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Gönül Kolkıran, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkıdî Örneği*, Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004.

⁸⁰⁶ Şaban Öz bu noktada şunları söylemektedir: Müslüman tarihçiler, haber nakil aracı olarak kullandıkları isnâd üzerinde bir takım tasarruflarda bulunmuşlardır. Bunların başında ise telifik (toplu/birleşik isnâd) yöntemi gelmektedir. Siyer râvî ve müellifleri, senedleri uzatarak dinleyiciyi veya okuyucuyu sıkıkmamak ve anlatılan olayın bütünlüğünü bozmamak için toplu isnâda başvurmuşlardır. Bu konuda muhaddislerin tenkitlerini de üzerlerine çeken tarihçiler, zaman içerisinde bu sistemi geliştirerek tarihçilik alanında büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir (Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 467).

⁸⁰⁷ Telifik şekilleri için bkz. Erul, “Telifik”, *DİA*, XL, 400.

⁸⁰⁸ Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *İmân*, s. 36, (hadis no: 11); *Emvâl*, s. 76 (hadis no: 26); *Tahûr*, s. 336, (hadis no: 287); s. 339 (hadis no: 294); s. 363, (hadis no: 351).

⁸⁰⁹ Bkz. *Emvâl*, s. 71 (hadis no: 11). “vav” ile atfettiği üç hocasından aldığı mevkûf rivâyeti “küllühüm” diyerek nakletmektedir.

⁸¹⁰ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 191 (hadis no:117). İki hocasından (İbn Ebi Meryem ve Nuaym b. Hammâd) aldığı bir rivâyette hocasının diğerinden metin ve isnad olarak ziyadesine dikkat çekmesine dair bir örnek için bkz. *Tahûr*, s. 184 (hadis no: 105). Ebû Ubeyd’in hemen akabinde, içlerinde Buhârî, Tirmizî gibi talebelerinin de bulunduğu isimlerin telif ettiği başta *Kütüb-i sitte*’yi teşkil eden altı ana hadis kitabı olmak üzere pek çok kaynakta *tahvil hâ’* sını/uygulamasını sıklıkla görmekteyiz. Ancak Ebû Ubeyd bu usûle isnadlarında görebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde başvurmaktadır (Bkz.

(ö. 261/875) *Sahih*'inde sıklıkla başvurmaktadır. Ebû Ubeyd'in sened ve metin açısından farklılıklara işaret etmesi, nakilde hassas olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Herhangi bir şekilde farklılığa işaret etmediği durumlarda ise lafızların birbiriyle uyduğu söylenebileceği gibi farklılık olduğu da düşünülebilir.⁸¹¹ Bu her iki tutum için, problem teşkil ettiğini ifade etmek bir yana, hadisin pek çok kaynaktan geldiğinin ortaya koyulması, musannifin hadisin farklı senedlerine sahip olduğunun bilinmesi ve ihtisâr veya mütâbaat gibi açılardan faydalı yönlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür.⁸¹²

Birden fazla şeyhten alınıp tahammül edilen metinlerin manaca yakın veya aynı olduğunun belirtilerek (المرعى واحد) veya “lafız falanıdır” (لفظ لفلان) diyerek nakledilmesi telfikın diğer uygulanış şekilleri olup bunların örneklerine görülebildiği kadarıyla Ebû Ubeyd'in eserlerinde ratlanmamaktadır.

Kâsım b. Sellâm'ın mana olarak aynı ya da benzer; isnad açısından farklı rivâyetleri aktarırken “mislehû”,⁸¹³ “nahvehû”,⁸¹⁴ “mislu zâlike ev nahvehû”,⁸¹⁵ “nahvu zâlike”,⁸¹⁶ “mislu zâlike ve zâde fihi”⁸¹⁷ gibi lafızlar kullandığı, bazen de “kezâlike” lafzını tercih ettiği olmaktadır.⁸¹⁸ Örneğin *Kitâbu't-Tahûr*'da “Ayakları yıkama ve bunun topuklarla beraber olmasının gerekliliği” isimli bâbta zikrettiği rivâyetlerin tamamı farklı senedlerle nakledilmiş “Vay o kuru kalan topukların haline!” hadisinden ibarettir. Burada zaten kısa olan metni zikretmek yerine *mislehû*, *zâlike*, *zâlike eydan* ifadelerini tercih eden⁸¹⁹ Ebû Ubeyd'in bu tarz kullanımları da telfik başlığı altında değerlendirilebilir.

Birden fazla hocadan aldığı hadiste metin veya sened farklılıklarının hangi hocasına ait olduğunu açıkça kaydetmeyip “üçünden biri dedi ki” tarzında muğlak

Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 222 hadis no: 161). Bir diğer örnekte ise tahvil kullanımı, kitabı rivâyet eden talebesine ait görünmektedir (Bkz. *Tahûr*, s. 276 hadis no: 210).

⁸¹¹ Erul, “Telfik”, *DİA*, XL, 400. Mana ile rivâyete cevâz verenler için farklılığın açıklanıp açıklanmaması bir problem teşkil etmemektedir (Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 170).

⁸¹² Erul, “Telfik”, *DİA*, XL, 400. Telfik hakkında âlimlerin görüşleri için bkz. Süleyman Doğanay, “Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma”, Kayseri, Bilimname: Düşünce Platformu, 2016/1, sy: 30, s. 33-37.

⁸¹³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 79.

⁸¹⁴ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 165.

⁸¹⁵ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 69. s. 77.

⁸¹⁶ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 70.

⁸¹⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 78.

⁸¹⁸ Bazı muhaddisler bu şekilde hadis naklini caiz görmemişlerdir bkz. Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 472-4.

⁸¹⁹ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 374-83

ifadeler kullanmakta olan⁸²⁰ Kâsım b. Sellâm'ın bu tarz rivâyetlerinde dikkat çeken bir başka husus hocalarının lafızlarının birbirine karıştığını ifade etmesidir. Söz gelimi *Fezâilu'l-Kur'ân*'daki, “Ehl-i ilimden pek çok kimse bana tahdîsen haber verdi, bir kısmının hadisi bir kısmına karıştı.”⁸²¹ ifadesi bunlardandır. *Kitâbu'l-Emvâl*'de iki hocasından tahammül ettiği bir rivâyetin ardından da “Birinin hadisi diğerinin hadisine karıştı” demektedir.⁸²² Son dönem âlimlerinden Kâsımî (1866-1914), “Bazılarının hadisi bazılarına dâhil oldu.” ibaresi hakkında şöyle demiştir: Hadis hafızları sahihlerinde, sünen veya müsnedlerinde lafızları yahut manaları uyuşan bir hadis rivâyet ettiklerinde, ancak her birinin bir diğerinden ayrıldığı bir farklılık varsa ve râvî hadisi tek bir siyakla tahriç etmek isterse, o zaman “Falan falan kişiler tahriç ettiler, bazılarının hadisi bazılarına dâhil oldu.” der ve böylece aslında her birinin diğerinden teferrüd ettiği bir kısım olduğu halde lafzın hepsinde toplandığına işaret ederler.⁸²³ Benzer ifadeleri Ebû Dâvûd da *Sünen*'inde sarf etmektedir.⁸²⁴

Ebû Ubeyd'in, bazen rivâyeti hangi hocasından aldığını belirtmeye dair bir kaygı taşımaması, hocalarının lafızlarını birbirine karıştırarak vermesi ve isnadları ezberleyemediğini belirtmesi gibi durumlar dikkat çekmektedir. Bu tür tenkit noktaları nadiren büyük hadis imamlarında da görülebilmektedir. Ancak Ebû Ubeyd'in hadis naklindeki bu tarz problemler, aslen bir hadisçi olmamasından ve her zaman bir muhaddis gibi titiz davranma çabasında olmamasından kaynaklanmaktadır, denebilir.

E. MUTEBER HADİS KOLEKSİYONLARINDA EBÛ UBEYD

Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl* ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbu't-Tehzîb* gibi çalışmaları, *Kütüb-i sitte*'de ve *Kütüb-i sitte* müelliflerinin diğer eserlerinde rivâyetleri yer alan râvîlerin hal tercemelerine dair kaleme alınmış çalışmalar olup Ebû Ubeyd'in biyografisine bu eserlerde de yer verildiği görülmektedir. Ancak meşhur altı hadis koleksiyonu ile birlikte bu eserlerin müellifleri tarafından telif edilmiş

⁸²⁰ *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 21 (hadis no: 390). Üç hocasından aldığı rivâyetin sonunda “Bu üçünden biri dedi ki...” demektedir.

⁸²¹ *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 193 (hadis no: 795) (دَخَلَ خَيْبَةَ مَعْجُونٍ مَبْرُورٍ عِدَّةٌ مِنْ أُمَّةٍ لِيَوْمِ).

⁸²² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 253 (hadis no:517) (دَخَلَ خَيْبَةَ أَحَدِ مَطْبَعِي خَيْبَةَ الْأَخْرِ). Benzer misaller için bkz. *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 27 (hadis no: 407); II, 158 (hadis no:718); *Garîbu'l-hadîs*, I, 408-11; *el-Hutab*, s. 138 (hadis no: 51). Aynı durumun dil hocalarının açıklamalardaki tezahürü için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 148.

⁸²³ Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs min fînûni mustalahi'l-hadîs*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetu'r-Risâle, 2004, s. 361-2.

⁸²⁴ Bkz. Ebû Dâvûd, *Salât*, 146 (hadis no: 854); *Edeb*, 62 (hadis no: 4933).

diğer kitaplar içerisinde senedinde Ebû Ubeyd'in yer aldığı bir hadis bulunmamaktadır. Zehebî ve İbn Hacer de buna işaret etmektedirler. Zehebî, onun *Kütüb-i sitte*'de rivâyeti olmadığını ifade ederken⁸²⁵ İbn Hacer "Ebû Ubeyd'in kitaplarda senedli hadisini görmedim; sadece garîb kelimelerin şerhi konusunda görüşleri bulunmaktadır" demektedir.⁸²⁶ Burada İbn Hacer'in 'kütüb' ile kastının 'Kütüb-i sitte' olduğu ifade edilmiştir.⁸²⁷ Fakat İbn Hacer'in bu ifadeyi sarf ettiği *Takrîbu't-Tehzîb* isimli eserinin, *Kütüb-i sitte* müelliflerinin altı kitabına ilaveten diğer kitaplarındaki ricâlini de içeriyor olması ve Ebû Ubeyd'in söz konusu eserlerin hiç birisinde Hz. Peygamber'e isnad edilmiş bir rivâyetinin bulunmaması, İbn Hacer'in 'kütüb' ile kastının sadece *Kütüb-i sitte* olmadığını, ricâlini araştırdığı tüm kitapları kastetmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Hadisi olmamasına rağmen *Tehzîbu'l-Kemâl* ve *Tehzîbu't-Tehzîb* gibi eserlerde onun biyografisinin yer alma sebebi hadis rivâyeti dışında farklı alanlarda kendisine atıflarda bulunulmasıdır. Nitekim muteber hadis kitaplarının musannifleri, hadisçiliğinden ziyade eser kaleme aldığı ve ihtisas sahibi olduğu garîbu'l-hadîs, fıkıh, kırâat gibi konularda kendisine nadiren de olsa atıflar yapmaktadırlar.⁸²⁸

Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd*,⁸²⁹ *el-Edebü'l-müfred*⁸³⁰ ve *el-Kırâ'a halfe'l-imâm*⁸³¹ isimli eserlerinde Ebû Ubeyd'e atıflar yapmakta, ondan nakillerde bulunmaktadır. Ancak bunların hiçbirisi Ebû Ubeyd'in isnadında yer aldığı hadisler olmayıp ya garîb ifadelerin tefsiri cihetinden nakiller ya da itikadî konulara dair izahlardır ve bu nakillerde semâ'a delaleti olmayan sîgalar (tamamı *kâle* ile) kullanılmıştır.

el-Câmi'u's-sahîh'te Ebû Ubeyd'in ismi tek bir yerde geçmektedir.⁸³² İbn Hacer'e göre buradaki isim de aslında Ebû Ubeyde (Ma'mer b. el-Müsennâ) olup müstensihlerin

⁸²⁵ Zehebî, *Siyer*, X, 507.

⁸²⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 450.

⁸²⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 50-1 (muhakkikin önsözü).

⁸²⁸ Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer'in bu doğrultudaki ifadeleri için bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 369; Zehebî, *Siyer*, X, 507; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 450. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 317-8.

⁸²⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, II, 33-4, 61-2. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 369; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 317.

⁸³⁰ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989, s. 59 (hadis no: 130), s. 207 (hadis no: 592). Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 369; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 317.

⁸³¹ Buhârî, *Cüz'ü'l-Kırâ'a halfe'l-imâm*, thk. Fazlurrahmân es-Sevrî, Pakistan, el-Mektebetu's-Selefiyye, 1980, s. 54. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 369; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 317.

⁸³² Buhârî, *Ehâdisu'l-enbiyâ*, 46.

müdahalesi ile “Ebû Ubeyd” şekline dönüşmüştür.⁸³³ Fakat İbn Sellâm’ın *Sahîh*’e başta fikhî ve lügavî olmak üzere birkaç yönden tesirinin olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Buhârî’nin eserini sistematize ederken Ebû Ubeyd’in eserlerinden faydalandığı da belirtilmiştir. Fuad Sezgin, genel kanaatin aksine, Buhârî’nin yazılı kaynaklara dayanarak eserini oluşturduğu görüşünü ele aldığı *Buhârî’nin Kaynakları Üzerine Araştırmalar* isimli çalışmasında, başta İbn Hacer olmak üzere Buhârî şârihlerine de atıflar yaparak bu konu ile ilgili bilgiler sunmaktadır.⁸³⁴

Ebû Ubeyd’in *Sahîh-i Buhârî* üzerindeki ilk tesirinin, tabii olarak, asıl ihtisas sahası olan garîbu’l-hadîs mevzuununun teşkil edeceği düşünülebilir. Fuat Sezgin, İbn Hacer’e atıf yaparak Buhârî’nin *Sahîh*’inde garîbu’l-hadîs bakımından geniş ölçüde Kâsım b. Sellâm’dan ve bir dereceye kadar Nadr b. Şümeyl’den (ö. 204/820) etkilendiğini belirtmektedir.⁸³⁵ Ancak Sezgin’in atıf yaptığı yere bakıldığında İbn Hacer’in *Garîbu’l-hadîs*’e dair olan katkısı Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ’ya atfettiği; Ebû Ubeyd ve Nadr b. Şümeyl’den gelen katkıyı ise fikhî alana hasrettiği görülmektedir. Bununla birlikte Fuat Sezgin, garîbu’l-hadîs ile ilgili alıntıların Ebû Ubeyd’den mi yoksa onun hocalarından mı olduğu hususunda net olarak bir şey söylenemeyeceği kanaatini taşımaktadır.⁸³⁶

İbn Hacer, Buhârî’nin, *Sahîh*’indeki fikhî meselelerin çoğunu İmam Şâfiî ve Ebû Ubeyd’den aldığını belirtmektedir.⁸³⁷ Fuad Sezgin ise bu tesirde İmam Mâlik’in birinci

⁸³³ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 318; Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 125-6. Buhârî *Halku ef’âli’l-ibâd* isimli eserinde ilgili âyetle ilgili olarak yine Ebû Ubeyd’den nakillerde bulunmaktadır (s. 61-2). Burada ise açıkça Kâsım b. Sellâm olarak kaydetmektedir. Ancak *Sahîh*’teki alıntı ile buradaki örtüşmemektedir. Dolayısıyla bu durum İbn Hacer’in, Ebû Ubeyde olması gerektiği şeklindeki düşüncesini teyit etmektedir. Ebû Ubeyd’in ismi *Sahîh*’te bir yerde daha geçmektedir. Ancak bunun daha sonra nüsha kenarına râviler tarafından eklenmiş bir alıntı olduğu belirtilmiştir (Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 125-6).

⁸³⁴ Buhârî’nin eserini bölümlere ayırırken Ebû Ubeyd’in de aralarında bulunduğu kendinden önceki kaynaklara istinat ettiği fikrinin eleştirisi için bkz. Ali Albayrak, “Fuat Sezgin’in “Buhârî’nin Kaynakları” Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, İstanbul, Usûl: İslâm Araştırmaları, sy. 26, 2016.

⁸³⁵ Fuat Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, İbrâhim Horoz Basımevi, 1956, s. 125.

⁸³⁶ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 126. Sezgin’in açıklamaları şöyledir: “Zira Ebû Ubeyde’nin nüshası bize kadar gelmemiş olan *Garîbu’l-hadîs*’inin Ebû Ubeyd’in kitabına intikal eden kısmı ile Buhârî’nin *Sahîh*’inin müşterek garîb kelimelere dair ihtiva ettiği izahlar hemen hemen tetabuk etmektedir. Ebû Ubeyd kitabının biraz ilerisinden itibaren Ebû Ubeyde’den aldığını ihmal ettiğinden bu hususta kati neticeye vardırıran bir mukabele yapmaktan mahrum bulunuyoruz.”

⁸³⁷ İbn Hacer’in açıklamaları şu şekildedir: “Buhârî, garîb kelimelerin izahına dair kitabında zikrettiklerini, bu ilmin mensuplarından Ebû Ubeyde, en-Nadr b. Şümeyl, Ferra ve diğer pek çok kimseden almıştır. Fikhî meselelerin ekserisini Şâfiî, Ebû Ubeyd ve benzerlerinden, kelâmî meseleleri ise el-Kerâbisî, İbn Küllâb ve emsalinden almıştır.” (İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 243; ayrıca bkz. Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 72).

derecede rol oynadığını ifade etmekte,⁸³⁸ Ebû Ubeyd'in fikhî tesiri hakkında ise şunları söylemektedir:

Ebû Ubeyd'in birkaç cepheli olan tesirinin fikhî tarafı *Kitâbu'l-Emvâl*'ine ait bulunmaktadır. *Sahîh*'in özellikle buyû'a ait olan kısmındaki bâblarının tanziminde *Kitâbu'l-Emvâl*'den ciddi bir şekilde faydalanılmıştır. Buhârî, İmam Mâlik'in bazı hadislerini esas me'hazi olan *Muvatta*'a rücû etmeden Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl*'inden almıştır.⁸³⁹

Sezgin, *Emvâl* ile *Sahîh* arasındaki basit bir mukayese ile Buhârî'nin Ebû Ubeyd'in kitabından istifade ettiğini göstermeye çalışmaktadır.⁸⁴⁰ Ayrıca "Kâle" tabirini kullanırken filologların tesirinde kaldığını belirttiği⁸⁴¹ Buhârî'nin, imamların fikhî fikirlerine dair ta'liklerini Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'inden aldığını söylemektedir.⁸⁴²

Buhârî'nin Ebû Ubeyd'den istifadesi sadece *Emvâl* ile sınırlı kalmamış *el-Garîbu'l-Musannef*, *Kitâbu'l-Kirâât* gibi eserleri de bu noktada etkili olmuştur.⁸⁴³

Ebû Ubeyd'in itikat alanı ile ilgili olarak Buhârî'ye bir tesiri olup olmadığı ise *Sahîh*'in *Kitâbu'l-Îmân* başlıklı bölümü ile Ebû Ubeyd'in müstakil *Kitâbu'l-Îmân*'ı arasında bir mukayeseden sonra tespit edilebilir. Burada Ebû Ubeyd'e isim belirtilerek yapılmış atıf aramak yerine -ki yoktur- ilgili konulardaki görüşlerin paralelliği ve ihticâc edilen deliller açısından benzerlikler aranmalıdır. Nitekim Buhârî'nin *Kitâbu'l-Îmân*'ı ile Ebû Ubeyd'in de aralarında bulunduğu daha önceki *Kitâbu'l-Îmân*'lar arasında yapılan bir mukayese sonucunda Buhârî'nin tasnif ve tertibinin kendine ait olduğu neticesine ulaşılmıştır.⁸⁴⁴

⁸³⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 77-8. "İbn Hacer fikhî malzemenin kaynağı olarak İmam Şâfiî ve Ebû Ubeyd'i göstermiş olmasına rağmen bu tesir bakımından İmam Mâlik birinci derecede gelmektedir."

⁸³⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 78.

⁸⁴⁰ İki eser arasında Sezgin tarafından yapılan karşılaştırmalar için bkz. *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 78, 6 ve 7 no'lu dipnot.

⁸⁴¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 106, 2 no'lu dipnot.

⁸⁴² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 96.

⁸⁴³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 125-6.

⁸⁴⁴ Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", s. 74. Sezgin, Ebû Ubeyd'in *Fezâilu'l-Kur'ân*'ının da Buhârî'nin eserinde ilgili bölümün başlıklandırmasında etkili olduğu kanaatindedir. O şöyle demektedir: "Çoğu kaybolup bize kadar gelmemiş olan *Fezâilu'l-Kur'ân* unvanlı müellefattan Ebû Ubeyd'e ait olanla Buhârî'nin alakalı bâb unvanlarının mukabelesi bize kâfi bir fikir verecektir." (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 80).

Ebû Dâvûd (ö. 275/889), *Sünen*'inde tespit edilebildiği kadarıyla yedi⁸⁴⁵ yerde Ebû Ubeyd'e atıf yapmaktadır. Bunlardan ikisi develerin aldığı isimler,⁸⁴⁶ biri isnadda geçen bir künyeyi açıklama,⁸⁴⁷ geri kalanlar ise garîb kelime ve ifadelerin açıklanması cihetindedir.⁸⁴⁸ Ebû Dâvûd'un özellikle garîb lafızların tefsiri ile ilgili verdiği bilgilerin Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'inden olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴⁹

Tirmizî (ö. 279/892) ise *Sünen*'inde dört⁸⁵⁰ yerde Ebû Ubeyd'in ismini zikretmektedir. Bunlardan biri fıkha,⁸⁵¹ ikisi kırâate,⁸⁵² diğeri ise garîbu'l-hadîse dairdir.⁸⁵³

Müslim (ö. 261/875), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) ise ondan herhangi bir şekilde iktibasta bulunduğu tespit edilememektedir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de, isnadında Ebû Ubeyd olan bir rivâyete rastlanılamamaktadır.

Dârimî (ö. 255/869) ise *Sünen*'inde hocası Ebû Ubeyd'den “أَخْبَرَنَا” ve “عَنْ” lafızlarıyla aldığı üç rivâyete yer vermektedir.⁸⁵⁴

Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Buhârî'nin, Müslim'in ve her ikisinin, şartlarına uydukları halde eserlerinde tahriç etmedikleri hadisleri ve bunlara ilaveten kendi içtihadınca sahih olan rivâyetleri bir araya topladığı eseri *el-Müstedrek ala's-*

⁸⁴⁵ Bu yedi nakil Ebû Dâvûd tarafından yapılmaktadır. Bunların haricinde bir yerde *Sünen* râvisi Ebû Ali el-Lü'lûî (ö. 333/944) belâğ tarihiyle bir hadisin şerhi noktasında Ebû Ubeyd'den nakilde bulunmaktadır (Bkz. Ebû Dâvûd, Edeb, 64 hadis no: 5009).

⁸⁴⁶ Ebû Dâvûd, Zekât, 7; Diyât, 18 (hadis no: 4555). Ebû Dâvûd, burada Ebû Ubeyd ile birlikte onun hocaları Nadr b. Şümeyl ve Asma'î'den de nakiller yapmaktadır.

⁸⁴⁷ Ebû Dâvûd, Cihad, 151 (hadis no: 2730).

⁸⁴⁸ Ebû Dâvûd, Eşribe, 5 (hadis no: 3685); Diyât, 16 (hadis no: 4538); Diyât, 20 (hadis no: 4570 ve 4572).

⁸⁴⁹ Ebû Dâvûd eserinde Ebû Ubeyd'e bir kitap izafe etmekte (من كتاب أبي عبيد) fakat ismini vermemektedir. Ebû Dâvûd'un yaptığı nakillerin hem semâ'a delaleti olmayan “kâle” veya “beleğani” ile olması hem de bu alıntılarının aynı veya benzer şekilde Ebû Ubeyd'in *Garîb*'inde bulunması *Garîbu'l-hadîs*'e bir şekilde ulaştığını düşündürmektedir.

⁸⁵⁰ Ebû Ubeyd mi yoksa Ebû İsa mı olduğu ihtilaflı olan bir atıf için bkz. Tirmizî, el-İsti'zân ve'l-âdâb, 48 (hadis no: 2757).

⁸⁵¹ Tirmizî, en-Nüzûr ve'l-eymân, 15 (hadis no: 1543).

⁸⁵² Tirmizî, Kırâat, 1 (hadis no: 2927 ve 2929).

⁸⁵³ Tirmizî, en-Nüzûr ve'l-eymân, 7 (hadis no: 1533). Ebû Ubeyd'in Tirmizî'ye garîbu'l-hadîs, fıkıh, kırâat gibi alanlarda katkıda bulunduğu görülmektedir. Tirmizî'nin semâ'a delaleti olmayan lafızlarla yaptığı bu nakillerin Ebû Ubeyd'in ilgili alanlardaki kitaplarından olma ihtimali yüksektir.

⁸⁵⁴ Dârimî, Mukaddime, 34 (hadis no: 367); Tahâret, 105 (hadis no: 1019); Fezâilu'l-Kur'ân, 16 (hadis no: 3398).

Sahîhayn'da, senesinde Ebû Ubeyd bulunan rivâyetlere yer vermektedir.⁸⁵⁵ Bu rivâyetlerden kimisi için “Şeyhayn’ın şartlarına uyduğunu” da ifade etmektedir.⁸⁵⁶

Görüldüğü gibi eserlerinin genelini hadislerle kurgulamasına ve çok geniş bir hadis birikimi olmasına rağmen Ebû Ubeyd’in rivâyetleri *Kütüb-i sitte*'de yer almamakta, *Kütüb-i tis'a* içerisinde de sadece talebesi Dârimî'nin *Sünen*'inde bulunmaktadır. İkinci derece ve daha geç dönem kaynaklarda ise nadiren de olsa isnadda isminin yer aldığı hadislere rastlanılmaktadır.⁸⁵⁷ *Kütüb-i sitte*'de rivâyetlerinin yer almama sebepleri şöyle açıklanabilir:

- Bu eserlerin hiçbirisi sahih olan hadislerin “hepsini” bir araya toplamayı amaçlamadığı gibi sika ve hadis rivâyetine ehil görülen her râvînin rivâyetlerini toplamak gibi bir amaç da gütmemektedir.
- Ebû Ubeyd’in bu kaynaklarda rivâyetlerinin yer almamasının asıl sebebi onun meslekten bir hadisçi olmaması olsa gerektir. Nitekim *Kütüb-i sitte* müelliflerinin bir kısmının başta garîbu'l-hadîs olmak üzere hadis haricinde muhtelif alanlarda ondan istifade ettikleri görülmektedir.
- Bir önceki madde ile de bağlantılı olarak düşünebilecek bir başka husus ise onun rivâyetlerle tasnif ettiği eserlerinde zabt bakımından problemlili görülebilecek ifadelerinin mevcudiyetidir.
- Yine aynı şekilde eserlerinde yer verdiği rivâyetlerin isnadlarında hadis münekkittlerince tenkit edilmiş isimlerin bulunması, bizzat kendi hocaları arasında bulunan cerhe uğramış râvîlerin mevcudiyeti de bu noktada etkili olmuştur denilebilir.

⁸⁵⁵ Örneğin bkz. Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ala's-sahîhayn*, I-IV, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1411, II, 252, 291, 316.

⁸⁵⁶ Hâkim en-Nisâbüri, *Müstedrek*, II, 544. Zehebî, *Müstedrek*'ten bir ihtisar olarak kaleme aldığı ve bu faaliyeti sırasında rivâyetleri sıhhat bakımından gözden geçirerek sahih olmayanlara işaretle bulunduğu *Telhîsu'l-Müstedrek* isimli çalışmasında, Ebû Ubeyd'in hadislerinden bir kısmını zayıf bulmuş, bazıları hakkında da sükût etmiştir. Sahih hadis kabulü için uyguladığı ölçülerdeki hassasiyeti sebebiyle pek çok kimsenin, Hâkim'in *Müstedrek*'inden daha faydalı kabul ettiği (Mehmet Efendioğlu, “Ziyâeddin el-Makdîsî”, *DİA*, XLIV, 492) Ziyâeddin el-Makdîsî'nin (ö. 643/1245) *el-Ehâdisu'l-muhtâre* isimli istidrâk çalışmasında, görülebildiği kadarıyla, Ebû Ubeyd'in tek bir rivâyeti mevcuttur (Ziyâüddîn el-Makdîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *el-Ehâdisu'l-muhtâre ev el-Müstahrec mine'l-ehâdisi'l-muhtâre mimma lem yuhrichu'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ*, I-XIII, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Düheys, Beyrut, Dâru Hadar, 2000/1420, II, 119).

⁸⁵⁷ İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) da *Sahîh*'lerinde Ebû Ubeyd'den herhangi bir rivâyete yer vermemektedirler. Tespit edilebildiği kadarıyla İbn Huzeyme bir yerde Ebû Ubeyd'in garîb lafza dair açıklamalarını “kâle Ebû Ubeyd” diyerek nakletmektedir (İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbüri, *Sahîh*, I-IV, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, t.y., IV, 20, hadis no:2270).

• Hicrî 2. ve 3. asırlarda hadisçiler ile re'y ehli arasındaki kutuplaşmanın neticesinde re'yciliği ile öne çıkan isimlerin hadis âlimleri nezdindeki konumu ve hadisçilerin bu isimlerin rivâyetlerine bakışları ehline malumdur. Ebû Ubeyd'in, eserlerinde sadece hadisleri nakletmekle yetinmeyip garîbini tefsir etmesi, fikhî konulara girmesi, ihtilaflara değinmesi, tercihlerde bulunması, aklî-nazarî ve luğavî açıklamalara girişmesi rivâyetlerinin tercih edilmemesine sebep olmuş olabilir.

F. KULLANDIĞI HADİS İSTİLAHLARI

Kâsım b. Sellâm'ın yer verdiği terimler arasında ıstılâhî yani daha sonra usûlde yerleşmiş anlamıyla kullandıkları yanında sözlük anlamını kastettiği ifadeler de vardır. Ayrıca kendine veya dönemine has bir anlamı kastetmekle birlikte daha sonra farklı manada ıstilah haline gelenler de mevcuttur. İlâveten o, hadis ilminde kendine yer bulamayan *müsbet* ve *müsebbete* gibi terimler de kullanabilmektedir.

1. Hadisin Sıhhatine İşaret Etmek İçin Kullandığı Terimler

Ebû Ubeyd sahih hadis için bir tanım yapmamaktadır. Ancak açıklamalarından ve satır arası bir takım bilgilerden hareketle onun sahih anlayışı konusunda bir şeyler söylenebilir. Bu minvaldeki izahlarına sened tenkidine giriştiği sırada rastlanmaktadır. Bu bağlamda ona göre hadisin sahih olabilmesi için senedin ittisâl şartını taşıması ve râvîlerin mechûl veya mecrûh değil, rivâyet ehliyetine sahip kimseler olması gerektiği söylenebilir.⁸⁵⁸ Bu noktada bir takım rivâyetlerin muttasıl olduklarını “muttasıl” veya “müsned” kavramını kullanarak özellikle vurgulamakta,⁸⁵⁹ senedinde mechûl râvîlerin bulunduğu rivâyetleri zayıf kabul etmektedir.

Ebû Ubeyd “sahîh” terimine doğrudan yer vermemekte,⁸⁶⁰ bunun yerine hadisin sıhhatine işaret etmek için farklı kavramlar kullanmaktadır. Bunlar içerisinde en çok tercih ettiği kavram “mahfûz”dur.

Hadis ilminde *mahfûz*, “aralarında metin veya sened bakımından zıtlık/muhalefet bulunan hadislerden râvîleri diğerine oranla daha sika yahut sikalık bakımından eşit

⁸⁵⁸ Bu tarz örnekler için bkz. bu çalışma “Sened Tenkidi” başlığı.

⁸⁵⁹ *Muttasıl* terimini kullanmasına dair bkz. *Tahûr*, s. 150. Ebû Ubeyd, bismelenin terki ile abdestin bozulmayacağı görüşündedir ve konuya dair zikrettiği hadislerin muttasıl senedlere sahip olduklarını ifade etmektedir.

⁸⁶⁰ Bununla birlikte “Sahhati'l ahbâr an Rasûlillâh” şeklinde konuyla alakalı zikrettiği rivâyetlerin tamamının sıhhatine işaret ettiği görülmektedir (Bkz. *Nâsîh*, II, 170).

olmakla beraber sayıca daha fazla olan hadis” için kullanılan bir terimdir. Bir diğer deyişle şâzz hadisin muhalefet ettiği rivâyettir. Bu terim “hem sahih hem hasen hadisi karşılayacak şekilde makbûl hadis” anlamında da kullanılmaktadır.⁸⁶¹ Bununla birlikte mahfûz, mütekaddimûn döneminde zayıf hadisi de kapsayacak şekilde oldukça geniş bir anlamda kullanılmıştır.⁸⁶²

Ebû Ubeyd mahfûz kavramını ilk ve en yaygın olarak kullananlardandır.⁸⁶³ *Kitâbu't-Tahûr*,⁸⁶⁴ *Fezâilu'l-Kur'ân*,⁸⁶⁵ *Kitâbu'l-Îmân*⁸⁶⁶ ve *Kitâbu'l-Emvâl*⁸⁶⁷ adlı eserlerinde mahfûz kavramını çokça, özellikle de ihtilafî rivâyetleri değerlendirirken zikretmektedir. Zikrettiği yerler incelendiğinde onun bu kavramı mütekaddimûn dönemi hadis ulemasında olduğu gibi geniş anlamıyla kullandığı müşahade edilmektedir.

Kâsım bu terimi kullandığı yerlerin bir çoğunda hadisin kaynağına aidiyetini söz konusu etmekte,⁸⁶⁸ isnad açısından problemlili olup olmadığını dikkate almaktadır.⁸⁶⁹

Kâsım b. Sellâm'ın, bu terimi hadisin muhtevası hakkında teferrüd ve muhalefetin söz konusu olduğu durumlarda “gayr-i mahfûz” kalıbında kullandığı da görülmektedir. Örneğin sığırların zekâtının develerin zekâtı gibi olduğunu ifade eden bir rivâyetin gayr-i mahfûz olduğunu belirtmiş, âlimlerin böyle bir rivâyeti tanımadıklarını ifade etmiştir.⁸⁷⁰

Kâsım b. Sellâm, bu kavramı lafızlar hakkında da kullanmaktadır ki bu kullanımı daha çok dikkat çekmektedir. Bu terimi özellikle *Garîbu'l-hadîs* adlı eserinde hadislerin

⁸⁶¹ Bkz. Aydın, *Hadis İstihlâları*, s. 168.

⁸⁶² Daha fazla bilgi için bkz. Muammer Bayraktutar, *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri*, Ankara, İlahiyât Yayınları, 2016.

⁸⁶³ Hüseyin Akgün, “Mütekaddimûn Âlimlerin Hadislerin Aslına Tespit İçin Kullandıkları İki Kavram: “Aslu'l-Hadis” ve “Mahfûz”, Malatya, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, c. VII, sy: 14, 2014, s. 122.

⁸⁶⁴ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 150, 179, 239, 334.

⁸⁶⁵ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 168.

⁸⁶⁶ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 40. Hadisin mahfûz olmadığını düşünmektedir çünkü Yahyâ b. Saîd isnadını cerh etmektedir.

⁸⁶⁷ Pek çok defa kullanılmaktadır. Bir kısmı için bkz. *Emvâl*, s. 139, 355, 398-9, 414, 522.

⁸⁶⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 100 (Bunun Hz. Ali'den mahfûz olduğunu düşünmüyorum).

⁸⁶⁹ Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 178 (Bu son sözü Kûfe ehli Esved'den, İbn Avn ise Alkame'den nakletmektedir. Mahfûzun Esved'den gelen olduğunu düşünüyorum). Bir diğer örnek için bkz. *Tahûr*, s. 334 (İsnadında ihtilaf edilmiştir. Mahfûz olanın Leys'in hadisi olduğunu düşünüyorum. Çünkü o, isnad bakımından daha tamdır).

⁸⁷⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 414. Benzer bir örnek için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 400 (İbn Şihâb'ın rivâyetine gelince bu konuda bundan başka bir rivâyet (harf) duymuş değiliz. Onun bir yorumunu da (vecih) bilmiyorum. Gayr-i mahfûz olmasından endişeleniyorum).

metinlerindeki kelimelerin yazım ve okunuşu hakkında doğru şekline işaret etmek üzere kullanılmaktadır.⁸⁷¹

Görüldüğü üzere Ebû Ubeyd nezdinde bu kavramın tek bir karşılığı yoktur. İbn Sellâm bazen lügat anlamıyla da kullandığı bu kavramı hem isnad hem muhteva hem de metin/lafız için söz konusu edebilmektedir. Esasen mütekaddimûn dönemde kavramlar tek bir anlama hasredilmemiş ve belirli bir manayı ifade etmek üzere tanımlanmamıştır. Muhaddislerin kullanımlarından elde edilen bilgi ve sonuçlara göre alanı belirlenebilecek kavramların daha sonraki dönemde (müteahhirûn) daraltılıp netleştirilmiş tarifleri ile uyuşmamaları tabidir.⁸⁷²

“Ma‘rûf”⁸⁷³ ve “meşhûr”⁸⁷⁴ da Ebû Ubeyd’in rivâyetlerin sahih olduğuna işaret etmek için yer verdiği kavramlardandır. Onun bu istilahları daha sonraları yerleşmiş olan⁸⁷⁵ veya hicrî 2. asırda özellikle Hanefî fakihlerce yüklenen anlamdan⁸⁷⁶ ziyade lügat manalarına uygun olarak kullandığı söylenebilir. Ebû Ubeyd’in bu terimlerle işaret ettiği rivâyetin birçok kimse tarafından, özellikle ilim ehli arasında bilinir ve tanınır olmasını kastettiği, sahih-makbûl ifadelerine karşılık kullandığı anlaşılmaktadır.

“Mütevâtir” kavramıyla da Ebû Ubeyd’in hadislerin sıhhatine işaret etmeyi amaçladığı söylenebilir. Yaşadığı dönemde tartışmalara sebep olmakla birlikte Ebû Ubeyd’in eserlerinde herhangi bir şekilde âhâd-mütevâtir ayrımına delalet edebilecek bir kayıt tespit edilememektedir. Onun itikadî görüşlerinde ve fikhî izahlarında hadisler hakkındaki tutumundan hareketle, böyle bir ayırım amacıyla olmadığı, bunun yerine

⁸⁷¹ Söz gelimi bkz. *Garibu'l-hadîs*, I, 322, 352, 354; II, 10, 30, 59, 210, 295, 456. *Kitâbu'l-Emvâl*'den benzer bir örnek için bkz. s. 188 (hadis no: 329) Ayrıca bkz. bu çalışma “Lafız Tenkidi” başlığı.

⁸⁷² Bu konu hakkında, mahfûz kavramı özelinde ayrıntılı bilgi için bkz. Bayraktutar, *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri*. Ayrıca bkz. Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*.

⁸⁷³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 384 (Bu [hadis no: 896] senedi zayıf ve bilinmeyen (عُرْوَةُ) bir hadistir. Zayıflığına ilaveten bu hadiste öşür vergisi öngörülmektedir ki biz bunun bir veçhini, izah şeklini bilmiyoruz). Diğer kullanımları için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 73 (Âsârün kâimetun ma‘rûfetun); *Îmân*, s. 29 (el-ehâdîsu'l-ma‘rûfe).

⁸⁷⁴ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 168.

⁸⁷⁵ Ma‘rûf, “Sika bir râvinin zayıf bir râvinin rivâyetine muhalefet ederek naklettiği hadis” anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda zayıf râvinin rivâyeti “münker” ismini almaktadır (Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 72. Ayrıca bkz. Mehmet Efendioğlu, “Ma‘rûf”, *DİA*, XXVIII, 66). Ebû Ubeyd, münker ifadesini görebildiğimiz kadarıyla tek bir yerde ve sözlük anlamıyla kullanılmaktadır (Bkz. Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, s. 198). Meşhûrun usûl-i hadis'teki tanımı için bkz. Aydın, *Hadis İstilahları*, s. 178.

⁸⁷⁶ Ebû Yûsuf'un ma‘rûf kavramını istilâhî anlamı yanında Kur'ân ve sünnete mutabık makbûl hadis anlamında kullandığına dair bkz. Özşenel, *Ebû Yusuf*, s. 119. Meşhûrun Hanefî fakihlerce kullanımı hakkında bkz. H. Yunus Apaydın, “Meşhur”, *DİA*, XXIX, 368-371.

rivâyetlerin sahih-zayıf olup olmamaları ile ilgilendiği söylenebilir. “Rasûlullah’ın hadisi sahih (sâbit) olduğunda kendisiyle amel edilmeye en layık olandır”⁸⁷⁷ şeklindeki ifadesi de bu noktada değerlendirilebilir. İtikadî konulardaki teşbih-tecsim ifade eden hadisler hakkında “sika râvîlerce rivâyet edildiğine” vurgu yapması ayrıca senedleri râvî ve sened açısından eleştirmesi de aynı doğrultudadır.

Âhâd terimine veya bu anlama gelebilecek bir başka kavrama yer vermeyen⁸⁷⁸ Ebû Ubeyd, mütevâtir terimini gerek fiil haliyle “تَوَاتَرَتِ الْآرَاتُ بِتَوَاتَرِ الْأَحْيَاتِ”⁸⁷⁹ şeklinde gerek sıfat olarak “الْآرَ لِلْمُتَوَاتِرَةِ”⁸⁸⁰ şeklindedir. Ancak aslen hadis usûlü terimi olmayıp⁸⁸¹ çok sonraları Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ile birlikte mantık ve kelâm ilminin etkisiyle hadis ilmine girmiş⁸⁸² olan mütevâtir kavramına sözlük anlamıyla yer verdiği anlaşılmaktadır. O, bütün bu ifadelerle, incelediği konuya dair pek çok hadisin nakledildiğini ya da ilgili hadislerin çokça rivâyet edildiğini ifade etmek istemiş olup belli şartlar taşıması gereken mütevâtir hadisi amaçlamamıştır.

Söz gelimi Ebû Ubeyd “yedi harf” hadisinin mütevâtir olduğu kanaatindedir. O ahruf-i seb‘a ile ilgili hadisler hakkında “Biri hariç, ahruf-i seb‘a ile ilgili bütün bu hadisler tevâtür etmiştir. O bir hadis de, Semure’nin Nebî’den (s.a.s) rivâyet ettiği ‘Kur’ân üç harf üzere indirilmiştir’ hadisidir. Bunlardan yedi harfe dair olan hadisten başkasının mahfûz olduğunu zannetmiyoruz. Çünkü içinde ‘yedi harf’ kelimesinin geçtiği hadisler meşhurdur.” demektedir.⁸⁸³

Ebû Ubeyd’in burada kullandığı tevâtür ifadesi ıstılâhî anlamda olmayıp sözlük anlamıyadır.⁸⁸⁴ Yani o, bu kelime ile mezkûr hadisin -veya diğer hadislerin- çokça

⁸⁷⁷ Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-hadis*, I, 405.

⁸⁷⁸ Ebû Ubeyd’in “hadîsun ğayru vâhid” (وَهُوَ مِنْ حَيْثُ وَاحِدٍ) şeklindeki tespit edilebilen tek kullanımıyla (*Garîbu’l-hadis*, I, 246) meşhûr yahut mütevâtir hadise işaret etmek istediği ifade edilmiştir (Kâsîd Yâsir ve Velîd b. Ahmed, *Menhecu Ebî Ubeyd fi tefsîri Garîbi’l-hadis*, s. 275-6).
⁸⁷⁹ Tevâtür fiilinin kullanımları için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 129, 433, 442, 455.

⁸⁸⁰ Ebû Ubeyd, *Îmân*, s. 42.

⁸⁸¹ Mütevâtirin hadis usûlünün konusu olmadığına dair bkz. İbnu’s-Salâh, *Ma’rifetu envâ’i ilmi’l-hadis*, s. 372; İbn Hacer, *Nüzhetu’n-nazar*, s. 45.

⁸⁸² Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî, *el-Menhecu’l-muktarah li-fehmi’l-mustalah*, Riyad, Dâru’l-Hicre, 1996/1416, s. 91-101. Hatîb el-Bağdâdî’nin mütevâtir konusundaki açıklamaları için bkz. *el-Kifâye*, I, 108.

⁸⁸³ Ebû Ubeyd, *Fezâilu’l-Kur’ân*, II, 168. Müsteşrik Goldziher, Ebû Ubeyd’in söz konusu hadisi şâzz olarak nitelendirdiğini iddia eder (Ignaz Goldziher, *Die Richtungen der İslâmischen Koranauslegung*, Leiden, 1970, (Arapçaya çeviren: Abdülhalim en-Neccâr, *Mezâhibu’t-tefsîri’l-İslâmî*, Kahire, Mektebetü’l-Hancî, 1955, s. 54). Oysa Ebû Ubeyd şâzz ifadesini başka bir rivâyet için kullanmaktadır.

⁸⁸⁴ Ahruf-ı seb‘a hadislerini inceleyen Emin Aşıkutlu,

rivâyet edilmekle şöhret bulduklarını ve yaygın olduklarını ifade etmek istemiş olmalıdır. Ebû Ubeyd'in yukarıda naklettiğimiz ifadesinin sonunda “Çünkü bu hadisler meşhurdur.” diyerek ilgili rivâyetlerin şöhretine vurgu yapması da bu tespiti doğrulamaktadır.⁸⁸⁵

Kâsım b. Sellâm bu terimlere ilaveten “müsebbete”, “sabit”, “kâime”, “esbet”, “emsel” gibi lafızları da hadisin sıhhatine işaret etme amacıyla kullanmaktadır.⁸⁸⁶

2. Hadisin Za'fına İşaret Etmek İçin Kullandığı Terimler

Ebû Ubeyd sahih gibi “zayıf” kavramına da yer vermemekte⁸⁸⁷ hadislerin za'fına işaret etmek için “mürsel” ve “şâzz” gibi lafızları tercih etmektedir.

Mürsel hadis ilminde, “tâbiûn neslinden birinin sahâbî râvîyi zikretmeksizin doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği hadis” anlamındadır. Fakihler, fıkıh usûlcüleri ve ilk dönem hadisçiler ise daha ziyade “senesinde râvî düşmesi bulunan hadis” için bu terimi kullanmışlardır.⁸⁸⁸ Buna göre senesinde sayı ve tabaka fark etmeksizin kopukluk olan her rivâyet bu ikinci tarifi kapsama girmektedir.

Mürsel terimi, hicrî 2. asrın ortalarında kullanıma girmiş ve aynı asrın sonlarında, özellikle Şâfiî ile birlikte delil olarak kullanılması tartışılmaya başlanmıştır.⁸⁸⁹ Ebû

1. Hicrî 2. asrın sonları ile 3. asrın başlarında kullanılan kavramların daha çok hadisin genel sıhhat durumunu ifade eden sahih, hasen ve zayıf gibi çerçeve kavramlar niteliği taşıması,

2. İlk hadis ve fıkıh usûlü kitabı sayılan Şâfiî'nin *Risâle*'sinde, ilk müstakil hadis usûlü eseri sayılan Râmezhürmüzi'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'inde ve Hâkim'in *Ma'rife*'sinde, haberlerin şuyû' bakımından taksimine ya hiç rastlanmaması veya rastlansa da mütevâtir diye bir türe yer verilmemesi,

3. Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) ahurf-i seb'a hadisinin sıhhatinde icmâ edildiğini belirtmekle yetinip kitabına *Câmi'u'l-beyân fi-karâati's-seb'a (i'l-meşhûre)* ismini vermesi,

4. İbnu's-Salâh'ın söylediğine göre hadisçiler arasında Hatîb el-Bağdâdî'den başkasının böyle bir tabirden bahsetmemesi,

5. Ve 'tevâtür' kelimesinin, günlük dilde daha çok Araplara mahsus mübalâğa bir anlatım tarzı içinde kullanılmış olma ihtimali gibi karinelere hareket ederek Ebû Ubeyd'in bu tabiri bir ıstılah bilinci ile kullandığı ihtimalinin zayıf olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. (Emin Âşıkcutlu, “Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahurf-i Seb'a Hadisleri (Tahriç, Tahlil ve Değerlendirme)”, *(Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kıraat İlmi ve Problemleri)*, (ed. Bedrettin Çetiner), İstanbul, Ensar Neşriyat, 2002, s. 90-92.

⁸⁸⁵ Âşıkcutlu, “Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahurf-i Seb'a Hadisleri”, s. 91-2.

⁸⁸⁶ *Kâime* sıfatının kullanılması için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 73, 499 (âsarun kâimetun ma'rûfetun) (sünnetun kâimetun) müsebbete için bkz. *Tahûr*, s. 339; *Îmân*, s. 24 (el-hadîsu'l-müsebbet/müsbet). “sebbe” filini kullanımı için bkz. *Emvâl*, s. 522.

⁸⁸⁷ *Taz'if* şeklindeki kullanımına dair bkz. *Kitâbu'l-Îmân*, s. 77-8.

⁸⁸⁸ Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 213. Mürsel hakkındaki farklı tanımlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 115; İbnu's-Salâh, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadîs*, s. 126-130; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 124-6; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 141-2; Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara, TDV Yayınları, 2010, s. 61-5.

⁸⁸⁹ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 180-1; Polat, *Mürsel Hadisler*, s. 77.

Ubeyd de -hicrî 2. asır musannefâtında sıkça görüldüğü gibi- mürsel rivâyetlere, kitaplarında yer vermiş ve bu ıstılahı da kullanmıştır.

Kâsım b. Sellâm'ın mürsel kavramını kullanımı, içinde bulunduğu asrın genel yaklaşımına uygundur. Nitekim o mürsel kavramını erken dönem hadisçiler ve fıkıh usûlcüleri tarafından benimsenmiş şekliyle hem sahâbî râvîsi düşmüş rivâyetler hakkında hem de daha sonraki tabakalarda senedde meydana gelmiş her türlü inkıtâ için kullanmaktadır. Bununla birlikte Kâsım, eserlerinde bu türden rivâyetleri nakletmekle birlikte bunların delil olarak kullanılmasını eleştirmektedir.⁸⁹⁰

Ebû Ubeyd, görebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde, sahâbî râvîsi düşmüş bir rivâyet için *mürsel* tabirini kullanmaktadır.⁸⁹¹ Başka bir yerde yine sahâbî râvîsi düşmüş bir rivâyet için bu kez “müsned değildir” dediği görülür.⁸⁹² Ayrıca fiil kalıbındaki bazı kullanımları da aynı doğrultudadır.⁸⁹³ Bunların haricinde Ebû Ubeyd, bu terimi, tâbiûnun sahâbeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den yaptığı nakil için değil, sahâbeden sonraki tabakalarda meydana gelen inkıtâlar için yani mürseli geniş anlamıyla, munkatı anlamında kullanmaktadır. Örneklerde de görüleceği üzere bunların tamamı tebe-i tâbiînden bir ismin sahâbîden rivâyeti konumundadır.

Ebû Ubeyd, zeytinin zekâtı ile bir rivâyet hakkında şu açıklamaları yapar:

Bu bâbta “İsmâil b. Ayyâş ← Muhammed b. İshâk” isnadıyla Hz. Ömer'den naklettiğimiz hadisin mahfûz olmadığını düşünüyoruz. Çünkü Leys söz konusu rivâyeti Ukayl ← İbn Şihâb senediyle mevkûf olarak rivâyet etmiş, onu Hz.

⁸⁹⁰ İmam Şâfiî öncesinde, senedlerinde inkıtâ problemi bulduran rivâyetler kitaplara kaydedilip delil olarak kullanılmaktayken Şâfiî, bu çeşit problem barındıran rivâyetleri ve delil olarak kullanılmasını eleştirmiş, hadisin senedinde ittisâl şartını gerekli görmüştür. Şâfiî'nin mürsel hadise yaklaşımı için bkz. Mansur Koçinkağ, “İmâm Şâfiî'nin Mürsel Hadis Anlayışı”, Çanakkale, Journal of Intercultural and Religious Studies (JIRS), sy: 7, 2014, s.61-80. Şâfiî'nin mürsel hadise dair açıklamaları için bkz. *er-Risâle*, s. 235-9. Şâfiî, belli şartlar taşıdığı takdirde mürsel rivâyetleri kabul edebilmektedir ancak bunların durumu muttasıl hadislerle aynı seviyede değildir.

⁸⁹¹ Kâsım b. Sellâm *Kitâbu't-Tahûr*'da Muhammed b. Kesîr ← Hammâd b. Seleme ← Simâk b. Harb ← İkrime isnadıyla nakettiği “Rasûlullah hanımlarıyla beraber yıkanır. Bir gün geldi ve yıkanmak istedi. Hanımlarından biri ona ‘Ey Allah'ın Elçisi bu benim artığımdır.’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Su pislik tutmaz.’ diye mukabelede bulundu.” hadisinin ardından şu izahatı yapmaktadır: Hammâd ← Simâk ← İkrime ← Nebî hadisi mürseldir. Bildiğim kadarıyla Süfyân b. Saîd bu hadisi Simâk ← İkrime ← İbn Abbâs ← Nebî yoluyla rivâyet ediyordu. Şerik de zikrettiğimiz üzere [hadis no:149] İbn Abbâs ← Meymûne [← Nebî] şeklinde rivâyet ediyordu (*Tahûr*, s. 219 hadis no: 153). Ebû Ubeyd burada mürseli “sahâbî isminin zikredilmediği hadis” olarak, yani hadisçilerin terminolojisinde daha sonraki yerleşmiş anlamıyla kullanmaktadır.

⁸⁹² Bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 264.

⁸⁹³ Bkz. Ebû Ubeyd, *Nâsih*, II, 109-110. Kâsım b. Sellâm burada iki ayrı tarik için *irsâl* ifadesini kullanmaktadır. Her ikisi de tâbiûn tarafından sahâbî râvîsi atlanarak yapılmış rivâyetler hakkındadır.

Ömer'e ref' etmemiştir. Şayet bu rivâyet mahfûz olsa yine de sâbit olamaz. Çünkü bu durumda da İbn Şihâb'ın Hz. Ömer'den mürseli olmaktadır.⁸⁹⁴

Görüldüğü üzere İbn Sellâm burada mürsel ifadesini sahâbî râvî eksikliği için değil bir sonraki tabakada meydana gelmiş inkıtâ için kullanmaktadır.⁸⁹⁵ Yine o Saîd b. Feyrûz Ebû'l-Bahterî'nin (ö. 82/701) Hz. Ali'den; Katâde b. Diâme es-Sedûsî'nin (ö. 117/735) İbn Abbâs'tan ve Muhammed b. el-Münkedir'in (60-131) Abdullah b. Amr'dan naklettiği rivâyetler için de *mürsel* ifadesini sarf etmektedir.⁸⁹⁶

Ebû Ubeyd bu terimi mübhem bir râvî bulunan sened hakkında da kullanmaktadır. Zenginlik ile fakirlik arasındaki sınırı “bir ukıyye”⁸⁹⁷ veya “elli dirhem” şeklinde belirleyen iki rivâyet için Ebû Ubeyd şu açıklamaları yapmaktadır:

Söz konusu iki hadis içinde ukıyye ölçüsünü öngören hadis bana göre en uygundur ve sened bakımından da en sağlıklıdır. Her ne kadar senedde sahâbî adı zikredilmemişse bile bu zat Rasûlullah'ın sohbetinde bulunmuş ve bu konuda O'nunla konuşmuştur.⁸⁹⁸

Böylelikle zekâtın bir ukıyye ve daha azı bir mala sahip olan kimselere verilebileceği görüşünde olan Ebû Ubeyd, Hz. Ömer'den gelen ve bu miktarı “yüz koyun” olarak belirleyen mevkûf bir rivâyet hakkında, “Bu rivâyette görüyoruz ki Hz Ömer yüz koyunu olan kimseye zekât verilebileceğini söylemiştir. Bu miktar ise birçok ukıyye kıymetindedir. Ancak bu hadis mürsel olup senedi yoktur” demektedir. Söz konusu rivâyet için Ebû Ubeyd “İsmâil b. İbrâhim (İbn Uleyye) ← İbn Ebî Necîh⁸⁹⁹ ← racûl⁹⁰⁰ ← Hz. Ömer” şeklinde bir isnad zikretmektedir.⁹⁰¹

⁸⁹⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 522.

⁸⁹⁵ Hadisin isnadı şu şekildedir: Nuaym b. Hammâd ← İsmâ'il b. Ayyâş ← Muhammed b. İshâk ← İbn Şihâb ← Hz. Ömer. Hicrî 50'de doğduğu ifade edilen meşhur tâbîi âlim İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), genç sahâbîlerden Abdullah b. Sa'lebe, Enes b. Mâlik, Mahmûd b. Rebî', Sehl b. Sa'd, Ebû't-Tufeyl, Sâib b. Yezîd ve Abdurrahmân b. Ezher gibi şahsiyetlere yetişmiş, onlardan ilim talep etmiş olmakla birlikte Hz. Ömer'i (ö. 23/644) idrâk edememiştir. Hakkında bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 326-350; Talât Koçyiğit, “İbn Şihâb ez-Zuhrî (50-124 h.)”, Ankara, AÜİFD, 1976, c. XXI, s. 51-84; Halit Özkan, “Zührî”, *DİA*, XLIV, 544-9.

⁸⁹⁶ Saîd b. Feyrûz Ebû'l-Bahterî'nin Hz. Ali'den naklettiği rivâyeti mürsel olarak nitelemesine dair bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 242-3 (hadis no: 180); Katâde b. Diâme es-Sedûsî'nin İbn Abbâs'tan rivâyeti için kullanımına dair bkz. *Tahûr*, s. 245 (hadis no: 177); Muhammed b. el-Münkedir'in, Abdullah b. Amr'dan irsâli için bkz. *Tahûr*, s. 233-240.

⁸⁹⁷ 40 dirhem değerinde eski bir ağırlık ölçüsü birimi. Hakkında bkz. M. Necmuddîn el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fikhî Hükümleri*, s. 61-2; Cengiz Kallek, “Ukıyye”, *DİA*, XLII, 67-70.

⁸⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 568.

⁸⁹⁹ Vefatı 130 civarı olan Abdullah b. Ebî Necîh için Zehebî, ashâb'tan naklettiği bir şey tespit edemediğini belirtmektedir. Hakkında bkz. Zehebî, *Siyer*, VI, 125-6.

⁹⁰⁰ Abdurrezzak'ın *Musanef*'inde IV, 110 (hadis no: 7156) bu şahıs hakkında “Leys oğullarından Kürdüm denilen bir adam” ifadesi vardır.

⁹⁰¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 571 (hadis no: 1761).

Kâsım b. Sellâm'ın burada seneddeki mübhem şahıstan hareketle bu ifadeleri sarf ettiği düşünülebilir. İsnadında “racül”, “imra'e”, “şeyh” gibi mübhem râvî bulunan hadisler fıkıh ve usûl âlimlerinin çoğu ve bir kısım hadisçiler tarafından her türlü kopukluğu kapsayacak şekilde *mürsel* kavramı ile açıklanmıştır.⁹⁰² Söz konusu açıklaması mübhem râvî sebebiyle yaptığı kabul edildiğinde, Ebû Ubeyd'in, bu grup kullanımıyla mutabık olduğu söylenebilir.

İbn Sellâm, sahâbî râvîsi düşmüş hadisi müsned kabul etmezken mübhem de olsa sahâbînin zikredilmiş olmasını yeterli görmektedir. Ancak sahâbeden aşağıdaki tabakalarda mübhemliği inkıta olarak kabul eder.

Ebû Ubeyd tespit edilebilirdiği kadarıyla 10 yerde mürsel veya irsâl ifadelerini kullanmaktadır.⁹⁰³ Bu kullanımlarından bir kısmı senedinde sahâbî râvîsi eksik rivâyetler için diğer bir kısmı daha alt tabakalardaki (özellikle tâbiûn tabakasındaki) kopukluklar için bir tanesi de mübhem râvî bulunan bir isnad içindir. Özetlemek gerekirse o, mürsel terimini, daha ziyade fakihler, fıkıh usûlcüleri ve ilk dönem hadisçilerin tanımına uygun olarak kullanmaktadır. Fakat diğer kavramlara yüklediği anlamlar da düşünüldüğünde, onu belli bir gruba dâhil edip onların tavrını benimsediğini söylemek pek isabetli olmayacaktır. Bunun yerine genel olarak yaşadığı dönemde özelde ise Ebû Ubeyd'in zihninde söz konusu kavramların sınırları belli net karşılıklarının bulunmadığını kabul etmek daha doğrudur. Bu durumun, Ebû Ubeyd'in nispeten erken bir dönemde yaşaması ve meslekten bir hadisçi olmaması ile de bağlantısı kurulabilir.

Kâsım b. Sellâm'ın rivâyetin zafiyetine işaret ederken kullandığı bir diğer kavram “şâzz”dır. *Şâzz*, bir hadis usûlü terimi olarak sika bir râvînin kendinden daha sika râvî veya râvîlere muhalefetle naklettiği hadisi ifade etmektedir.⁹⁰⁴ Ancak bu meşhur tanım, erken dönemde ıstılahın kullanımı açısından yetersiz kalmaktadır. Nitekim erken dönemde söz konusu ıstılah, yerleşmiş terim anlamı da dâhil farklı anlamlarda

⁹⁰² İbnu's-Salâh, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadis*, s. 129-130; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 125; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 148; Polat, *Mürsel Hadisler*, s. 66 ve 75.

⁹⁰³ Diğer örnekler için bkz. *Nâsîh*, II, 91 (“...Buna benzer merfû ancak mürsel olarak rivâyet edilen bir hadis daha vardır...” diyerek işaret ettiği rivâyetin (hadis no: 157) isnadında yer alan Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760), Ka'b b. Mâlik'e (ö. 50/670) yetişmemiştir); *Nâsîh*, II, 277.

⁹⁰⁴ Aydınlı, *Hadis İstilahları*, s. 291.

kullanılabilmektedir.⁹⁰⁵ Öyle ki Ebû Ubeyd'in kullandığı şâzz kavramlarının kapsamında da bir birlik bulunmamaktadır.⁹⁰⁶

Ebû Ubeyd'in bu terimi kullandığı konulardan biri “Kur’ân’ın yedi harf üzere indirilmiş olması” meselesidir. Kâsım b. Sellâm, “mütevâtir” olduğunu belirttiği ahru-f-i seb‘a hadisindeki yedi harften kastın “yedi dil” olduğu kanaatindedir.⁹⁰⁷ Bu görüşüne muhalif olan ve bazı âlimlerin yedi harf konusunda kendilerine dayanak yaptıklarını ifade ettiği “Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir: Helal, haram, muhkem, müteşâbih, sizden öncekilerin haberleri, sizden sonrakilerin haberleri ve darb-ı mesel” rivâyeti⁹⁰⁸ hakkında “şâzz” kavramını kullanmakta ve şöyle demektedir: Biz bu hadisin vechini bilmiyoruz. Çünkü o şâzzdır, müsned değildir. Sağlam (müsebbete) ve isnadlı hadisler onu reddeder” demektedir.⁹⁰⁹

Ebû Ubeyd bu rivâyeti *Fezâilu'l-Kur’ân*’ında isnadını vererek nakletmektedir.⁹¹⁰ Senedde adı geçen Ebû Seleme b. Abdurrahmân’ın (ö. 94/712-13), babası Abdurrahmân b. Avf dâhil olmak üzere birçok sahâbeden yaptığı rivâyetler mürsel kabul edilmiştir.⁹¹¹ Söz konusu senedde ise rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber’e isnad etmektedir. Haliyle hadis mürseldir.⁹¹²

İbn Sellâm’ın tenkidindeki vecih lafzını “tarîk” anlamında⁹¹³ kullandığı kabul edilecek olursa, müteaahir dönemde yerleşmiş anlamıyla bir şâzzdan bahsettiği düşünülebilir. Ancak Kâsım, *vech* kavramını pek çok yerde isnad ile alakası olmaksızın “hadisin anlaşılabilir, kabul edilebilir, uygun bir yorumu (te’vîl)” anlamında

⁹⁰⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 49-55; Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 74-92.

⁹⁰⁶ Ebû Ubeyd, bir yerde tamamen sözlük anlamına uygun olarak “şezze” fiilini kullanmaktadır (Bkz. *Îmân*, s. 59). Dile dair bir açıklaması esnasında da “muhaletet” anlamında kullanmasına dair bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 26 (شاذ على غيقي اس).

⁹⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur’ân*, II, 175.

⁹⁰⁸ Rivâyet için bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur’ân*, II, 175 (hadis no:751).

⁹⁰⁹ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 451 (فردنا ان دري ما وجه هذا الحديث ان شاذ غير مؤيد والأخبار لا من رواية النبي).

⁹¹⁰ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur’ân*, I, 279 (hadis no: 88); II, 175 (hadis no: 752) Senedi şöyledir:

⁹¹¹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsil*, thk. Şükrullah b. Ni‘metullah el-Kücânî, Beyrut, Müessesetu’r-Risâle, h.1397, s. 255-6.

⁹¹² Sened hakkında bir değerlendirme için bkz. Âşıkutlu, “Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahru-f-i Seb‘a Hadisleri”, s. 60-1. Ebû Seleme, mevzubahis rivâyeti İbn Mes‘ûd aracılığıyla da Hz. Peygamber’den nakletmektedir. Ancak onun İbn Mes‘ûd’dan olan rivâyetleri de mürseldir.

⁹¹³ Bkz. Aydınli, *Hadis Istılahları*, s. 329. Ebû Ubeyd’in bu yönde kullanımına dair bir örnek için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 116.

kullanmaktadır.⁹¹⁴ Ayrıca Ebû Ubeyd benzer manada başka rivâyetler de nakletmektedir.⁹¹⁵ Dolayısıyla Ebû Ubeyd'in şâzz lafızını burada sadece sahih hadislere muhalif kalmış olması sebebiyle tercih ettiği söylenebilir.

Ebû Ubeyd, Huzeyfe b. el-Yemân'ın (ö. 36/656) bir Mecûsî kadın ile nikâhlandığına dair rivâyeti de şâzz olarak nitelemektedir. O söz konusu hadis hakkında şunları söylemektedir:

Bazıları Huzeyfe'den onun Mecûsî ile nikâhlandığına dair şâzz bir hadis rivâyet etmiştir. Bu rivâyetin aslının olmadığını düşünüyoruz. Benzeri bir davranış ashâbda görülmemiştir... Çünkü bu Kur'ân'ın ve ehl-i İslâm'ın uygulamasına ters bir davranıştır. Ma'rûf olan, Huzeyfe'nin Yahudi ile nikâhlandığıdır. Söz konusu rivâyette râvî vehm etmiş olabilir.⁹¹⁶

Ebû Ubeyd'in buradaki kullanımını müteahhir dönem hadisçilerinin ıstılahındaki şâzza yakın bir anlamda görünmektedir. Şâzz olarak belirttiği rivâyette ifade edilen fiil için *teferrüd* vurgusuna ilaveten bunun Kur'ân'a ve yaygın uygulamaya *muhalefet* ettiğine işaret etmektedir ki şâzz bu iki kavram üzerinde şekil bulan bir terimdir.⁹¹⁷ Ebû Ubeyd'in buradaki kullanımını; Kur'ân ve sünnete muhalif kalmış, fukahanın bilip tanımadığı ve çoğunluğun amel etmediği rivâyeti şâzz olarak niteleyen hocası Ebû Yûsuf⁹¹⁸ ile de bir noktada benzeşmektedir.

Şâzzın tanımında diğer bir husus râvînin muhalefet ve teferrüde ilaveten sika olmasıdır. Ebû Ubeyd'in şâzz olarak nitelediği hadis için "râvînin hata etmiş olabileceğini" belirtmesi sanki bu râvînin güvenilir olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla bu ikinci kullanımını sonraki dönem hadis terminolojisindeki şâzz tanımına uygun görünmektedir. Diğer taraftan yerleşik ıstılahta bu tür bir rivâyetin mukabili "mahfûz" olarak isimlendirilmekteyken Ebû Ubeyd bu örnekte *münkerin* karşılığı olan *ma'rûfa* işaret etmektedir. Bununla birlikte Ebû Ubeyd şâzz olarak isimlendirilebilecek durumlar için bazen de *gayr-i mahfûz* ifadesini tercih edebilmektedir. Şu örnekte bu durum görülmektedir:

⁹¹⁴ Ebû Ubeyd'in vech lafzını kullanımları için bkz. *Îmân*, s. 39, 92; *Garîbu'l-hadis*, I, 202. Terimin bu yöndeki manası için bkz. Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 329. İsnad ile alakalı kullanımına dair bkz. *Emvâl*, s. 559.

⁹¹⁵ Benzer rivâyetler için bkz. *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 278 (hadis no: 86 ve 87).

⁹¹⁶ Ebû Ubeyd, *Nâsih*, II, 100.

⁹¹⁷ Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 92.

⁹¹⁸ Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 76.

Ebû Ubeyd, zekâtın hac için verilebilmesi veya zekât ile köle azat edilebilmesine dair İbn Abbâs'tan iki rivâyet nakletmektedir. Bâbın başında Ebu Muâviye'den naklettiği ilk rivâyette her iki durum da söz konusu edilmekteyken Ebû Bekr b. Ayyâş'tan naklettiği ikinci rivâyette ise hacc kısmı zikredilmemektedir.⁹¹⁹ Köle azat etmenin mekruh olduğuna dair tâbiûndan nakillerde bulunan Ebû Ubeyd, İbn Abbâs'tan gelen rivâyetin bu konudaki en sağlam rivâyet olup, İbn Abbâs'ın da uyulmaya daha layık olduğunu ifade ederek ehl-i Irak ile muhalif görüşü benimsemektedir. Zekât ile köle azat edilebileceği görüşünü alan Ebû Ubeyd, hacc ile ilgili rivâyet hakkında ise şunu söylemektedir: Ben bu rivâyetin İbn Abbâs'tan sahih olarak gelip gelmediğini bilmiyorum. Çünkü Ebû Muâviye rivâyette bu kısmın zikrinde tek kalmıştır.⁹²⁰ Ebû Ubeyd, eserlerinde çokça rivâyetine yer verdiği Ebû Muâviye'nin bu kısmın zikrinde tek kaldığını belirtmekte; Ebû Bekr b. Ayyâş ve İbn Abbâs'tan bu hadisi alan, zikretmediği daha başka isimlere muhalif kaldığı gerekçesiyle rivâyeti sahih görmemektedir. Ebu Ubeyd, Ebû Muâviye'nin şâzz kalan bu rivâyetinin durumunu “mahfûz” kavramı ile değerlendirmektedir.

Kâsım b. Sellâm ayrıca “mahfûz değildir”, “müsned değildir”, “sâbit değildir”, “ma'rûf değildir” vb. şeklindeki kullanımlarıyla da hadisin za'fiyetine işaret etmektedir.

3. Diğer Terimler

Kâsım b. Sellâm bütün bu terimler yanında başka bir takım ıstılahları da zikretmektedir. Rivâyetin Hz. Peygamber'e ait olduğunu ifade eden merfû⁹²¹ terimine sıklıkla yer vermekle birlikte mevkûf⁹²² kavramını nadiren (görebildiğimiz kadarıyla bir kere) kullanmakta, maktû'u ise hiç zikretmemektedir. Merfû kavramıyla bağlantılı olan *ref*⁹²³ de onun sıklıkla kullandığı terimlerdenidir. Bazen sözlük anlamıyla⁹²⁴ da kullanmakla birlikte bu ifadeyi genellikle rivâyetin Hz. Peygamber'e aidiyetine işaret için

⁹¹⁹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 619 (hadis no: 1967, 1968).

⁹²⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 620 (لَا لِأَنَّ بَلَاءَ مُخَاهِيَةَ فَرَبِّكَ فِي خِيَابِهِ دُونَ عِيْرِهِ إِنْ كَانَ) ... فَلَيْسَتْ أَدْرِي أَمْضُوطٌ لِيْكَ عِزُّهُ أَمْ لَا؛ لِأَنَّ بَلَاءَ مُخَاهِيَةَ فَرَبِّكَ فِي خِيَابِهِ دُونَ عِيْرِهِ إِنْ كَانَ) Benzer bir örnek için bkz. *Emvâl*, s. 414.

⁹²¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 189; *Tahûr*, s. 240; *Îmân*, s. 98.

⁹²² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 522. Mevkûfu terim anlamıyla İbn Şihâb ez-Zühri'ye izafe ederek kullanmaktadır.

⁹²³ Terim olarak hadisi, isnadını Hz. Peygamber'e kadar ulaştırıp merfû olarak rivâyet etmeye denir (Uğur, *Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 320).

⁹²⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 522. Rivâyetin Hz. Ömer'e ref edilmesini söz konusu etmektedir.

tercih etmektedir.⁹²⁵ Hadisin Rasûlullah'a aidiyetini göstermek için kullandığı bir diğer ıstılah ise *isnâd etmektir*.⁹²⁶

Hadis ilminde pek çok karşılığı olan kavramlardan olan *asl*⁹²⁷ da Ebû Ubeyd tarafından kullanılan terimlerdenidir. Bu kavrama genellikle zayıf olduğunu belirttiği hadisin, sahih olma ihtimalini dikkate aldığına “eğer bir aslı varsa...” diyerek müracaat eder. Böylece hadisin sahih olması halinde uygun bir yorumunu aramadığı anlaşılır.⁹²⁸

III. HADİS TENKİDİ

Hadis ilminde rivâyetler sened ve metin olmak üzere iki açıdan tenkide tabi tutulur. Ebû Ubeyd'in hadis tenkidi de bu başlıklar altında incelenecektir.

A. SENED TENKİDİ

Hadislerin sededleri hem râvîlerin rivâyet ehliyeti hem de muttasıl olup olmamaları açısından incelenir. Öncelikle kaynaklarda nadiren ricâl değerlendirmesine rastlanan ancak bir münekkit olarak ifade edilen Ebû Ubeyd'in bu yönü üzerinde durulacak ardından sened tenkidi faaliyetleri bu bağlamda ele alınacaktır.

1. Râvî Değerlendirmeleri

“Birtakım özel lafızlar kullanarak rivâyetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvîlerin hallerinden ve haklarında kullanılan lafızların mertebelerinden bahseden bir ilim” olarak tarif edilen⁹²⁹ cerh-ta‘dîl ilmi, fitne hadisesini müteakip uydurma rivâyetlerin yaygınlaşması sonucu isnad faaliyetleriyle birlikte gelişmiş ve hicrî 2. asrın sonlarına doğru bu çerçevede ortaya konulan bilgiler tedvin edilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde bu ilimle yoğun şekilde uğraşan âlimler yetişmiştir. Kâsım b. Sellâm da yaptığımız tarama sonucu kendisine ait az miktarda cerh-ta‘dîl değerlendirmesi tespit edebilmemize rağmen bu ilmin önemli isimleri arasında zikredilmiştir. Nitekim Zehebî (ö. 748/1348) hadis ricâli hakkında bilgi verip değerlendirmede bulunduğu sözünü makbul sayılan, tenkidine başvurulmuş 715 cerh-ta‘dîl âlimini sıraladığı *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-*

⁹²⁵ Diğer kullanımları için bkz. *Îmân*, s. 66 (yerfe'uhû). “Ref' etmemiştir” (*Tahûr*, s. 267; *Îmân*, s. 72) ve “gayr-i merfû” (*Tahûr*, s. 149, 330) şeklinde farklı kalıplarda kullanımları da mevcuttur.

⁹²⁶ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 186. “İbn Ömer abdest alırken organların yıkanmasını üçer kere yaptı ve bunu “Nebî'ye isnad etti.”; İbn Abbâs, tek sefer yaptı ve bunu “Nebî'ye isnad etti.”

⁹²⁷ Abdullah Aydınlı bu terim için on anlam vermektedir (Bkz. *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 30).

⁹²⁸ Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 100.

⁹²⁹ Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 18.

ta'dil isimli eserinde, dördüncü tabakada Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a da yer vermiştir.⁹³⁰ Sehâvî (ö. 902/1497) de, Zehebî'nin eserinin bir özeti sayılabilecek, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl* isimli eserinde Ebû Ubeyd'i zikretmiştir.⁹³¹

Sistematik ricâl tenkidinin doğuşu olan hicrî 2. asrı idrak etmiş Ebû Ubeyd'in hocaları arasında Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi cerh-ta'dil ilminin kurucu-otorite isimleri bulunmaktadır.⁹³² Akranları Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi âlimlerin yanı sıra hocaları vasıtasıyla ulaştığı büyük cerh-ta'dil münekkitlerinden Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi isimler dikkat çekmektedir. Ebû Ubeyd'in mezkûr hocalarına veya akranlarına râvîler hakkında soru yönelttiğine dair bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamakla birlikte az da olsa bu isimlerden değerlendirme naklettiği görülür. Ebû Ubeyd'in kendisine bir râvî hakkında soru yöneltildiğine dair bir kayıt ise tespit edilememiştir. Burada bizzat İbn Sellâm tarafından râvîlerin ehliyetine yönelik yapılmış ender değerlendirmeler takdim edilecek sonra da onun bir münekkit sayılıp sayılamayacağı tartışılacaktır.

f. Cerh ettiği isimler

Kaynaklarda Ebû Ubeyd tarafından cerh edilmiş sadece üç isim tespit edilebilmektedir. Buhârî (ö. 256/869), "metrûku'l-hadîs" olarak nitelediği İbrâhim b. Hirâse Ebû İshâk eş-Şeybânî el-Kûfî'yi (ö. ?) Ebû Ubeyd'in de cerh ettiğini (*tekelleme fihî*) söyler.⁹³³ İbrâhim b. Hirâse'yi, eleştiriye uğrayan râvîleri derlemeyi amaçladığı *Kitâbu'l-Mecrûhîn*'de zikreden İbn Hibbân (ö. 354/965) ise Ebû Ubeyd'in ona yalancılık isnad ettiğini kaydeder.⁹³⁴

⁹³⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dil*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (*Erba'u resâil fi ulûmi'l-hadîs* içerisinde), Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007, s. 187.

⁹³¹ Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (*Erba'u resâil fi ulûmi'l-hadîs* içerisinde), Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007, s. 101.

⁹³² Zikredilen isimlerin ricâl ilmindeki konumları için bkz. Halil İbrâhim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi, Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015.

⁹³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 333; *ed-Du'afâ'u's-sağîr*, s. 14; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 143 (Ebû Zür'a onun Kûfeli olduğunu belirtip "leyse bi-kavî" derken, Ebû Hâtim, "zayıf" ve "metrûku'l-hadîs" olarak değerlendirmektedir.); İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 396; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, I, 58.

⁹³⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 111.

Nasr b. Sâbit b. Sehl el-Horasânî el-Mervezî (ö. 193/809) hakkında Kâsım b. Sellâm, “Hadisini terk ettik, sâlih bir kişiydi” ifadelerini kullanır.⁹³⁵ Buhârî ise Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 277/890), Nesâî (ö. 303/915), İbn Hibbân gibi münekkitlerin cerh ettiği Nasr b. Sâbit hakkında “Kizb ile itham ederlerdi” der. İbn Hacer (ö. 852/1449) de *Kütüb-i sitte* müelliflerinin onu terk ettiğini söyler.⁹³⁶

Görüldüğü üzere ilk râvî için Ebû Ubeyd’in değerlendirmesi bu alanın uzmanlarının görüşleri ile örtüşmekteyken, ikinci râvî için aynı şeyi söylemek zordur. Zira Ebû Ubeyd’in bu ikinci râvîyi adalet bakımından tezkiye ettiği ancak zabtını problemli gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat başta Buhârî olmak üzere diğer münekkitlerin söz konusu râvî hakkındaki cerhleri adaletinin de problemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebû Ubeyd’in bir diğer eleştirisi ise İmam Şâfiî’ye (ö. 204/819) yöneliktir. Beyhakî’nin (ö. 458/1065) kaydettiği bir rivâyete göre, kendisine Şâfiî’nin durumu sorulan Ahmed b. Hanbel, onun hakkında olumlu ifadeler kullanır. Daha sonra kendisine “Ebû Abdillâh! Yahyâ [b. Maîn] ve Ebû Ubeyd, ondan hoşnut olmazlardı -Şiîlik eğilimine işaret ediliyor, o ikisi Şâfiî’yi Şiîliğe nispet ederlerdi-” denildiğinde Ahmed b. Hanbel şöyle cevap vermiştir: “Onların dedikleri hakkında herhangi bir şey bilmiyoruz. Allah’a yemin olsun ki biz ondan sadece iyilik gördük.”⁹³⁷

Hicrî ilk iki asırdaki Şiîlik ithamları sahâbenin bazısı hakkında hakarete varan olumsuz kanaatlere sahip olma, Hz. Ali veya Ehl-i beyt imamları hakkında kabulü zor fikirler ileri sürme gibi aşırılıklar yanında Hz. Ali ve Ehl-i beyt’e olan muhabbet, Hz. Ali’yi Hz. Osman’a takdim (tafdîl), siyasî ihtilaflarda Hz. Ali’yi destekleme vb.

⁹³⁵ İbn Hacer, *Lisânu’l-mizân*, VI, 151.

⁹³⁶ İbn Hacer, *Lisânu’l-mizân*, VI, 150-1.

⁹³⁷ Beyhakî, *Menâkıbu’ş-Şâfiî’i*, II, 259; Zehebî, *Siyer*, X, 58. Zehebî bu naklin ardından, “Şâfiî’de Şiîlik eğilimi olduğunu iddia eden, ne dediğini bilmeyen iftiracıdır.” demektedir. Zehebî benzer bir rivâyete bir başka eserinde yer vererek Ebû Hâmid İbnü’ş-Şarkî’nin (ö. 325/937) “Yahyâ b. Maîn ve Ebû Ubeyd, Şâfiî hakkında kötü düşünceliydi.” dediğini nakletmektedir. Zehebî’ye göre, İbnü’ş-Şarkî bunu diyerek, o iki âlimin, Şâfiî hakkındaki bu düşünceleri ile kendilerine kötülük yaptığını tasdik etmiştir. Bkz. Zehebî, *er-Ruvâtu’s-sikâtü’l-mutekellem fihim bimâ lâ yûcibu reddelum*, thk. Muhammed İbrâhim el-Mevsîlî, Beyrut, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1996, s. 30-1. Yahyâ b. Maîn’in Şâfiî hakkında “leyse bihî be’s” ve “sadûk” gibi değerlendirmeleri de bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 47; XV, 571.

sebeplerle ortaya çıkmış bid'at içerikli olmayan nedenlere de dayanabilmektedir.⁹³⁸ İmam Şâfiî hakkındaki ifadelerin bu geniş yelpazedeki yeri onun Ehl-i beyt'e duyduğu muhabbetle ilgilidir. Ondan, Şiilik eğilimine yorulabilecek başka nakiller de bulunmaktadır⁹³⁹ ancak bütün bunlar onun Ehl-i Beyt sevgisinden ibaret olarak değerlendirilmiştir.⁹⁴⁰

Kaynaklarda Şâfiî'den ilim tahsil ettiği, fıkıh öğrendiği, kitaplarını yazdığı yönünde nakillerin yanında, onun için övücü ifadeleri⁹⁴¹ de kayıtlı olan Ebû Ubeyd'in söz konusu eleştirisi de bu mahiyette anlaşılabilir. Kâsım b. Sellâm'ın Yahyâ el-Kattân'ı, Hz. Ali'yi Hz. Osman'a takdim eden görüşünden vazgeçirmesi de onun bu noktada hassas olduğunu gösterir.⁹⁴² Görebildiğimiz kadarıyla Ebû Ubeyd tarafından İmam Şâfiî'ye bu bağlamda değerlendirilebilecek başka bir tenkit, itham yöneltilmemiştir.

⁹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Enes Topgül, *Hadis Râvîlerinde Şiilik Eğilimi*, s. 49-59. Müttekaddim ve müteahhir ulemâ tarafından Şiilik ithamının kullanım farkı için bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 94; Tehânevî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadis*, s. 232-3. Şiilik ithamının, zikrettiğimiz ayırımına birkaç yerde temas eden Zehebî (örneğin bkz. *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 5-6; III, 551-2), Ebû Ubeyd'in mezkûr tenkidinin gerekçesi noktasında sessiz kalmaktadır.

⁹³⁹ Örneğin bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 58.

⁹⁴⁰ Topgül, *Hadis Râvîlerinde Şiilik Eğilimi*, s. 277-8. Nitekim Beyhakî'nin kaydettiği bir rivâyet Yahyâ b. Maîn'in Şâfiî'ye olan teşeyyü eleştirisinin de bu kapsamda olduğuna delalet etmektedir. Ahmed b. Hanbel'e Yahyâ b. Maîn'in Şâfiî'yi Şiilik ile itham ettiği ulaştı. Bunun üzerine İbn Hanbel Yahyâ'ya "Sen bunu müslümanların imamı hakkında mı söylüyorsun?" diye sordu. Yahyâ b. Maîn "Ben onun Kıtâlu Ehl-i'l-Bağy [asilerle savaş, *el-Ümm*'ün içinde] kitabında başından sonuna kadar Ali b. Ebî Tâlib ile ihticâda bulunduğunu gördüm." diye karşılık verdi. Ahmed "Şaşarım sana! Ya ne ile ihticâc edecek? Bu ümmet içinde isyankârlar ile sınava tabi tutulan ilk kişi Ali değil mi? O hükümleri, sünnetleri belirlemiştir. Bu hususta ne Nebî'den ne de diğer halifelerden bir şey, bir sünnet gelmiş değildir. O halde ne yapacaktı!" deyince Yahyâ bu düşüncesinden dolayı mahcup oldu. (Beyhaki, *Menâkıb*, I, 450-1). Zehebî ise Yahyâ b. Maîn'in söz konusu tenkidine gerekçe olarak onun "aşırı bir Hanefî" olmasını gösterir: "İçtihatta hata olabilir, âlimlere muhalif, şâzz kalmış görüş alınmaz ki onun bu görüşüne de itibar edilmemiştir. Ancak onun bu görüşü, içtihat kabilinden değildir. O mezhep taassubundan ileri gelmektedir. Yahyâ b. Maîn muhaddis olsa da Hanefî mezhebinde aşırılardandır (*ğulât*)" (*er-Ruvât*, s. 30). Devamında Ebû Ubeyd'in de İmam Şâfiî hakkında tenkidi bulunduğu dair rivâyeti kaydetmekte ancak herhangi bir gerekçe ileri sürmemektedir.

⁹⁴¹ Bu ifadelere örnek olarak bkz. İbn Ebî Hatim, *Âdâbu's-Şâfi'î ve menâkıbuhû*, thk. Abdülğani Abdülhâlik, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 102 ("Şâfiî kendisinden lügat alınan kimselerdendi"); Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 94; Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsâr*, I-XV, thk. Abdülmüt'î Emîn Kal'acî, Karaçi, Câmi'atu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1991/1412, I, 201; a.mlf., *Menâkıbu's-Şâfi'î*, II, 251; Zehebî, *Siyer*, VIII, 240; Ebû Zekeriyâ el-Ezdî, *Menâzilu'l-eimmeti'l-erba'a Ebî Hanîfe ve Mâlik ve's-Şâfi'î ve Ahmed*, s. 225 ("Kesinlikle Şâfiî'den daha âkil daha kâmil bir adam görmedim").

⁹⁴² Nakledildiğine göre İmâm Şâfiî, fazilet sıralamasının "Ebû Bekr – Ömer – Osman – Ali" şeklinde olduğu kanaatindedir. Bkz. İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, XXXIX, 507.

g. Ta'dîl ettiği isimler

Ebû Ubeyd, Mu'ammer b. Süleyman en-Nehaî (ö. 191/807) için “Gördüğüm kimselerin en hayırlılarından” ifadesini kullanır.⁹⁴³ Yine hocası Şucâ' b. Ebî Nasr'dan (ö. 190/806) rivâyette bulunurken onun “sadûk-me'mûn” olduğunu belirtir.⁹⁴⁴

Ebû Ubeyd'in, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828)⁹⁴⁵ ve Ebû Zeyd el-Ensârî'den (ö. 215/830)⁹⁴⁶ rivâyette bulunduğu ve onları tevsik (وثقہ) ettiği kayıtlıdır. Ricâl kaynaklarında Ebû Ubeyd'in bu değerlendirmelerinin aksine bir görüş ileri süren, söz konusu isimlerin ehliyetlerini tenkit eden bir münekkit görebildiğimiz kadarıyla yoktur.

Başta kendi muasırları İmam Şâfiî, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî olmak üzere pek çok âlim tarafından çeşitli sebepler ileri sürülerek cerh edilmiş, hadis alanındaki ehliyeti tartışılmış, tarihçiliğiyle öne çıkmış Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö. 207/823) hakkında Ebû Ubeyd “sika” değerlendirmesinde bulunmuştur. Nitekim Ebû İshâk İbrâhim el-Harbî (ö. 285/899), “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ı, ‘Vâkîdî sikadır’ derken işittim”⁹⁴⁷ demektedir. Muhammed b. İshâk es-Sâğânî (ö. 270/883-4) de Vâkîdî'nin sika olduğunu ifade eder ve Ebû Ubeyd'in ondan rivâyette bulunduğunu söyler.⁹⁴⁸ Bir başka nakilde, Câbir b. Kürdî (ö. ?), “Yezîd b. Hârûn'u ‘Vâkîdî sikadır’ derken işittim. Onu Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm da tevsik etmiştir” demektedir.⁹⁴⁹

Ebû Ubeyd'in, kendileriyle irtibat halinde bulunduğu Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkit isimler tarafından cerh edilen bir râviyi sika kabul etmesi öncelikle Vâkîdî'yi hadis rivâyeti dışında güvenilir kabul etmesine bağlanabilir. Ancak genel bir ifadeyle ta'dîl edip herhangi bir kayıt belirtmemiş olması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Ayrıca eserlerinde çok az da olsa ondan rivâyette bulunması

⁹⁴³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 328; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî, *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikât ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhîl*, I-IV, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yemen, 2011/1432, I, 120.

⁹⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 382

⁹⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 184.

⁹⁴⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, I, 12; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 5.

⁹⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 192; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 366.

⁹⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 191. Muhammed b. İshâk es-Sâğânî, “Vallahi, bana göre sika olmasaydı, ondan rivâyet etmezdim. Ondan dört imam rivâyet etti: Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (sanırım Ebû Hayseme'yi ve başka birini daha zikretti).” şeklinde bir açıklama yaparak, kendisine göre Vâkîdî'nin güvenilir biri olduğunu ifade etmiştir. Ebû Ubeyd'in Vâkîdî'den tahdîsen aldığı rivâyetler için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, I, 237; II, 353, 421.

⁹⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, VI, 2596.

da bu ihtimali geçersiz kılmaktadır. İkinci olarak onu ta'dîl edenlerin büyük çoğunluğunun ashâbı ve talebeleri olduğu görülür. Bu durum hocalarına veya arkadaşlarına bağlılıklarının bir sonucu olarak onu ta'dîl edip övdükleri şeklinde yorumlanabilir. Bizzat yakınları tarafından güvenilir olarak değerlendirilmesi doğal bir durum olarak karşılanabilir. Bu noktada Ebû Ubeyd'in ta'dîle yönelik ifadelerinin de hocasına duyduğu saygıdan kaynaklandığı söylenebilir.⁹⁵⁰

Ebû Ubeyd'in doğrudan râvî tenkidine yorulabilecek bu ifadeleri yanında gerek kendi eserlerinde gerek başka kaynaklarda kaydedilmiş, rivâyette bulunurken isnaddaki râvîlere dair yaptığı bazı açıklamaları da cerh ve ta'dîl kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin Hatîb'in naklettiği bir rivâyette hocası Ebû'l-Kâsım (ö. ?) hakkında "Mısır'da bir şeyhti ve bizim arkadaşımızdı (sadîk). İbn Lehîa ve Leys b. Sa'd kendisinden rivâyet almıştır." demektedir.⁹⁵¹ Kaynaklarda tespit edemediğimiz bir diğer hocası Abbâs b. Ebi'l-Abbâs (ö. ?) için de "ehl-i hadîsin eskilerindedir (*kudemâ min ehl-i hadîs*)" kaydını zikretmektedir.⁹⁵² Yine dil âlimi Muâz b. Müslim el-Herrâ' (ö. 187/803) hakkında, "Ferrâ [ö. 207/822] bana Muâz el-Herrâ'dan rivâyet etti -ki o Herevî elbisesi satardı, güvenilirirdi (*sika*)-" demektedir.⁹⁵³

Bunların yanında talebeleri hakkında kullandığı "Bize Horasan gençlerinden İbn Şebbûye [ö. 230/844] ve İbn Zencûye [ö. 251/865] gibileri gelmedi"⁹⁵⁴ ifadeleri zabt yönünden olmasa da adalet yönünden bir değerlendirme olarak kabul edilebilir. Yine Ahmed b. Hanbel hakkında sarf ettiği övgü ifadeleri⁹⁵⁵ bu bağlamda ele alınabilir. Kendisine *el-Garîbu'l-musannef*'indeki tashîfleri sebebiyle eleştiri yöneltten İshâk b. İbrâhim el-Mevsîlî (ö. 235/850) için sarf ettiği "Hadis, fıkıh ve şiir bilgisi ne kadar da

⁹⁵⁰ Vâkîdî hakkındaki cerh ve ta'dîl âlimlerinin görüşlerinin değerlendirilmesi için bkz. İmtiaz Ahmed, "Bir Muhaddis Olarak Vâkîdî", (çev. Ramazan Özmen), Van, YYÜİFD, c. III, sy: 3, 2000, s. 429-440; Rıdvan Yarba, "Cerh ve Ta'dîl Âlimlerine Göre Vâkîdî (207/823)", Adana, ÇÜİFD, c. XIV, sy. 2, 2014, s. 143-148. Ayrıca bkz. Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 369-388.

⁹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 37. Ebû Ubeyd'in hoca-talebe ilişkisine değinmesine dair örnekler için bkz. "Sened Tenkidi" başlığı.

⁹⁵² *Fezâilu'l-Kur'ân*, I, 288, (hadis no: 114).

⁹⁵³ *Garîbu'l-hadîs*, II, 356. Hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, III, 288-295.

⁹⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 394.

⁹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel hakkında "Sünneti -bir diğer rivâyette helali ve haramı- en iyi ilen" şeklindeki ifadesi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, s.151. Diğer ifadeleri için bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., s. 150, 292.

çok... O ancak hayır konuşur.”⁹⁵⁶ şeklindeki ifadeleri de ta‘dîl kapsamında değerlendirilebilir.

Ebû Ubeyd’in bizzat kendi değerlendirmeleri görebildiğimiz kadarıyla bu kadarla sınırlıdır. Bunun yanında o, kendi hocalarının cerh-ta‘dîl değerlendirmelerini nakletmek uretiyle de hadis ilminin bu sahasına katkıda bulunmuştur. Bu noktada eserlerinde kendisinden pek çok rivâyet naklettiği meşhur münekkit Abdurrahmân b. Mehdî ismi öne çıkmaktadır. Nitekim Ebû Ubeyd, İbn Mehdî’den “Irak’ta, sünneti İbn Avn’dan [ö. 151/768] daha iyi bilen yoktur”⁹⁵⁷, “Şam’da, sünneti Evzâî’den [ö. 157/774] daha iyi bilen yoktur”⁹⁵⁸, “Gözlerim Süfyân [es-Sevrî] gibisini görmemiştir, hiç kimseyi de İbnü’l-Mübârek’in önüne geçirmem”⁹⁵⁹, “Fudayl b. İyâz [ö. 187/803], Sâlih bir adamdı, hafız değildi”⁹⁶⁰ şeklindeki ifadelerini nakleder.

Bu noktada adı geçen bir diğer isim Yahyâ b. Saîd el-Kattân’dır. O Yahya el-Kattân’dan şu ifadeleri nakleder: “İbn Avn insanların en zühd sahibi olanı ve dilini en iyi muhafaza ediydi. Süleyman et-Teymî [ö. 143/761] ise ondan da zâhid birisiydi.”⁹⁶¹

İbn Sellâm, bir hadisin zayıf olduğunu ifade ederken kendisine atıf da yaptığı⁹⁶² Yahyâ b. Saîd ile Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) hakkında müzakerede bulunmakta, onun Haccâc’ı cerh etme/rivâyetini terk etme sebebini öğrenmek istemektedir:

Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Haccâc b. Ertât hakkında müzakerede bulundum. Zannettim ki Yahyâ, onu siyah giymesinden dolayı terk etti yani ondan hadis rivâyet etmiyordu. Ona Haccâc’ı niçin terk ettiğini sordum. ‘Hata (*ğalat*) dolayısıyla.’ dedi. ‘Nerede?’ diye tekrar sordum. Bunun üzerine pek çok hadis rivâyet etti...⁹⁶³

Ebû Ubeyd’in, Yahyâ b. Saîd’in siyah giymesi sebebiyle Haccâc’ı terk ettiğini düşünmesi, hem Yahyâ’nın siyah rengi sembol olarak benimseyen Abbâsîlerin idaresi ile

⁹⁵⁶ Bkz. Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakât*, s.202.

⁹⁵⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 40; Zehebî, *Siyer*, VI, 375. Ebû Ubeyd’den bu ifadeyi Ahmed b. İbrâhim nakletmektedir.

⁹⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve t-ta‘dîl*, I, 184. Ebû Ubeyd’den bu ifadeyi Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî nakletmektedir.

⁹⁵⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, VIII, 163. Ebû Ubeyd’den bu ifadeyi Hasan b. Abdilazîz el-Ceravî nakletmektedir.

⁹⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve t-ta‘dîl*, VII, 73; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 286. Bu ifadeyi Ebû Ubeyd’den Abdullah b. Abdurrahmân es-Semerkindî nakletmektedir.

⁹⁶¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 38; Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, I-XIV, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Riyad, Mektebetu’r-Rüşd, 2003/1423, VII, 82. Ebû Ubeyd’den de bu ifadeyi Ahmed b. İbrâhim ve Hâlid b. Muhammed b. Huld nakletmektedirler.

⁹⁶² Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Îmân*, s. 40.

⁹⁶³ Rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IX, 140.

arasının iyi olmadığını hem de o dönem siyasî düşünce sebebiyle râvîlerin cerh edilebildiğini düşündürmektedir.

Ebû Ubeyd, bu değerlendirmeleri muhtemelen o dönemde münekkit hocaları ile iştirak ettiği meclislerde elde etmiştir. Nitekim bu isimler ile meclislerde bir arada bulunduğunu belirtmektedir: “Ebû Yusuf el-Kâdî [ö. 182/798], Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî [ö. 189/805], Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî ile müzakerelerde buldum, meclis akdettim.”⁹⁶⁴ Söz konusu değerlendirmeleri Ebû Ubeyd’den nakleden Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (ö. 246/860), Abdullah b. Abdurrahmân es-Semerkindî (ö. 255/869), Hasan b. Abdilazîz el-Ceravî (ö. 257/871) ve Hâlid b. Muhammed b. Huld (ö. ?) hadis hafızı, zühd sahibi, güvenilir âlimler olmakla birlikte cerh-ta’dîl ilminde temeyyüz etmiş isimler değillerdir. Mezkûr nakiller dışında Ebû Ubeyd ile ricâl alanına dair herhangi bir bilgi alışverişlerine rastlanmamaktadır.

h. Tenkitçi kimliği

Ebû Ubeyd’in tespit edilebilen cerh-ta’dîl değerlendirmeleri az olmasına ve Buhârî’nin tek bir örnekte onu dikkate alması dışında erken dönem kaynaklarda kendisine münekkit olarak atıfta bulunulmamasına rağmen Zehebî ve Sehâvî tarafından oluşturulmuş listelerde yer alma sebebi tetkike muhtaçtır.⁹⁶⁵ Ayrıca Zehebî, mezkûr eserinde onun ismini zikretmiş olsa da tabakâta dair eserlerinde, Ebû Ubeyd’in, görebildiğimiz kadarıyla sadece üç râvî hakkındaki cerh-ta’dîl değerlendirmesini aktarır. Bu noktada söz konusu iki eserde “Münekkitler nasıl ve neye göre belirlenmiştir?” sorusu akla gelmektedir. Bu ve benzeri başka sorulara cevaplar arayan Turhan, bazı ihtimaller üzerinde durur, net bir cevap vermenin güç olduğunu belirtir ve bu durumu Zehebî’nin mütesahil davranması ile açıklamaya çalışır. Bir başka ihtimal de Zehebî’nin tenkitçi zihniyete sahip âlimlere bu listesinde yer vermiş olabileceğidir. Ancak Zehebî’nin bununla ilgili herhangi bir kayda yer vermeyip, sadece isimleri listelemekle yetinmesinin böyle bir yorumda bulunmayı zorlaştırdığını belirtir.⁹⁶⁶

⁹⁶⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 166; İbnü’l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 151, 292.

⁹⁶⁵ Zehebî ve Sehâvî’nin eserlerinde, kaynaklarda hiç tenkidine rastlanılmayan âlimlerin de ismi sayılmaktadır. Bkz. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 123-4.

⁹⁶⁶ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 125-6.

İbn Sellâm hakkında Yahyâ b. Maîn'in "Ebû Ubeyd bana mı sorulur, aksine insanlar ona sorulur!" ifadesini kullanmış olması⁹⁶⁷ onun bir cerh-ta'dîl otoritesi olarak görülmesine sebep olmuş olabilir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), söz konusu ifadeyi naklettiği başlığın hemen altında Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdurrahmân b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî gibi münekkit muhaddisleri saymaktadır. Ardından bu isimlerin doğruluk, basiret ve anlayış ile meşhur olduklarını, onların adaletinin sorulamayacağını tam aksine hali meçhul yahut müşkil kalmış râvîlerin durumlarının onlara sorulacağını ifade etmektedir. Söz konusu ifadeyi bu isimlerle birlikte aynı başlık altında nakletmesi, Hatîb'in de Ebû Ubeyd'i bir münekkit olarak değerlendirdiği şeklinde anlaşılabilir. Ancak bu ifade Kâsım'ın bir ricâl âlimi olduğunu anlatmaktan daha çok bir övgü niteliği taşıyor görünmektedir. Kâsım b. Sellâm hakkındaki bu ifadenin kendisinden tenkit aktarılmamış olan, bu alanda pek adı geçmeyen ve hatta sahanın uzmanlarınca metrûk olarak addedilen Vâkîdî hakkında da kullanılması⁹⁶⁸ bu kanaati destekler mahiyettedir. Ayrıca söz konusu ifadeyi sarf eden Yahyâ b. Maîn'in bunun dışında konuya dair Ebû Ubeyd'e yaptığı herhangi bir atıf tespit edilememiştir.

Bütün bunlar Zehebî'nin, söz konusu listeyi oluştururken çok fazla tenkit faaliyetinde bulunan isimleri bir araya toplamaktan ziyade, cerh-ta'dîle giriştiğinde, kendisinden herhangi bir değerlendirme nakledildiğinde -öyle ki bu az hatta hiç olmayabilir- muteber kabul edilebilecek isimleri bir araya toplamayı amaçlamış olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Ebû Ubeyd bir ricâl münekkidi değildir fakat bununla birlikte kendisinden bu doğrultuda bir haber nakledildiğinde yani bize bir râvî hakkında cerhi veya ta'dîli yönünde ifadesi sahih yollarla ulaştığında itibar edilecek bir kimse olduğu söylenebilir. Bu durumda yoğun bir cerh-ta'dîl faaliyetinde bulunmayan ve erken dönemlerde de bir münekkit olarak itibar görmeyen Ebû Ubeyd'in meslekten bir tenkitçi olmadığını söylememiz gerekecektir.

⁹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 242-3.

⁹⁶⁸ Vâkîdî hakkındaki ifade için bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 192 (أسأل أن عن الؤوقدي بسأل الؤوقدي) (ع). Yahyâ b. Maîn'in benzer ifadeyi Hâris b. Şübeyl hakkında kullanması için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 76. Ebû Hâtim er-Râzî tarafından tâbiûndan Büsr b. Saîd (ö. 100/718) (لا يسأل عن عدل من هو أجل من) (ع) ve Es'ad b. Sehl b. Huneyf Ebû Ümâme el-Ensârî (ö. 100/718) (لا يسأل عن عدل من هو أجل من) (ع) hakkında benzer ifadelerin kullanımını için sırasıyla bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 423; II, 344.

Bu noktada son bir ihtimal olarak Ebû Ubeyd'in, gerçekten bu sahayla meşgul olduğu ancak muasırları olan ve zamanlarında cerh-ta'dîlin en muteber mercileri kabul edilen Abdurrahmân b. Mehdî, Yahyâ el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel gibi isimlerin gölgesinde kaldığı düşünülebilir. Bunun bir neticesi olarak Ebû Ubeyd tarafından yapılan râvî değerlendirmeleri aktarılmamış, kitaplara kaydedilmemiş dolayısıyla günümüze ulaşmamış olabilir. Fakat Ebû Ubeyd'in -aşağıda bahsedileceği üzere- sened tenkitleri esnasında tek bir örnek haricinde râvîleri değerlendirerek rivâyetleri taz'îf etmemesi, neredeyse tamamen ittisal hakkında konuşması; diğer taraftan râvîler hakkında da diğer münekkitlere itibar etmesi onun cerh-ta'dîl ilmi ile olan ilişkisini ortaya koymakta ve söz konusu bu zayıf ihtimali de ortadan kaldırmaktadır.

2. İsnad Tenkidi

Kâsım b. Sellâm pek çok eserini rivâyetlerle oluşturmakta, bunu da büyük oranda isnadlarını zikrederek yapmaktadır. O, özellikle dilciliği ile öne çıkmasına yani meslekten bir hadisçi olmamasına rağmen temel aldığı hadislerin senedlerinin ittisâline vurgu yapmakta, muttasıl olmalarına özen göstermeye çalışmakta ve yer yer naklettiği rivâyetlerin senedleri ile râvîleri hakkında mülâhazalarda bulunmaktadır.⁹⁶⁹ Nitekim Ebû Ubeyd'i bir cerh-ta'dîl münekkidi olarak da kabul eden Zehebî aynı zamanda onun hadislerin illetleri konusunda -ileri seviyede olmasa da- mahir (hâfız) olduğunu belirtmektedir.⁹⁷⁰

Ebû Ubeyd'in bazı tenkitlerinde sadece senedle yetinmeyip muhtevaya ve metnin zaptına dair eleştiriler de ileri sürmesi dikkat çekmektedir. Biz burada -diğer tenkitlerini ilgili başlıklar altına bırakarak- isnadlara yönelik tenkitlerini senedlerdeki râvîlerin durumu açısından ve inkıta bakımından olmak üzere iki başlık altında ele almaya çalışacağız.

⁹⁶⁹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile olan tafdîl meselesine dair münazarasında rivâyetleri isnadları ile nakletmesi, ziyareti sırasında Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bir rivâyetin isnadını sorması Ebû Ubeyd'in -yetkin bir hadisçi seviyesinde olmasa da- bu konudaki hassasiyetine misal verilebilir.

⁹⁷⁰ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 6 ("Hadis ve illetlerin hafızı, orta derecede bilgi sahibi (ma'rifetuhû mütevessita)..."). Bu ifadenin değerlendirmesi için bkz. "Cerh-Ta'dîl Açısından Ebû Ubeyd" başlığı. İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) de bir hadis tenkidi noktasında Buhârî, Ahmed b. Hanbel gibi isimler yanında Ebû Ubeyd'i de zikretmekte, hadislerin illetleri konusunda bilgili (الْمُتَمِّمَةُ) (الْمُتَمِّمَةُ لِعَنْوَانِ الْخَيْرِ وَالْفَقْه) olduğunu ifade etmektedir (Bkz. İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-muvakkı'in*, III, 32).

a. Râvî sebebiyle hadisi tenkit etmesi

Yukarıda her ne kadar yoğun olarak râvî tenkidinde bulunmamış ya da bulunduyrsa bile bu değerlendirmeleri bize intikal etmemiş olsa da Ebû Ubeyd'in bir râvî münekkidi olarak itibar gördüğüne işaret etmiştik. Bu noktada Kâsım b. Sellâm'ın, rivâyetleri senedlerinde yer alan râvîleri sebebiyle tenkit edip etmemesi de onun bir münekkit olup olmadığı hususunda bize bilgi verecektir. Ancak konuya dair tek bir örnek tespit edilebilmektedir.

Ebû Ubeyd, “nebiz ile abdest” konusunu ele aldığı bâbta, “İbn Ebî Zâide ← İsrâîl ← Ebû Fezâre ← Ebû Zeyd Mevlâ Amr b. Hurays ← İbn Mes'ûd” isnadıyla nakledilen şu rivâyete yer vermektedir:

Rasûlullah bana leyle-i cin'de “Yanımda su var mı?” diye sordu. “Hayır, yok” cevabını verdim. “O kapta ne ola ki?” diye tekrar sordu. Nebiz olduğunu söyledim. Bunun üzerine “Hurma güzeldir, suyu temizdir” buyurdu ve onunla abdest alıp namaz kıldı.⁹⁷¹

Ebû Ubeyd, bu rivâyetin isnadında tanınmayan bir râvî (عَبْدُ مَعْرُوفٍ) bulunduğunu ve bu sebeple onu sahih (sâbit) görmediklerini ifade etmektedir.⁹⁷² Kâsım b. Sellâm isim vermeyerek isnadda meçhul bir râvî bulunduğunu belirtmektedir. Hadis âlimleri meçhul olan bu şahsın “Ebû Zeyd” olduğu görüşündedirler. Nitekim kaynaklarda bu râvînin meçhul ve zayıf olduğuna, İbn Mes'ûd'dan semâ'ının bulunmadığına dair kayıtlar mevcuttur.⁹⁷³

Burada Ebû Ubeyd'in söz konusu râvîyi bizzat kendisinin mi meçhul olarak değerlendirdiğini yoksa daha önce hocaları tarafından yapılmış bir değerlendirmeye mi

⁹⁷¹ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 312 (hadis no: 264).

⁹⁷² Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 317 (عَبْدُ مَعْرُوفٍ مِنْ أَجْلِ أَنَّ الْإِسْنَادَ فِيهِ سَبَبٌ مَعْرُوفٌ).

⁹⁷³ Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) “Meçhuldür, ismini bilmiyorum.” demektedir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 373); Ebû Ahmed el-Hâkim/Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988) “Meçhuldür.” derken, İbn Abdilber (ö. 463/1071) “Meçhul olduğu üzerinde ittifak edildi.” ifadelerini sarf etmektedir (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 103). Bu minvalde değerlendirmeler için bkz. Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 526; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 103. Hadisi tahric eden Tirmizî de bu ismin Ehl-i hadîs nezdinde meçhul olduğunu ve sadece bu hadisle bilindiğini belirtmektedir (Bkz. Tirmizî, *Tahâret*, 88). Ebû Zeyd hakkındaki bu değerlendirmenin isabetli olmadığı, daha doğru bir ifadeyle söyleyecek olursak kastedilenin ismen meçhullük olup hadîs rivâyetine zarar verici bir meçhullük olmadığı kanaatinde olan âlimler de vardır. Örneğin bkz. Aynî, *Umdetu'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhari*, III, 180. Hanefî mezhebi mensubu Aynî, burada imamı, Ebû Hanîfe'nin dayanağı olan bir hadîsi kurtarma çabası içinde görünmektedir. Aynî'nin rivâyete yönelik diğer tenkitler hakkındaki cevapları için bkz. *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, I, 234-240.

istinat ettiğini anlamak zordur. Gelen örneklerde ise açıkça daha önce yapılmış değerlendirmeleri dikkate aldığı görülmektedir.

Kâsım b. Sellâm, besmelesiz abdestin olmayacağını ifade eden iki rivâyeti⁹⁷⁴ isim vermeden, hadisçilerin râvîler hakkındaki cerh ifadelerine dayanarak tenkit etmektedir:

Ehl-i hadîsten bazıları, ilkinde meçhul bir kadının, ikincisinde kendinden çok hadis rivâyet edilmemiş bir adamın (عبدالله بن مسعود يروي عن عائشة بنت أبي بكر) zikrinden dolayı bu iki hadisin isnadlarını ta'n etmiştir.⁹⁷⁵

Ebû Ubeyd'in senesinde "meçhul bir kadın" olduğunu haber verdiği ilk hadisin isnadı şöyledir: "Saîd b. Ebî Meryem ← Süleymân b. Bilâl ← Abdurrahmân b. Harmele ← Ebû Sifâl el-Murrî (Sümâme b. Vâil) ← Rabâh b. Abdirrahmân b. Ebî Süfyân b. Huveytıb ← Ninesinden ← Babasından (Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl⁹⁷⁶) ← Rasûlullah."

Hadisin isnadında yer alan Rabâh b. Abdirrahmân b. Ebî Süfyân b. Huveytıb, hadisi ninesinden işittiğini bildirmektedir. Bu isim hakkında kaynaklarda bilgi yok denecek kadar azdır. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında onu "İbnetü Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl" diye kaydetmiş; ismini bilmediğini, Ebû Sifâl'in ondan münferiden rivâyet ettiğine güvenmediğini belirtmiştir.⁹⁷⁷ Beyhakî (ö. 458/1066) ise söz konusu hadisi zikrettikten sonra bu ninenin ismini "Esmâ" (Esmâ bint. Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl) olarak vermektedir.⁹⁷⁸ Daha geç kaynaklarda da bu râvînin ismi yine "Esmâ" olarak kayıtlıdır.⁹⁷⁹ Tirmizî (ö. 279/892)⁹⁸⁰ ve İbn Mâce (ö. 273/887)⁹⁸¹ de bu hadisi Rabâh tarihiyle nakletmekte ancak onlar da nine ile babasının ismini açıkça kaydetmemektedirler.

⁹⁷⁴ "Abdesti olmayanın namazı olmaz, abdest de besmelesiz olmaz." Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 140-1 (hadis no: 52). "Allah'ı anmaksızın abdest olmaz." *Tahûr*, s. 143-4 (hadis no: 53).

⁹⁷⁵ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 150-1.

⁹⁷⁶ Ebû Ubeyd, hadisi aldığı hocası İbn Ebî Meryem'in bu kişinin ismini vermediğini, ancak bir başkasının onu "Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl" olarak isimlendirdiğini kaydetmektedir. Yani Ebû Ubeyd buradaki mübhem râvînin kimliğini bir başka hocası vasıtasıyla elde etmeye çalışmaktadır.

⁹⁷⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 594.

⁹⁷⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-XI, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1424, I, 72.

⁹⁷⁹ İbn Kesîr, *et-Tekmil*, IV, 208; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 398. İbn Hacer bu bilgiyi Beyhakî'ye atfederek vermektedir (Beyhakî dedi ki, Rabâh'ın ninesi, Esmâ bnt. Said b. Zeyd'dir).

⁹⁸⁰ "Allah'ın ismi anılmaksızın abdest olmaz." (Tirmizî, Tahâret, 25). Ebû Ubeyd'in hocası ile onun şeyhi dışında aynı isnada sahiptir.

⁹⁸¹ "Abdesti olmayanın namazı olmaz, besmelesiz abdest olmaz." (İbn Mâce, Tahâret, 398).

Ebû Ubeyd'in "kendinden çok hadis (ilim) rivâyet edilmemiş bir adamın" bulunmasından dolayı tenkit edildiğini haber verdiği ikinci hadisin isnadı şöyledir: "Zeyd b. el-Hubâb⁹⁸² ← Kesîr b. Zeyd ← Rubeyh b. Abdirrahmân b. Ebî Saîd el-Hudrî ← Ebûhu ← Cedduhû ← Hz. Peygamber."

İkinci rivâyette tenkit edilen isim Ahmed b. Hanbel'in "leyse bi-ma'rûf", Buhârî'nin "münkeru'l-hadîs" olarak nitelediği, İbn Adî'nin (ö. 365/976) de hakkında, "Bir beis olmamasını umuyorum" ifadesini kullandığı⁹⁸³ "Rubeyh b. Abdirrahmân b. Ebî Saîd el-Hudrî" olabilir.

Gerek Ahmed b. Hanbel'in kullandığı ifade gerekse İbn Asâkir'in (ö. 571/1176), hadislerinin azlığına yorulabilecek değerlendirmesi⁹⁸⁴ göz önüne alındığında, tenkit edilen bu ismin "Rubeyh" olma ihtimali daha yüksek gözükmele birlikte Ebû Ubeyd'in kastettiği bu râvî isnaddaki "Kesîr b. Zeyd" de olabilir. Hakkında hafif de olsa cerh ifadeleri bulunan Kesîr, Şam yolculuğu sırasında Ebû Ubeyd'in refiki olan Yahyâ b. Maîn tarafından "leyse bi-zâke'l-kavî" olarak değerlendirilmiştir.⁹⁸⁵

Görüldüğü üzere Kâsım b. Sellâm geç dönem âlimleri tarafından bir münekkit olarak addedilmesine rağmen eserlerinde tespit edilebilen tek örnek haricinde -ki onda da sadece sened/râvî tenkidiyle yetinmemiştir- açıkça, doğrudan bir hadisi senedinde bulunan ve mecruh olarak değerlendirdiği bir râvîden dolayı tenkit etmemektedir. Bunun yerine, münekkit muhaddislere talebelik yapmış olmakla birlikte nadir olan bu tür tenkitlerinde, isim vermeden bu alanın uzmanlarınca yapılmış değerlendirmelere dayanmaktadır.

b. Senedindeki kopukluk sebebiyle hadisi tenkit etmesi

Senedinde inkitâ' bulunan hadisler, hadis ilminde zayıf kategorisine girer. Ebû Ubeyd, isnad tenkidinde bulunurken senedin ittisâli üzerinde çokça durmuş, bu vasfı taşımayan rivâyetleri tenkit etmiştir. O, *munkatı* veya *inkita* terimlerini hiç

⁹⁸² Ebû Ubeyd, Zeyd'den hadisi naklederken "Bize rivâyet etti (tahdîs) yahut bana ulaştı (beleşânî)." şeklinde tereddütlü bir ifade kullanmaktadır.

⁹⁸³ Zehebî, *Mizân*, II, 38; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 238.

⁹⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, IV, 112 (لبيح غير ما كرت شي غير من لحيث وعامة حبه ما كتبه وأرجو له). (لابأسه).

⁹⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 151. Râvî hakkındaki "sadûk", "leyyin", "sâlihu'l-hadîs", "leyse bi-kavî", "yuktebu hadîsuhû", "zayıf" şeklindeki diğer değerlendirmeler için bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 151; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 414.

kullanmamakta, bunların yerine “mürsel”, “müsned değildir”, “isnadı yoktur”, “mahfûz değildir”, “sabit değildir” gibi ifadeleri tercih etmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Ebû Ubeyd *mürsel* terimini, seneddeki her türlü kopukluğa delalet edecek şekilde yani *munkatı* anlamında kullanmakta ve daha ziyade “tebe-i tâbiünden birinin sahâbeden rivâyeti” durumunda söz konusu etmektedir.

Sözgelimi Ebû Ubeyd, kuyuya fare düşmesi halinde, kuyudan belli bir miktarın boşaltılması gerektiği görüşünde olanları, dayandıkları Hz. Ali'den nakledilen hadisin *mürsel* olması sebebiyle eleştirir ve hüccet olamayacağını söyler.⁹⁸⁶ Şeyhlerinin ismini mübhem bırakarak (وكان ب عرض لاش ليخ ن اي حدث عن) naklettiği söz konusu rivâyetin isnadı şöyledir: “Bazı hocalarımız ← Mansûr b. Ebi'l-Esved ← Atâ' b. es-Sâib ← Ebû'l-Bahterî ← Hz. Ali.”⁹⁸⁷ Kâsım b. Sellâm senedde bulunan Ebû'l-Bahterî hakkında, “Hz. Ali'den işittiğinin ve onu gördüğünün bilinmediği” bilgisini vermektedir.⁹⁸⁸ Nitekim erken dönem kaynaklarda Saîd b. Feyrûz Ebû'l-Bahterî'nin (ö. 82/701) rivâyette bulunduğu sahâbîler arasında Hz. Ali'nin ismi geçmez.⁹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), babası Ebû Hâtim er-Râzî'den Ebû'l-Bahterî'nin Hz. Ali'den hadis işitmediğini, onu görmediğini ve ona yetişemediğini nakleder.⁹⁹⁰ İbn Hacer de, Yahyâ b. Maîn'in onun hakkındaki *sika* değerlendirmesini ve Hz. Ali'den hadis işitmediği yönündeki ifadesini (ليس مع من علم في يئى) kaydeder.⁹⁹¹

Kâsım b. Sellâm, ardından Abdullah b. Abbâs'tan gelen bir diğer rivâyet için “[Bir önceki rivâyete göre] daha zayıftır ve delil alınmaya daha uzaktır (أَكْفَرُ فِي الْإِسْأَلِ وَبَلْعُدُ)” demektedir.⁹⁹² Abbâd b. el-Avvâm ← Saîd b. Ebî Arûbe ← Katâde ← İbn Abbâs

⁹⁸⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu't-Tahûr*, s. 245. Ayrıca hadiste Hz. Ali kuyunun tamamının boşaltılmasını istemiştir. Ebû Ubeyd bunu da ileri sürerek belirli sayıda kovayla boşaltılması görüşünde olanların bu rivâyeti delil alamayacağını söylemektedir.

⁹⁸⁷ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 242-3 (hadis no: 180).

⁹⁸⁸ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 245.

⁹⁸⁹ Örneğin bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 507; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, I, 153, İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 286.

⁹⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, s. 74 (لَيْسَ مَعَهُ مِنْ عُلُوِّ رَأْيِهِ دَرَكُهُ). Ebû'l-Bahterî'nin Hz. Ali'yi görmediğine ve ondan işitmediğine dair Ebû Zür'a ve Ali b. el-Medîni'nin ifadeleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, s. 77. Ayrıca bkz. İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdîrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî, *Tuhfetu't-tahsîl fi zikri ruvâti'l-merâsîl*, thk. Abdullah Nevvâre, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1999, s. 126-7. Hz. Ali'ye ilaveten İbn Mes'ûd ve Huzeyfe b. el-Yemân gibi başka isimlerden de irsâlen rivâyette bulunduğu dair bkz. Zehebî, *Siyer*, IV, 279. Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halil b. Keykeldî b. Abdillâh ed-Dimaşkî, *Câmi'u't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Beyrut, Âlemu'l-Kütüb, 1986/1407, s. 183.

⁹⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 73. İrsâlinin çokça olduğu, sahâbeden işitmediği şeyler rivâyet ettiği, ashâbtan semâ yoluyla aldıklarının hasen, semâ dışında aldıklarının ise zayıf olduğu da kayıtlıdır.

⁹⁹² Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 245 (hadis no: 177).

isnadiyla naklettiği bu rivâyetin pek çok sebepten kabul edilmemesi gerektiğini belirten Ebû Ubeyd, sıraladığı maddeler içinde “Katâde bu hadisi *mürsel* olarak rivâyet ediyor. Onunla İbn Abbâs arasında en az bir kişi vardır” ifadelerine de yer vermektedir. Rivâyette bulunduğu sahâbîler arasında Enes b. Mâlik (ö. 93/711), Ebu’t-Tufeyl (ö. 100/718), Abdullah b. Sercis (ö. ?) gibi genç sahâbîler zikredilen⁹⁹³ Katâde b. Diâme es-Sedûsî’nin (ö. 117/735), bu isimler içinde Enes b. Mâlik’ten rivâyeti noktasında bir problem yoksa da, başta Abdullah b. Sercis olmak üzere ismi geçen diğer sahâbîlerden semâ’ı ihtilâflıdır.⁹⁹⁴

Bir başka örnekte Muhammed b. el-Münkedir’in (60/684-131/748) Abdullah b. Amr’dan (ö. 65/684-85) naklettiği “Su kırk kulleye ulaştığında necaset tutmaz” hadisi⁹⁹⁵ hakkında “Bu rivâyet mürseldir; İbnü’l-Münkedir’in Abdullah’tan bir şey işittiğini bilmiyoruz.” demektedir.⁹⁹⁶

Görüldüğü üzere Ebû Ubeyd burada mürsel terimini tâbiünden bir ismin hadis almadığı bir sahâbîden rivâyetini belirtmek amacıyla yani munkatı anlamında kullanmaktadır.

Ebû Ubeyd, senedlerdeki bu tarz inkıtalara dikkat çekmek için mürsel terimi⁹⁹⁷ yanında başka ifadeler de kullanmıştır. Ebû Ubeyd, Ebû Hanîfe’nin hür bir Müslümanın gayr-i müslim birini öldürdüğü takdirde diyetinin ne olacağı konusunda delil olarak kullandığı bir hadisin *müsned* olmadığını şöyle belirtmektedir:

Ebû Hanîfe ve ashâbının çoğunluğunun görüşüne gelince onlar İbnü’l-Beylemânî’den, “İbn Ebî Yahyâ ← Muhammed b. el-Münkedir ← Abdurrahmân b. el-Beylemânî ← Nebî” isnadiyla rivâyet edilen “Müslümanlardan birisi, ehl-i zimmeden birisini öldürdü. Bu, Rasûlullah’a iletilince, ‘Ben onun zimmetini ifa etmeye daha çok layığım.’ diyerek o Müslümanın öldürülmesini emretti. Bunun üzerine o kimse öldürüldü.” hadisine dayanıyorlar. Hâlbuki bu hadis müsned

⁹⁹³ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 351.

⁹⁹⁴ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, s. 168-175; Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma’rife*, s. 372; Alâî, *Câmi’u’t-tahsil*, s. 254-5; İbnü’l-İrâkî, *Tuhfetu’t-tahsil*, s. 262-6. Ahmed b. Hanbel, ashâbtan sadece Enes’ten rivâyette bulunduğunu, Abdullah b. Sercis’ten de hadis aldığını söylendiğini (ك) fakat ondan rivâyet almadığını (ك) ifade etmektedir.

⁹⁹⁵ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 230 (hadis no: 170).

⁹⁹⁶ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 233-240.

⁹⁹⁷ Mürsel olması gerekçesiyle tenkit ettiği diğer rivâyetler için bkz. “Kullandığı Hadis İstilahları” başlığı. Mürsel olduğunu belirttiği bir rivâyeti “Senedi yoktur.” diyerek eleştirisi için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 571 (hadis no: 1761).

değildir (*leyse bi-müsned*). Bunun gibi bir hadis dikkate alınıp da müslümanların kanı dökülemez.⁹⁹⁸

İsnadda bulunan Hz. Ömer'in mevlâsı, meşhur tâbiî Abdurrahmân b. el-Beylemânî (ö. 86-96/705-715 arası), rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmektedir. Dolayısıyla hadis mürseldir. Ayrıca başta Kâsım b. Sellâm'ın hocası İbn Ebî Yahyâ (ö. ?) olmak üzere seneddeki diğer râvîler hakkında da cerh ifadeleri bulunmaktadır.⁹⁹⁹

Burada ilk olarak dikkati çeken husus Ebû Ubeyd'in tâbiûn tabakasından bir râvînin sahâbî râvîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği bir hadis için "mürsel" yerine "müsned değildir" ifadesini kullanmasıdır. Hâlbuki o daha önce de işaret edildiği gibi bu tarz rivâyetler için nadir de olsa mürsel ifadesini kullanabilmektedir. İkinci olarak Ebû Ubeyd -sadece merfû anlamına gelebildiği gibi bir literatüre de ismini veren¹⁰⁰⁰ - *müsned* kavramını burada muttasıl yerine kullanmaktadır.

Yetimin malına zekât düşüp düşmediği hususu âlimler arasında ihtilâflıdır. Ebû Ubeyd, yetimin malından zekât gerekeceği görüşündedir. Bu konuda Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen, kendi görüşüne ve bâbın başında zikrettiği merfû hadislerle muhalif bir rivâyet hakkında şunları söylemektedir:

Abdullah b. Mes'ûd hadisine gelince, bize göre bu rivâyet kendisinden sabit değildir; Mücâhid ondan hadis işitmemiştir. Ayrıca İbn Mes'ûd rivâyetinin hilafına fetva vermiştir.¹⁰⁰¹

Ebû Ubeyd rivâyeti ilk olarak Mücâhid'in (ö. 102/721) İbn Mes'ûd'dan semâ'ı olmadığı gerekçesiyle eleştirmektedir. Konuyla ilgili olarak kaynaklarda Ebû Ubeyd'in tenkidini destekleyecek kayıtlar mevcuttur. Biyografi kaynaklarında, Mücâhid'in rivâyette bulunduğu sahâbe arasında İbn Mes'ûd'un ismi zikredilmez.¹⁰⁰² Ayrıca İbn Ebî

⁹⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 264. Ebû Ubeyd, rivâyeti ihtisaren vermektedir. Rivâyetin tam hali için bkz. Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, III, 195 (hadis no: 5045); Beyhakî, *es-Sünenu'l-kübrâ*, VIII, 56 (hadis no: 15918).

⁹⁹⁹ Abdurrahmân b. el-Beylemânî için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 149-150. Rivâyete dair değerlendirmeler için bkz. Dârekutnî, *Sünen*, IV, 156-7; Beyhakî, *es-Sünenu'l-kübrâ*, VIII, 56-8; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 26; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II, 161-2.

¹⁰⁰⁰ Aydınlu, *Hadis İstihlâları*, s. 219. Hadisçilerin bu ibareyi kullanımlarının daha çok muttasıl-merfû yerine olduğuna dair bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 114-5.

¹⁰⁰¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 479. Söz konusu rivâyet şu şekildedir: "Yetimin malındaki zekâtın miktarını hesapla, büyüyüp balığ olduğunda bu durumu kendisine haber ver. O zaman ister zekâtını öder, ister ödemez." (hadis no: 1316).

¹⁰⁰² Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 411; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 319; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVII, 17; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVII, 229; Zehebî, *Siyer*, IV, 450; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 42. Bazı kaynaklarda Abdullah b. Mes'ûd'dan hadis ve fıkıh aldığı ifade edilir.

Hâtim'in *Merâsil*'inde, Mücâhid'in İbn Mes'ûd'dan rivâyeti mürsel olarak değerlendirilir.¹⁰⁰³ Mücâhid'in doğum tarihi (21/642) ile İbn Mes'ûd'un (32/652-3) vefat tarihleri de semâ olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bunlara ilaveten bizzat Mücâhid'in "İbn Mes'ûd'un kırâatini okusaydım Kur'ân hakkında İbn Abbâs'a sorduğum pek çok şeyi sormazdım." dediği nakledilmektedir.¹⁰⁰⁴ Bu ifade iki isim arasında bir mülakat bulunmadığına yorulabilir.

Zikredilen bu örneklerde Ebû Ubeyd'in hoca-talebe ilişkisini ileri sürerek rivâyetleri tenkit ettiği görülmektedir. Tespit edilebilen bir diğer örnekte, Vâsıl'dan (ö. ?), hocası Abbâd b. el-Avvâm (ö. hicrî 180'ler) aracılığıyla aldığı bir rivâyetin ardından, "Abbâd b. el-Avvâm'ın Vâsıl'dan bu hadisten başka bir hadis işittiği bilinmiyor." kaydını düşmektedir.¹⁰⁰⁵ Bu ve benzer ifadeleri onun hoca-talebe arasındaki ilişkilere dair bilgilere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹⁰⁰⁶

Bunların dışında Ebû Ubeyd'in herhangi bir gerekçe belirtmeden isnadının zayıf olduğunu ifade ettiği¹⁰⁰⁷ veya râvîler hakkında olduğu gibi başka münekkitlerce daha

(Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", AÜİFD, c.XXIII, 1979, s. 32; Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, XXXI, 442). Her iki müellifin atf yaptıkları kaynaklarda açıkça İbn Mes'ûd'un ismi geçmez (Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 42; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 306). Muhtemelen İbn Hacer'in, *Abâdile*'den rivâyette bulunduğu yönündeki ifadesinden hareketle böyle bir sonuca varılmıştır. Abdullah b. Mes'ûd'un *Abâdile* arasında zikri ise kabul görmemiştir (Bkz. Raşit Küçük, "Abâdile", *DİA*, I, 7). Ayrıca İbn Hacer'in eserlerinde yaptığımız bir araştırma sonucunda "Abâdile-i erba'a" ile kastettiği isimler arasında İbn Mes'ûd'un olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*'inde, Muhammed b. Zeyd b. Abdillâh b. Ömer el-Hattâb'ın biyografisinde, onun Abâdile-i erba'a'dan rivâyette bulunduğunu belirttikten sonra bu dört ismi dedesi (İbn Ömer), İbn Amr, İbn Abbâs ve İbn Zübeyr olarak açıklamaktadır (*Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 172). Ayrıca Abdullah b. Mes'ûd biyografisinde, onun Abâdile'den olduğunu ifade etmemesi yanında talebelerini sayarken Abâdile-i erba'a'nın kendisinden rivâyette bulunduğunu belirtmektedir (*el-İsâbe*, IV, 198-201).

¹⁰⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsil*, s. 205 ("Ebû Zür'a'yı, 'Mücâhid'in İbn Mes'ûd'dan rivâyeti mürseldir' derken işittim").

¹⁰⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVII, 28; Zehebî, *Siyer*, IV, 454.

¹⁰⁰⁵ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 229 (hadis no: 167). Ahmed b. Hanbel onun Vâsıl'dan tek bir hadis işittiğini ifade etmektedir. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I-III, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad, Dâru'l-Hânî, 2001, I, 542. Benzer bir örnek için bkz. *Nâsîh*, II, 273 ("Âsım'ın İbn Abbâs'tan işittiğini, onu gördüğünü bilmiyoruz").

¹⁰⁰⁶ Benzer ifadeleri için bkz. *Tahûr*, s. 252 (hadis no: 188). Ebû Ubeyd, Cafer b. Burkân'ın İkrime'den "an" edâ sîgası ile hadis nakletmesi hakkında "Ondan semâen işittiğini biliyorum." demektedir. Cafer b. Burkân'ın (ö. hicrî 150'ler) İkrime'den (ö. 105/723) semâ'ına dair bir ihtilaf bulunmadığı gibi Ahmed b Hanbel ondan pek çok rivâyette bulunduğunu belirtmiştir (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, III, 305).

¹⁰⁰⁷ Sened itibarıyla problemlili addettiği rivâyetler için bkz. *Emvâl*, s. 341 (hadis no: 756). "Bu konuda merfû bir hadis vardır, ancak onun tam bir isnadın sahip olması gereken özellikler yoktur (ليس له ذلك) (الاسناد)" (Söz konusu rivâyetin isnadı şöyledir: "Nuaym b. Hammâd ← Bakıyye b. el-Velîd ← Ebû Bekr b. Abdillâh b. Ebî Meryem ← meşyeha ← Nebî"). Bu bağlamda değerlendirebilecek bir başka örnek için bkz. *Emvâl*, s. 384 (hadis no: 896). "Hz. Ömer'den nakledilen bir rivâyete göre denizden

önce yapılmış değerlendirmelere itimat ettiği durumlar da söz konusudur. Ebû Ubeyd, bu tür durumlarda isim vermeden kendinden önce yapılmış değerlendirmeleri dikkate almış,¹⁰⁰⁸ hadis alanında meşhur isimlerin görüşlerine atıflar yapmış, onların tenkitlerine itimat etmiştir. Esasen yaşadığı dönem ve hadis aldığı meşhur münekkit hocaları düşünülecek olursa sık sık bu tarz tenkitlerde bulunmuş olması beklenir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Süfyân es-Sevrî,¹⁰⁰⁹ Vekî' b. el-Cerrâh¹⁰¹⁰ (ö. 197/812) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın¹⁰¹¹ râvî ve rivâyetler hakkındaki hükümlerine itibar etmiştir.

İbn Ebî Ya'lâ (ö. 526/1131) ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) naklettiği bir rivâyete göre Buhârî, 'Amr b. Şu'ayb ← babası ← dedesi' (عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده) tarikiyle gelen rivâyetler hakkında, "Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni, İshâk b. Râhûye, Ebû Ubeyd ve ashâbımızın genelini bu rivâyetlerle ihticâc eder gördüm. Müslümanlardan hiç kimse bu hadisleri terk etmemiştir." demektedir.¹⁰¹² Öncelikle Buhârî'ye izafe edilen bu bilgi,

çıkarılan eşyaya vergi koymuştur. Ancak bu rivâyet ondan sabit değildir (وذلك من وجهي سيئته... Bu bilinmeyen zayıf bir senedir... (عن ابن ابي عمير مروي)). Rivâyetin isnadı şu şekildedir: "Nuaym b. Hammâd ← Abdülazîz b. Muhammed ← Racâ' b. Ravh ← (Abdülazîz'in ismini verdiği) racûl ← İbn Abbâs." Benzer bir örnek için bkz. *Emvâl*, s. 442 ("Burada buna benzer merfû bir hadis nakledilmiştir, ancak isnadında bir kusur vardır"). Bir diğer örnek için bkz. *Emvâl*, s. 414 (hadis no: 1000) "...mahfûz olmadığını düşündüğümüz bir rivâyet..."

¹⁰⁰⁸ "Nâs" olarak tavsif ettiği âlimlere isnadı için bkz. *Emvâl*, s. 414 ("Bu konuda ihtilaf olduğunu bilmiyorum. Mahfûz olmadığını düşündüğümüz, âlimlerin (en-Nâs) tanımadığı bir rivâyette (muhâlif) bir şey işittik..."); Daha önce yapılmış tenkitlere yine isim vermeden atfı için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 522 (İbn Abbâs'tan nakledilen rivâyete [hadis no: 1503] gelince isnad bakımından sonraki hadisten [hadis no: 1504] daha iyi (emsel) olsa da onun hakkında da konuşulmuştur). Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 237 (Ebû Ubeyd isnadını verip manen atfla yetindiği, metnini nakletmediği bir rivâyetin ardından "Ehl-i hadîsin ihticâc ettiklerinden değildir, bu konudaki delil sana bildirdiğim tevidir." demektedir).

¹⁰⁰⁹ Süfyân es-Sevrî'ye isnadı için bkz. *Emvâl*, s. 398-9 ("Bu konuda ihtilaf yoktur. Ancak Hz. Ali'den nakledilen bir rivâyette [hadis no: 945] farklı bir görüş beyan edilmiştir. Fakat biz bu rivâyetin ondan hıfz edildiğini (mahfûz-makbûl-sahih olduğunu) düşünmüyoruz... Süfyân b. Sa'îd'den anlatıldığına göre o "Mezkûr rivâyet Hz. Ali'nin sözü değildir. Zira o, bu sözü söylemeyecek kadar fakîh idi" demiştir).

¹⁰¹⁰ İsmi vermeyip, "şeyh" diye tarif ettiği bir râvî aracılığıyla Vekî' b. el-Cerrâh'a itimaden hadis hakkında sıhhat değerlendirmesi için bkz. Ebû Ubeyd, *el-Hutab*, s. 198 (hadis no: 131) ("Ben bu hadisi reddediyordum. Bir şeyh, bana Vekî'den rivâyet etti ki bu hadisi ve benim *Kitâbu'n-Nikâh*'ta rivâyet ettiğim bir başka hadisi ona sormuş. Eğer onun sözü olmasaydı ben bu hadisi terk ederdim").

¹⁰¹¹ *Kitâbu'l-İmân*, s. 39-40. "İmanda istisnâ" başlığı altında Abdullah b. Mes'ûd'un "Ben mü'minlerdenim." şeklindeki bir ifadesini, onun bunu, kâmil anlamda bir mü'min olduğunu ifade etmekten ziyade, mü'minler sınıfından olduğunu belirtmek için söylemiş olabileceğini ileri sürerek yorumu tabii tutmaktadır. Ardından rivâyetin, eğer sahih ise kendi yorumu gibi anlaşılması gerektiğini belirttiği sonradan Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın da söz konusu rivâyeti -Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbının farklı görüşte olmasından yola çıkarak- reddettiğini (وإنكاره) ve isnadını da cerh ettiğini (وطرحه في بيان أدبه) ifade etmektedir.

¹⁰¹² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 272-3; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXII, 69 ve XXIII, 369; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 49; Zehebî, *Siyer*, V, 167. "Amr b. Şu'ayb an ebîhi an ceddihî" isnadıyla gelen rivâyetlerin kabulü muhaddisler arasında ihtilâflıdır. "Cedd" kelimesi ile kastedilenin meçhullüğü, buradaki zamirin kime ait olduğu hususunun net olmaması, rivâyetin munkatî' veya mürsel olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bunun yanında inkıtâ'ı gerektiren

eğer gerçekten doğruysa, Ebû Ubeyd'in sened ile ilgili görüşünü nazar-ı itibara alıp onu Ahmed b. Hanbel ve Ali b. el-Medîni gibi isimlerle birlikte zikretmesi Ebû Ubeyd'in bu alandaki üstün mevkisini ikrar etmesi açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte nakledilen rivâyette alakalı iki önemli problem bulunmaktadır. İlk olarak Buhârî'nin bizzat kendi kitabı *et-Târîhu'l-Kebîr*'de, mezkûr senedi delil alanlar arasında Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni, Humeydî (ö. 219/834) ve İshâk b. Râhûye'yi (ö. 238/853) saymakla birlikte Kâsım b. Sellâm'a atıfta bulunmadığı görülür. Buhârî'nin ifadesi şu şekildedir:

¹⁰¹³وربأت احمد بن حنبل وغيره من بني عبد الله ولا حيد وبلخ اقبين بلزاي يحيى بن جوير بن حبيث عمرو بن شيبان عن علي ه

Muhakkik Muhammed Abdülmü'îd Hân, buradaki "Humeyd" kelimesinin "Humeydî" veya "Ebû Ubeyd"den tashîf olabileceğini belirtmektedir. Buhârî'nin, ilel ve ricâl alanlarına dair görüşlerini nakletme noktasında önemli talebelerinden olan Tirmizî, "Amr b. Şu'ayb an ebîhi an ceddihî" isnadıyla kaydettiği bir rivâyetin ardından hocasının "Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye ve bu ikisinin dışında başka isimlerin Amr b. Şu'ayb'ın [babası ve dedesinden naklettiği] hadisleriyle ihticâc ettiklerini gördüm." ifadesini nakletmektedir.¹⁰¹⁴ Tirmizî bir başka eserinde bu iki isme ilave olarak Humeydî¹⁰¹⁵ ve Ali b. el-Medîni'yi saymaktadır.¹⁰¹⁶

Konuyla alakalı ikinci problem ise Ebu Ubeyd'in söz konusu sened hakkında serdettiği ifadeleridir. Nitekim o, eserlerinde bu tarik ile aldığı rivâyetlere yer

bir durum olmadığı ileri sürülerek bu tenkitlere karşı çıkmış bu tür rivâyetler sahih kabul edilmiştir. Diğer bir grup âlim de bu isnada sahip rivâyetleri belli şartlarla kabul etme eğilimindedir. Konu hakkında bkz. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İstanbul, İşaret Yayınları, 2007, s. 210-220; Veysel Özdemir, "Amr b. Şu'ayb an ebîhi an ceddihî İsnadının Tenkit ve Tahlili", *Elazığ, FÜİFD*, c. XIII, sy: 1, 2008, s. 227-245.

¹⁰¹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 342-3. Görüldüğü üzere Buhârî'deki kayıta "cedd" kelimesi de bulunmamaktadır.

¹⁰¹⁴ Tirmizî, *Salât*, 124, (hadis no: 322); Benzer ifadesi için bkz. Tirmizî, *Zekât*, 15, (hadis no: 641).

¹⁰¹⁵ Ne var ki burada kastedilen ismi, *Müsned* müellifi Humeydî olarak düşünmek de problemin çözümü noktasında yetersiz kalmaktadır. Humeydî meşhur eserinde, ihticâc ettiği belirtilmiş olmasına rağmen, bu isnad ile hiç hadis nakletmemektedir. Tartışmaların dışında kalmak için böyle davranmış olması ihtimal dâhilindedir. Söz konusu ifadenin sahibi Buhârî de eserinde bu türden rivâyetlere muhtemelen bu sebeple yer vermemektedir.

¹⁰¹⁶ Bkz. Tirmizî, *el-İlelu'l-kebir*, thk. Subhî es-Sâmerrâi v.d., Beyrut, Mektebetu'n-Nehda el-Arabiyye, h.1409, s. 108. "Humeydî" olarak kaydedildiği bir başka kaynak için bkz. İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Abdillâh ed-Dımaşkî, *el-Maksadu'l-erşed fi zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*, I-III, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1990/1410, II, 376. Nevevî ise bu isnad ile ihticâcda bulunanlar için Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni ve İshâk b. Râhûye'yi zikretmekle yetinmektedir. Bkz. *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-luğa*, II, 28.

vermekle¹⁰¹⁷ birlikte bu isnad hakkındaki bazı yorumları yukarıdaki nakil ile çelişir görünmektedir. Zira Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*'inde kaydettiği böyle bir rivâyetin¹⁰¹⁸ ardından şunları söyleyerek bu isnadın tenkit edildiğine işaretle bulunur:

Biz, bu hadisin tek bir isnad ile geldiğini biliyoruz. Kaldı ki bu isnad da, geçmişten günümüze âlimler tarafından tenkit edile gelmiştir.¹⁰¹⁹

Bu durumda Buhârî'den gelen söz konusu nakille ilgili olarak iki ihtimalden söz edilebilir. Öncelikle ve kuvvetle muhtemel olarak denilebilir ki Buhârî'ye isnad edilen ve Ebû Ubeyd'i ihtiva eden bu nakil sahih değildir. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere Buhârî'nin bizzat kendi eserinde kayıtlı olan ifadesinde Ebû Ubeyd'in ismi geçmez. Buhârî'nin talebesi Tirmizî'nin kaydettikleri de bu çıkarımı doğrular. İkinci ancak zayıf bir ihtimal ise bu naklin sahih olduğu ve İbn Sellâm'ın eserlerini bir şekilde elde etmiş olan Buhârî'nin, onun, eserlerinde bu isnada yer vermesine bakarak böyle bir ifade kullandığıdır.

Diğer taraftan Ebû Ubeyd'in, bir yandan tenkit edildiğini belirtirken diğer taraftan bu isnada sahip rivâyetlere eserlerinde yer vermesi kendi içinde çelişkili gibi

¹⁰¹⁷ Bu tarik ile aldığı rivâyetler için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 174 (hadis no: 300), s. 375 (hadis no: 861, 862), s. 439 (hadis no: 1114), s. 466 (hadis no: 1261), s. 470 (hadis no: 1292), s. 473 (hadis no: 1300), s. 486 (hadis no: 1359), s. 516 (hadis no: 1491); *Kitâbu't-Tahûr*, s. 90 (hadis no: 175). *Tahûr*'daki ikinci rivâyet ise Ebû Ubeyd'in talebesi ve aynı zamanda *Tahûr*'un râvîsi olan Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Süleyman b. Yezîd el-Mervezî tarafından eklenmiştir. *Tahûr*, s. 296 (hadis no: 236).

¹⁰¹⁸ Altın ve gümüşten süs eşyasının zekâtına dair bâbın ilk hadisi olan söz konusu rivâyetin metni şöyledir: Yemen ehlinden bir kadın Rasûlullah'a geldi, yanında kızı vardı ve kollarında altından iki bilezik. Rasûlullah, "O ikisinin zekâtını verdin mi" diye sordu. Kadın "Hayır" diye cevap verince Hz. Peygamber, "Allah'ın kollarına ateşten iki bilezik takması hoşuna gider mi?" buyurdu (Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 466 hadis no: 1261).

¹⁰¹⁹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 471 (hadis no: 1261) (وَحَيْثُ) Gerçekten de söz konusu rivâyet, hadis kaynaklarında Ebu Ubeyd'in dediği gibi sadece "*Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihî*" isnadıyla nakledilmiş görünmektedir. Rivâyetler için bkz. Ebû Dâvûd, *Zekât*, 3 (hadis no: 1563); Tirmizî, *Zekât*, 12 (hadis no: 637); Nesâî, *Zekât*, 19 (hadis no: 2479); İbn Ebî Şeybe, II, 382 (hadis no: 10159); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-L, thk. Şuayb el-Arnâvut v.d., Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 2001/1421, XI, 502 (hadis no: 6901). Benzer rivâyetler, zekât ile ilgili kısmı zikredilmeksizin farklı tariklerle de nakledilmiştir. Bkz. *Müsned*, XXXVII, 83 (hadis no: 22398); XLV, 560 (hadis no: 27578), 577 (hadis no: 27602), 579 (hadis no: 27604); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XXIV, 161 (hadis no: 409). Esmâ bnt. Zeyd ve halası ile ilgili bu rivâyetlerde iki altın bilezik bahsi geçmekte, Hz. Peygamber'in "Allah'ın kollarına ateşten iki bilezik takması hoşuna gider mi?" ifadesi de bulunmakta, ancak zekât söz konusu edilmemektedir. Bu noktada Ebu Ubeyd'in dediği gibi sadece bu tarikte nakledildiği yönünde görüş belirten muhaddisler de bulunmaktadır. Mezkûr isnad hakkında konuşulduğunu, âlimlerin bu isnadda ihtilaf ettiklerini ifade eden Tirmizî, ilgili hadisin nakledildiği bâbta "Bu konuda Nebî'den sahih bir şey yoktur." derken (Bkz. Tirmizî, *Zekât*, 12 (hadis no: 636-7) (وَأَخْبَرْتُ أُمَّ لَيْلَى بِمَنْجِي لَيْكُ) ve (وَأَخْبَرْتُ أُمَّ لَيْلَى بِمَنْجِي لَيْكُ) ve (وَأَخْبَرْتُ أُمَّ لَيْلَى بِمَنْجِي لَيْكُ) Beyhakî (ö. 458/1066) ise "Bu isnad bu hadiste teferrüd etmiştir." demektedir (Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 235). *Garibu'l-hadîs*'te benzer muhtevada ve isnadsız olarak kaydedilmiş (I, 428) bir rivâyet talebesi Harbî (ö. 285/899) tarafından eleştirilmekteydi. Bkz. "Eleştiriler" başlığı.

görülmektedir. Nitekim o, görebildiğimiz kadarıyla *Emvâl*'de biri Hz. Ömer'e izafe edilen, biri mükerrer bu tarik ile toplam 10 rivâyete yer vermektedir. Ebû Ubeyd kendi benimsediği görüşle paralel içeriğe sahip ise bahis mevzu isnadla nakledilmiş hadislerin sıhhatine hiç değinmez. Bununla birlikte bu tarik ile yer verdiği rivâyetlerin öncesi veya sonrasında, farklı isnadlardan anlamca aynı veya yakın olan destekleyici mahiyette rivâyetler de nakleder.¹⁰²⁰ Hâlbuki o, yukarıda zikrettiğimiz rivâyetin tek bir vecihten geldiğini belirtmekteydi. Dolayısıyla muhtemelen aynı anlamda benzer rivâyetlerin birbirini takviye etmesinden hareket ederek bu rivâyetler hakkında genel itibariyle sessiz kalmakta fakat hakkında tenkit ifadeleri bulunan ve herhangi bir destekten de mahrum kalan söz konusu rivâyet hakkındaki çekincesini dile getirmektedir.

Sonuç olarak öncelikle sahih olduğu takdirde, Buhârî'nin bir senedin sıhhati noktasında Ebû Ubeyd'e atıfta bulunmasının, onun bir münekkit olarak konumu hususunda bize bir fikir verebileceği düşünebilirdi. Ancak Ebû Ubeyd'in bu nakilde zikredilmesi doğru görünmemektedir. Ayrıca diğer bir açıdan bakıldığında ise Ebû Ubeyd, eserinde yer verdiği bir isnad hakkında hadisçilerin cerh ifadelerinin bulunduğunu belirtmekte, kendisi bir izah getirmek yerine daha önce yapılmış açıklamalara dayanmaktadır.¹⁰²¹

Ebû Ubeyd'in sened tenkitleriyle ilgili dikkat çeken bir diğer husus onun bazen rivâyetin problemine dikkat çekmekle yetinmeyip sahih olma ihtimalini de düşünmesidir. Tenkit ettiği rivâyetin ardından “eğer mahfûzsa onun vechi şudur” diyerek rivâyet için uygun bir yorum aramaktadır. Örneğin hadis ehline tenkit edildiğini belirttiği iki hadisin, sahih olması halinde sevap ve fazilete yorulacağını ifade eder.¹⁰²² Mürsel oldukları için tenkit ettiği iki rivâyetin sahih olmaları ihtimalini düşünerek onları yorumlamaya çalışan¹⁰²³ Ebû Ubeyd bir diğer örnekte zayıf olduğunu belirttiği hadisin sahih olması

¹⁰²⁰ *Kitâbu't-Tahûr*'da kayıtlı rivâyet için de aynı durum söz konusudur.

¹⁰²¹ Ebû Ubeyd bu isnad ile ilgili açıklamalarının hemen ardından bir başka sened için yine kendisinden önce yapılmış değerlendirmelere itibar ederek şöyle demektedir: “Abdullah b. Amr'dan gelen, kızlarının süs eşyasının zekâtını verdiği dair hadise gelince bu rivâyetin senedi hakkında da Rasûlullah'tan nakledilen merfû hadiste olduğu gibi çeşitli mütalaalar mevcuttur.” Benzer bir başka örnek için bkz. *Emvâl*, s. 577 (“Bu hadisin isnadı hakkında konuşulmuştur”). “Ehl-i ilim” şeklinde vasıflandırdığı kimselere itimadı için bkz. *Emvâl*, s. 479. “Zekâti namaza kıyas edenlerin bir kısmı Hz. Osman'dan rivâyet edilen bir hadisle ihticâc etmişlerdir... Ki ilim ehli böyle bir hadisle ihticâcda bulunmaz, böyle bir senede güvenilmez.” Burada işaret edilen rivâyeti tespit edemedik, tahriç çalışmasını yapan Abdussamed b. Bekr b. İbrâhim Âbid de bulamadığını belirtmektedir.

¹⁰²² Bkz. *Tahûr*, s. 150.

¹⁰²³ Bkz. *Tahûr*, s. 245. Benzer bir diğer örnek için bkz. *Tahûr*, s. 239.

halinde bu sefer de neshedildiğini belirtir.¹⁰²⁴ Bu bir açıdan İbn Sellâm'ın fakih kimliğini göstermekteyken diğer yönden hadisler hakkında verilmiş sıhhat hükümlerinin kesin olmayıp içtihadî olduğuna dikkat ettiğini ortaya koymaktadır. Bazen de ilk olarak rivâyet için uygun bir yorum aramakta, bulamaması durumunda sahih olma ihtimalini zayıf görmektedir. Sözelimi “İbn Şihâb’ın rivâyetine gelince bu konuda bundan başka bir rivâyet (*harf*) duymuş değiliz. Onun herhangi bir yorumunu da (*vecih*) bilmiyorum. Sahih olduğuna dair (*gayr-i mahfûz*) endişeleniyorum.”¹⁰²⁵ ifadeleri bu durumun örneklerindedir.

Hulasa Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, râvîler veya senedler hakkındaki tenkitlerinde genellikle diğer münekkit hadisçilerin değerlendirmelerine itimat etmekte; sened tenkidine dair bazı durumlarda açıkça tenkit etmeyip şüphe ile görüşünü ortaya koymakta¹⁰²⁶ ya da bilmediğini ifade etmekte yani bir münekkit gibi davranmamakta; bazı örneklerde görüldüğü üzere de rivâyetin munkatı/zayıf olduğunu söylemekle yetinmeyip sahih olma ihtimalini de dikkate alıp uygun bir yorumunu aramaktadır.

Görüldüğü üzere hadisleri senedli olarak nakletmeye gayret eden Ebû Ubeyd, konuya dair açıklamalarda, fikhî değerlendirmelerde bulunurken muhalif görüşün dayanağı olan hadisleri, senedlerindeki kopukluk sebebiyle tenkit etmektedir. Özellikle de rivâyetlerin mürsel olduğu, isnadının olmadığı gerekçesini ileri sürerek böyle bir işe girişmektedir. Görüşünü üzerine bina ettiği hadislerin “muttasıl” isnadlara sahip olduğunu da özellikle vurgulayan İbn Sellâm'ın inkıta/ittisâl bağlamında hadisler karşısında takındığı bu tavır iki açıdan dikkat çekmektedir.

İlk olarak hicrî 2. asır musannefâtında isnad tam anlamıyla sistemleşmemiştir. Bu dönemde ittisâl senedlerde aranan bir şart olmayıp her türlü problemlili rivâyet eserlerde nakledilebilmektedir.¹⁰²⁷ İbn Sellâm'ın, hadislerin senedlerinde ittisâli aradığı anlaşılmakta ise de eserlerinde hiç de azımsanmayacak miktarda senedi problemlili hadis bulunmaktadır. Onun bir yandan senedinde inkıta olan hadisleri eleştirmesi, isnadlarda ittisâl şartını araması diğer yandan eserlerinde pek çok munkatı hadise yer vermesi ve bu

¹⁰²⁴ Bkz. *Emvâl*, s. 103-4. Tashif ve tahriflere yönelttiği tenkitler sırasında, hatalı olduğunu belirttiği yazımın/zabtın doğru olma ihtimalini düşünerek bu tavrına benzer davranmasına dair bkz. *Garibu'l-hadîs*, I, 390.

¹⁰²⁵ *Emvâl*, s. 400. İbn Şihâb'ın söz konusu rivâyeti için bkz. *Emvâl*, s. 399 (hadis no: 947).

¹⁰²⁶ Bu tarz bir ifadesi için bkz. *Garibu'l-hadîs*, II, 210 (Eğer sahihse İbn Ulâse'den, isnadıyla ref' ederek naklettiği, bana ulaşan bir hadis...) (...إِنْ كَانَ مَضُوعًا لِقَوْلِي عَنْ بِنِ عَكَتَيْلِ بْنِ أَدَلِ بْنِ فِرْعَانَ...).

¹⁰²⁷ Bkz. bu çalışma 780 no'lu dipnot.

rivâyetler karşısında sessiz kalması bir çelişki arz etmektedir. Onun bu tavrı, ilgili konuda sahih hadis bulamaması, sahih hadis bulamadığında bazı şartlarla zayıf rivâyet ile amel edilebileceği fikrini benimsemesi, problemlili rivâyetleri birbirini destekler mahiyette nakletmesi ve meslekten bir hadisçi olmamasından dolayı her zaman bu şarta sıkı sıkıya bağlı kalamaması gibi sebeplerle açıklanabilir.¹⁰²⁸

İkinci olarak bu dönemin öne çıkan bir diğer özelliği mürsel hadislerle amel edilmesidir. Anlaşılan odur ki Ebû Ubeyd bu tür rivâyetlerin delil olarak kullanılmasını eleştirmekte ancak kullanılmasına da kati olarak karşı çıkmamaktadır. Yani o, belli şartlarla mürsel hadisle amel etmektedir.

Mürsel hadislerin delil olarak kullanılmasının ilk defa Şâfiî ile birlikte tartışmaya açıldığı ifade edilmiştir.¹⁰²⁹ Her ne kadar Şâfiî’den önce de mürsel ile ihticâc etmeyenler, hadisin muttasıl bir isnada sahip olması gerektiği görüşünde olanlar bulunsa da bu hususa en güçlü vurguyu yapan Şâfiî görünmektedir.¹⁰³⁰

Ebû Ubeyd’in Şâfiî ile bir şekilde iletişimde olduğunu, kitaplarını yazıp iktibaslarda bulunduğunu belirtilmişti. Bu noktada o, konuya dair Şâfiî’nin görüşlerinden etkilenmiş olabilir. Bununla birlikte ittisâl vurgusunun Şâfiî ile zirveye ulaşması öncesinde böyle bir düşünceye sahip diğer âlimler gibi Ebû Ubeyd’in de ondan bağımsız olarak bu şartı ileriye sürdüğü söylenebilir.

B. METİN TENKİDİ

Bir hadisin sahih olabilmesi için senedi kadar metnin de birtakım ölçütlere uygun olması gerekir. Metin tenkidini hadisin lafızları ve bu lafızların ortaya koyduğu muhteva açısından incelemek mümkündür.¹⁰³¹

¹⁰²⁸ Eserlerinde zayıf hadislere yer verme sebebi için bkz. bu çalışma “Cerh-Ta’dîl Açısından Ebû Ubeyd” başlığı.

¹⁰²⁹ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Risâletu'l-imâm Ebi Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehl-i Mekke fî vasfi Sünenihî*, s. 32.

¹⁰³⁰ Mansur Koçinkağ, “İmâm Şâfiî’nin Mürsel Hadis Anlayışı”, s. 67-8.

¹⁰³¹ Sahâbe de dâhil olmak üzere ilk dönemlerde hadisler Kur’ân, sünnet, tarih, akıl gibi kriterlere arz edilerek kaynağına aidiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak bunlar daha sonra kaynaklarda müstakil bir başlık altında ele alınmamıştır. Modern hadis usûlünde bu ameliye için “metin tenkidi” tabiri kullanılır. Ancak bu kavramın farklı ve geniş bir anlamda kullanılması gerekçesiyle hadis ilmi için “muhteva/içerik tenkidi” ismi önerilmiştir (Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2010, s. 23-5). Hadislerin metin kısmı lafızlar ve bu lafızların ifade ettiği anlamlardan oluşmaktadır. Hadisin muhtevasının sahih olup olmadığını tespit edebilmek ve hadisin manasını doğru bir şekilde anlayabilmek için öncelikle bu manayı veren lafızların sahih olması gerekmektedir. (Polat, a.g.e., s. 293.) Dolayısıyla sened tenkidinden sonraki ilk iş lafızların tenkididir. Burada -her

Kâsım b. Sellâm, her iki tenkit metoduna da yer yer değinmekte; gerek içerik açısından gerekse lafız açısından hadisin sıhhatini tespit etmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte Ebû Ubeyd’de öne çıkan daha ziyade lafız tenkididir. Dolayısıyla ilk olarak onun metinlerdeki lafızların doğru şeklini tespit etmek için ortaya koyduğu çaba ele alınacaktır. Daha sonra hadisin muhtevasının diğer bilgi kaynakları ile ilişkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Lafız Tenkidi

Kâsım b. Sellâm’ın öne çıktığı alan dildir. O esasen bir dilbilimcidir ve bu yönü diğer sahalara olan ilgisi üzerinde de etkili olmuştur. Burada Kur’ân ve hadislerdeki garîb kelimelere dair yazdığı eserler hatırlanabilir. Ayrıca hadisleri yorumlama, muarız görünen hadislerin ve görüşlerin arasını bulma, muhaliflerine cevap verme gibi hususlarda da yine dilciliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak bu etkinin daha fazla ve açıkça ortaya çıktığı yer, hadis metinlerinde geçen kelimelerin yazımı ve okunuşu ile ilgilidir. Zabtını problemleri gördüğü kelimelerin doğru şekline işaret, Ebû Ubeyd’in en dikkat çeken özelliklerindedir. Bu tür faaliyetleri muhtelif eserlerinde görülebilmekle birlikte *Garîbu’l-hadîs*’inde kendini ziyadesiyle gösterir.

a. Hadis lafızlarında görülen bozulmalar: Tashîf ve Tahrîf

Hadis metinlerinde meydana gelen yazım ve telaffuz yanlışlarını ifade etmek için *hata*, *ğalat*, *tashîf*, *tahrîf*, *lahn*¹⁰³² gibi çeşitli kavramlar kullanılmıştır. İlk dönem âlimlerince, hadislerdeki kelimelerin noktalarında olsun harekelerinde olsun, yazımda meydana gelmiş herhangi bir değişiklik “tashîf” kavramı ile ifade edilmektedir. Daha sonraki dönemde ise terimler arasında ayrıma gidilmiştir.¹⁰³³ Buna göre *tashîf* ile “hadiste

ne kadar sözü edilen tenkidi içeriyor olsa da- anlam karışıklığından kurtulmak amacıyla, metin tenkidi yerine “lafız tenkidi” tabirinin kullanılması tercih edilecektir.

¹⁰³² İrab ile alakalı hatalar için kullanılan *lahn* kavramı ayrı bir başlık altında mütalaa edilecektir.

¹⁰³³ Bu iki kavramın arasını ilk ayıranın İbn Hacer olduğuna dair bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf ve eseruhû fi’l-hadîs ve’l-fikh ve cühûdü’l-muhaddisîn fi mükâfêhatih*, y.y., Dâru Taybe, t.y., s. 25-6. İbn Hacer’in ifadeleri için bkz. *Nüzhetu’n-Nazar*, s. 96. Bununla birlikte İbn Hacer diğer eserlerinde bu ayrıma uymamış, her türlü hata için tashîf kavramını kullanmıştır (Bkz. Kadir Paksoy, “Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları-”, Samsun, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. IV, sy: 4, 2004, s. 99). Tanımlar hakkında daha fazlası için bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf*, s. 23-43; Ahmet Tahir Dayhan, *Hadiste Tashîf ve Tahrîf*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2005, s. 7-158; Paksoy, a.g.m., s. 98-100; Muhammed Sâdık Hâmidî, “Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine”, HTD, 2006, c.IV, sy: 2, s. 164-6.

nokta hatası yapmak”¹⁰³⁴; *tahrîf* ile “hadiste hareke ve harf hatası yapmak”¹⁰³⁵ kastedilmiştir.

Arap yazısının ilk asırlardaki durumuna¹⁰³⁶ ilaveten, Arap olmayan râvîlerin çoğalması¹⁰³⁷ ve rivâyetlerin yoğun bir şekilde kitaplara girmesi¹⁰³⁸ gibi sebepler hadis lafızlarında hataların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁰³⁹ Bu durumu engellemek adına çeşitli önlemler alınmaya çalışılmıştır. İlk aşamada semâ ve kırâat metotlarının geliştirilmesi¹⁰⁴⁰ ve doğrudan kitaplardan rivâyetin hoş görülmemesi¹⁰⁴¹ bu önlemler arasında sayılabilir. Bunun yanında dil öğrenmeye yönelik teşvikler¹⁰⁴² de ayrıca dikkat çekmektedir.¹⁰⁴³

¹⁰³⁴ Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 309.

¹⁰³⁵ Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 303.

¹⁰³⁶ Yazı malzemelerinin kısıtlılığının yanı sıra Arap yazısının nokta ve hareketlerden mahrum olması, dinî metinlerin naklinde bir takım problemlere sebep olmuş ve buna yönelik hicrî 1. asrın sonu ile 3. asrın başları arasında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. İlk iki asırda Arap yazısı ancak hafızaya yardımcı olabilecek düzeydedir (Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, Kapı Yayınları, 2011, s. 22-3; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 34-5). Arap dili ve yazısındaki gelişmelerin hadis edebiyatının oluşumuna etkisi için bkz. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 104-7.

¹⁰³⁷ Bu konuyla ilgili olarak Hattâbî (ö. 388/998) şunları söylemektedir: “İlk üç asrın inkırazı ile birlikte hadis âlimleri vefat edip zaman değişince, hadisler Arapça’ya vâkıf olmayan Acemin eline geçti. Lafızları rivâyet eden râvîler çoğaldı, manalara riâyet eden kimseler azaldı. Hadis metinlerinde dil hataları (lahn) oldukça yaygınlaştı. Hadisler yabancı dillerin baskısı altına girdi.” (Hattâbî, *Garîbu’l-hadis*, I, 47). İbnü’l-Esîr’in benzer ifadeleri için bkz. *en-Nihâye*, I, 22. Ayrıca bkz. Süleyman Doğanay, *Hadis Rivâyetinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2009, s. 69-74. Arapçası yeterli olmadığı gerekçesiyle eleştirilen mevâlî râvîler için bkz. Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Hicrî I. ve II. Asır)*, İstanbul, Yedirenk Yayınları, 2012, s. 401-420.

¹⁰³⁸ Hicrî 1. asrın ilk üç çeyreğinde hadislerin kaydedildiği küçük çaplı sahifeler bulunmakla birlikte hadisler ekseriyetle semâ yoluyla nakledilmekteydi. Bu asrın sonuna doğru yazılı metinlerin artması ve aynı dönemde Arap yazısının henüz doğrudan nakle müsait olmaması nedeniyle yazılı metinlerden yapılan nakillerde tashîfler vuku bulmaya başladı (Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 29. Ayrıca bkz. Doğanay, *Hadis Rivâyetinde Râvî Tasarrufları*, s. 49-56). Evzâî’nin (ö. 157/774) “Bu ilim ehlinde alındığında şerefli idi. Ne zaman kitaplara yazılmaya başlandı ehil olmayanlar da işin içine girdi.” ifadesi için bkz. Dârimî, *Mukaddime*, 42 (hadis no: 483).

¹⁰³⁹ Tashîfin sebepleri için bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf*, s. 55-79; Dayhan, *Hadiste Tashif ve Tahrif*, s. 167-178.

¹⁰⁴⁰ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 39-40; a.mlf., *Hadis Tarihi*, s. 46-7.

¹⁰⁴¹ Nitekim semâ veya kırâat metotlarından biriyle olmaksızın doğrudan sahifeden rivâyet ettiği için benzer harfleri birbirine karıştıran râvîler hakkında müstakil bir cerh lafzı bulunmaktadır; *sahafî*. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yücel, “Bir Hadis Terimi Olarak “Sahafî” ve Hadis Tarihi Açısından Önemi”, İstanbul, MÜİFD, sy: 11-12, 1993-1994, s. 197-204.

¹⁰⁴² Örneğin, Şa’bî (ö. 104/722) “İlim için nahiv, yemekteki tuz gibidir. Ondan müstağni kalınmaz” demektedir (İbn Abdilber, *Câmi’u beyânî’l-ilmî ve fadlihî*, s. 440; Hatîb, *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî ve âdâbî’s-sâmi’*, II, 28). Şu’be’nin (ö. 160/776) “Hadisi talep edip Arapça’yı bilmeyen kimse üzerinde başlıgı olmayan, bornozlu kimse gibidir.” ifadeleri için bkz. İbn Abdilber, *Câmi’*, s. 440; Hatîb, *el-Câmi’*, II, 26. Arap dilinin fazileti ve lahnin zemmine dair rivâyetler ve bu rivâyetlerin değerlendirilmesi için bkz. Ahmed b. Abdillâh el-Batlı, *el-Ehâdis ve’l-âsârü’l-vâride fî fadli’l-lüğati’l-Arabîyye ve zemmi’l-lahn*, Riyad, Künûzü İşbilyâ, 2006.

¹⁰⁴³ Tashîfe karşı alınan tedbirler için bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf*, s. 309-396.

Arapçanın yapısı ve farklı lehçeler, bazı durumlarda Hz. Peygamber'in kullandığı dil, İslâm'ın farklı milletler arasında yayılması, İslâm toplumunun hızlı değişimi ve bunlara bağlı olarak anlam daralması veya genişlemesine uğrayan, kullanılmadığı için manası unutilan kelimeler gibi unsurlar, ilk anda hadislerin doğru şekilde okunup anlaşılması noktasında bir engel teşkil etmiş bu durum garîbu'l-hadîse dair eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca hadislerdeki garîb kelimeler üzerinden hadisçilere yöneltilen eleştirilere cevap verme çabası da bu türe dair eserlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Fakat bu edebiyatın doğmasına sebep olan en önemli etken hadis metinlerinin *tashîf* ve *tahrîfe* uğramasının önüne geçmektir, denilebilir.¹⁰⁴⁴

Hadislerdeki tashîflerin tashihi hususunda muhaddislerin çabaları olmuştur. Ancak bu konuda asıl faaliyet gösterenler özellikle garîbu'l-hadîs konusunda uzmanlaşmış lügat âlimleridir. Hadis metinlerinde sıkça karşılaşılan garîb kelimelerin anlamı ve yazılışının tespitindeki zorluk böyle bir neticeyi doğurmuştur.¹⁰⁴⁵ Hadis metinlerinde bu tür hatalara düşmemek için iyi bir dil bilgisi gerektiği gibi mevcut tashîfleri düzeltmek için de tabii olarak Arap diline vakıf olmak gerekmektedir. Garîbu'l-hadîse dair kaleme alınmış ancak günümüze ulaşamamış ilk örnekler tamamen dilciler tarafından telif edilmiştir. Yine Ebû Ubeyd, İbn Kuteybe, Hattâbî gibi *Garîbu'l-hadîs* müellifleri dilcilikleriyle öne çıkmaktadır. Bunlarla birlikte hadislerdeki tashîf konusunu ele alan en önemli kitapların müelliflerinin aynı zamanda dil alanında önde gelen isimler olmaları burada hatırlanabilir.¹⁰⁴⁶

Ebû Ubeyd'in özellikle *Garîbu'l-hadîs*'inde müşahede edilen tashîf ve tahrîflere yönelik tashih çabaları bu edebiyatın ilk adımı olarak değerlendirilebilir.¹⁰⁴⁷ Ebû Ubeyd bu tashihlere eserinde yeri geldikçe değinmiştir. Daha sonra gelen âlimler ise bu alana dair müstakil eserler kaleme almış, böylece bir literatür meydana getirmişlerdir.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ Garîbu'l-hadîs türünün ortaya çıkışına sebep olan faktörler için bkz. Akgül, *Edebî tür olarak Garîbu'l-hadîs*, s. 38-53 Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 272-283.

¹⁰⁴⁵ Dümeynî, *Hadîste Metin Tenkidi Metotları*, s. 136.

¹⁰⁴⁶ Örneğin İbn Kuteybe (ö. 276/889); *Tashîfu'l-ulemâ*, Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh el-Askerî (ö. 382/993); *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, Hattâbî (388/998); *Islâhu ğalati'l-muhaddisîn*, Suyûtî; *et-Tatrîf fi't-tashîf*.

¹⁰⁴⁷ Ebû Ubeyd diğer eserlerinde de bu tür tenkit ve tashihlerde bulunmaktadır. Örneğin *Emvâl*'de hatayı yapanı ismen belirttiği bir yerde bu isim, hocası İbn Uleyye diye şöhret bulmuş İsmâil b. İbrâhim'dir: "İsmâil (b. İbrâhim) "be" harfinin kesresi ile okudu ancak o, "be" harfinin zammesi iledir" (Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 390). *Garîbu'l-hadîs* dışındaki eserlerinde bu tarz faaliyetlerine örnek olarak bkz. *Emvâl*, s. 163. Benzer bir örnek için bkz. *Emvâl*, s. 424 ("Muhaddisler böyle "musaddik" şeklinde söylüyorlar ancak ben onun "musaddek" olduğunu düşünüyorum.")

¹⁰⁴⁸ Literatüre dair bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf* s. 453-474.

Dolayısıyla Ebû Ubeyd'in bu edebiyata bir zemin hazırladığı, onun *Garîbu'l-hadîs*'teki faaliyetinin bu literatür için atılmış ilk adım olduğu söylenebilir. Ebû Ubeyd'den sonra telif edilmiş eserlerde kendisine atıflar yapıldığı görülmektedir. Müellifler bazen Ebû Ubeyd'in görüşleri ile mutabık olabilmekteyken, ona eleştiri yönelttikleri de görülmektedir. Hatta sadece Ebû Ubeyd'in hatalarına yönelik çalışmalar da mevcuttur.¹⁰⁴⁹

Özellikle hicrî 2. ve 3. asırlarda fıkıhçılar ve kelâmcıların “müşkil ve muhtelif hadisler rivâyet edip bunlarla dini tahrife uğrattıkları” yönündeki eleştirilerine maruz kalan hadisçilere¹⁰⁵⁰ diğer taraftan hadislerdeki tashîf ve tahrîfler sebebiyle dilcilerle de tartışmak durumunda kalmıştır.¹⁰⁵¹ Fıkıhçılar ve özellikle kelâmcılar tarafından “Rivâyet ettiğinizi bilmiyor, anlamıyorsunuz, çelişkili hadisler naklediyorsunuz.” eleştirilerine hedef olan hadisçileri, dilciler de yanlış rivâyet etmek, hatalı telaffuz etmekle itham etmişlerdir. Burada bu tartışmaların mahiyetine girmek konunun dışına taşmak olup ayrı müstakil bir çalışmayı gerektirecek önemdedir. Bu noktada önem teşkil eden husus Kâsım'ın bu tartışmalardaki konumu ve tavrıdır. Ebû Ubeyd tashih faaliyetlerinde sürekli olarak dile ve dil âlimlerine başvurmakta, tashîfi ise ashâbu'l-hadîs ve muhaddisûn olarak ifade ettiği (genellikle somut isim vermemektedir) hadisçilere yüklemektedir. O bu

¹⁰⁴⁹ Söz gelimi Ebû Saîd el-Mekfûf'a (ö. 282/896), Askerî'nin *Tashîfât*'ının ana kaynaklarından olan, *er-Reddu alâ Ebî Ubeyd fî Garîbu'l-hadîs* isimli bir eser izafe edilmektedir. Yine Ali b. Hamza el-Basrî'nin (ö. 375/985) *et-Tenbîhât alâ eġâliti'r-ruvât fî kütübi'l-lüġati'l-musannefât* isimli eserinde tenkit ettiği isimler arasında Ebû Ubeyd de bulunmaktadır. Daha fazlası için bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf* s. 453-474.

¹⁰⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*'inde hadisçilere yöneltilen bu tür eleştirilere cevap vermeye çalışmaktadır.

¹⁰⁵¹ Hicrî 2. ve 3. asırlarda dilciler ile hadisçiler arasında bir takım fikrî mücadeleler olduğuna dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. İbn Kuteybe *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*'inde, hadisçilerin kelâmcı/ehl-i re'y olarak belirtilmiş muhalif grup tarafından, hadislerdeki garîb kelimeleri bilmemek-yanlış bilmek ve tashîf hataları yapmak sebebiyle eleştirildiklerini belirtmekte, isim vermeksizin bunlara dair örnekler zikretmektedir (s. 71-2). İbn Kuteybe aynı eserinde hadisçilerin kelâmcılar tarafından irab hatası yaptıkları sebebiyle hakarete uğradıklarını ifade etmekte ve hadisçilerin de herkes gibi hata yapabileceğini bunun doğal olduğunu söyleyerek savunmaya geçmektedir (s. 167). Her ne kadar burada ithamda bulunanlar, eleştirenler kelâmcılar olsa da bu kayıtlar ilgili dönemde dilciler ile hadisçiler arasında da birtakım tartışmalar olduğunu hissettirmektedir. İbn Kuteybe'nin zikredilen ifadeleri yanında nahvin talimine dair eserlerde müstakil başlıkların yer alması; râvîlerde görülebilecek dil vukufiyetsizliklerinin müstakil başlıklar altında incelenmesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Örneğin, Hatîb el-Baġdâdî, *el-Câmi*'inde “hadisi düzgün bir ibare ile eda etmek için Arapça ve nahiv ilmini öğrenmeye teşvik” isimli bir bâb açmakta ve bu başlık altında konuyla ilgili rivâyetlere yer vermektedir (II, 23-30). Hatîb el-Baġdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadîs* isimli eserini hadisçilere yöneltilen tenkitlere karşı bir cevap olarak yazmıştır. Bunun yanında *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* ve *Nasîhatu ehl-i'l-hadîs* isimli eserlerini de benzer bağlamda kaleme aldığı düşünüldüğünde onun böyle bir başlıkla yine benzer eleştirilere karşı bir savunma veya öğüt verme-yol gösterme amaçlamış olabileceği söylenebilir.

faaliyetleri sırasında ağır ve eleştirel bir dil kullanmaz. Dolayısıyla onun entelektüel bir faaliyet çabasıyla bu tartışmalarda yer aldığı söylenebilir.

b. Lahnlı rivâyetler karşısında Ebû Ubeyd'in tavrı

Lahn, hadisi dilbilgisi kurallarına aykırı bir şekilde okumak, irab yanlışı yapmak demektir.¹⁰⁵² Âlimler arasında dilbilgisi hatası içeren rivâyetler karşısında takınılacak tavır hususunda iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Bir grup âlime göre içinde irab hatası bulunan hadisler işitildiği gibi nakledilmelidir. Çünkü düzeltilmesi yeni hatalara yol açabilir. Diğer bir grup âlime göre ise bu hadisler düzeltilerek rivâyet edilmelidir. Bunlara göre Hz. Peygamber lahnda bulunmadığı için O'nun sözleri de râvîlerden kaynaklanan bu hatalardan arındırılmalıdır.¹⁰⁵³

Ebu Ubeyd'in, hadislerde meydana gelmiş bu tür hatalar karşısındaki tutumunun ne olduğuna dair kaynaklarda birbiriyle çelişen kayıtlar bulunmaktadır. Bir kısım kaynaklar onu birinci grupta yani hadisleri, işitildiği gibi hatasıyla nakletme görüşünde olan âlimler içinde zikrederken diğer bir kısım kaynak ise onu ikinci grupta, hatanın düzeltilmesi gerektiği fikrine sahip olanlar arasında gösterir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) kaydettiği bir nakle göre Ebû Ubeyd, hatalı aldığı rivâyeti bu şekliyle kaydettiği takdirde daha sonra bu hatanın kendisinden kaynaklandığını sanabileceğini belirtmekte ve bu sebeple kitabına hiç *lahn* yazmadığını söylemektedir.¹⁰⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, “muhaddis eğer hadisinde lahn yapmışsa, bu hadisin doğru olarak rivâyet edilmesi gerektiğini söyleyenler” başlığı altında, lahnin düzeltileceğine dair nakiller sıralamakta ve bu rivâyetler arasında Ebû Ubeyd'in mezkûr sözüne de yer vermektedir.

¹⁰⁵² Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 160. Daha fazla bilgi için bkz. İfrânî, Ebû Abdillâh Muhammed es-Sağîr, *Fethu'l-muğîs bi-hükmi'l-lahni fi'l-hadis*, thk. Abdülmecîd Hayâlî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 22-6.

¹⁰⁵³ İşitildiği gibi hatalı olarak rivâyet edilir diyenlere dair bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 416-420. Düzeltilerek rivâyet edilir diyenlere dair bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, I, 428-433 (Hatîb el-Bağdâdî lahnin ıslahının caiz olduğu hususunda icmâ olduğunu belirtmektedir). Ayrıca bkz. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmi ve fadlihî*, s. 108-112. Bunların yanında bu tür hadislerin rivâyet edilmemesi, mananın dikkate alınması, manaya tesir ediyorsa o takdirde düzeltme yapılması gerektiği şeklinde farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Konuya dair görüşler için bkz. İfrânî, *Fethu'l-muğîs*, s. 26-31; Milfi b. Hasan eş-Şehrî, *Mecmû'u hadîsi fihî lahnü'r-ruvât ve eseruhû fi rivâyeti'l-hadis*, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2008, s. 23-37.

¹⁰⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 431. Ebû Ubeyd'in söz konusu ifadesi şu şekildedir: “مَ الْقَبْتِ لِلْحَرْفِ الْفَتْلِيِّ، وَإِنْ لَمْ يَحْدِثْ فَبُؤْمًا رَبِّيَ تَعْلِيَّ الْفَتْلِيِّ لِلْحَرْفِ عَنَّوْ مَمْ رَبِّيَ لَأَلَّذِي أَخْطَأْتُ”

Sehâvî (ö. 902/1497) de onu, “Hata düzeltilir, doğrusu okunur.” diyen Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ve Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820) gibi isimlerin arasında zikretmektedir.¹⁰⁵⁵ Ayrıca *tazbîb*¹⁰⁵⁶ işlemini açıklarken de Ebû Ubeyd’in bu yola başvuranlardan olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵⁷

Bunların yanında Suyûtî (ö. 911/1505) ve Bâbanzâde Ahmed Naim (ö. 1934) onu işittiği gibi nakledenler arasında saymaktadır.¹⁰⁵⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ne *lahn* maddesini yazan M. Yaşar Kandemir de onu bu grupta zikretmektedir.¹⁰⁵⁹ Muhtemelen diğer iki kaynağın da dayanağı olan Suyûtî ise bu bilgiyi verirken Beyhakî’ye (ö. 458/1066) atıf yapmakta “Muhammed b. Sîrîn, Ebû Ma’mer Abdullah b. Sahbere¹⁰⁶⁰ ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, rivâyette hata yahut tahrîf vuku bulduğunda, işitildiği gibi hatalı olarak rivâyet edileceği görüşündedirler.” demektedir. Ancak Beyhakî’nin tashîfe dair -bu naklin haricinde- herhangi bir açıklaması tespit edilememektedir. Dolayısıyla bu bilgiyi doğrulama imkânı yoktur. Bunun yanında Suyûtî’nin söz konusu eserini, üzerine bina ettiği Nevevî’nin *et-Takrîb*’inde sadece İbn Sahbere (ö. 60/682?) ile İbn Sîrîn (ö. 110/729) zikredilmekte, Ebû Ubeyd ismi geçmemektedir.¹⁰⁶¹ Sonuç olarak ilgili mevzuda bu isimlerle birlikte Ebû Ubeyd’i de zikreden en erken tarihli kaynak Suyûtî görünmektedir.

Kaynaklarda Kâsım b. Sellâm’a ait, lügat âlimleriyle hadisçilerin dilinin ayrı olduğunu belirten şöyle bir ifade yer almaktadır:

قَالَ أَبُو عَبْدِ الْقَاسِمِ بْنُ سَلَامٍ: لِأَهْلِ الْعَرَبِيَّةِ لُغَةٌ، وَلِأَهْلِ الْحَدِيثِ لُغَةٌ، وَلِغَةُ أَهْلِ الْعَرَبِيَّةِ أَفْسَسٌ، وَلَا نَجْدٌ بُدًّا مِنْ اتِّبَاعِ لُغَةِ أَهْلِ الْحَدِيثِ مِنْ أَجْلِ السَّمَاعِ.

¹⁰⁵⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Adirrahmân el-Hudayr ve Muhammed b. Abdillâh b. Fûheyd Âlû Fûheyd, Riyad, Mektebetu Dâru'l-Minhâc, h. 1426, III, 155.

¹⁰⁵⁶ *Tazbîb*, görünüşte naklen sabit olsalar da lafız veya mana bakımından yanlış yahut eksik olduğu zannedilen kelime veya kelimelerin üzerine başı “sad” harfine benzeyen bir çizgi çekmek, anlamında bir hadis terimidir (Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 312).

¹⁰⁵⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 160. “Ebû Ubeyd, hadisi işittiği gibi eda eder fakat doğrusunu da açıklar.”

¹⁰⁵⁸ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2013, s. 320; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 480.

¹⁰⁵⁹ Kandemir, “Lahn”, *DİA*, XXVII, 56.

¹⁰⁶⁰ Çalışma sırasında istifade edilen Bâbanzâde Ahmed Naim’in iki ayrı mukaddime baskısında da (Ankara 1982 ve İstanbul 2010 -haz. Hasan Karayığit, Düşün Yayıncılık-) bu isim Ebû Ma’mer ve Abdullah b. Sahbere olarak farklı isimler şeklinde zikredilmiştir. Doğrusu iki ayrı şahıs olmamasıdır (Bkz. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, II, 790).

¹⁰⁶¹ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teyšîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezâr fi usûli'l-hadis*, thk. Muhammed Osman el-Huşî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985, s. 75. Ancak burada Beyhakî’ye atıf yoktur. Muhtemelen Suyûtî böyle bir bilgiyi -Beyhakî’ye ait bir eserden veya başka bir kaynaktan- elde etmektedir.

Arapça dil bilginlerinin bir dili, hadis ehlinin de başka bir dili vardır. Bunlardan ölçü alınmaya daha uygun/kıyâsî (belli kuralları) olanı Arapça ehlinin dilidir. Sadece semâ'a dayanan/semâî olan (herhangi bir kuralı olmayan) hadisçilerin diline, bu özelliğinden dolayı tabi olmak gerekir.¹⁰⁶²

Subhî es-Sâlih, Ebû Ubeyd'in bu sözünden hareketle onun, lahni olduğu gibi bırakma taraftarı olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶³

Bu noktada Kâsım'ın, eserlerindeki uygulamalarından hareket ederek bir sonuca varmak daha isabetli olacaktır.¹⁰⁶⁴ Ebû Ubeyd'in, eserlerinde gerek lahn bulunduran gerekse bunun dışında yazım hatası içeren rivâyetler karşısındaki tavrı, çoğunlukla önce rivâyeti hatasıyla kaydedip hemen ardından doğru zabtını belirtmek şeklindedir.

Örneğin ashâbtan bir kimse Peygamber'i şöyle buyururken işittiğini nakletmektedir: “Eğer geceleyin baskına uğrarsanız, ‘hâ mîm lâ yünsarûn’ deyiniz.” Ebû Ubeyd rivâyetin ardından “Muhaddisler (sonunu) ‘nun’ ile okuyorlar, ancak irabı ‘لَا يُنْسَرُونَ’ şeklinde nun’suzdur.” açıklamasını yapmaktadır.¹⁰⁶⁵ Kâsım b. Sellâm, Abdurrahmân b. Mehdî'den aldığı ve isnadlı olarak naklettiği bu rivâyette, irab hatasının kimden kaynaklandığını açıkça belirtmemekte, “muhaddisler” demekle yetinmektedir. Hadis kaynaklarında bu rivâyet İbn Mehdî dışında aynı isnad ile Ebû Ubeyd'in tenkit ettiği, hatalı bulunduğu şekliyle tahriç edilmektedir.¹⁰⁶⁶ Bu durumda hatanın bir üst tabakadaki Süfyân b. Uyeyne'ye (ö. 198/814) izafe edilebileceği akla gelmekle birlikte

¹⁰⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 411 (Hatîb, bu bilgiyi “عَلَّافٌ لِّلْمَصْرِيِّ ح” isimli bâbta zikretmektedir); Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 159.

¹⁰⁶³ Subhî es-Salih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhû*, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, t.y, s. 83 (“İmâm Ebû Ubeyd, lahni olduğu gibi bırakma olgusunu şu ifadesiyle açıklamaktadır.” demekte ve Ebû Ubeyd'in zikrettiğimiz sözüne işaret etmektedir). Ebû Ubeyd'e ait bu söz tam aksi istikamette de tercüme edilmiş ve yorumlanmıştır: ...*Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ehl-i hadîsin kullandığı dil ile dil bilginlerinin kullandığı dil arasında ayırım yapmakta bunlardan ölçü alınmaya daha layık olanının ikinciler olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Ehl-i hadîsin diline sadece işitmeye dayalı olarak tabi olmamak gerekir...* (Bkz. Süleyman Doğanay, *Hadis Rivâyetinde Râvî Tasarrufları*, s. 73) ...*Ebû Ubeyd'in muhaddislerin ve dilcilerinin ayrı ayrı dillerinin olduğunu söylemesi, semâa dayalı hatalardan dolayı muhaddislerin değil de dilcilerin lügatine tabi olmanın gerekliliğini ifade etmesi manidardır...* (Bkz. a.mlf., a.g.e., s. 185).

¹⁰⁶⁴ İfrânî'nin (ö. hicrî 1150'ler) eserini tahkik eden Abdülmecîd Hayâlî, lahn konusunda yazılmış kitaplar arasında Ebû Ubeyd'in *Mâ hâlefet fihî'l-âmmeh lügâti'l-arab* isimli eserini zikretmektedir (*Fethu'l-muğîs*, s. 11). Esasında bazı kelimelerin nasıl zabtedileceğine dair *el-Garîbu'l-musannef* ten bir bölüm (II, 672) olup müstakil bir eser değildir (Bkz. Sezgin, VIII, 83. Ayrıca bkz. *el-Hutab*, s. 71 (muhakkikin önsözü); bu çalışma “Ebû Ubeyd'e İzafesi Hatalı veya Şüpheli Olan Eserler” başlığı).

¹⁰⁶⁵ Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, II, 64 (hadis no: 489); a.mlf., *Garîbu'l-hadîs*, II, 215.

¹⁰⁶⁶ Ebu Dâvûd, *Cihâd*, 78 (hadis no: 2597); Tirmizî, *Cihâd*, 11 (hadis no: 1682); Abdurrezzak, *Musannef*, V, 232 (hadis no: 9467).

Süfyân'ın bulunmadığı tariklerde de tenkit edildiği şekilde nakledilmiş olması¹⁰⁶⁷ ve Ebû Ubeyd'in genel olarak muhaddislere işaret etmesi, bu zabtın râvîler arasında yaygın olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Ebû Ubeyd'in tashihinin zıddına ifadeler de bulunmaktadır. Sözelimi Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ'nın (ö. 291/904) "Manası haberdir, dua olsa idi meczûm olurdu." dediği nakledilmektedir.¹⁰⁶⁸ Bu konuda Ebû Ubeyd'in ifadeleri doğrultusunda görüş belirten bir isim ise tespit edilememektedir.

Bir diğer örnekte "Muhaddisler 'yâ neâyâ'l-arab' (يَا نَعْيَا الْعَرَبُ) şeklinde rivâyet ediyorlar. Ancak doğrusu 'yâ neâi'l-arab'tır (يَا نَعَاءَ الْعَرَبِ). Asmaî ve başkaları böyle olması gerektiğini belirtmişlerdir." demektedir.¹⁰⁶⁹

İbn Sellâm burada da lahni kimin yaptığına işaret etmemektedir. Tashih için ise başta hocası Asmaî (ö. 216/831) olmak üzere ismini vermediği hocalarına dayanmaktadır.

Ebû Ubeyd'in gerek irab hataları gerekse yazım hataları hususunda en çok istifade ettiği isim Asmaî'dir.¹⁰⁷⁰ Onun kaynaklarda "İlim talibi için en çok korktuğum şeylerin başında, nahvi bilmediğinde Nebî'nin 'Kim bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.' sözünün kapsamına girmesi gelir. Çünkü o (s.a.s) lahn yapmazdı. Olur ya, sen ondan rivâyet edersen, irab hatası yaparsın ve böylece onun hakkında yalan söylemiş olursun." dediği nakledilmektedir.¹⁰⁷¹

Zikredilen her iki örnekte de Ebû Ubeyd önce rivâyeti hatalı olarak nakletmekte ardından doğru olduğunu düşündüğü şekli belirtmektedir.¹⁰⁷² Nadiren önce rivâyeti doğru

¹⁰⁶⁷ Söz gelimi bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 529 (hadis no: 33575); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 162 (hadis no: 16615). Süfyân yerine Eclah ve Şerîk nakletmektedir.

¹⁰⁶⁸ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, IV, 15; Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, I-IV, Halep, el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1932/1351, II, 258; a.mlf., *Garîbu'l-hadîs*, I, 653. Aynı ifadeler için bkz. İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 438.

¹⁰⁶⁹ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 264. Açıklamalarının devamında "Bazıları onu "يَا نَعْيَا الْعَرَبُ" şeklinde rivâyet etmişlerdir. Bu caizdir." demektedir. Ebû Ubeyd'in isnadsız olarak naklettiği bu rivâyet, başta hocası Abdullah b. el-Mübârek'in *ez-Zühd ve'r-rekâik*'i (Ebû Abdîrrahmân b. Vâzih el-Hanzalî et-Türkî, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y., s. 393) olmak üzere kaynaklarda Ebû Ubeyd'in tenkit ettiği şekilde nakledilmektedir.

¹⁰⁷⁰ Asmaî'ye, Kâtib Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn*'una istinaten *mâ yelhanü fihî'l-âmmeh* isimli lahn ile alakalı bir eser izafe edilmektedir (Bkz. İfrânî, *Fethu'l-muğîs*, s. 11, muhakkikin önsözü). Ancak *Keşfuz'z-zunûn*'da atıf yapılan yerde ve ilgili başlık altında Asmaî'nin ismi geçmemektedir.

¹⁰⁷¹ Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Dâru't-Turâs, 1970, s. 184; İbnu's-Salâh, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadîs*, s. 326. Hz. Peygamber'den irab hatası ile rivâyette bulunmanın haram olup ona yalan isnad etmek olduğuna dair bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî *ez-Zâhirî, el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, t.y., II, 89-90.

¹⁰⁷² Benzer örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 433; II, 442.

olarak kaydedip ardından hatalı şeklini açıkladığına dair misaller de görülmektedir. Fakat tespit edilebilirdiği kadarıyla bunlar lahndan ziyade tashîf ve tahrîf ile ilgili örneklerdir.¹⁰⁷³

Gerek lahn ile ilgili zikredilen örnekler gerekse birazdan değinilecek tashîf ve tahrîf ile ilgili misaller, Ebû Ubeyd'in bu tür rivâyetler karşısındaki tutumunun, önce işittiği şekliyle hadisi eserine kaydetmek, hadisın hemen ardından -bazen de metin içinde-doğru yazılışını/okunuşunu ifade etmek şeklinde olduğunu göstermektedir. Netice olarak onun, (Suyûtî ve ona tabi olanların dediği gibi) hadisleri işittiği şekil üzere hatalı olarak naklettiği ancak hemen ardından da (Hatîb ve Sehâvî'nin işaret ettiği gibi) -kendine veya hocalarına göre- hatayı tashih edip doğru şeklini belirterek rivâyet ettiği söylenebilir.

c. Tashîf ve tahrîfe dair tashihleri

Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*'inde Hz. Ömer'in yatsıdan sonra kamçıyla insanları dürterek, "Haydi evlerinize dağılın", dediği rivâyet hakkında "Hadiste böyle, (وَيْسُ) "şın" iledir. Biz bunun mahfûz olmadığını düşünüyoruz. Bir kısım ehl-i ilim onun, (يَسُ) şeklinde) "sin" ile olduğunu söylemiştir... Eğer bu böyleyse bir muhaddis için açık bir tashîftir. Ancak ben bunun 'يَسُ' şeklinde olduğunu düşünüyorum" demektedir.¹⁰⁷⁴ Kâsım b. Sellâm'ın burada sin ve şın harfleri arasındaki nokta farklılığından kaynaklanan hataya *tashîf* dediği ve bu kullanımında, terimi nokta hatasına hasreden müteahhir âlimlerin kullanımına muvafık olduğu görülmektedir. Hadisin "sin" ile nakledildiğini fakat hocası Asmaî'ye istinaden "şın" ile olması gerektiğini belirttiği bir diğer örnekte, bu sefer "tahvîl" lafzını kullanmaktadır.¹⁰⁷⁵

Ebû Ubeyd'de harf, hareke ve noktalama hataları için herhangi bir ayırım bulunmamaktadır. Bununla birlikte burada onun metinlere yönelik tashih/tenkit faaliyetleri yerleşik tasnife göre kelime/harf ve harekelerde meydana gelen hatalar yani tahrîfler ve noktalamada meydana gelen hatalar yani tashîfler şeklinde, iki başlık altında

¹⁰⁷³ Örneğin bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 280.

¹⁰⁷⁴ *Garîbu'l-hadîs*, II, 59. Ebû Ubeyd bu hadise açıklamaları sırasında isnadsız olarak yer vermektedir. Kaynaklarda bu fillerden herhangi biri ile kayıtlı böyle bir rivâyet tespit edilememektedir.

¹⁰⁷⁵ *Garîbu'l-hadîs*, II, 24. Ebû Ubeyd'in ifadeleri şu şekildedir: "Hadiste böyle 'sin' iledir. Asmaî, ben 'şın' ile biliyorum... 'şın'dan 'sin'e tahvîl edilmiş olduğunu söyledi. [Ebû Ubeyd:] Şiirde ve başka yerde 'şın' ile çoktur... 'sin' ile sadece bu hadiste vâridir. Ben onun *tahvîl* olduğunu düşünüyorum." Rivâyet, tespit edilebildiği tek kaynak olan Abdurrezzak'ın *Musannef*'inde, benzer bir metin ile kayıtlıdır ancak metinde *tesmîr* (تسمير) fiilini ihtiva eden kısım bulunmamaktadır (Bkz. Abdurrezzak, *Musannef*, VII, 131 hadis no: 12521). İbnü'l-Esîr, rivâyeti hem "sin" ile (*en-Nihâye*, I, 804) hem "şın" ile kaydetmekte (*en-Nihâye*, I, 889), iki fiilin irsâl, tahliye manalarına geldiğini belirtmekte ve Ebû Ubeyd'e de atıf yapmaktadır.

ele alınmaya; temsil gücü yüksek örnekler üzerinden onun tahrîf ve tashîfler karşısında takındığı tavır ortaya koymaya çalışılacaktır.

Ebû Ubeyd'in, irab hatalarına dair örneklerde olduğu gibi zabt yanlışlarına yönelik tashihleri de aynı doğrultudadır. O rivâyeti aldığı hatalı şekliyle nakletmekte, ardından genellikle "Hadis böyle rivâyet edilir/muhaddisler böyle rivâyet etmiştir/falan böyle demiştir... Ancak falan şöyle dedi/bize göre mahfûz olan şöyledir/kelâmda şu şekildedir..." kalıbında tashihlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Çok nadir olarak doğru kaydedip yanlış şekline işaret ettiği durumlar da görülebilmektedir.¹⁰⁷⁶

(1) Harf ve hareke hatalarına yönelik tashihleri

İlk olarak İbn Sellâm'ın, kelimelerin yazılışında meydana geldiğini düşündüğü tashîflere müdahaleleri üzerinde durulacaktır. Ebû Ubeyd'in bu tür faaliyetlerinde öne çıkan husus onun kendi görüşüne başvurarak metinleri tashih etmesidir. O, bu durumlarda "Bazıları/Bazı hadisçiler/falan şöyle rivâyet ediyor ancak o bana göre böyle olmalıdır/bana göre doğrusu (mahfûz) şu şekildedir" tarzında müdahalelerde bulunmaktadır. Burada sıklıkla *mahfûz* kavramını kullanması dikkat çekmektedir.¹⁰⁷⁷ Yine hadisçiler tarafından yanlış olarak zabt edildiğini düşündüğü kelimeyi belirttikten sonra kelâmda/maruf lügatte/Arapça'da doğru olduğunu belirttiği şekline/okunuşuna işaret etmesi de herhangi bir kaynağa atıfta bulunmaksızın bizzat kendisinin yaptığı tashih çabaları olarak görülmektedir.¹⁰⁷⁸

İbn Sellâm bu konuda ayrıca hocalarının açıklamalarına ve tashihlerine itibar ederek de hatalı olduğunu düşündüğü metinlere müdahalede bulunmaktadır. Örneğin isnadsız olarak kaydettiği Hz. Ali'ye ait bir rivâyetin ardından "Hadiste böyle 'بج واء قدر' olarak rivâyet ediliyor. Asmaî ise 'جاءة القدر' olduğunu söylemiştir." ifadelerini sarf etmektedir.¹⁰⁷⁹ Rivâyet İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde "بج واء قدر" şeklinde nakledilmektedir.¹⁰⁸⁰ Zemahşerî (ö. 538/1144), "Aslı ciâ" (جاء) şeklindedir; iki hemze

¹⁰⁷⁶ Örneğin bkz. *Garibu'l-hadis*, II, 280. Doğru olduğunu belirttiği şekliyle kaydettiği rivâyetin ardından "Bazıları 'لَمْ يَخْرُجْ' kelimesini şin ile nakletmiştir, böyle bir şey yoktur doğrusu 'لَمْ يَخْرُجْ' şeklinde cim ile olmasıdır." ifadelerini sarf etmektedir.

¹⁰⁷⁷ Özellikle *mahfûz* kavramını kullanarak yaptığı tenkit ve tashihler için bkz. *Garibu'l-hadis*, I, 253, 255, 352, 353-4; II, 31, 30.

¹⁰⁷⁸ Örneğin bkz. *Garibu'l-hadis*, I, 277, 359, 401; II, 31; *Emvâl*, s. 422.

¹⁰⁷⁹ Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, II, 130.

¹⁰⁸⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 287 (hadis no: 26156).

arasında elif ağır geldiği için vav'a dönüştürülmüştür." demekte,¹⁰⁸¹ İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) ise Asmaî'nin belirttiği şekliyle de nakledildiğine işaret etmekle yetinmektedir.¹⁰⁸²

Yine Asmaî'ye itimat ettiği bir diğer örnekte bu kez hatayı yapanı da belirtmektedir: "Süfyân [b. Uyeyne] böyle [“نُنْ” şeklinde]“nun”un takdimiyle rivâyet ediyor. Arapça ilim ehline gelince onlar bundan farklı bir şey söylüyorlar. Asmaî o, “نُنْ” şeklinde, demiştir.”¹⁰⁸³ Ebû Ubeyd'in isnadsız olarak kaydettiği bu rivâyet Humeydî'nin (ö. 219/834) *Müsned*'inde Süfyân'dan “نُنْ” şeklinde kayıtlıdır.¹⁰⁸⁴ İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) *el-Âhâd ve'l-mesânî*'si ile Beyhakî'nin *Sünen*'inde ise yine Süfyân'dan “نُنْ” şeklinde mervidir.¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Esîr, farklı rivâyetlere dikkat çekerken, Ezherî'nin (ö. 370/980) “her iki şekilde de söylenir.” dediğini nakletmektedir.¹⁰⁸⁶ Ebû Ubeyd, Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) dışında herkesin, nun'un takdimiyle okunuşu hoş görmediğini de belirtmektedir.

Kâsım b. Sellâm bu noktada en çok Asmaî'ye atıf yapmaktadır.¹⁰⁸⁷ Bunun yanında itimat ettiği başka dilciler de mevcuttur. Sözelimi bu tarz müdahalelerinden birinde Ebû Ziyâd el-Kilâbî (ö. ?) ve Ebû Tayyibe el-A'râbî (ö. ?) gibi dilcilere istinat etmektedir.¹⁰⁸⁸

Ebû Ubeyd'in, hatayı isnad ettiği isimleri açıkça kaydettiği örnekler nadirdir. O, genellikle musahhifleri açıkça zikretmemekte, “Bir kısım hadisçiler” veya “Şöyle de rivâyet edilir” şeklinde muğlak ifadeler kullanmaktadır. Hadis metinlerinde tashîf, tahrîf ve lahn yapmak cerh sebeplerinden olup bu gibi hatalardan dolayı cerhe uğrayan râvîler

¹⁰⁸¹ Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, *el-Fâik fî ğaribi'l-hadîsi ve'l-eser*, I-IV, Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Lübnan, Dâru'l-Ma'rife, t.y., I, 246.

¹⁰⁸² İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 312.

¹⁰⁸³ Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadîs*, II, 21.

¹⁰⁸⁴ Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. Îsâ el-Kuraşî el-Esedî el-Mekkî, *Müsned*, I-II, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dımaşk, Dâru's-Sakâ, 1996, I, 164; Bezzâr, Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Atekî, *Müsned*, I-XVIII, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah, Medine, Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1988, I, 326.

¹⁰⁸⁵ İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, I-VI, Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira, Riyad, Dâru'r-Râye, 1991/1411, I, 290; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 583.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 746.

¹⁰⁸⁷ Asmaî'ye olan diğer atıfları için bkz. *Garibu'l-hadîs*, II, 140, 309, 439.

¹⁰⁸⁸ *Garibu'l-hadîs*, I, 280. Naklettiği hadiste “نُنْ” şeklinde olan kelime hakkında Ebû Ubeyd şunları söylemektedir: “Bazıları “نُنْ” diyor. Ebû Ziyâd el-Kilâbî, Ebû Tayyibe el-A'râbî ve bu ikisinin dışındakiler... Kuş için “نُنْ” bilmiyoruz, o “نُنْ”tır... demektedirler.”

bulunmaktadır.¹⁰⁸⁹ Ancak İbn Sellâm'ın kendisi bu tür râvîleri tenkit etmediği gibi nadir olarak isim verdiği de işaret ettiği râvîlerin herhangi bir şekilde bu tarz sebeplerden dolayı cerh edildiği, eleştirildiği görülmemektedir.

Ebu Ubeyd bir yerde tashîfte bulunan kişi için hadislerin yazılmasına karşı olan hocası İbn Uleyye'ye (ö. 193/809) işaret etmekten¹⁰⁹⁰ bir başka yerde, açıklamalarından hatanın hocası Ebû Muâviye ed-Darîr'den (ö.195/810) kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁹¹ Açıkça hata yaptığını belirttiği isimler içinde az da olsa İbn Uleyye ismi öne çıkmaktadır. Ancak bir diğer örnekte bu sefer İbnü'l-Mübârek'e karşılık İbn Uleyye'nin naklettiği şeklin mahfûz olduğu kanaatindedir.¹⁰⁹² Dolayısıyla burada cerh edilmiş isimler aramak yerine Ahmed b. Hanbel'in "Tashîften kim kurtulmuştur!"¹⁰⁹³ şeklindeki ifadesi hatırlanabilir. Ayrıca bizzat Ebû Ubeyd'in de tashîf yaptığı gerek muasırları gerekse eserleri üzerine çalışma yapan âlimlerce ifade edilmiştir.

Sözgelimi İshâk b. İbrâhim el-Mevsîlî (ö. 235/850), Ebû Ubeyd'in *el-Garîbu'l-musannef* te pek çok tashîfte bulunduğunu ileri sürmektedir. Ebû Ubeyd ise buna cevaben o kitapta pek çok harfin bulunduğunu, o kadarcık tashîfin gayet doğal olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹⁴

Ebû Ubeyd, *Nâsîh*'inde naklettiği¹⁰⁹⁵ bir hadisin isnadında rivâyeti Hz. Âişe'den alan râvînin Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın annesi mi (امه) yoksa Ümmiyye (امية) isminde bir

¹⁰⁸⁹ Lahn yaptıkları gerekçesiyle tenkit edilmiş ravilerin bir listesi için bkz. Milfi b. Hasan eş-Şehrî, s. 49-60. Sahafî olduğu için, tashîf yaptığı gerekçesiyle râvîlerin cerh edildiğine dair bkz. Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak "Sahafî" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", s. 200.

¹⁰⁹⁰ *Garîbu'l-hadis*, II, 446. "İsmâil [b. Uleyye] 'بُفَوَابِه' şeklinde söyledi ancak o kelâmda 'بُفَوَابِه' şeklinde, hemzelidir." Hattâbî Ebû Ubeyd ile aynı kanaatleyken (*Islâh*, s. 72) İbnü'l-Esîr, Ebû Ubeyd'e atıfta bulunmaktadır (Bkz. *en-Nihâye*, I, 167).

¹⁰⁹¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 388 (قَالَ بَلُّو عِيْدِي: لَفَذًا قَال بَلُّو مَعْ اِيْةَ اَلْحَيِّ وَ اَلْمَا مَوْ اَلْحَيِّ). Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*'de, rivâyeti hocası Ebû Muâviye'den aldığı şekliyle nakleder. Ardından da "Ebû Muâviye, rivâyetinde "عِيْدِي dedi ancak doğrusu "اَلْحَيِّ" olmalıdır" der.

¹⁰⁹² *Garîbu'l-hadis*, II, 347. Bu hadis İbn Uleyye ve İbnü'l-Mübârek hadisidir. İbn Uleyye onu Cerîrî ← racûl kanalıyla Temîm'den; İbnü'l-Mübârek ise Cerîrî ← Ebû'l-Ala' yoluyla Temîm'den rivâyet etmektedir. Bana ulaştığına göre Abdullah b. el-Mübârek "بَلُّو اَطِي" diyordu. Ben bunun İbnü'l-Mübârek'ten mahfûz olduğunu düşünmüyorum, bunun manası yoktur. Bize göre mahfûz olan İbn Uleyye'nin dediği gibi "بَلُّو اَطِي" şeklinde olmalıdır.

¹⁰⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, I, 270; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadis*, s. 383.

¹⁰⁹⁴ Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 98; Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakât*, s. 202; Tenûhî; *Târîhi'l-ulemâ'i'n-nahviyyîn*, I, 199; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403; Zehebî, *Siyer*, X, 505 (Zehebî "harf" ile luğavî lafızların kastedildiğini de ilave etmektedir); Suyûtî, *Buğye*, II, 254. Rivâyetin çeşitli versiyonlarında, tashîfe uğradığı belirtilen kelimelerin sayısına dair farklı rakamlar verilmektedir.

¹⁰⁹⁵ II, 278 hadis no: 513.

râvî mi olduğu hususunda şüpheye düşmüştür. Ebû Ubeyd burada yazılışları ve okunuşları birbirine benzeyen ve tashîfe açık olan bu iki lafızda şüpheye düşmüştür. O her iki şekli de kaydetmektedir. Ancak kaynaklarda bu iki ismin karıştırıldığına dair ifadeler mevcuttur.¹⁰⁹⁶

Harekeler, Kur'ân-kerîm kıraatinde düşülebilecek hataların önüne geçmek amacıyla Hz. Ömer'in idaresinde Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından ihdas edilmiştir.¹⁰⁹⁷ “Kur'ân'a arz” başlığı altında ele alınacak bir örnekte de görüleceği üzere o bu tarz yanlışlıkları düzeltmek için rivâyetin hatalı okunuşunu-yazımını âyetlere arz etmektedir.¹⁰⁹⁸ Bir başka örnekte Ebû Ubeyd “el-Kasiyy” nisbesinin hadisçiler tarafından kesre ile “el-Kısıyy” şeklinde okunduğunu belirtmektedir. Fakat bunun, bizzat kendisinin de gidip gördüğünü ve okunuşunun Mısır ahalisince fetha ile olduğunu ifade ettiği “el-Kasse” şehrine izafeyle “el-Kasiyy” şeklinde olması gerektiğini söylemektedir.¹⁰⁹⁹ Hattâbî de Ebû Ubeyd ile aynı görüştedir.¹¹⁰⁰ Mısır'da sahile yakın bir kent olan bu şehrin okunuşunun *Mu'cemu'l-buldân*'da da fethalı olduğu belirtilmiştir.¹¹⁰¹ Ancak hadis kaynaklarında fetha ile kayıtlıdır. Bu durum bize mezkûr kelimenin ya tashîh edilmiş ya da tashîfli kaynakların günümüze ulaşmamış olma ihtimallerini düşündürmektedir.

“İman kalpte beyaz bir nokta olarak başlar, iman arttıkça beyazlık da artar. Öyle ki kalp tamamen beyaz olur. Nifak da kalpte siyah bir nokta olarak başlar. Nifak arttıkça siyahlık da artar. Nihayetinde kalp tamamen siyah olur.” rivâyetinde geçen “مُطَّة” kelimesi hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: Muhaddisler diyorlar ki, “lam” harfi “fetha” iledir. Arap kelâmına gelince o “دُهْمَة”, “شُهْبَة” ve benzeri kelimelerde olduğu gibi “zamme” iledir. Bazıları “tı” ile rivâyet etmiştir. Bu şeklini bilmiyoruz ve mahfûz olduğunu düşünmüyoruz.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 402.

¹⁰⁹⁷ M. Mustafa el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi, Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli), İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, s. 187-8.

¹⁰⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 156-7.

¹⁰⁹⁹ *Garîbu'l-hadîs*, I, 137-8.

¹¹⁰⁰ Hattâbî, *Islâhu ğalatı'l-muhaddisîn*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985, s. 35. Ayrıca bkz. Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, thk. Ahmed Abdüşşâfi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988/1408, s. 39-40; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 452.

¹¹⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 346.

¹¹⁰² Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 143.

Garîbu'l-hadîs'te munkatı isnad ile *yurvâ an* şeklinde naklettiği bu rivâyeti *Îmân*'nda isnadsız zikretmektedir.¹¹⁰³ Rivâyet görülebildiği kadarıyla en erken Ebû Ubeyd'in bu iki eserinde tahriç edilmektedir. Hadis kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla bu rivâyet Ebû Ubeyd'in hatalı olduğunu belirttiği iki şekilde de nakledilmemektedir. Kimi kaynaklar -ki genellikle daha geç döneme aittirler- fethalı zabtı ile “كُطِّمَ” kelimesini ihtiva eden rivâyetleri barındırmaktayken,¹¹⁰⁴ kimi kaynaklar bu problemlili kelime yerine eş anlamlısı olan “كُطِّمَ” kelimesini muhtevi rivâyetleri bulundurmaktadır.¹¹⁰⁵ Ebû Ubeyd burada da yine Arapça'yı, Arap kelâmını delil getirerek hatalı rivâyet edilmiş kelimelere işaret etmektedir.¹¹⁰⁶

Hocası Asmaî harflerin tashihi hususunda olduğu gibi hareke hatalarının düzeltilmesinde de en çok atıf yaptığı isimdir. İsnadsız naklettiği bir rivâyetin ardından “Muhaddisler elif'i fetha ile ha'yı kesre ile okuyorlar (edhî; اُضِح). Asmaî ise elif'in kesresi ha'nın fethası ile (idha; اُضِح) dedi. Bana göre de Asmaî'nin dediği gibidir.” demektedir.¹¹⁰⁷ Muhaddislerin çoğunun hatalı okuduğunu ifade eden Hattâbî de Ebû Ubeyd ile aynı görüştedir.¹¹⁰⁸ Bunun yanında meşhur dilci Ferrâ (ö. 207/822) da istifade ettiği âlimlerdendir. İsnadını vermeden naklettiği bir hadise Ferrâ'nın açıklamaları doğrultusunda müdahalede bulunmaktadır.¹¹⁰⁹

Bir rivâyette muhaddislerin “لَا تَرْجَحُوا” olarak okudukları kelimenin “لَا تَرْجَحُوا” şeklinde şeddeli olması gerektiğini belirtmektedir.¹¹¹⁰ Hattâbî bu örneği, eserinin sonunda “rivâyetlerde farklı farklı gelip, bir tercih yapılamayan kelimeler” hakkında açtığı bâbta

¹¹⁰³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 31.

¹¹⁰⁴ Sözelimi bkz. Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, I, 144 (hadis no: 37).

¹¹⁰⁵ Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühed*, s. 504; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 159 (hadis no: 30321).

¹¹⁰⁶ Arap kelâmında farklı olduğunu belirterek yaptığı diğer tashihler için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 118 (hadiste “zamme” ile arap kelâmında “fetha” ile...); II, 206 (hadiste böyle “ricrâce” şeklinde rivâyet olunur ama kelâma gelince Arap onu “ricrice” diye isimlendirir); II, 364 (hadiste bu şekilde/elifin fethası ile rivâyet edilir, maruf kelâmda kesre iledir.); II, 371 (muhaddisler bunu “ra”nın sükûnuyla rivâyet ediyorlar, fetha ile olması Arap kelâmında daha iyidir ve daha çoktur).

¹¹⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 308. Asmaî'ye itimat ettiği bir diğer örnek için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 8. (Asmaî dedi ki bana fasîh bir adam rivâyet etti, fetha ile “mehle” şeklinde, bazıları mim'in kesresi ile rivâyet ediyor).

¹¹⁰⁸ Hattâbî, *Islâh*, s. 52-3. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 73.

¹¹⁰⁹ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 102. “Hadiste şeddetsiz rivâyet edilir, Ferrâ ise “رَجَحُوا” şeklinde, şeddeli olacağını söylemiştir.”

¹¹¹⁰ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 334.

zikretmektedir.¹¹¹¹ İbnü'l-Esîr ise doğru okuyuşun Ebû Ubeyd'in dediği gibi olması gerektiğini söyleyen Cevherî'ye (ö. 400/1009'dan önce) atıf yapmaktadır.¹¹¹²

(2) Noktalama hatalarına yönelik tashihleri

Hicrî ilk asırlarda yazının ve yazı malzemelerinin yetersizliği yanı sıra Arap harflerinin sahip olduğu özellikler, hadislerde geçen kelimelerdeki yazılış itibariyle birbirine benzeyen, sadece noktalarla ayırt edilebilen harflerde tabii olarak bir takım hataların doğmasına sebep olmuştur.¹¹¹³ Ebû Ubeyd'in tashihlerinde öne çıkan bir ikinci saha da harflerin noktalamalarından kaynaklanan bu tür hatalardır. Burada da yine bizzat kendisince mahfûz olduğu belirtilerek yapılmış tashihleri yanında başta Asmaî olmak üzere hocalarının görüşlerini esas aldığı örnekler mevcuttur.¹¹¹⁴

Aynı zamanda ele aldığı rivâyetin diğer tariklerine de ne kadar hâkim olduğunu gösteren bir örnekte Ebû Ubeyd şu açıklamaları yapmaktadır: “Râvîler bu hadiste ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısmı her ikisini de ‘sin’ ile bir kısmı her ikisini de ‘şin’ ile bazıları da birini ‘sin’ diğerini ‘şin’ harfi ile rivâyet etmişlerdir. Bana göre doğrusu iki ‘sin’ ile olmalıdır.”¹¹¹⁵

Ebû Ubeyd, İbn Abbâs'tan gelen ihtisaren kaydettiği bir rivâyetin ardından “شَعْبَتٌ diye ‘ayn’ ile de rivâyet edilir. Bana göre Haccâc'ın dediği gibi ‘ayn’ ile... Şu‘be ‘شَعْبَتٌ’ demiştir... Bana ‘ayn’ ile daha iyi geliyor.” demektedir.¹¹¹⁶ Kâsım rivâyeti isnadsız nakletmektedir ancak Haccâc (ö. 205-6/821) ve Şu‘be'nin (ö. 160/776) farklı okuyuşlarına vakıf olması bu hadisin bir isnadına sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim bu rivâyet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, Haccâc ← Şu‘be ← Katâde ← Ebû Hasan ← İbn Abbâs isnadıyla nakledilmektedir. Burada da “شَعْبَتٌ لِلْأَسِّ” şeklinde

¹¹¹¹ Hattâbî, *Islâh*, s. 74. Hattâbî Ebû Ubeyd'in iki müdahalesini (Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 309; II, 446) yine bu başlık altında zikretmektedir. Sırasıyla bkz. Hattâbî, *Islâh*, s. 73, s. 71-2.

¹¹¹² İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 642.

¹¹¹³ Batalyevsî (ö. 521/1127), “Arapça karışmaya çok müsait bir dildir... Farklılıklar bazen sadece hareke ve noktalarla ortaya konabilir...” demektedir (Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-İnsâf fi't-tenbîh ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâihim*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dimaşk, Dâru'l-Fikr, 1987/1407, s. 174).

¹¹¹⁴ Bu dilci hocaları bazen hatalı zabt edip sonra bu hatadan vazgeçebilmektedir. “Ebû Amr bir keresinde “zehzâh” dedi sonra bundan vazgeçti “dal” ile “dehdâh” şeklinde söyledi. Rivâyet böyle “dal” ile dir, doğrusu da budur...” (Bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 453).

¹¹¹⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, II, 52. Ebû Ubeyd'in “Bana göre mahfûz olan...” şeklindeki müdahaleleri için bkz. *Garîbu'l-hadîs*, II, 445, 456. Son örnekte şiirde tahrife uğradığını düşündüğü bir kelimeye müdahale etmektedir.

¹¹¹⁶ *Garîbu'l-hadîs*, II, 290-1.

kayıtlı olan rivâyetin devamında Şu‘be’nin “Ben “şegabte” diyorum, nasıl olduğunu bilmiyorum.” ifadeleri nakledilmektedir.¹¹¹⁷ Hattâbî de hatayı Şu‘be’ye izafe etmekte “Şu‘be ‘ğayn’ ile rivâyet ediyor; yanlıştır. Doğru olan ‘ayn’ ile olmasıdır.” demektedir.¹¹¹⁸ Ebû Ubeyd burada büyük bir muhaddis ve münekkit olan Şu‘be’nin rivâyeti hatalı olarak rivâyet ettiği kanaatindedir. Arapça öğrenimine bizzat teşvik eden¹¹¹⁹ Şu‘be’den tashîf yaptığına dair başka nakiller de bulunmaktadır.¹¹²⁰

Bir diğer örnekte de hadiste “fe” harfi ile “fahme” (فحمة) şeklinde kaydettiği bir kelimenin muhaddisler tarafından “kaf” ile “gahme” (كحمة) şeklinde okunduğunu belirtmektedir.¹¹²¹ Ebû Ubeyd ilgili rivâyette sadece “gahme” kelimesi üzerinde durmaktadır. Askerî (ö. 382/992) ise bu rivâyette “gahme” ile birlikte bir kelimenin daha tashîfe uğradığını belirtmektedir.¹¹²² Kaynaklarda hadisin “kaf” harfi ile kaydedildiği bir rivâyet tespit edemedik.

Ebû Ubeyd’in doğrudan hata olduğunu belirtmesi ve kelimenin doğru şekline işaret etmesi yanında farklı davrandığı başka örnekler de mevcuttur. Bu tür örneklerde bir tercih-tashih bulunmamaktadır. Söz gelimi İmam Mâlik’ten iki ayrı isimden farklı olarak aldığı bir rivâyetin ardından yaptığı açıklamalarda bir okuyuş için maruf olduğunu belirtmekte diğeri için de uygun bir yorum aramaktadır.¹¹²³ Yani o, her iki okuyuşun da caiz olduğu kanaatindedir.

Rivâyetlerde meydana gelen lahn, tashîf ve tahrîfler sadece şekil/lafız bakımından farklılık arz etmekle sınırlı kalmamaktadır. Bazı hatalar doğrudan rivâyetin manasını bambaşka mecralara kaydırabilmekte, bir takım ihtilaflara sebep olabilmektedir.¹¹²⁴ Endülüslü dil âlimi İbnü’s-Sîd el-Batalyevsî âlimlerin dinî konularda farklı düşüncelerinin sebeplerini sekiz başlık altında ele aldığı *el-İnsâf fi’t-tenbîh ale’l-me‘ânî ve’l-esbâbi’lletî evcebeti’l-ihtilâf beyne’l-müslimîn fi ârâihim* isimli eserinde, hadisin ihtilaflara sebep olan sekiz *illeti* bulunduğunu belirtmektedir. *Râvîlerin irab bilmemesi*,

¹¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 261 (hadis no: 3182). Bir sonraki hadis tamamen farklı bir isnadla (فَحْمَةٌ غَيْرُ النَّاسِ) şeklindedir.

¹¹¹⁸ Hattâbî, *Islâh*, s. 57.

¹¹¹⁹ Bkz. İbn Abdilber, *Câmi’*, s. 440; Hatîb, *el-Câmi’*, II, 26.

¹¹²⁰ Bkz. İbnü’s-Salâh, *Ma’rifetu envâ’i ilmi’l-hadîs*, s. 384, 385.

¹¹²¹ *Garîbu’l-hadîs*, I, 146.

¹¹²² Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, s. 48.

¹¹²³ *Garîbu’l-hadîs*, II, 369. Benzer bir örnek için bkz. *Garîbu’l-hadîs*, II, 389.

¹¹²⁴ Bu türden râvî tasarruflarının doğurduğu problemler için bkz. Doğanay, *Hadis Rivâyetinde Râvî Tasarrufları*, s. 127-133.

tashîf ve *bizzat hocadan değil sahîfelerden rivâyet etmek* bu sekiz illet içinde yer almaktadır. Batalyevsî, muhaddislerin çoğunun Nebî'nin lafızlarını gözetmediğini; râvîlerin çoğunun dil cahili olup merfû, mansûb ve mecrûrun arasını ayıramadığını; pek çok örneği olan *tashîf*'in büyük bir bela olup doğrudan sahîfelerden yapılan naklin de *tashîfe* sebep olduğunu ifade etmektedir.¹¹²⁵

Tashîf ve tahrîfler hadislerin gerek senedlerinde, râvî isimlerinde gerekse metinlerinde meydana gelmiş ve çeşitli problemlere sebep olmuştur. Râvî isimlerinde meydana gelen hatalar, munkatı olan bir senedin muttasıl zannedilmesine, zayıf görülen bir râvînin sika addedilmesine veya tam tersi durumlara neden olabilmektedir.¹¹²⁶ Yine metinlerde meydana gelen tahrifler, hadislerin manalarının bozulmasına ve başka yönlerde kaymalarına sebep olmuştur. Bu bozulmalar bazen fikhî ve itikadî ihtilafların doğmasına yol açmıştır.¹¹²⁷

Ancak Ebû Ubeyd'in üzerinde durduğu *tashîf* ve tahrîflerin fikhî-itikadî herhangi bir ihtilafa etki ettiği, konu olduğu tespit edilememektedir.

Tashîhleri arasında seneddeki bir râvî ismine yönelik müdahalesi de görülmemektedir. Bununla birlikte bazı isimlerin yazılışları noktasında açıklamaları bulunmaktadır. Ancak bunlar metinlerde geçen isimlere yöneliktir.

Sözgelimi Huzeyfe b. el-Yemân ile Sehl b. Huneyf'in (ö. 38/658-59) Hz. Ömer tarafından cizye toplama konusunda görevlendirildiğine işaret eden rivâyet hakkında Ebû Ubeyd, "Çokları [rivâyette geçen ismi] böyle, yani 'Sehl b. Huneyf' şeklinde nakletmiştir, ancak bu ismin doğrusu 'Osman b. Huneyf' olmalıdır." notunu düşmektedir.¹¹²⁸

Gerçekten de Hz. Ömer'in haraç ve cizye toplama görevi ile Irak'a gönderdiği isim, kaynaklarda, aynı zamanda Sehl'in kardeşi olan, Osman b. Huneyf (ö. 41/661?)

¹¹²⁵ Bkz. Batalyevsî, *el-İnsâf*, s. 155-191. Batalyevsî her illeti örnekler üzerinden ele almaktadır. Eserin ilgili bölümü üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Yavuz Köktaş, "Batalyevsî'ye Göre Hadislerde Ortaya Çıkan İhtilafların Sebepleri", Şanlıurfa, HÜİFD, c. XI, sy: 5, 2003, s. 135-154.

¹¹²⁶ Konuya dair örnekler için bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf*, s. 113-216. Ayrıca bkz. Dahyan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, s. 180-209.

¹¹²⁷ Bu yönde örnekler için bkz. Mülayim Bayındır, *Tashîf ve Hadis İlmine Etkisi*, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2003, s. 109-112.

¹¹²⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 120 (hadis no: 134). Ebû Ubeyd rivâyeti munkatı bir sened ile kaydetmektedir: Kesîr b. Hişâm ← Cafer b. Burkân ← Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) ← Hz. Ömer (ö. 23/644). Aynı isnadla *Garîbu'l-hadis*'te de kayıtlıdır (II, 21).

olarak geçmektedir.¹¹²⁹ Öyle anlaşılıyor ki Ebu Ubeyd'in kastettiği kaynaklar iki sahâbî kardeşi birbirine karıştırmıştır. Ancak tüm araştırmalara rağmen, üstelik Ebû Ubeyd'in pek çok kimsenin hatalı olarak rivâyet ettiğini söylemesine rağmen, “Osman b. Huneyf” yerine “Sehl b. Huneyf” diyen bir kaynak tespit edilememiştir.¹¹³⁰ Sadece aynı hadisi Ebû Ubeyd'in isnadı ile ihtisaren aktaran İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), “İbn Huneyf” demekle yetinmektedir.¹¹³¹ İbn Ebî Şeybe'nin, benzer diğer rivâyetlerinde bu ismi açıkça “Osman b. Huneyf” diye kaydetmesi, buradaki İbn Huneyf'in de “Osman b. Huneyf” olabileceğine bir işaret olabilir. Ancak Ebû Ubeyd ve İbn Ebî Şeybe her ikisi de hadisi aynı isnadla zikretmektedirler.¹¹³²

Ebû Ubeyd'in rivâyeti hatalı olarak kaydeden pek çok kimse/kaynak olduğunu ifade etmesine rağmen böyle bir kaynağın tespit edilememesi hususunda ise şunlar söylenebilir: Ya bu rivâyeti hatalı olarak, “Sehl b. Huneyf” şeklinde nakleden kaynaklar günümüze ulaşmamıştır. Ya bu hata şifâhî rivâyette vuku bulmuş ancak yazılı kaynaklara tashîh edilerek kaydedilmiştir. Ya da bir ihtimal kitaplara hatalı şekliyle kaydedilen rivâyet, daha sonra müstensih âlimler tarafından tashîh edilmiştir.

Bir diğer örnekte yine hadisin metninde geçen “Mahmiye b. Cez” (محمي بن جزء) şeklindeki isim için şu açıklamayı yapmaktadır. “Bize göre bu kelime “ج” harfinin şeddeleri ile cezzün “جّ” şeklindedir.” ifadelerini kullanmaktadır.¹¹³³ Ancak Ebû Ubeyd'in buradaki düzeltmesi pek isabetli görünmemektedir. Zira aynı hadisi eserlerine alan

¹¹²⁹ Hz. Ömer'in Huzeyfe ve Osman b. Huneyf'i cizye toplama görevi ile gönderdiğine dair farklı rivâyetler bulunmaktadır. Rivâyetler için bkz. Buhârî, *Ashâbu'n-Nebî*, 8; Abdurrezzak es-San'ânî, *Musannef*, VI, 103 (hadis no: 10135); İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*, I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1993/1414, XV, 350 (hadis no: 6917). Osman b. Huneyf hakkında bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1033; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, I, 531.

¹¹³⁰ Söz konusu rivâyet hadis kaynakları içinde görebildiğimiz kadarıyla sadece İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*inde tahrîç edilmektedir. Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'ine bir istihraç çalışması yapan İbn Zencûye (ö. 251/865) de rivâyeti aynı şekliyle Ebû Ubeyd'in izahatıyla birlikte nakletmekle yetinmektedir (Bkz. İbn Zencûye, *Emvâl*, I, 182 hadis no: 212).

¹¹³¹ *Musannef*, VI, 469 (hadis no: 32999). Farklı bir isnattan benzer bir rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilu's-Sahâbe*, II, 842.

¹¹³² Bu durum farklı ihtimalleri akla getirmektedir. Bunlardan birisi de İbn Ebî Şeybe'nin, Ebû Ubeyd vb. âlimlerin tenkitlerinden ya da rivâyetin doğru şekliyle haberdar olup bu doğrultuda rivâyete bir müdahalede bulunmuş olabileceği ihtimalidir.

¹¹³³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 370.

musannifler, Ebu Ubeyd'in yanlış bulduğu şeklini yani “محمي قبن جَزَّ” yazımını tercih etmişler¹¹³⁴, tabakât müellifleri de bu sahâbînin ismine bu şekilde yer vermişlerdir.¹¹³⁵

Sonuç olarak Ebû Ubeyd'in büyük oranda *Garîbu'l-hadîs*'inde görülen ve yüzden fazla kelime hakkında söz konusu olan hadis metinlerine/lafızlara yönelik tashihleri için şunlar söylenebilir:

Bir dilci olması hasebiyle Ebû Ubeyd'in bütün bu tenkit/tashihleri tabiidir ancak onun bu tür müdahalelerine daha sonraki âlimlerin katılmadığı, hatta tashîf yaptığı gerekçesiyle kendisinin dahi eleştirildiği görülmektedir.

İbn Sellâm'ın bu tür faaliyetlerinde dikkat çeken bir başka husus, pek çok rivâyetin, kaynaklarda Ebû Ubeyd'in tenkit ettiği okunuş-yazım ile kayıtlı olmasıdır. Bu noktada İbn Sellâm'ın hadisçilerle dilcilerin dilinin ayrı ayrı olduğuna dair ifadesi hatırlanabilir.

Daha dikkat çeken ise Ebû Ubeyd'in bazen pek çok râvînin yanlış rivâyet ettiğini ifade etmesine rağmen kastettiği şekilde bir okuyuşun hadis kaynaklarında tespit edilememesidir. Bu noktada bazı ihtimallerden söz edilebilir. Başta Ebû Ubeyd olmak üzere dilcilerin tenkit ve tashihleri etkili olmuş, hadisler belirtilen hatalardan arındırılarak kaynaklara geçirilmiş olabilir. Bir diğer ihtimal de bu durum zamanımıza ulaşmayan hadis kaynaklarının bulunduğu bir işaret olarak düşünülebilir.

İbn Sellâm'ın râvî isimlerin de bulunan tashîf, tahrîf ve karışıklıkları önlemeye yönelik çabaları yok denecek kadar azdır. Bu alanda daha çok muhaddis kimliğiyle öne çıkan âlimler yoğunlaşmış,¹¹³⁶ metinlerdeki hatalarla ise dilciler meşgul olmuşlardır, denebilir.¹¹³⁷ Kâsım'ın tashihleri sened değil, metin merkezlidir.

¹¹³⁴ Örneğin bkz. Müslim, Zekât, 167; Ahmed b. Hanbel, XXIX, 62 (hadis no: 17519); İbn Huzeyme, IV, 55 (hadis no: 2342); İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 385 (hadis no: 4526). Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'i üzerine istihraç çalışmasında bulunan talebesi İbn Zencûye de bu ismi Mahmiye b. Cez' şeklinde zikretmiştir (Bkz. *Emvâl*, II, 725).

¹¹³⁵ Örneğin bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 426; İbn Abdilber, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, IV, 1463; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed Mu'avvid ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1415, V, 113.

¹¹³⁶ Dilcilerin metin üzerinde yoğunlaşan çabalarına karşılık muhaddisler tarafından, râvî isimlerinde bu tür (yazılış-okunuş/noktalama-harekeleme) benzerliklerden kaynaklanabilecek hataların önüne geçmek için büyük gayret sarf edilmiştir. Hadis usûlü eserlerinde “el-Mu'telif ve'l-muhtelif” ve “el-Müştebih” veya “el-Müşeşâbih” başlıkları altında müstakil olarak incelenen bu konuya dair pek çok eser kaleme alınmış (bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 238-243), bu hususta bilgi sahibi olmaya özellikle dikkat çekilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2012, s. 187-223 ve 246-255.

¹¹³⁷ Estîrî Cemâl, *et-Tashîf*, s. 490.

Ebû Ubeyd hadislerin manalarının bozulması, yanlış yönlerle kayması, ihtilaflara sebep olması ve bunun neticesinde dinin tahrifata uğramasından çok, dilin tahrifata uğramasının, garîb kelimelerin yanlış okunmasının önüne geçmeye çalışıyor, görünmektedir.

Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere metodu, önce hadisi hocasından aldığı gibi hatalı şekliyle yazıp ardından rivâyette yanlış olduğunu düşündüğü kelimeye müdahale etmek şeklindedir.

Ebû Ubeyd'in bu faaliyetleri garîbu'l-hadîs meclisleri kurduğu Bağdat'ta kitap sahibi râvîler, mevâlî râvîler ya da Arapçası yeterli düzeyde olmayan râvîler noktasında da bir fikir verebilir. Bu noktada ilgili dönemde Bağdat'ta hadis ilminin gelişimine dair yapılacak müstakil bir çalışma daha net sonuçlar ortaya koyacaktır.¹¹³⁸

2. Muhteva Tenkidi

Özellikle son dönemde “ilk dönemlerde muhaddislerin sadece hadislerin senedleri ve râvîlerin durumları ile meşgul oldukları, metne gereken önemi göstermedikleri,¹¹³⁹ sonuç olarak isnadı sahih ama metin açısından problemlili pek çok rivâyetin muteber kaynaklarda yer bulabildiği” ileri sürülmüştür.¹¹⁴⁰ Buna karşılık hadisçilerin de metin tenkidi yaptıklarını ortaya koymak üzere son dönemde bazı çalışmalar yapılmıştır.¹¹⁴¹ Ancak bu husus ya geç dönem kaynaklara dayanarak ya da sınırlı örnekler üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır.¹¹⁴² Sonuç olarak uğraşı alanları gereği hadisçiler daha çok

¹¹³⁸ Bağdat'ın müstakil olarak dâhil edilmediği bir çalışmada, hicrî ilk iki asırda mevâlî râvîlerin en çok olduğu bölge Irak olarak tespit edilmiştir (Bkz. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, s. 501). Basra, Kûfe ve Vâsıt özelinde yapılan değerlendirmede tespit edilen 64 râviden 30'unun da kitap sahibi olduğu ortaya konmuştur (Bkz. Öztürk, a.g.e., s. 236-344).

¹¹³⁹ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları, Tarih-Usûl-Tenkid-Yorum*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011, s. 185-8; Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi -Hadislerin Hz. Peygambere Aidiyetini Belirleme Yolları-*, Bursa, Emin Yayınları, 2010, s. 207.

¹¹⁴⁰ Klasik hadis usûlünün eleştirisine dair bkz. M. Hayri Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları 2010.

¹¹⁴¹ Bu bağlamda yapılmış bir çalışma için bkz. Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, *Hadiste Metin Tenkidi Metotları*, (çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel), İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997.

¹¹⁴² Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 49-50. Yapılan çalışmalarda verilen örneklerin muahhar kaynaklardan olduğunun belirtilerek, erken dönemden tespit edilmiş örnekler üzerinden konunun incelenmesine dair bkz. A. C. Jonathan Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz?”, (çev. Salih Kesgin), İstanbul, Usûl: İslam Araştırmaları, sy: 25, 2016, ss. 265-310. Çalışmada erken dönemde hadis münekkitlerince yapılmış içerik tenkidine dair örneklerin zor/nadir tespit edilebilmesinin sebebi üzerinde durulmakta problem ehl-i hadîs ve ehl-i re'y (kelâmcı-fıkıhçı) tartışmaları bağlamında ele alınmaktadır. Buna göre içerik tenkidi, akli öne çıkartan ehl-i re'y grubunun metodudur. Hadisçiler ise isnad ile meşguldür ve onlara göre metindeki kusur isnaddaki bir kusurun sonucudur. Burada onlar metindeki

hadisin kaynağına aidiyeti ile ilgilenmiş, mesailerini bu alanda yoğunlaştırmışlar, buna karşılık fıkıhçılar (ve kelâmcılar) da ilgi alanları gereği metin ve muhtevalar ile meşgul olmuşlardır.¹¹⁴³ Buna göre bir hadisin sahih olabilmesi için sadece senedin sahih olmasını yeterli görmemişler ayrıca muhtevanın da Kur’ân, sünnet, akıl, tarih gibi ölçütlerle uygun olmasını şart koşmuşlardır.

Ebû Ubeyd ilgi alanı gereği hadislerin muhtevaları ile meşgul olmuş, karşılaştığı bazı problemleri söz konusu kriterlerden bir kısmını kullanarak çözmeye çalışmıştır. Kur’ân ve sünnet ölçütlerine yapılan arzlar nadir bulunmakta ve bunlar kısmen farklılık arz etmektedir. Akıl kriterini kullandığı ise görülmemektedir. Onda daha çok tarih kaynaklarına yapılan atıflar öne çıkmaktadır.

a. Kur’ân’a arz

Kâsım b. Sellâm’ın eserlerinde doğrudan Kur’ân’a arz edilerek muhtevası reddedilmiş, zayıf kabul edilmiş tek bir rivâyet tespit edilebilmektedir. Daha önce şâzz kavramı tetkik edilirken üzerinde durulan “Huzeyfe’nin Mecûsî bir kadınla nikâhlandığına” dair rivâyetin, Kur’ân ve Müslümanların üzerinde bulunduğu durumun hilafına olduğunu belirterek söz konusu rivâyeti şâzz olarak nitelemekte ve aslının olmadığını söylemektedir.¹¹⁴⁴ Ebû Ubeyd burada Bakara sûresi 221. ayete işaret etmektedir. Bununla birlikte bu bağlamda değerlendirilebilecek bazı farklı örnekler dikkat çekmektedir.

Ebû Ubeyd doğrudan hadisin metnini/muhtevasını değil hadisten anlaşılabilir manayı Kur’ân’a arz etmektedir. “Sizden biriniz dilekte bulunduğu (temenni) bunu çokça yapsın...” rivâyetini naklettikten sonra “Burada Nebî’den gelen hadiste temenni için ruhsat verilmiştir ancak Kur’ân’da bu nehyedilmiştir.” demektedir, “Allah’ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın.” (Nîsâ; 32) âyetine işaret etmektedir. Ardından her bir durumun farklı bir yorumu olduğunu

kusurdan dolayı tenkit yerine isnaddaki zafiyeti bulup muhaliflerinin metoduna karşılık kendi metotlarınca zafiyeti tespit etmektedirler.

¹¹⁴³ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 10.

¹¹⁴⁴ Ebû Ubeyd, *Nâsîh*, II, 100.

belirterek mekruh olanın, kişinin başkasının malını haset ederek istemesi, mubah olanın ise kişinin Rabbinden istemesi olduğunu söylemektedir.¹¹⁴⁵

Farklı bir örnek olarak Ebû Ubeyd, garîb bir kelimenin tahrif edilmesinin önüne yanlış okunmasını-yazımını Kur'ân'a arz ederek geçmektedir. Hz. Peygamber'in, “لا م لا” şeklindeki “Allahım! Senin verdiğine engel olabilecek kimse yoktur; senin engellediğini de verebilecek olan yoktur. Mal-mevki sahibi olmak senin katında bir yarar sağlamaz.” duasında geçen “الجد” kelimesi hakkında şu değerlendirmede bulunur:

Bu kelime ‘ج’ harfinin fethasıyla okunmalıdır. Zira böyle okunduğunda ‘zenginlik ve nasip’ manasına gelir... Nitekim birisi bir işten ekmek yediği zaman ‘فلان يبي هذا الأمر جد’ denir. ‘ج’ harfinin kesrasıyla okunduğunda ‘الجداد’ (amelî konularda gayret sarf etmek) manasında kullanılır... Hâlbuki Allah Teâlâ “Ey Peygamberler! Güzel ve temiz şeylerden yiyiniz ve sâlih ameller işleyiniz.” [Mü'minûn; 51] buyurarak amel-i sâlih konusundaki gayreti emretmektedir... Bu durumda ‘الجد’ kelimesi ‘ج’ harfinin kesrasıyla okunduğunda ‘amel sahibine ameli fayda vermez; amel ancak sendendir’ denmiş olur ki, Kur'ân'ın yukarıda zikrettiğimiz bu ve benzeri ayetleriyle çelişmiş olur...¹¹⁴⁶

Görülebildiği bütün hadis kaynaklarında rivâyet, ‘ج’ harfi fetha ile harekelenerek nakledilmiştir. Şerhlerde de Ebû Ubeyd'in gerek kelimenin zabtı gerek hadisin yorumu ile ilgili açıklamalarına da atıflar yapılarak, doğru zabtın bu şekilde olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴⁷ Bununla birlikte kelimeyi kesre ile okuyanlardan da bahsedilmektedir. Söz gelimi Kâsım b. Sellâm'ın hocası Ebû Amr eş-Şeybânî'nin (ö. 213/828) bu kelimeyi ‘ج’ in kesresi ile okuduğu belirtilmektedir.¹¹⁴⁸ Ebû Ubeyd burada herhangi bir isme işaret etmemektedir. Muhtemeldir ki hocasının okuyuşunu kastetmektedir.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 216. Ebû Ubeyd, isnadlı olarak naklettiği “Komşunun malını ve eşini isteme” rivâyetinin de bu noktada açıklayıcı olduğunu belirtmekte, işaret ettiği ayette “Allah'ın fazlından isteyin” dendiğini hatırlatmaktadır.

¹¹⁴⁶ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 156-7.

¹¹⁴⁷ İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 2003/1423, II, 459; İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, I-XXIV, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebir el-Bekrî, Mağrib, Vizâratu'l-Evkâf ve Ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, h.1387, XXIII, 82; Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, IV, 196; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 332.

¹¹⁴⁸ İbn Battal, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 322; Nevevî, *el-Minhâc*, IV, 196; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 332. Taberî (ö. 310/923) bu okuyuşun hadis ehlinin bildiğinin hilafına olduğunu ve bu şekilde başka zabt eden birini bilmediğini söylemektedir (Nevevî, a.g.e., a.y.).

¹¹⁴⁹ Benzer bir örnek için bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, I, 204.

b. Sünnete arz ve hadisler arasında tearuz

Hadislerin muhteva üzerinden hareket edilerek sıhhatinin tespit edilmesi noktasında bir ikinci hareket noktası mar'ûf/meşhûr sünnete arz edilmeleridir.

Kâsım b. Sellâm'ın Mecûsîlerden cizye alma konusunda takip ettiği yöntem, konuya dair nadir örneklerdendir. Bazı âlimler Mecûsîlerden cizyenin, onların Ehl-i kitap olması sebebiyle kabul edildiğini ileri sürmüşlerdir. Ebû Ubeyd izahında, bu düşüncede olan âlimlerin bu konuda Hz. Ali'den nakledilmiş bir rivâyete dayandıklarını belirtmektedir. Devamında “(Bu rivâyetin) Hz. Ali'ye ait olduğunu (ondan mahfûz olduğunu) düşünmüyorum. Eğer bu rivâyetin bir aslı olmuş olsaydı Mecûsîlerin Ehl-i kitap olup olmadıklarını en iyi bilmesi gereken Rasûlullah onların kestiklerini yemeyi ve onlarla nikâhlanmayı haram kılmaz, ondan sonra gelen Müslümanlar da bunun kerahetinde ittifak etmezlerdi.” demektedir.¹¹⁵⁰ Kendilerine aykırı bulduğu rivâyetlerden biri bâbın başında zikrettiği Rasûlullah'ın Hecer Mecûsîlerine yazdığı mektuptaki ifadeleri içeren şu rivâyettir: “Kim ki İslâm'ı kabul ederse ondan kabul edilecek, kim de bunu reddederse ona cizye vergisi konulacaktır. Ancak kestiği yenilmeyecek, kadınlarıyla evlenilmeyecektir.”¹¹⁵¹

Ebû Ubeyd, burada Hz. Ali'den geldiğini haber verdiği rivâyetin, Hz. Peygamber'den vârid olmuş başka rivâyetlere/uygulamalara aykırı olduğunu belirterek sahih olmadığını, bir aslının bulunmadığını söylemektedir. Burada bu açıklamaları yapmaktadır ancak aynı eserinde bir başka konuda bu rivâyeti tekrar hatırlatmaktadır. Bu kez söyledikleri ise isnad açısından bu rivâyeti sahih görmediğini ortaya koymaktadır: “Hz. Ali'den rivâyet edilen bu hadisin [hadis no:1709] tarikini biliyoruz. Bunun gibi bir rivâyet delil olarak ileri sürülemez. Zira Saîd b. el-Merzubân yoluyla nakledilmiştir.” demektedir. Ardından yukarıdaki açıklamalarını tekrarlamaktadır.¹¹⁵²

Ebû Ubeyd'in “bazı âlimler” diyerek kastettiği isimler arasında muhtemelen İmam Şâfiî de bulunmaktadır. Nitekim o, Hz. Ali'den Saîd b. el-Merzubân (ö. hicrî

¹¹⁵⁰ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 100.

¹¹⁵¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 98 (hadis no: 76). Rivâyet el-Hasen b. Muhammed b. Ali'nin (ö. 100/718) mürselidir. Ancak naklettiği bir sonraki rivâyet de (hadis no: 77) yine aynı konuyla alakalıdır. Hz. Ömer'den gelen bu nakil Mecûsî kadınlarla evlenilmemesine dairdir.

¹¹⁵² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 559. Saîd b. el-Merzubân Ebû Sa'd el-Bakkâl'ın zayıf bir râvî olduğuna dair bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV, 62-3; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 79-80.

140'lar) yoluyla gelen mevzubahis rivâyete dayanarak, Mecûsîlerden Ehl-i kitap oldukları için cizye alındığı kanaatindedir.¹¹⁵³

Ebû Ubeyd konuyla ilgili ilk açıklamalarının devamında “Mecûsîlerden Ehl-i kitap oldukları için mi cizye alındığı hususunda elimizde yeterli bilgi yoktur. Şu kadar var ki bu hususta Rasûlullah'ın sünnetine uymakta, (Mecûsîler hakkında Ehl-i kitap hakkındaki muameleyi uygulama yönündeki) emrine itaat etmekteyiz. Ehl-i kitaptan cizye almak Kur'ân'ın hükmüne, Mecûsîlerden almak ise sünnete istinat eder.” demektedir.¹¹⁵⁴

Hem isnadını yeterli görmemesi hem de devamındaki bu açıklamaları, sünnete arz metodunu tek başına kullanmadığını göstermektedir.

Ebû Ubeyd'in *Kitabu'l-Emvâl ve Kitabu't-Tahûr*'da takip ettiği metot yani her fikhî görüşün delillerini, dayanaklarını zikretmeye çalışması birbiriyle muhalif görünen rivâyetlere yer vermesine sebep olmuştur. Ebû Ubeyd genellikle senedlerini dikkate alarak birbiriyle çelişik hüküm ihtiva eden rivâyetlerden zayıf olanlarını elemektedir. Sıhhat şartlarını taşıyan iki hadis arasında ise gerçekte bir ihtilaf söz konusu olamaz. Zahirde çelişir görünen bu tür rivâyetler arasındaki tearuz bazı metotlarla giderilebilmektedir.¹¹⁵⁵ Ebû Ubeyd tespit edilebildiği kadarıyla nesh ve cem'e başvurarak bu ihtilafli durumu ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

Ebû Ubeyd, cizyenin erkek ile birlikte kadına da gerekip gerekmediği konusunda, kadının bu vergiden muaf olduğu görüşündedir. Eserinde yer verdiği, Hz Peygamber'den gelen, kadına da şamil olduğuna yönelik bilgiler ihtiva eden bir rivâyet/mektup için şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

Rasûlullah'tan naklettiğimiz, bazı mektuplarda “bâliğ erkek ve bâliğ kadına” ifadesi mevcutsa da biz bu rivâyetlerden¹¹⁵⁶ “bâliğ kadın” ifadesi geçmeyen rivâyetin -Allah en iyisini bilir- sahih (mahfûz) olduğunu düşünüyoruz.

¹¹⁵³ Şâfiî'nin açıklamaları ve rivâyet için bkz. *el-Ümm*, IV, 183. İbn Abdilber de Şâfiî'nin “Ehl-i kitap” görüşünde olduğunu ve Hz. Ali'den nakledilen rivâyet üzere bu görüşe sahip olmuş olabileceğini söylemektedir. Ancak rivâyetin üzerinde döndüğü isim (medâr) Saîd el-Bakkâl'ın zayıf bir râvî olduğunu ifade etmektedir (Bkz. *el-İstizkâr*, III, 243).

¹¹⁵⁴ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 101.

¹¹⁵⁵ Nesh, cem'te'vîl, tercîh ve tevakkuf olarak tespit edilen bu metotlar hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2010, s. 179-257. Ebû Ubeyd bir yerde Müslümanların birbiriyle çelişik iki hadis sebebiyle ihtilafa düştüklerini belirtmektedir. Ardından bu iki hadisin zahirde çelişik olup her birinin ayrı izahı olduğunu söylemektedir (Bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 265).

¹¹⁵⁶ İlgili rivâyetler için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 94 (hadis no: 65, 66).

Müslümanların üzerinde birleştikleri görüş bu istikamettir. Hz. Ömer de bu meyanda talimatlarda bulunmuştur. Eğer “bâliğ kadın” ifadesi geçen rivâyet sahih ise bu İslâm’ın ilk dönemlerine ait olmalıdır. Daha sonra neshedilmiştir.¹¹⁵⁷

Görüldüğü gibi Ebû Ubeyd, ilk olarak muhalif görünen rivâyetler arasındaki sıhhat durumunu dikkate almakta, senedin zayıflığına dair herhangi bir sebep belirtmeden kendi görüşüne dayanak teşkil eden hadislerin sahih olduğunu ifade etmektedir. Devamında ise meseleyi nesh ile çözmekte, cizyenin kadına da şamil olduğunu ifade eden hadislerin, sahih olması halinde İslâm’ın erken dönemlerine ait olabileceğini söylemektedir.

Sadece sened tenkidi ile yetinmeyip muhtevadan hareketle rivâyeti tenkit ettiği bir diğer örnekte, mürsel olduğunu belirttiği rivâyeti ayrıca ilgili konuya vakıf bir râvînin verdiği fetvanın, söz konusu rivâyetin muhtevasından farklı olması; râvîden aynı konuyla ilgili birbirinin zıddı rivâyetler nakledilmesi ve süregelen âdetin rivâyetin hilafına olması sebebiyle de tenkit etmektedir.¹¹⁵⁸

Abdestte kullanılacak suyun miktarı, Hz. Peygamber’den vârid olan hadislerde “bir müd” olarak ifade edilmiştir.¹¹⁵⁹ Ebû Ubeyd’in, Saîd b. el-Müseyyeb’ten (ö. 94/713) naklettiği *maktû* bir rivâyette ise bu miktar “yarım müd” olarak belirtilmektedir.¹¹⁶⁰ Ebû Ubeyd bu ihtilafı çözmek için şu açıklamalarda bulunmaktadır:

Hişâm b. İsmâil’in müddünü kastettiğini zannediyorum. Onun müddü Nebî’nin müddünden daha büyüktür. (Saîd b. el-Müseyyeb) bundan dolayı miktarı yarı yarıya azaltıyor. Nebî’nin müddüne gelince, ondan azaltmak benim hoşuma gitmez. Çünkü merfû hadislerin tamamı onun kemaline dairdir.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 103-4.

¹¹⁵⁸ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 247. İçerisinde ölü varlık bulunan kuyular hakkında farklı hükümler ihtiva eden rivâyetler bulunmaktadır. Ebû Ubeyd ilgili konuda İbn Abbâs hadisininin (hadis no: 177) birkaç vecihten reddedileceğini söyleyerek şu maddeleri sayar:

1. Katâde bu hadisi mürsel olarak rivâyet etmektedir. Onunla İbn Abbâs arasında en az bir kişi olmalıdır.

2. Atâ’, İbnü’z-Zübeyr’den bir fetva [hadis no: 176] nakletmedir ki, o Mekke’nin durumunu daha iyi bilir, onda Katâde’den gelen ziyade kısım bulunmamaktadır.

3. Bu delillerin en büyüğü, İbn Abbâs’ın su konusundaki genişliğine dair olan görüşüdür. O Nebî’den “Suyu hiçbir şey kirletmez” hadisini rivâyet etmektedir.

4. Bütün bunlarla beraber ehl-i Mekke zemzemin boşaltılmasını hoş görmezler.

¹¹⁵⁹ Rivâyetler için bkz. *Tahûr*, s. 185-7 (hadis no: 109-110-111-112-113-114). Müd, eski bir hacim ölçüsüdür. Diğer birimlerce net karşılığı hususunda mezhepler arasında ihtilaf edilmiş olunmakla birlikte çeyrek sa’a denk geldiğinde ittifak vardır (Cengiz Kallek, “Müd”, *DİA*, XXXI, 457-8-9). Şer’î ölçü birimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Necmuddin el-Kürdî, *Şeri Ölçü Birimleri ve Fıkhi İhtilaflar*.

¹¹⁶⁰ Yarım müd rivâyeti için bkz. *Tahûr*, s. 189 (hadis no: 115). Ebû Ubeyd rivâyet doğrultusunda tâbiünden başka şahitler de zikretmektedir.

¹¹⁶¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’t-Tahûr*, s. 189-190.

Hicrî 83-87 yılları arasında Medine valiliği yapan Hişâm b. İsmâil b. Hişâm el-Mahzûmî'nin (ö. 88/707), bir Peygamber müddünden daha büyük bir müddü kullanıma soktuğu ifade edilmektedir.¹¹⁶² Ebû Ubeyd Sa'îd'in rivâyetindeki müdden kastın, Hişâm'ın uygulamaya koyduğu müd olduğunu, dolayısıyla bu iki rivâyet arasında bir çelişki bulunmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Suyun necis olması/pislik tutmasına dair nakledilen üç farklı grup rivâyet bulunmaktadır.¹¹⁶³ Ebû Ubeyd'in konuya dair görüşü, bir sınır öngören rivâyetler doğrultusundadır. Fakat sınır belirleyen bu nakillerin muhtevaları da farklılık arz etmektedir. Söz konusu hadisler “iki veya üç kulle”, “iki kulle”, “kırk kulle”, “kırk kova” ve “kerr” (كِر) olmak üzere beş farklı şekilde gelmiştir.

İki yahut üç kulle hadisi ile amel etmeyi tercih eden Ebû Ubeyd, rivâyetler arasında herhangi bir ihtilaf bulunmadığını, esasında bu rivâyetlerin hepsinin birbirini açıklar mahiyette olduğunu söylemektedir.¹¹⁶⁴

Mürsel olduğunu belirttiği, sınır için kırk kulleyi öngören rivâyetin¹¹⁶⁵ sahih olması durumunda, kastedilenin “Hecer kulesi” olmadığını, buradaki kulle ile küçük hacimli bir içecek kabından bahsedildiğini belirtmektedir. Ardından “Bir rivâyette “kırk kulle” [hadis no:171] bir başka rivâyette de “kırk kova” [hadis no:172] olarak zikredilmektedir. Bu, sana bahsettiğim bizim anlattığımız Hecer kulesidir. Çünkü kulle bir çeşit kovadır. Bundan kırk tanesi bir araya getirildiğinde Hecer kulesinden iki ve üç kulleye denk olur... Kırk kulle ve kova hadisleri merfû hadisin hilafına değildir bilakis muvafıktırlar inşallah.” demekte, Muhammed b. Sîrîn'den (ö. 110/729) gelen *kerr* hadisi¹¹⁶⁶ için de “Bana göre o da bu manadadır. O, “kerr” ile kendi zamanının, o günün bir ölçüsünü kastetmiştir...” ifadelerini sarf etmektedir.¹¹⁶⁷ Yani Ebû Ubeyd burada ölçülerin günlük, yerel kullanımları gibi noktalardan hareket ederek bu üç ifadenin - kulle, kova, kerr- aynı anlama işaret ettiğini ortaya koyma çalışmaktadır.

¹¹⁶² Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 85; Kallek, “Müd”, *DİA*, XXXI, 457.

¹¹⁶³ Rivâyetler için bkz. Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 211-233.

¹¹⁶⁴ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 236. Koyduğu bâb başlığıyla da son grup rivâyetin ilk iki bâbtaki rivâyetleri tefsir ettiğine işaret etmektedir (Bkz. a.g.e., s. 226).

¹¹⁶⁵ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 230 (hadis no:170).

¹¹⁶⁶ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 232 (hadis no:174).

¹¹⁶⁷ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 238-240.

Bu her iki örnekte Ebû Ubeyd rivâyetler arasındaki zahiri ihtilafı yorum ve açıklamalarla ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Yine onun imanın şubeleri için farklı sayılar veren rivâyetlere Mürcie tarafından yöneltilen eleştirilere cevap verirken sarf ettiği ifadeler de bu bağlamda değerlendirilebilir.¹¹⁶⁸

c. Coğrafi bilgiye arz

Tenkrit kriterleri içinde “Pozitif bilimlere arz” ya da “Müşahedeye arz” başlığı altında değerlendirilebilecekse de bu tarz bir tenkidin örneğine bugüne kadar yapılan çalışmalarda görebildiğimiz kadarıyla yer verilmemiştir.¹¹⁶⁹ Ebû Ubeyd’de de tek bir örnek tespit edilebilmektedir.

Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber, harem olarak vasıflandırdığı hicret yurdu Medine’de avlanma, kötü söz söyleme gibi fiilleri yasaklamış, bu tür fiilleri işleyenler için tehditte bulunmuştur.¹¹⁷⁰ Medine’nin Hz. Peygamber tarafından ‘harem bölge’ olarak belirtildiğine dair gelen rivâyetlerde sınır tespitinin farklı şekillerde yapıldığı görülmektedir. Zira bu hadislerin bir kısmında herhangi bir sınıra işaret edilmeden sadece “Medine haremdir”, “Medine’yi harem kıldım.” şeklinde mutlak ifadeler kullanılmaktadır.¹¹⁷¹ Diğer bir kısım rivâyette ise bu harem bölgenin yani Medine’nin sınırları yine açıkça kaydedilmemekte ancak bu sefer “iki taşlık/dağ arası haremdir” şeklinde ifade edilmektedir.¹¹⁷² Üçüncü grup bir rivâyet türü ise bir önceki rivâyette “lâbe” (bir kısım rivâyetlerde harre ve me’zim) veya “cebel” olarak ifade edilen sınırları

¹¹⁶⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Îmân*, s. 24-5. “Bazı cahiller bu hadislerin anlamını bilememiş ve bu hadislerin birbiriyle çeliştiğini ileri sürmüştür. Hâlbuki burada bir çelişki söz konusu değildir. Allah her bir hükmü indirdikçe onu imana dâhil etmiş, nitekim bu şubelerin sayısı Nebî’den vârid bir hadiste de ifade edildiği gibi 70’i bulmuştur.” demektedir.”

¹¹⁶⁹ Farklı kriterler ile birlikte coğrafyanın da kullanıldığı bir tenkit örneği için bkz. Enbiya Yıldırım, “Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Cessâse Hadisi”, (*Hadis Problemleri* içinde), İstanbul, Rağbet Yayınları, 2007, s. 309-343.

¹¹⁷⁰ Medine’nin böyle bir hususiyeti bulunup bulunmadığı konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Mâlikî, Şafîî ve Hanbelîler -birazdan zikredeceğimiz rivâyetlere de dayanarak- Mekke gibi Medine’nin de özel hükümler gerektiren bir harem bölgesi olduğu görüşündedirler (Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 323-4). Hanefilere göre ise Medine’nin harem bölgesi yoktur (Bkz. Tahâvî, *Şerhu ma’âni'l-âsâr*, IV, 195; Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, Dâru’l-Ma’rifê, 1993/1414, IV, 105).

¹¹⁷¹ Bu türden rivâyetler için bkz. Buhârî, *Büyü*, 53; Müslim, *Hac*, 454, 464, 479; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, 354 (hadis no: 13063), XXVIII, 508 (hadis no: 17272).

¹¹⁷² Bu türden rivâyetler için bkz. Buhârî, *Fezâilu'l-Medîne*, 1, 4; Cihâd, 71, 74; Megâzî, 27; Müslim, *Hac*, 471, 472; Tirmizî, *Menâkıb*, 68 (hadis no: 3921); İbn Mâce, *Menâsik*, 104 (hadis no: 3113); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 141 (hadis no: 1573) 158 (hadis no: 1606), XIX, 491 (hadis no: 12510). “Mâ beyne cebeleyhâ” şeklindeki rivâyetler için bkz. Buhârî, *Et’ime*, 28; *De’avât*, 36; Müslim, *Hac*, 462; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, 68 (hadis no: 12616). “mâ beyne me’zimeyhâ” rivâyeti için bkz. Müslim, *Hac*, 475.

ismen belirtme özelliği taşımaktadırlar. Bu grup haberlerde çoğunlukla ilk sınır için “Ayr” ikinci sınır için “Sevr” (مَا بَيْنَ عَجْرٍ لِأَيِّ تَوْرٍ) lafızları zikredilmektedir.¹¹⁷³ Görebildiğimiz kadarıyla sadece Taberânî’nin (ö. 360/971) *el-Mu‘cemu’l-kebîr*’i ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i ile daha geç zamanlı bazı kaynaklarda, Abdullah b. Selâm’dan gelen mevkuf bir haberde, ikinci sınır için “Uhud dağı” bilgisi mevcuttur.¹¹⁷⁴ Bütün bunların yanında ilk sınır için “Ayr” ifadesi geçerken ikincisinin “Ayr’dan şuraya kadar” (مِنْ عَجْرٍ لِأَيِّ كَذَا) şeklinde¹¹⁷⁵ müphem bırakıldığı ya da “şuradan şuraya haremdir” (مِنْ كَذَا لِأَيِّ كَذَا) şeklinde her ikisinin müphem bırakıldığı rivâyetler¹¹⁷⁶ de kaynaklarda aktarılmaktadır.

Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-hadîs*’inde, Rasûlullah’ın Medine’yi iki taşlık arasında haram kıldığına dair naklettiği hadiste geçen “lâbe” kelimesini açıkladıktan sonra, başka bir hadiste Rasûlullah’ın, *Ayr* ile *Sevr* arasında haram kıldığına işaret etmekte harem bölgenin sınırlarını belirleyen rivâyetlere atıf yapmaktadır. İşte Ebû Ubeyd ikinci sınırı “Sevr dağı” olarak belirten rivâyete, *Sevr*’in Medine’de değil Mekke’de bir dağ olduğundan, Medine’de böyle bir dağın bilinmediğinden hareket ederek karşı çıkmaktadır. Konu hakkındaki açıklamaları şöyledir:

Bu hadis ehl-i Irak’ın rivâyetidir.¹¹⁷⁷ Ehl-i Medine, Medine’de “Sevr” denilen bir dağ bilmemektedir. *Sevr* Mekke’dedir. Hadisin aslı “Ayr’dan Uhud’a kadar” şeklinde olmalıdır... Ehl-i Medine’ye bunu [*Sevr*’i] sordum, onu bilemediler. Bu hadis Iraklıların rivâyetidir. Medine ehli *Sevr*’i bilmezler. *Sevr*, Mekke’de olduğunu söylemektedirler. *Ayr*’a gelince Medine’de olduğu bilinmektedir; ben onu görmüştüm.¹¹⁷⁸

¹¹⁷³ Örnek rivâyetler için bkz. Buhârî, Ferâiz, 21; Müslim, Hacc, 467; Tirmizî, el-Velâ ve’l-Hibe, 3 (hadis no: 2127); Ebû Dâvûd, Menâsik, 96 (hadis no: 2024). Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde “Âir (عَائِر) ile *Sevr* arasında” şeklindedir.

¹¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIX, 197 (hadis no: 23780); Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, XIII, 170 (hadis no: 408).

¹¹⁷⁵ Bu türden rivâyetler için bkz. Buhârî, Fezâilu’l-Medine, 1 (“Âir” şeklindedir); Cizye, 10, 17 (“Âir” şeklindedir); İ’tisâm, 5.

¹¹⁷⁶ Bu tarz rivâyetler için bkz. Bkz. Buhârî, Fezâilu’l-Medine, 1; İ’tisâm, 6; Müslim, Hac, 463; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 173 (hadis no: 13540).

¹¹⁷⁷ Ebû Ubeyd bu hadisi isnadsız tahriç etmektedir. Sınırı *Ayr* ve *Sevr* olarak belirten bir grup rivâyetin isnadı “Ebû Muâviye ← A’mes ← İbrâhim et-Teymî ← Ebûhu (Yezid b. Şerik) ← Ali” şeklinde, tamamen Iraklı-Küfeli isimlerden oluşmaktadır. Ebû Ubeyd’in eserlerinde bu isnadla, pek çok rivâyete yer vermesi, burada rivâyeti nispet ettiği Iraklı râvî grubunun da bu isimler olma ihtimalini akla getirmektedir.

¹¹⁷⁸ Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-hadîs*, I, 189. Hattâbî de “Bazı âlimler ehl-i Medine’nin Medine’de *Sevr* diye bir dağ bilmediklerini, *Sevr*’in Mekke’de olduğunu ileri sürdüler. Ve hadisin aslının *Ayr*’dan Uhud’a şeklinde olduğunu söyleyerek rivâyet ettiler.” demektedir (*Me‘âlimu’s-Sünen*, II, 223).

Mus‘ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851)¹¹⁷⁹ ve Ebû Bekr el-Hâzîmî (ö. 584/1188)¹¹⁸⁰ gibi Ebû Ubeyd ile aynı görüşte oldukları ifade edilen başka âlimler de bulunmakla birlikte, bu tenkide daha sonraki dönemlerde itiraz edilmiş, isabetsiz olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sözelimi İbn Hacer, Medine’de “Sevr” adında bir dağın olduğunu ispat etmek için farklı alanlara dair eserlerden ve hocalarının müşahedelerinden hareketle deliller zikretmektedir.¹¹⁸¹

Şehir tarihçiliği alanında, özellikle Medine hakkında uzmanlaşmış olan Nüreddin Ebü’l-Hasen es-Semhûdî (ö. 911/1506) Medine üzerine yazdığı *Vefâü’l-vefâ bi-ahbâri dâri’l-Mustafâ* isimli meşhur eserinde bu konuyu ele almaktadır.¹¹⁸² Rivâyet farklılıkları ile birlikte ilgili hadisleri aktaran Semhûdî, iki dağ ile kastın “Ayr” ve “Sevr” olduğunu ifade etmekte¹¹⁸³ ardından şu izahatta bulunmaktadır: “Ayr” Medine’de büyük, meşhur bir dağdır. “Sevr” ise Uhud’un arkasında küçük bir dağdır. Bu durum âlimlerden bir topluluğa gizli kalmış, onlar da hadisi müşkil addetmiş, “Sevr Medine’de değil Mekke’dedir.” demişlerdir.¹¹⁸⁴ Ayr’ın şöhretinde âlimler arasında problem olmadığını, garabetin Sevr’de olduğunu belirten Semhûdî, Ebû Ubeyd’in yukarıdaki ifadelerini de aktarır.¹¹⁸⁵ Ebû Ubeyd’in ve başkalarının “Medine ehli böyle bir dağı bilmez” itirazına

¹¹⁷⁹ Hadise yöneltilen esas tenkit noktasını “Sevr” teşkil etmekle birlikte Ayr’ın da Medine’de olmadığını ileri sürmekte, rivâyet için belirtilen bu ilk sınırı da eleştirdiği nakledilmektedir (Bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlu’l-mu’lim bi-fevâidi Sahîh-i Müslim*, IV, 489; Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, IX, 143).

¹¹⁸⁰ Hâzîmî, Ebû Bekr Zeynuddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân el-Hemedânî, *Me’ttefeka lafzuhü ve’ftereaka müsemmahü mine’l-emkine (el-Mü’telif ve’l-muhtelif fi esmâ’i’l-büldân* adıyla da bilinir), thk. Hamed b. Muhammed el-Câsir, y.y., Dâru’l-Yemâme, h.1415, s. 703. “Sahih olan rivâyet “mâ beyne ayrin ilâ Uhudın” şeklinde olmalıdır. Denilmiştir ki “ilâ Sevr”. O bir şey değildir/manası yoktur.” Aynı rivâyet için bkz. Nevevî, *Tehzibu’l-esmâ’ ve’l-lügât*, III, 83.

¹¹⁸¹ Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bâri*, IV, 82-3. Önce Ayr’ın Medine’de bulunduğu dair bazı deliller zikreden İbn Hacer, ardından Sevr’in de Medine’de olduğunu ispat etmeye çalışır. Söz konusu karışıklığın içinden çıkmak için rivâyete farklı, zorlama olarak değerlendirilebilecek yorumlar da getirilmiştir (Bkz. İbn Hacer, a.g.e., IV, 82; Semhûdî, Ebü’l-Hasen Nûreddîn Ali b. Abdillâh b. Ahmed el-Hasenî eş-Şâfi‘î, *Vefâü’l-vefâ bi-ahbâri dâri’l-Mustafâ*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1997/1417, I, 92-3).

¹¹⁸² Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, I, 89-96.

¹¹⁸³ Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, I, 90.

¹¹⁸⁴ Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, I, 92.

¹¹⁸⁵ Beyhakî, Ebû Ubeyd’in söz konusu tenkidini ihtisaren aktardıktan sonra şöyle demektedir: “Bana Ebû Ubeyd’den ulaştığına göre o, Kitâbu’l-Cebel’de şöyle demektedir: Medine’de Sevr denilen küçük bir dağın olduğu bilgisi bana ulaştı.” [*Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr*, VII, 441 (قَالَ أَحَدٌ: وَلِيَّيْهِ)]. Semhûdî ise Beyhakî’ye atıfla bu bilgiyi Ebû Ubeyd’in hocası olan Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ’ya (ö. 209/824 [?]) nisbet etmektedir (Bkz. Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, I, 94). Öncelikle isnadı açısından problemlili olan ve sadece bu iki kaynaktan tespit edebildiğimiz mezkûr nakilde ismi geçen her iki âlime de *Kitâbu’l-Cebel* isminde bir kitabın izafesi görebildiğimiz kadarıyla vaki değildir. Ayrıca Ebû Ubeyd’den zikrettiğimiz tenkidinin tam zıddı yönde ifadeler içermesi rivâyetin muhtevası bakımından bir başka

eleştirisi olarak Medine ve Mekke ehlinin bilmediği başka meşhur yerlerin de olduğuna dair nakiller yaparak karşılık verir ve bu hususu ancak ilim ehlinin bilebileceğini belirtir. Sevr'in Medine'de, Uhud'un arkasında bir dağ olduğuna dair pek çok âlimden alıntı yapar.¹¹⁸⁶

Mesele rivâyetin sıhhati noktasında kalmamış Buhârî'ye ve onun *Sahîh*'ine uzanmıştır. Onun eserinde naklettiği ilgili rivâyetlerde Ayr'ı açıkça zikretmesi Sevr'i künyelemesi daha sonraki dönemlerde eleştiriyeye konu olmuştur. Bu noktada tenkitler onun râvîlerine ve eserinin müstensihlerinde uzanmakla birlikte doğrudan Buhârî'ye de yöneltilmekte hatta onun bunu söz konusu tenkitlerin etkisinde kalarak kasten yaptığı dahi dile getirilmektedir. Ayr'ın açıkça zikredilip Sevr'in kezâ şeklinde künyelendiği, Ayr'ın belirtilip Sevr'in yerinin boş bırakıldığı, üzerine çizgi çekildiği gibi ifadeler dikkat çekmektedir.¹¹⁸⁷ Başta İbn Hacer olmak üzere pek çok şarih de Buhârî ve eserine yöneltilen bu eleştiriyi ele alıp çürütmeye çalışmaktadır. İbn Hacer öncelikle Medine'de Sevr diye bir dağın bulunduğunu ortaya koymaya çalışmakta ardından Buhârî'nin eserinde Sevr'in açıkça kaydedildiği bir rivâyeti ortaya koyarak böyle bir ithamın Buhârî'ye yöneltilemeyeceğini ifade etmektedir.¹¹⁸⁸ Ancak muhtelif şerhlerdeki ifadeler bir arada değerlendirildiğinde Sevr'in açıkça kaydedildiği bu rivâyetin ileri sürülerek problemin çözülemeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü bu noktada devreye müstensih

problemliliği noktasıdır. Sehven iki kaynaktan birinde yanlış zabt edilmiş olan bu naklin Ma'mer b. el-Müsennâ'ya izafesi daha doğru görünmekle birlikte sıhhati noktasındaki problemler daha çok öne çıkmaktadır.

¹¹⁸⁶ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 94-5.

¹¹⁸⁷ İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) Buhârî'nin bâb başlıkları üzerine kaleme aldığı *el-Kevâkibü'd-derârî fi münâsebeti terâcimi'l-Buhârî* isimli çalışmasında, "Allah senden razı olsun! Öyle ki (bu ifade) *Kütüb-i sitte* ve diğer temel hadis koleksiyonlarında -sonunda boşluk (sükût) ile- "min ayirin ilâ..." şeklinde vakidir. Bir başka tarikte ise "min ayirin ilâ sevrin" şeklinde gelmiştir. Görünen o ki Buhârî, Medine ehlinin Medine'de Sevr isminde bir dağı inkâr etmesinden hareket ederek, kasten bunu (Sevr'i) düşürmüştür... Buhârî'nin indinde onun vehim olduğu düşüncesi ortaya çıkınca onu iskat etmiş, hadisin geri kalanını zikretmiştir..." demektedir (Bkz. *el-Mütevâri alâ ebvâbi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1990, s. 153). Kâdî İyâz'a (ö. 544/1149) ait "Buhârî'nin kitabındaki râvîlerin çoğu 'Ayr'ı zikretmiş, 'Sevr'e gelince, onun bu hadiste zikredilmesini hatalı olduğunu düşündükleri için, onlardan kimi bunu ya 'kezâ' ile künyelemiş ya da yerini boş bırakmıştır." ifadeleri için bkz. *İkmâlu'l-mu'lim* IV, 489. Ayrıca bkz. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 92-3.

¹¹⁸⁸ İbn Hacer kendi şerhinde istifade ettiği bir başka Buhârî şârihi İbnü't-Tîn'in (ö. ?), "Buhârî, bunu mübhem bırakmayı kasten yapmıştır... sözüne gelince..." diyerek ona cevap vermeye geçmektedir (Bkz. *Fethu'l-Bârî*, IV, 83).

âlimlerin müdahaleleri girmektedir¹¹⁸⁹ ve bu konu Buhârî'nin eserinin rivâyeti gibi apayrı bir çalışma alanın ilgilendirmekte olup bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.¹¹⁹⁰

İsabetli olup olmaması bir tarafa Buhârî'nin veya *Sahîh*'inin râvîlerinin-müstensihlerinin rivâyet üzerindeki tasarruflarının veya tasarrufta buldukları iddiasının sebebi başta Ebû Ubeyd olmak üzere erken dönem âlimlerin tenkitleridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla en erken tenkit Ebû Ubeyd'e aittir. O halde Ebû Ubeyd'in tenkit ve değerlendirmelerinin sonraki âlimler üzerinde ne denli etkili olduğu bu örnek üzerinden müşahede edilebilmektedir.

d. Tarihî malumata arz

Hadisin sıhhatini tespit için ortaya konan kriterlerden bir diğeri içeriğin tarihsel gerçekler ile uyuşup uyuşmadığını kontrol etmektir. Tarih ilmi, hem hoca-talebe ilişkisinin tespit edilerek senedin ittisâlini¹¹⁹¹ hem de muhtevanın doğruluğunu ortaya koymak için de başvuru olan ölçütlerden biridir. Nitekim Ebû Ubeyd'de de bu metodun uygulamasına dair örnekler görülmektedir. Söz gelimi o, hocası Ebû Muâviye'den "Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ö. 55/675), Bedir savaşında (2/624) Saîd b. el-Âs'ı öldürüp kılıcını aldığına" dair bir rivâyet nakleder¹¹⁹² ve peşinden itirazlarda bulunarak "Bir başka şeyhim bu rivâyetteki ismi '(Saîd b. el-Âs yerine) el-Âs b. Saîd olarak nakletti. Bize göre de mahfûz olan (bu savaşta) el-Âs'ın katledilmiş olmasıdır." der. Ebu Ubeyd daha sonra söz konusu rivâyete ikinci bir itirazda bulunur ve şöyle der: "Megâzî âlimleri el-Âs'ı katleden kişinin Ali b. Ebî Tâlib olduğunu ifade ederler".¹¹⁹³

¹¹⁸⁹ Söz gelimi bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, IV, 537. ("kezâ" sözü; *Kütüb-i sitte* ile diğer muteber hadis kitaplarının bazısında ve İbnü's-Seken rivâyeti kitaplarının bir kısmında "Ayr'dan Sevr'e" şeklinde vakidir.") İbn Hacer'in hocası Sadruddîn Muhammed b. İbrâhim b. İshâk es-Sülemî el-Münâvî (ö. 803/1400), *Keşfu'l-menâhic* isimli tahric çalışmasında, "İbn Mâce hariç *Kütüb-i sitte* müelliflerinin hepsi bu rivâyeti burada (bu bâbta) zikretmişlerdir, Tirmizî ise Hibe ve Velâ bâbında, Hz. Ali'den zikretmiştir. Buhârî 'ilâ Sevr' dememiştir; bütün tariklarında 'ilâ kezâ' demiştir. Ebû Muhammed el-Asîlî rivâyeti hariç. Onda Cizye ve Muvâdaa kitabında 'ilâ Sevr' şeklindedir." demektedir (Münâvî, Ebû'l-Me'âlî Sadruddîn Muhammed b. İbrâhim b. İshâk es-Sülemî eş-Şâfiî, *Keşfu'l-menâhic ve't-tenâkih fi tahrîci ehâdisi'l-Mesâbih*, I-V, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhim, Beyrut, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 2004/1425, II, 442-3).

¹¹⁹⁰ Rivâyet üzerinden Buhârî'ye, onun râvîlerine ve *Sahîh*'in müstensihlerine yöneltilen eleştiriler hakkındaki çalışmalarımız müstakil bir makalede incelenmek üzere devam etmektedir.

¹¹⁹¹ Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) "Râviler yalan söylemeye başlayınca biz de onlara karşı tarihi kullanmaya başladık." ifadesi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 301.

¹¹⁹² Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 345 (hadis no: 757).

¹¹⁹³ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 345 (Bu kayıtlar muhakkik tarafından dipnota çekilmiştir). Hadis kaynaklarında bu hadis aynı isnadla ve Ebû Ubeyd'in tenkit ettiği şekliyle rivâyet edilmektedir. Bkz. Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 300 (Cihad, hadis no:2689); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 478 (hadis no: 33085); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 123 (hadis no: 1556).

Ebû Ubeyd'in bu rivâyete isimlerini vermediği ve muhtemelen hocaları olan âlimlere dayanarak yönelttiği her iki itirazın da yerinde olduğu söylenebilir. Zira Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Bedir'de öldürdüğü ismin Saîd b. el-Âs olması mümkün görünmemektedir. Çünkü kaynaklarda bu sahâbînin hicrî 59 yılında vefat ettiği; Hz. Peygamber'in irtihâli sırasında da dokuz yaşında olduğu ifade edilir.¹¹⁹⁴ Bedir'de öldürülen isim ise bu sahâbînin babası el-Âs b. Sa'îd'dir. Bu noktada Ebu Ubeyd'in yönelttiği ikinci itirazın da haklı ve yerinde olduğu görülmektedir. Zira kaynaklarda sahâbî Saîd b. el-Âs'ın babası el-Âs b. Saîd'i Bedir'de öldüren kişinin Ali b. Ebî Tâlib olduğu bilgisi mevcuttur.¹¹⁹⁵

Ebu Ubeyd'in ikinci itirazında kaynak gösterdiği megâzî âliminin hocaları arasında bulunan ve kendisinin de tevsik ettiği meşhur tarihçi Vâkıdî (ö. 207/823) olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Vâkıdî'nin *Megâzî*'sinde de el-Âs b. Sa'îd'i, Hz. Ali'nin öldürdüğü bilgisi mevcuttur.¹¹⁹⁶ İbn Sellâm'ın bu bilgiyi "kâle" lafzı ile nakletmesi, bunu bizzat Vâkıdî'den duymadığı, bunun yerine *Kitâbu'l-Megâzî*'den almış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Ebu Ubeyd, "Âmir b. et-Tufeyl'in Hz. Peygamber'e bir at hediye ettiğini" bildiren rivâyete de tarihî malumata uygunluk açısından yaklaşmakta ve yine megâzî âlimlerine izafeyle bu ismin "Ebû'l-Berâ Âmir b. Mâlik" olması gerektiğini ifade etmektedir. Ebû Ubeyd'in bu tashihe "Âmir b. et-Tufeyl'in, ölünceye kadar Hz. Peygamber'e düşmanlık beslediğini" gerekçe göstermektedir.¹¹⁹⁷ Ona göre Hz. Peygamber'e hediye takdiminde bulunan bu ismin, Âmir b. et-Tufeyl (ö. 11/632) olması mümkün değildir. Zira İbnü't-Tufeyl, kurrâ hafızlardan oluşan Müslüman heyeti Bi'r-i Maûne'de pusuya düşürerek (3/625) şehit eden grubun başında bulunmuştur ve ölünceye kadar küfür üzerinde kalmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber ile aralarında hediye alış verişinde bulunulacak bir ortam oluşmamıştır.¹¹⁹⁸ Ebû Ubeyd megâzî âlimlerine dayanarak doğru ismin Âmir b. et-

¹¹⁹⁴ Hakkında bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, V, 31; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, II, 481; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 90.

¹¹⁹⁵ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, V, 31; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 614; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 622; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, II, 481; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 90.

¹¹⁹⁶ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî, *Megâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut, Dâru'l-A'lemî, 1989/1409, I, 92. el-Âs b. Saîd'i Bedir günü Hz. Ali'nin öldürdüğüne dair ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 90-1.

¹¹⁹⁷ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 302 (hadis no: 233). İsnadı "Heysem b. Cemîl ← Ukbe b. Abdillâh el-Esam ← İbn Büreyde" şeklindedir.

¹¹⁹⁸ Hakkında bilgi için bkz. Ahmet Önkâl, "Âmir b. Tufeyl", *DİA*, III, 68.

Tufeyl'in amcası Âmir b. Mâlik olduğunu söyler. Zira bu kişi, Bi'r-i Ma'ûne vakasından önce Hz. Peygamber'e gelmiş, hediye takdim etmiş, ilk anda Müslümanlığı kabul etmemiş, bunun yerine İslâm hakkında bilgi talebinde bulunmakla yetinmiştir.¹¹⁹⁹

Ebu Ubeyd'in hatalı rivâyeti nispet ettiği "ehl-i ilmin" kimler olduğunu tespit biraz zor görünmektedir. Çünkü söz konusu rivâyete yer veren hadis kaynakları, Hz. Peygamber'e hediye takdim eden kişiyi, Ebu Ubeyd'inde doğru bulduğu şekliyle yani "Âmir b. Mâlik" olarak kaydetmektedir.¹²⁰⁰ Ebu Ubeyd'in rivâyetin doğru şeklini izafe ettiği "megâzî âlimleri" arasında hocası Vâkîdî de bulunuyor olmalıdır. Zira bu rivâyeti, Ebu Ubeyd'in doğru bulduğu şekliyle onun eserinde görmek mümkündür.¹²⁰¹

Kâsım b. Sellâm zikrettiğimiz bu örneklerde tarihçilere işaret ederek hadisin metnine müdahalede bulunmaktadır.¹²⁰² Onun herhangi bir kaynak zikretmeden tarihî bilgiler ışığında tenkit ettiği bir rivâyet de bulunmaktadır. Sözgelimi "nebiz ile abdest" bahsinde İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-3) gelen "Hz. Peygamber'in nebiz ile abdest aldığı" ifade eden rivâyeti, isnadında zayıf bir râvî bulunması sebebiyle sahih görmediğini belirten Ebû Ubeyd bununla yetinmemektedir.¹²⁰³ İlâveten İbn Mes'ûd'un rivâyette anlatılan olayın geçtiği vakitte (leyle-i cin) Hz. Peygamber ile birlikteliğini, İbn Mes'ûd'un oğlu Ebû Ubeyde b. Abdillâh (ö. 81/701) ve talebesi Alkame b. Kays (ö. 62/682) gibi inkâr edenlerin bulunduğunu belirterek tenkit etmektedir.¹²⁰⁴

Ebû Ubeyd burada seneddeki probleme ilâveten muhteva olarak da hadisin zafiyet taşıdığına işaret etmekte, İbn Mes'ûd'un ahvaline en iyi şekilde vakıf olabilecek (ل)

¹¹⁹⁹ Âmir b. Mâlik'in hayatı hakkında bkz. İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, III, 138; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 485-7. Bi'r-i ma'ûne vakası hakkında bkz. Ahmet Önkâl, "Bi'r-i ma'ûne", *DİA*, VI, 195-6; Mustafa Sezer, "İslâm Tarihi'nde Bi'r-i ma'ûne Hâdisesi Üzerine Bir Araştırma", Isparta, BEÜİFD, c. II, sy: 2, 2015, s. 247-274.

¹²⁰⁰ Mesela bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, V, 379 (hadis no: 9741), X, 446 (hadis no: 19658); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XIX, 70.

¹²⁰¹ Vâkîdî, *Megâzî*, I, 346.

¹²⁰² Megâzî âlimlerine bir diğer atıf için bkz. *Emvâl*, s. 191. "Hz. Peygamber, Bedir günü şu üç kişiyi bekletilmiş olarak öldürmüştür: Ukbe b. Ebî Mu'ayt, Nadr b. el-Hâris ve Mut'im b. Adî." rivâyeti hakkında Ebû Ubeyd şu açıklamayı yapmaktadır: "Hüseyim'in hadisi böyledir. Hâlbuki megâzî âlimleri (أهل المغزى) o gün Mut'im b. Adî'nin öldürülmesini reddetmekte, onun Bedir'den önce Mekke'de öldüğünü söylemektedirler. Bedir'de öldürülen ise onun kardeşi Tu'ayme b. Adî'dir. Bu da esir olarak değil savaşta öldürülmüştür. Daha önce naklettiğimiz şu hadis de [s. 175, 302 no'lu rivâyete işaret etmektedir] megâzî âlimlerinin görüşünü teyit eder..." Ümmü Kırfe el-Fezârî'nin, Hz. Ebû Bekr zamanında öldürüldüğünün ifade edildiği bir rivâyete, megâzîyi kaynak göstererek tenkidi için bkz. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 237 (hadis no: 485).

¹²⁰³ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 317.

¹²⁰⁴ Ebû Ubeyd, *Tahûr*, s. 317.

بالخبر قال المصنف ابن مسعود و هو ve arkadaşı gibi isimlere istinat ederek, onun leyle-i cin'de Hz. Peygamber ile beraber olmadığını dile getirmektedir. Kaynaklarda Ebû Ubeyd'in atfı yaptığı isimlerden bu konuda nakiller mevcuttur. Alkame, bizzat Abdullah b. Mes'ûd'a bu konuyu sormuş ve onun, o gece Hz. Peygamber ile beraber olmadığını öğrenmiş; Amr b. Mürre (ö. 116/734?) de İbn Mes'ûd'un o geceki durumundan, oğlu Ebû Ubeyde'ye sorarak haberdar olmuştur.¹²⁰⁵ Ancak bu konuda ulema arasında ihtilaf bulunmaktadır. İbn Mes'ûd'un o gece Nebî ile beraber olduğunu savunan âlimler ve bu âlimlerin dayandıkları açık rivâyetler de kaynaklarda mervidir.¹²⁰⁶ Fakat burada öncelikli olan Ebû Ubeyd'in tenkitte bulunması olup, ihtilafı olan bu konuda tenkidinin isabetliliği değildir.

Ebû Ubeyd tüm bunlardan sonra (muhtemelen bu ihtilafı durumdan haberdar olaca ki), rivâyetin eğer bir aslı varsa da nesh edilmiş olduğunu belirtmektedir.

Tarih kaynaklarındaki rivâyetler ile hadis kaynaklarındaki rivâyetlerin her ikisi de epistemolojik açıdan aydı kategoride olup sıhhatlerinin tespiti ayrı ayrı söz konusu olmalıdır. Bu noktada Selahattin Polat şunları söylemektedir:

“Tarihsel tenkide girişecek herkesin öncelikle teorik ve metodolojik olarak tarihsel bilginin epistemolojisi yani değeri ve gerçekliği problemi ile hesaplaşması gerekir. Tarihsel bilgi bizim müşahede alanımız dışındadır ve bize tanıklar ve maddî kalıntılar vasıtasıyla ulaştırılır. Hadisler de bize tanıklar vasıtasıyla ulaşmaktadır. Bu açıdan hadislerin epistemolojik sorunları aynen tarihsel bilgi için de söz konusudur. Yani iki bilgi türü epistemolojik değer açısından birinin diğerine kriter olmasına imkan verecek farklılık taşımazlar.”¹²⁰⁷

¹²⁰⁵ Alkame: Abdullah b. Mes'ûd'a, “Sizden Peygamber ile leyle-i cin'de beraber bulunan var mı?” diye sordum. “Bizden hiç kimse o gece onunla beraber değildi.”, diye cevap verdi (Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 201; Müslim, *Salât*, 150 (450); Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 85; Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3258). Amr b. Mürre: Ebû Ubeyde'ye “O gece Abdullah, Nebî ile beraber miydi?” diye sordum. Dedi ki, hayır (Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 201; Dârekutnî, *Sünen*, *Tahâret*, 246). Her iki rivâyet için bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 191-4.

¹²⁰⁶ *Leyle-i cin*, cinlerin Rasûlullah'a gelip dini ve İslâm'ın ahkâmını öğrenmek için onu kavimlerine götürdükleri gecedir (Bkz. Azîmâbâdî, Şerefu'l-Hakk Ebû Abdîrrahmân Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, I-XIV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1415, I, 108). İbn Mes'ûd'un, leyle-i cin'de Rasûlullah ile birlikteliğine dair çelişik iki rivâyet bulunmaktadır. İbn Mes'ûd'un cin gecesi Nebî ile beraber olduğunu bildiren rivâyetler için bkz. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 84; İbn Mâce, *Tahâret*, 384, 385; Dârekutnî, *Sünen*, *Tahâret*, 243, 244, 247, 249, 250, 251, 252. İbn Kuteybe bu hususta şu açıklamaları yapmaktadır: “Çelişik olması, İbn Mes'ûd'un çelişkili ifadeler kullanması düşünülemez. O halde burada şöyle bir şey olmalı: İbn Mes'ûd, kendisine yöneltilen soruya ‘Benden başka kimse görmedi’ şeklinde bir cevap vermiş olmalı ve râvîlerden biri bu ‘benden başka’ (ğayrî) ifadesini unutmuş-düşürmüş olmalı.” İbn Kuteybe burada soru-cevap uygunluğuna da işaret ederek bu açıklamasına dayanak arar. Ona göre sorulan soruya bu ibarenin (benden başka) olmadığı bir cümleyle cevap vermek uygun değildir (Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, s. 107-8). Bu olayın iki kere vuku bulmuş olabileceği yorumu da yapılmıştır (Bkz. Aynî, *Umde*, III, 180; a.mlf., *Şerhu Sünen-i Ebî Davud*, I, 239).

¹²⁰⁷ Polat, *Metin Tenkidi*, s.309.

Tarih kaynakları müelliflerinin gerek benimsedikleri metotlar gerekse de kendilerinden kaynaklanmayan bazı harici etkenlerden dolayı problemlı rivâyetleri muhtevı olabilmektedir.¹²⁰⁸ Ebû Ubeyd bilgi değeri bakımından aynı seviyedeki bu iki ilimden tarih kaynaklarını öncelemektedir. Zira tarih kaynaklarına/bilginlerine atıf yaparak hadis metinlerine müdahale ettiği rivâyetlerin tamamı tarihî muhtevaya sahip rivâyetlerdir. Dolayısıyla Kâsım b. Sellâm bu hususta alanın uzmanlarına müracaat etmektedir.

¹²⁰⁸ Ali Arslan, *Hadiste Metin Tenkidi Prensibi Olarak Tarihe-Vâkıya Aykırılık*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Samsun, 2007, s. 25-33.

SONUÇ

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, hayatının büyük bir kısmını Abbâsîlerin başşehri Bağdat'ta geçirmiş olmakla birlikte döneminin yaygın uygulaması olarak muhtelif şehirlere pek çok ilmî yolculuk yapmıştır. Ayrıca uzun sayılabilecek bir süre kadılık gibi devlet görevinde bulunmuş, bu sayede siyasîler ve yöneticilerle iyi ilişkiler kurmuştur. Devlet görevi bir taraftan geçimini sağlamasına vesile olurken diğer taraftan Mihne gibi zor bir süreçte takibat dışı bırakılmasına yaramış görünmektedir.

Ebu Ubeyd'in yaşadığı dönem, İslâmî ilimlerin sistematize sürecine girmesi açısından da önemlidir. Bu süreçte o tek bir ilim dalıyla meşgul olmamış; başta dil olmak üzere fıkıh, kırâat, kelâm gibi farklı alanlarda hem çağdaşlarının hem de daha sonra gelen ulemanın dikkate alıp itibar ettiği sözler söylemiş ansiklopedist bir âlimdir. Erken dönemden günümüze pek çok eseri ulaşan ender şahsiyetlerden olan Ebû Ubeyd, ilgilendiği alanlarda kendinden önce kaleme alınmış küçük hacimli çalışmaları ve dağınık bilgileri bir araya toplamış, böylece rivâyetleri merkeze alan eserler yazmıştır.

Eserlerinde hadisleri isnadlarıyla naletmeye özen gösteren Kâsım b. Sellâm'ın büyük bir hadis birikimine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan o isnadında kopukluk olan hadislerin tek başına delil olarak kullanılamayacağı kanaatindedir ve bu vasıftaki rivâyetleri ve kullananları eleştirir. Konuyla alakalı olarak büyük çoğunlukla, isim vererek veya vermeden, daha önce ehline yapılmış tenkitlere atıfta bulunur. Bununla birlikte geç dönemde Ebû Ubeyd'den bir münekkit olarak bahsedilmiştir. Ancak sahada yapılan araştırmalar sonucu bu tespitin isabetli olmadığı, bunun yerine onun güvenilirliğine ve ehliyetine vurgu yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda geç dönem âlimlerince oluşturulan münekkit listelerinin tetkik edilmesi, farklı isimler hakkında farklı neticeler ortaya koyabilme ihtimâli açısından oldukça önemli görünmektedir.

Karinelerle desteklenmiş zayıf bir rivâyetin kıyas ve re'ye takdim edileceği kanaatinde olan Ebû Ubeyd'in, döneminde mürsel hadis ile amel edilip edilemeyeceğine dair tartışmalarda İmam Şâfî ile benzer anlayışa sahip olduğu görülmektedir. Ebû Ubeyd içinde bulunduğu dönemde bizzat kendi hocalarının da iştirak ettiği tartışmaların bir kısmına ise kayıtsız kalmış, sözgelimi haber-i vâhidlere dair tartışmalarda herhangi bir görüş ortaya atmamıştır.

Ebû Ubeyd, yaşadığı dönemde mevcudiyeti bilinen “hadisi toptan veya kısmen inkâr” düşüncesinden de habersiz değildir. Bu konuda da muhaliflere, üstü kapalı bile olsa, eleştiriler yöneltmektedir.

Ebû Ubeyd’in, kendi döneminde uygulandığı bilinen “hadislerin Kur’ân, sünnet, akıl ve tarihî malumât gibi ilkelere arzı” şeklindeki metin tenkidi metoduna nadiren başvurduğu görülür. Bu örneklerin bir kısmında da muhteva ile yetinmeyip sened zafiyetlerine de atıflar yapar.

Hadisçilik özelliklerini çağrıştıran bu yaklaşımlarına rağmen onun “meslekten” bir hadisçi olduğunu söylemek zordur. Hadis ilminde söz sahibi ve aynı zamanda akranları olan meşhur hadisçilerin kendisinden “isnadlar ile vakit geçirmeyip sadece garîb kelimeleri açıklamasını, isnadları ise bu işin uzmanlarına bırakmasını” istemeleri, akdettiği ilim meclislerinde “hadisçi bulunmadığına” işaret etmeleri, diğer taraftan eserlerinde sahih olmayan isnatlara sahip hadisler nakletmesi bu hususta fikir veren önemli ipuçlarıdır.

Diğer taraftan rivâyetleri herhangi bir yoruma tabi tutmadan sadece nakletme anlayışında olan ehl-i hadîsten farklı hareket etmesi de kendisinin ve eserlerinin eleştirilmesine sebep olmuştur. İtikadî konularda her ne kadar ehl-i hadîsin görüşlerini benimsiyor olsa da metot olarak yine bu düşünce yapısından farklı davranmaktadır.

Bizi bu yoruma sevk edecek belki en önemli veri ise rivayetü’l-hadîs alanında yazılmış meşhur eserlerde rivayetinin yer almamasıdır.

Ebu Ubeyd’e bir “meslek” tespit edilmesi gerekcekse bu, öncelikle dil ve fıkıh olacaktır. Nitekim onun hadislerini nakletmeyen kaynaklar fıkıh ve özellikle dil alanında onun görüşlerinden müstağni kalmamaktadır. Kasım b. Sellâm’ın en çok atıf yapılan ve dolayısıyla en meşhur çalışmasının *Garîbu’l-hadîs*’i oluşu da onun meslekî yönünü tespitinde yardımcı olabilir. Nitekim onun bu eserinde asıl öne çıkan; naklettiği hadislerde geçen bazı kelimelerin, hadisçiler tarafından farklı veya hatalı okunuşlarını belirtmesi ve doğru zabtını ifade etmesidir. Onun bu çabasını hadis muhalifleri tarafından hadise ve hadisçilere yöneltilen birtakım eleştirilere cevap bağlamında okumak mümkün olduğu gibi dili korumaya yönelik olarak musahhif râvîlere karşı alınmış tedbirler çerçevesinde değerlendirmek de mümkündür.

Ebu Ubeyd'in öne çıktığı başka bir yönü de fikhî birikimidir. İçinde yaşadığı dönemde mezheplerin henüz teşekkül etmemiş olmasına ve bizzat kendisinin bu alanda takip ettiği metot ve ileri sürdüğü görüşlere bakarak onun herhangi bir fikhî mezhep ile ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki meşhur tartışmalarda bir taraf olarak yer almamıştır.

Ebu Ubeyd'in yaşadığı hicrî 2. ve 3. asırlar, hadisçiler ile kelâmcılar veya hadisçilerle fıkıhçılar (ehl-i re'y) arasında şiddetli münakaşalarla şöret bulmuştur. Ancak bu dönemde yazılmış eserlerde, bu kadar şiddetli olmamakla birlikte, hadisçilerle dilciler arasında da bir çekişmenin bulunduğu dair ipuçlarına rastlanır. Hadisçilerle dilciler arasındaki ilişki ve tartışmaların tetkiki, ayrı bir çalışmaya konu olabilecek önemi haiz görünmektedir.

Ebû Ubeyd ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalar daha ziyade *Garîbu'l-hadîs* ve *Kitâbu'l-Emvâl*'e yoğunlaşmıştır. Fakat onun *Nâsihu'l-Kur'ân*, *Fezâilu'l-Kur'ân* ve *Kitâbu't-Tahûr* gibi eserleri de müstakil çalışmalarda ele alınabilecek mahiyettedir. Bu bağlamda fıkıhçılığının da ayrı bir çalışmada incelenmesi özelde Ebû Ubeyd'in ilmî mevkii genelde ise hicri 2. ve 3. asırların fikhî yaklaşımlarının doğru okunması açısından mühim bir görevi yerine getirecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABBÂDÎ, Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Tabâkâti'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Gösta Vitestam, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1964.
- ABDULLAH b. el-MÜBÂREK, Ebû Abdirrahmân b. Vâzıh el-Hanzalî, et-Türkî, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- ABDUSSAMED b. BEKİR b. İBRÂHİM ÂBİD, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâride fi Kitâbi'l-Emvâl li-Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm*, Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 1404.
- ABDÜLAZİZ ED-DÛRÎ, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel dirâsetun fi't-târîhi's-siyâsi ve'l-idâri ve'l-mâlî*, Beyrut, Dâru't-Talî'a, 1997.
- ABDÜRREZZÂK es-SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî, *el-Musannef*, I-XI, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, y.y., el-Meclisü'l-İlmî, 1970/1390.
- ÂCURRÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Bağdâdî, *eş-Şerî'a*, I-V, thk. Abdullâh b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî, Riyad, Dâru'l-Vatan, 1999/1420.
- AHMED b. FÂRİS es-SELLÛM, *Cuhûdu'l-İmâm Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm fi'l-kırâât*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2006.
- AHMED b. HANBEL, *Müsned*, I-L, thk. Şuayb el-Arnaût v.d., Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 2001/1421.
- , *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I-III, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad, Dâru'l-Hânî, 2001.
- AHMED NAİM el-KERÂ'İN, *İlmu'd-delâle beyne'n-nazar ve't-tatbîk*, Beyrut, el-Müessesetu'l-Câmi'a li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1993.
- AHMET HASSAN, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (çev. Haluk Songur), İstanbul, Rağbet Yayınları, 1999.

- AKGÜL Yusuf, *Edebî Tür Olarak Garîbû'l-hadis (Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi)*, Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.
- AKTEPE İshak Emin, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sunnet Anlayışı*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2010.
- ALÂÎ, Ebû Saîd Salâhuddîn Halil b. Keykeldî b. Abdillâh ed-Dîmâşkî, *Câmi'ü't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsil*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1986/1407.
- ARSLAN Ali, *Hadiste Metin Tenkidi Prensibi Olarak Tarihe-Vâkıya Aykırılık*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Samsun, 2007.
- ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, thk. Ahmed Abdüşşâfi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988/1408.
- AŞIKÇI Kazım, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Garîbu'l-hadis'indeki Dile Dair Açıklamalarının Tahlili*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001.
- ÂŞIKKUTLU Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1997.
- AVNÎ Şerîf Hâtim b. Ârif, *el-Menhecu'l-muktarah li-fehmi'l-mustalah*, Riyad, Dâru'l-Hicre, 1996/1416.
- AYDIN Nevzat, *İmam Evzâ'î ve Sünen'indeki Metodu*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2001.
- AYDINLI Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2013.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî, *Şerhu Sünen-i Ebî Davud*, I-VII, thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhim el-Mısırî, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1999/1420.
- , *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

- AZÎMÂBÂDÎ, Şerefu'l-Hakk Ebû Abdirrahmân Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, I-XIV, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h.1415.
- BÂBANZÂDE AHMED NAİM, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi; Mukaddime*, Ankara, DİB Yayınları, 1982.
- BAĞDATLI İSMÂİL PAŞA, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, İstanbul, Vekâletü'l-Ma'ârif, 1951.
- BATALYEVSÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-İnsâf fi't-tenbîh ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâihim*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dimaşk, Dâru'l-Fikr, 1987/1407.
- BAYINDIR Mülayim, *Tashîf ve Hadis İlmine Etkisi*, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2003.
- BAYRAKTUTAR Muammer, *İmam Şâfi'î'nin Hadis Yorum Metodolojisi*, Ankara, OTTO Yayınları, 2015.
- , *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri*, Ankara, İlâhiyât Yayınları, 2016.
- BEKDÂŞ Sâid, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve mâ saraha bi ihtiyârihî mine'l-mesâili'l-fikhiyyeti fi kitâbihî Garîbi'l-hadîs ve'l-âsâr müvâzenen bi-ârâ'i e'immeti'l-mezâhibi'l-erba'a*, Mekke, Câmi'atu Ümmü'l-kurâ, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), h.1408.
- , *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm imâmun müctehidun ve muhaddisun fakîhun ve luğaviyyun bâri'un*, Dimaşk, Dâru'l-Kalem, 1991.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Horâsânî, *Menâkıbu's-Şâfi'î*, I-II, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Mısır, Dâru't-Turâs, 1970.
- , *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, I-XV, thk. Abdülmüt'î Emîn Kal'acî, Karaçi, Câmi'atu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1991/1412.
- , *el-Esmâ' ve's-sifât*, I-II, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde, Mektebetu's-Sevâdî, 1993/1413.

- , *Şu 'abu'l-îmân*, I-XIV, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 2003/1423.
- , *es-Sünenu'l-kübrâ*, I-XI, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003/1424.
- BEZZÂR, Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Atekî, *Müsned*, I-XVIII, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah v.d., Medine, Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1988-2009.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul, Bilmen Yayınevi, t.y.
- BOZKURT Nahide, *Abbâsiler*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. el-Muğîre el-Cu'fî, *et-Târîhu'l-evsat*, I-II, thk. Muhammed İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, 1977.
- , *ed-Du'afâ'u's-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, h. 1396.
- , *Cüz'ü'l-Kirâ'a halfe'l-imâm*, thk. Fazlurrahmân es-Sevrî, Pakistan, el-Mektebetu's-Selefiyye, 1980.
- , *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.
- , *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, thk. Bedî'uddîn er-Râşidî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1992.
- , *el-Câmi'u'l-müsnedu's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâhi sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, y.y., Dâru Tavki'n-Necât, h.1422.
- , *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-reddü alâ'l-Cehmiyye ve ashâbi't-ta'tîl*, I-II, thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Dımaşk, Dâru Atlasi'l-Hadrâ', 2005.
- , *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, thk. Muhammed Abdülmü'id Hân, Haydarâbâd, Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, t.y.
- CARL BROCKELMANN, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-III, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1937.

- CERRAHOĞLU İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, TDV Yayınları, 2012.
- ÇAKIN Kamil, *İlk Hicrî Asırlarda Hadîs İnkârcıları*, Ankara, Seba Yayınları, 1998.
- ÇELEBÎ Ahmed, *İslam 'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çev. Ali Yardım) İstanbul, Damla Yayınevi, 1976.
- ÇETİN Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, Kapı Yayınları, 2011.
- DÂREKUTNÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî, *Kitâbu's-Sifât*, thk. Abdullah el-Ğuneymân, Medine, Meketebetu'd-Dâr, h.1402.
- , *Sünen*, I-V, thk. Şuayb el-Arnaût v.d., Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 2004/1424.
- DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdirrahmân es-Semerkandî, *Sünen*, I-II, thk. Seyyid İbrâhim ve Ali Muhammed Ali, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2010/1431.
- DÂVÛDÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I-II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- DAYHAN Ahmet Tahir, *Hadiste Tashif ve Tahrif*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2005.
- DOĞANAY Süleyman, *Hadis Rivâyetinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2009.
- DÖLEK Adem, *Garibu'l-Hadis Edebiyatı ve Abdullatîf el-Bağdâdî'nin "el-Mücerred fi Ğarîbi'l-Hadîs" İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1984.
- DÜMEYNÎ, Misfir b. Gurmullah, *Hadiste Metin Tenkidi Metotları*, (çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel), İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997.
- DÜZENLİ Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*, Ankara, İSAM Yayınları, 2016.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed*, thk. Târik b. İvazullah, Mısır, Mektebetu İbn Teymiyye, 1999.

- , *Risâletu'l-imâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ ehl-i Mekke fî vasfî Sünenihî*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, (*Selâsu resâil fî ilmi mustalahi'l-hadîs* içinde), Beyrut, Mektebetu'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 2014.
- , *Sünenu Ebî Dâvûd*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, t.y.
- EBÛ NUAYM, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî, *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-esfiyâ'*, I-X, Kahire, Dâru'l-Fikr, 1996.
- EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Emsâl*, thk. Abdülmecîd Katâmiş, Dımaşk, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1980/1400.
- , *Kitâbu's-Silâh*, thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985/1405.
- , *el-Garîbu'l-musannef*, I-II, thk. Ramazan Abdüttevâb, Kahire, Mektebetu's-Sekafiyyeti'd-Dîniyye, 1989.
- , *Kitâbu'n-Neseb*, thk. Meryem Muhammed Hayrüddir', Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1989/1410.
- , *en-Nâsıh ve'l-mensûh fî'l-Kur'âni'l-azîz ve mâ fihî mine'l-ferâiz ve's-sünen*, I-II, thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1990/1411.
- , *Kitâbu't-Tahûr*, thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân Cidde, Mektebetu's-Sahâbe ve Mektebetu't-Tâbi'în, 1994.
- , *Kitâbu'l-Îmân*, thk. Nâsırdüddîn el-Elbânî, Riyad, Mektebetu'l-Ma'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000/1421.
- , *Garîbu'l-hadîs*, I-II, thk. Muhammed Ali Beydûn, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1463.
- , *Fezâilu'l-Kur'ân ve me'âlimuhû ve âdâbühû*, I-II, thk. Ahmed b. Abdilvâhid el-Hayyâtî, Mağrib, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2009.
- , *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Ammâre, Kahire, Dâru's-Selâm, 2009.
- , *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halîl Herrâs, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y.

- , *el-Hutab ve'l-mevâ'iz*, thk. Ramazan Abdüttevâb, y.y., Mektebetu's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, t.y.
- EBÛ YA'LÂ el-FERRÂ, Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed, *el-Udde fî usûli'l-fikh*, I-V, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., 1990/1410.
- EBÛ YA'LÂ el-HALÎLÎ, Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî, *el-Îrşâd fî ma'rifeti ulemâ'i'l-hadis*, I-III, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, h.1409.
- EBÛ ZEKERİYYÂ el-EZDÎ, Yahyâ b. İbrâhim b. Ahmed es-Selemâsî, *Menâzilu'l-eimmeti'l-erba'a Ebî Hanîfe ve Mâlik ve's-Şâfi'î ve Ahmed*, thk. Mahmud b. Abdurrahmân Kadh, Riyad, Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2002/1422.
- EBÛ'L-FAZL el-HEREVÎ, Ubeydullah b. Abdillâh b. Ahmed, *el-Mu'cem fî müştebihi esâmî el-muhaddisîn*, thk. Muhammed el-Firyâbî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, h.1411.
- EBÛ'L-FAZL er-RÂZÎ, Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasan el-Mukrî, *Ehâdisu fî zemmi'l-kelâmi ve ehlihî*, thk. Nâsır b. Abdurrahmân b. Muammed el-Cüdey', yy., Dâru Atlas, 1996.
- EBÛ'L-HASEN el-EŞ'ARÎ, Ali b. İsmâil b. İshâk el-Basrî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire, Dâru'l-Ensâr, 1977.
- , *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980.
- EBÛ'Ş-ŞEYH el-ENSÂRÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Cafer, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridîne aleyhâ*, I-IV, thk. Abdülğafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1992.
- EBÛ'T-TAYYİB el-LUĞAVÎ, Abdülvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Kâhire, Mektebetu Nehda, t.y.
- ENBÂRÎ, Kemâlüddîn Ebû'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Ensârî, *Nüzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî, Ürdün, Mektebetu'l-Menâr, 1985.

- ENDERÂBÎ, Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer, *Kırââtü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn bi rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*, thk. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1986.
- ESTÎRÎ Cemâl, *et-Tashîf ve eseruhû fi'l-hadîs ve'l-fikh ve cühûdü'l-muhaddisîn fi mükâfematih*, y.y., Dâru Taybe, t.y.
- EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbu'l-luġa*, I-VIII, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001, I, 18.
- GEZGİN Ali Galip, *Özgün Bir Kur'an Yorumu -Hz. Ömer Örneği-*, İstanbul, Raġbet Yayınları, 2009.
- GÖRMEZ Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara, OTTO Yayınları, 2014.
- GÜRLER Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-*, Bursa, Emin Yayınları, 2007.
- HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Su'âlâtu Mes'ûd b. Ali es-Siczi (ma'a es'ileti'l-Baġdâdiyyîn an ahvâli'r-ruvât li'l-imâm el-hâfiz Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbûri)*, thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkadir, Beyrut, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1988.
- , *el-Müstedrek ala's-sahîhayn*, I-IV, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1411.
- , *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Riyad, Mektebetu'l-Ma'ârif, 2010.
- HASAN İbrâhim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiġit ve Sadruddîn Gümüş), I-VI, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1985.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtr, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1395.
- , *el-Müttefik ve'l-müfterik*, I-III, thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidi, Dimaşk, Dâru'l-Kâdirî, 1997.
- , *Târîhu Medîneti's-selâm*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2001.

- , *el-Fakîh ve 'l-mütefakkîh*, I-II, thk. Ebû Abdîrrahmân Âdil b. Yûsuf el-Ğarâzî, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, h.1421.
- , *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I-II, thk. Mahmûd Tahhân, Riyad, Mektebetü'l-Ma'ârif, 2007.
- , *Takyîdü'l-ilm*, thk. Saîd Abdülğaffâr Ali, Kahire, Dâru'l-İstikâme, 2008.
- , *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, I-II, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, y.y., Dâru İbni'l-Cevzî, h.1435.
- HATTÂBÎ, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim b. Hattâb el-Büstî, *Me'âlimu's-Sünen*, I-IV, Halep, el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1932/1351.
- , *Garîbu'l-hadîs*, I-III, thk. Abdülkerim İbrâhim el-Azbâvî, Dîmaşk, Dâru'l-Fîkr, 1982/1402.
- , *Islâhu ğalatı'l-muhaddisîn*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- HÂZİMÎ, Ebû Bekr Zeynuddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân el-Hemedânî, *Me'ttefeķa lafzuhû ve'ftereķa müsemmâhü mine'l-emkine*, thk. Hamed b. Muhammed el-Câsir, y.y., Dâru'l-Yemâme, h.1415.
- HİZMETLİ Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2012.
- HUMEYDÎ, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsâ el-Kuraşî el-Esedî, *Müsned*, I-II, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dîmaşk, Dâru's-Sakâ, 1996.
- IGNAZ GOLDZİHER, *Die Richtungen der İslâmischen Koranauslegung*, Leiden, 1970, (Arapçaya çeviren: Abdülhalim en-Neccâr), *Mezâhibu't-tefsîri'l-İslâmî*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- IŞIK Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, AÜİF Yayınları, 1967.
- İTR Nûruddîn, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Dîmaşk, Dâru'l-Fîkr, 1997.
- İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, I-XXIV, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Mağrib, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, h.1387.

- , *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dâru'l-Ceyl, 1992/1412.
- , *el-İntikâ' fî Fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ'*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- , *el-İstizkâr*, I-IX, thk. Sâlim Muhammed Atâ ve Muhammed Ali Mu'avvid, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421.
- İBN ADÎ, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afa'i'r-ricâl*, I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Muhammed Ali Mu'avvid, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1418.
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dimaşkî, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, I- LXXX, thk. Ömer b. Ğarâme el-Amrevî, yy., Dâru'l-Fikr, 1995.
- İBN BATTÂL, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 2003/1423.
- İBN EBÎ ÂSİM, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, I-VI, Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira, Riyad, Dâru'r-Râye, 1991/1411.
- İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, Haydarâbâd, Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1952.
- , *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, h.1397.
- , *Âdâbu's-Şâfi'î ve menâkıbhû*, thk. Abdülġanî Abdülhâlik, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfi el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannefi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-VII, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Lübnan, Dâru't-Tâc, 1989/1409.
- İBN EBÎ YA'LÂ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I-II, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rifet, t.y.
- İBN HACER, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Hindistan, Dâiratu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, h.1326.

-----, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb v.d., Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, h.1379.

-----, *Lisânu'l-Mîzân*, I-VII, thk. Dâiratu'l-Ma'rufi'n-Nizâmiyye, Beyrut, Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1971/1390.

-----, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Halep, Dâru'r-Reşîd, 1986/1406.

-----, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I-VIII, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvid, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1415.

-----, *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecrîdu esanîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra*, thk. Muhammed Şükür el-Meyâdinî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1998.

-----, *Nüzhetu'n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nûruddîn Itr, Dimaşk, Matba'atu's-Sabâh, 2000.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim el-İrbilî, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru Sâdır, 1900-1994.

İBN HAYR el-İŞBÎLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer, *Fehrese*, thk. Muhammed Fuad Mansur, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998/1419.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî ez-Zâhirî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd, Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973/1393.

-----, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, I-III, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, h.1396.

-----, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*, I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1993/1414.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî, *Sahîh*, I-IV, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, t.y.

- İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Takiyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Esedî ed-Dımaşkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, I-IV, thk. Hâfız Abdülalîm Hân, Beyrut, Âlemu'l-Kütüb, h.1407.
- İBN KAYYIM, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, *I'lâmu'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*, I-IV, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhim, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991/1411.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, thk. Ali Şîrî, y.y., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988, X, 319.
- , *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim ve Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, y.y., Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1993/1413.
- , Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer, *et-Tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikât ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhil*, I-IV, thk. Şadî b. Muhammed b. Sâlim, Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yemen, 2011/1432.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Muğni*, I-X, Kahire, Mektebetu'l-Kahire, 1968/1388.
- , *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, I-II, thk. Şaban Muhammed İsmâil, Beyrut, Müessesetu'r-Rayyân, 1998/1419.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Garîbu'l-hadîs*, I-III, thk. Abdullah el-Cebbûrî, Bağdat, Matba'tu'l-Ânî, h.1397.
- , *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Küttâb, 1992.
- , *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, thk. Ebû Üsâme Selîm b. İd el-Hilâlî es-Silefî, Riyad, Dâru İbn Kayyim/Kahire, Dâru İbn Affân, 2009/1430.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, I-II, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, y.y., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.
- İBN MENDE, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-İsfehânî, *el-Mütahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkira ve'l-müstatref min ahvâli'n-nâs li'l-*

ma'riفة, I-III, thk. Âmir Hasan Sabri et-Temîmî, Bahreyn, Vizâratu'l-Adl ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2014.

İBN MÜFLİH, Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşkî, *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-Îmâm Ahmed*, I-III, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1990/1410.

İBN RECEB el-HANBELÎ, Ebü'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I-II, thk. Nûruddîn İtr, Dımaşk, Dâru'l-Mellâh, 1978/1398.

-----, *Câmi'u'l-ulûmi ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelim*, I-II, thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrâhim Bâcis, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1999/1419.

İBN RÜŞD, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, I-IV, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2004/1425.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru Sâdır, 1968.

İBN ŞÂHÎN, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikat*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Kuveyt, Dâru's-Selefiyye, 1984/1404.

-----, *Nâsihu'l-hadîs ve Mensûhuh*, thk. Sümeyr b. Emîn ez-Zührî, yy., Mektebetu'l-Menâr, 1988.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm ed-Dımaşkî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, I-VI, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987/1408.

-----, *Mecmu'u'l-fetâvâ*, I-XXXV, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, Medine, Mecme'u'l-Melik Fehd, 1995.

-----, *Mecmû'atu'r-resâil ve'l-mesâil*, I-V, thk. es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza, Kahire, Lecnetu't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

-----, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadefî el-Mısırî, *Târîh*, I-II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1421.

- İBN ZENCÛYE, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horâsânî, *Kitâbu'l-Emvâl*, I-III, thk. Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1976/1406.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, I-II, thk. İrşâdulhakk el-Eserî, Faysalâbâd, İdâratu'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1981/1401.
- , *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, I-III, thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1406.
- , *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, y.y., Dâru Hicr, h.1409.
- , *el-Muntazam fi târihi'l-mulûki ve'l-ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, XI, 95.
- , *Sıfatu's-safve*, I-II, thk. Ahmed b. Ali, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2000.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf el-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*, I-III, thk. Gotthelf Bergstraesser, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, h.1351.
- , *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, I-II, thk. Ali Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, Matba'atu't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, t.y.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, I-VIII, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvid, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1415.
- , *el-Kâmil fi't-târîh*, I-X, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu's-Sa'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, I-II, thk. Halîl b. Me'mûn, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2011.
- İBNÜ'L-İRÂKÎ, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî, *Tuhfetu't-tahsîl fi zikri ruvâti'l-merâsîl*, thk. Abdullah Nevvâre, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1999.

- İBNÜ'L-KİFTÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf b. İbrâhim eş-Şeybânî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî/Beyrut, Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1982.
- İBNÜ'L-MÜNEYYİR, *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1990.
- İBNÜ'L-VERDÎ, Ebû Hafs Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer el-Ma'arrî el-Kindî, *Târîh*, I-II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1417.
- İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ya'kûb el-Varrâk, thk. İbrâhim Ramazan, *el-Fihrist*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadîs*, thk. Abdüllatîf el-Hemîm ve Mâhir Yâsin el-Fahl, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İFRÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed es-Sağîr, *Fethu'l-muğîs bi-hükmi'l-lahni fî'l-hadîs*, thk. Abdülmecîd Hayâlî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İMÂMU'L-HAREMEYN el-CÜVEYNÎ, Ebü'l-Me'âlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî, *Nihâyetu'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, I-XX, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, Beyrut, Dâru'l-Minhâc, 2007/1428.
- KÂDÎ İYÂZ, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Dâru't-Turâs, 1970.
- , *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, I-VIII, thk. Abdülkâdir es-Sahrâvî v.d., Muhammediyye, Matba'atu Füdâle, 1965-1983.
- , Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *el-Ğunye fî şuyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1982.
- , *İkmâlu'l-mu'lim bi-fevâidi Sahîh-i Müslim*, I-VIII, thk. Yahyâ İsmâil, Mısır, Dâru'l-Vefâ', 1998/1419.
- KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Ahmed el-Fezârî, *Subhu'l-a'şâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.,
- KALLEK Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi -Harac ve Emval Kitapları-*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

- KAN Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Uludağ Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2010.
- KARACABEY Salih, *Hadis Tenkidi -Hadislerin Hz. Peygambere Aidiyetini Belirleme Yolları-*, Bursa, Emin Yayınları, 2010.
- KÂSİD YÂSİR ez-ZEYDÎ ve VELÎD b. AHMED el-HÜSEYİN, *Menhecu Ebî Ubeyd fî tefsîri Garîbi 'l-hadîs*, Leeds, Silsiletu an Mecelleti'l-Hikme, 1999.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu 'z-zunûn an esâmi 'l-kütübi ve 'l-fünûn*, I-II, Bağdat, Mektebetu'l-Müsennâ, 1941.
- KAYHAN Veli, *Garîbu 'l-Hadîs İlmî: Mahiyeti, Tarihçesi, Müellifler ve İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmaları*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1996.
- KEHHÂLE Ömer Rızâ, *Mu 'cemu 'l-müellifîn terâcimü musannifi 'l-kütübi 'l-Arabiyye*, I-IV, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1993/1414.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü*, (çev. Yûsuf Özbek), İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.
- KIRBAŞOĞLU Mehmet Hayri, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (Hayatı, İlmî Mevkii, Eserleri)*, (Yayımlanmamış Doktora Seminer Çalışması), Ankara, 1979.
- , *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları 2010.
- , *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- KOÇİNKAĞ Mansur, *İlk Dönemde Sünnet ve Haber-i Vâhidle İlgili Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2011.
- KOÇKUZU Ali Osman, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1985.
- , *Rivâyet İlimlerinde Haber-i vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014.
- KOÇYİĞİT Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, AÜİF Yayınları, 1989.

-----, *Hadis Tarihi*, Ankara, TDV Yayınları, 2009.

-----, *Hadis Usûlü*, Ankara, TDV Yayınları, 2013.

KURT Ali Vasfî, *Endülüs'te Hadîs ve İbn Arabî*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1998.

KUTLU Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler; Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2002.

-----, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, TDV Yayınları, 2010.

LÂLEKÂÎ, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, I-IV, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Ğâmidî, Riyad, Dâru Taybe, 2003/1423.

M. MUSTAFA el-A'ZAMÎ, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi, Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli), İstanbul, İz Yayıncılık, 2011.

M. NECMUDDÎN el-KÜRDÎ, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkî Hükümleri*, (çev. İbrâhim Tüfekçi), İstanbul, Buruc Yayınları, 1996.

MAKDÎSÎ George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004.

MÂLİK b. ENES, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Medenî, *Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdlbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985/1406.

MELÎBÂRÎ Hamza b. Abdillâh el-Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, (çev. Muhittin Düzenli ve Ayhan Ak), İstanbul, İnsan Yayınları, 2013.

MERTTÜRKMEN M. Hilmi, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilâflar*, Atatürk Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1976.

MİLFÎ b. HASAN eş-ŞEHRÎ, *Mecmû'u hadîsî fih; Lahnu'r-ruvât ve eseruhû fî rivâyeti'l-hadîs, Fennu'l-hatm fî'l-hadîsi'n-Nebevî, el-Kavlul-hasîs fî ğarîbi'l-hadîs*, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2008.

- MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1980.
- MOĞULTAY b. KILIÇ, Ebü Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hanefî, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, I-XII, thk. Ebü Abdîrrahmân Âdil b. Muhammed ve Ebü Muhammed Usâme b. İbrâhim, y.y., el-Fârûku'l-hadîse, 2001/1422.
- MUHAMMED CEMÂLÜDDİN el-KÂSİMÎ, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalâhi'l-hadîs*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetu'r-Risâle, 2004.
- MUHAMMED ZÂHÎD el-KEVSERÎ, *Makalâtu'l-Kevserî*, (çev. Ebubekir Sifil), İstanbul, Rihle Kitap, 2015.
- MÜNÂVÎ, Ebü'l-Me'âlî Sadruddîn Muhammed b. İbrâhim b. İshâk es-Sülemî eş-Şâfi'î, *Keşfu'l-menâhic ve't-tenâkih fî tahrîci ehâdîsi'l-Mesâbih*, I-V, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhim, Beyrut, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 2004/1425.
- MÜSLİM b. el-HACCÂC, Ebü'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, I-II, thk. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, Medine, İmâdetu'l-Bahsi'l-ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1984.
- , *el-Müsnedu's-sahîhu'l-muhtasar bi-nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem*, I-V, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- NESÂÎ, Ebü Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali el-Horasânî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Halep, Dâru'l-Va'y, h.1396.
- NEVEVÎ, Ebü Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, I-IX, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, h.1392.
- , *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.
- , *Tehzîbu'l-esmâ'î ve'l-luğât*, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

- ÖZ Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Ankara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.
- ÖZAFŞAR Mehmet Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek, Fikhî Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara, OTTO Yayınları, 2015.
- , *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, Ankara, OTTO Yayınları, 2015.
- ÖZER Ahmet, *Ehl-i hadîs'in Red Literatürü*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.
- ÖZPINAR Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- ÖZŞENEL Mehmet, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011.
- , *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları, Şeybânî Örneği*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015.
- ÖZTÜRK Mustafa, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Hicrî I. ve II. Asır)*, İstanbul, Yedirenk Yayınları, 2012.
- POLAT Salahattin, *Metin Tenkidi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2010.
- , *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara, TDV Yayınları, 2010.
- , *Hadis Araştırmaları, Tarih-Usûl-Tenkid-Yorum*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011.
- RABAÎ, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ' ve vefeyâtihim*, I-II, thk. Abdullâh Ahmed Süleyman el-Hamd, Riyad, Dâru'l-Âsime, h.1410.
- RÂMEHÜR MÜZÎ, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1971.
- SAFEDÎ, Salâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrût, Dâru İhyâi't-Türâs, 2000/1420.
- SANDIKÇI Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara, DİB Yayınları, 1991.

- SAYMERÎ, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ali b. Muhammed, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Beyrut, Âlimu'l-Kütüb, 1985.
- SEÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, I-IV, thk. Müfid Muhammed Kamhiye, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983/1403.
- SEHÂVÎ, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Mütekellimûn fî'r-ricâl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (*Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs* içerisinde), Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.
- , *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Adirrahmân el-Hudayr ve Muhammed b. Abdillâh b. Fûheyd Âlü Fûheyd, Riyad, Mektebetu Dâru'l-Minhâc, h.1426.
- SELLHEİM Rudolf, *el-Emsâlû'l-Arabiyyetü'l-kadîme*, (Arapçaya tercüme eden; Ramazan Abdüttevâb), Beyrut, Dâru'l-Emâne ve Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, I-XII, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.d., Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1980-1984.
- SEMHÛDÎ, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Abdillâh b. Ahmed el-Hasenî eş-Şâfi'î, *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997/1417.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1993/1414.
- SEZGİN Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, İbrâhim Horoz Basımevi, 1956.
- , *Geschichte des arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1967-1984.
- SHARİFÎ Sharifullah, *Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesiyle Rey Ehline İtiraz Ettiği Meselelerin Analizi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2013.

- SUBHÎ es-SÂLÎH, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhû*, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, t.y.
- SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfi'î, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, I-II, thk. Fuad Ali Mansur, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998/1418.
- , *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takribu'n-Nevâvî*, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 2013.
- , *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Sayda, el-Mektebetu'l-Asriyye, t.y.
- SÛBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, I-XX, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, h.1413.
- SÛLEMÎ, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid ve Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüreysî, Riyad, Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2007.
- ŞÂFÎÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs el-Kuraşî, *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1990/1410.
- , *er-Risâle*, thk. Abdülfettâh Kebbâre, Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 2010.
- , *Cimâ'u'l-ilm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, t.y.
- ŞAHYAR Ataullah, *Ehl-i hadîs Ehl-i re'y İhtilafları (İbn Ebû Şeybe ve Ebû Hanife Örneği)*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2011.
- ŞAHYAR Ayşe Esra, *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadîs Rivâyeti, Metodolojik Anlam ve Yorum*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2011.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, I-III, Kahire, Müessesetu'l-Halebî, t.y.
- ŞEN Mehmet Emin, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, Selçuk Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2008.
- ŞÎRÂZÎ, Cemâlüddîn Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yûsuf eş-Şâfi'î, *Tabakâtu'l-fukahâ'*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.

- TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb *el-Mu'cemu'l-kebir*, I-XXV, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Silefi, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1994/1415.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk)*, I-XI, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, Dâru'l-Ma'ârif, t.y.
- TAHÂVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, I-V, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdulhakk, y.y., Âlemu'l-Kütüb, 1994/1414.
- , *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1994.
- TÂHİR el-CEZÂİRÎ, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, haz. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2009.
- TEHÂNEVÎ, Zafer Ahmed el-Osmânî, *Kavâ'id fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Kahire, Dâru's-Selâm, 2010.
- TENÛHÎ, Ebü'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar, *Târîhu'l-ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ğayrihim*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, Heclî't-Tıbbâa ve'n-Neşr, 1992.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra, *el-Câmi'u's-sahîh: Sünenu't-Tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-M. Fuad Abdülbâkî-İbrâhim Utve İvaz, Mısır, Şirketu Mektebetu ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975/1395.
- , *el-İlelu'l-kebir*, thk. Subhî es-Sâmerrâî v.d., Beyrut, Mektebetu'n-Nehda el-Arabiyye, h.1409.
- TOPGÛL M. Enes, *Hadis Râvîlerinde Şiilik Eğilimi*, Marmara Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.
- TURHAN Halil İbrâhim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi, Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015.
- UĞUR Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDV Yayınları, 1992.
- , *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Ankara, TDV Yayınları, 1996.
- ULU Arif, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015.

VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehmî, *Megâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut, Dâru'l-A'lemî, 1989/1409.

YAHYÂ b. MAÎN, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Târîh*, I-IV, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, (*Yahyâ b. Ma'în ve Kitâbuhu't-Târîh* içinde), Mekke, Câmi'atu'l-Melik Abdilazîz, 1979/1399.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ'Îrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, I-VII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.

-----, *Mu'cemu'l-buldân*, I-VII, Beyrut, Dâru Sâdır, 1995.

YÜCEL Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1998.

-----, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2010.

-----, *Hadis Tarihi*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2012.

-----, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk Üç Asır-*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2014.

ZEBÎDÎ, Ebû'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Huseynî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-XL, thk. Heyet, y.y., Dâru'l-Hidâye, t.y.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1963/1382.

-----, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985/1405.

-----, *Zikru men iştehera bi künyetihî mine'l-a'yân*, (*Sittü resâil* içinde, haz. Câsim Süleyman ed-Devserî), Kuveyt, ed-Dâru's-Selefiyye, 1988/1408.

-----, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, I-II, thk. Muhammed Avvâme ve Ahmed Muhammed Nemr, Cidde, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye ve Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, 1992/1413.

-----, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, I-LII, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993/1413.

- , *er-Ruvâtu's-sikâtu'l-mutekellem fhim bimâ lâ yûcibu reddehum*, thk. Muhammed İbrâhim el-Mevsilî, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- , *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr alâ't-tabakâti ve'l-a'sâr*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- , *Tezkiratu'l-huffâz*, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- , *Zikru men yu'temedu kavluhû fî'l-cerhi ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (*Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs* içerisinde), Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.
- , *el-İber fî haberi men ğaber*, I-IV, thk. Ebû Hâcer Muhammed b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- ZEMAŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîsi ve'l-esser*, I-IV, Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Lübnan, Dâru'l-Ma'rif, t.y.
- ZİRİKLÎ, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkî, *el-A'lâm kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'i mine'l-Arabi ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*, I-VIII, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- ZİYÂÜDDÎN el-MAKDİSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *el-Ehâdisu'l-muhtâre ev el-Müstahrec mine'l-ehâdisi'l-muhtâre mimmâ lem yuhrichu'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ*, I-XIII, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Düheys, Beyrut, Dâru Hadar, 2000/1420.
- ZÜBEYDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh el-İşbîlî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, y.y., Dâru'l-Ma'ârif, 1984.

Makale, Tebliğ ve Ansiklopedi Maddeleri

ABDÜLAZİZ ED-DÛRÎ, Abdülkerim ÖZAYDIN v.d., “Bağdat”, *DİA*, IV, 433-442.

AHATLI Erdiñ, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA*, XLIII, 262.

AHMED MUHAMMED NURSEYF, “Delâletü’n-nazar ve’l-i’tibâr inde’l-muhaddisîn fî merâtibi’l-cerh ve’t-ta’dîl”, Mekke, Mecelletü’l-Bahsi’l-İlmî ve’t-Türâsi’l-İslâmî, sy: 2, h.1399, ss. 53-63.

AKGÜN Hüseyin, “Mütekaddimûn Âlimlerin Hadislerin Aslımı Tespit İçin Kullandıkları İki Kavram: “Aslu’l-Hadis” ve “Mahfûz”, Malatya, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, c. VII, sy: 14, 2014, ss. 109-140.

AKPINAR Ömer Faruk, “Fezailü’l-Kur’ân Edebiyatı”, Konya, İSTEM, c. IX, sy: 17, 2011, ss. 177-194.

ALBAYRAK Ali, “Fuad Sezgin’in “Buhârî’nin Kaynakları” Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, İstanbul, Usûl: İslâm Araştırmaları, sy. 26, 2016, ss. 51-100.

ÂŞIKKUTLU Emin, “Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb’a Hadisleri (Tahriç, Tahlil ve Değerlendirme)”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kıraat İlmi ve Problemleri*, (ed. Bedrettin Çetiner), İstanbul, Ensar Neşriyat, 2002, ss. 43-106.

-----, “Mübhem”, *DİA*, XXXI, 436-7.

BİLGİLİ Ali Sinan, “Tarsus”, *DİA*, XL, 111-4.

BİRİŞİK Abdülhamit, “Kur’âniyyûn”, *DİA*, XXVI, 428-9.

BOZKURT Nahide, “Mihne’nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012, ss. 11-25.

BROWN A. C. Jonathan, “Erken Dönem Hadis Münekkitlelerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz?”, (çev. Salih Kesgin), İstanbul, Usûl: İslâm Araştırmaları, sy: 25, 2016, ss. 265-310.

CERRAHOĞLU İsmail, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir”, *AÜİFD*, c. XXIII, 1979, s. 31-50.

- ÇELEBİ İlyas, “Sıfat”, *DİA*, XXXVII, 101-106.
- ÇELİK Ali, “Hz. Ömer’in Hadisçiliği”, Isparta, SDÜİFD, sy: 2, 1995, ss. 257-266.
- DOĞANAY Süleyman, “Hadiste Tefik: Metin Eksenli Bir Araştırma”, Kayseri, Bilimname: Düşünce Platformu, c. I, sy: 30, 2016, ss. 27-50.
- DÜNDAR Muhammed Mücahid, “Ehl-i Sünnet’in Siyâsî Temâyülü Olarak Osmâniyye ve Osmânîler”, İstanbul-Karabük, KADER, c. XIII, sy: 1, 2015, ss. 91-119.
- EFENDİOĞLU Mehmet, “Ma‘rûf”, *DİA*, XXVIII, 66.
- , “Nesih”, *DİA*, XXXII, 581-2.
- , “Ziyâeddin el-Makdisî”, *DİA*, XLIV, 491-5.
- EREN Mehmet, “Buhârî’nin Sahîh’inde Re’y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler”, Ankara, Dinî Araştırmalar, c. V, sy: 15, 2003, ss. 139-64.
- ERTÜRK Mustafa, “Hüseyim b. Beşîr”, *DİA*, XIX, 64.
- , “Nebevî Sünnet’in Tarihî Gerçeklikteki Konumu Açısından “Kur’ân İslâm’ı” Söyleminin İlmî Değeri”, İstanbul, HTD, c. I, sy: 1, 2003, ss. 7-29.
- ERUL Bünyamin, “Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (I): I. Rivâyet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) *el-Câmi’i*”, Ankara, AÜİFD, c. XLIII, sy: 1, 2002, ss. 27-61.
- , “Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (II): II. Dirayet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in (ö.153) *el-Câmi’i*”, Ankara, AÜİFD, c. XLIII, sy: 2, 2002, ss. 57-90.
- , “Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (III): er-Rabî’ b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivâyet-Dirayet Açısından *el-Câmi’i*”, Ankara, AÜİFD, c. XLIV, sy: 2, 2003, ss. 27-68.
- , “Tefik”, *DİA*, XL, 400-401.
- , “Siret ve Tarih Kitaplarının Hadis İlmine İlgisi” -*Siret Tetkikleri* içinde- Ankara, OTTO Yayınları, 2013, ss. 245-255.
- GÖLCÜK Şerafettin, “Cehm b. Safvân”, *DİA*, VII, 233-4.
- , “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 234-6.

- GÖRMEZ Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara, OTTO Yayınları, 2014.
- GÜLER Zekeriya, “Yezîd b. Hârûn”, *DİA*, XLIII, 521-2.
- GÜNDOĞAR Hamdi, “Mu‘tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi”, Sivas, CÜİFD, c. VIII, sy: 2, 2004, ss. 205-218.
- HÂLİD b. YÛSUF b. ÖMER eI-VÂSİL, “Evvelu men ellefe fî ulûmi'l-Kur'ân”, Cidde, Mecelletu'l-buhûs ve'd-dirâsâtu'l-Kur'âniyye, sy: 11, 2011-2012, ss. 43-88.
- HANS L. GOTTSCHALK, “Abû Ubayd al-Kâsım b. Sallâm” *the Encyclopaedia of Islam*, I-VI, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, 1960-1991.
- İMTİAZ AHMED, *Bir Muhaddis Olarak Vâkidî*, (çev. Ramazan Özmen), Van, YYÜİFD, c. III, sy: 3, 2000, ss. 429-440.
- JACOB M. LANDAU, “Küttâb”, *DİA*, XXVII, 3-4.
- KALLEK Cengiz, “Kitâbu'l-Emvâl”, *DİA*, XXVI, 98-100.
- , “Müd”, *DİA*, XXXI, 457-9.
- , “Ukıyye”, *DİA*, XLII, 67-70.
- KANDEMİR M. Yaşar, “Garîbu'l-hadîs”, *DİA*, XIII, 376-8.
- , “Garîbu'l-hadîs”, *DİA*, XIII, 378-9.
- , “Harbî”, *DİA*, XVI, 114-5.
- , “Lahn”, *DİA*, XXVII, 56-7.
- KESKİN Yusuf Ziya, “Rivâyet Geleneği Açısından Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr” *-Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât içinde-* İstanbul, Siyer Yayınları, 2014.
- KESLER Muhammed Fatih, “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, XXXI, 442-3.
- KIRBAŞOĞLU Mehmet Hayri, “Ehlu's-Sunne” Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar”, Ankara, İslâmî Araştırmalar, c. I, sy: 1, 1986, ss. 71-79.
- , “Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Hakîkati'l-Kur'ân'ı”, Ankara, AÜİFD, c. XXVIII, 1987, ss. 427-44.

- , “İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: Ashâbu’l-Hadîsin Akâid Edebiyatı”, Ankara, İslâmî Araştırmalar, c. III, sy: 5, 1987, ss. 79-89.
- KOÇINKAĞ Mansur, “İmâm Şâfiî’nin Mürsel Hadis Anlayışı”, Çanakkale, Journal of Intercultural and Religious Studies (JIRS), sy: 7, 2014, ss. 61-80.
- KUTLU Sönmez, “Mürchie”, *DİA*, XXXII, 41-5.
- KÜÇÜK Raşit, “Abâdile”, *DİA*, I, 7.
- MELCHERT Christopher, “IX. [III.] Yüzyıl Boyunca Nesih: Şâfi’î, Ebû Ubeyd, Muhâsibî ve İbn Kuteybe”, (çev. Nail Okuyucu), İstanbul, MÜİFD, c. I, sy: 40, 2011, ss. 201-222.
- ÖZ Mustafa, “Tafdîl”, *DİA*, XXXIX, 369-71.
- PAKSOY Kadir, “Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları-”, Samsun, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c.IV, sy: 4, 2004, ss. 97-116.
- POLAT Salahattin, “İbn Uleyye”, *DİA*, XX, 428-9.
- , “Kırâat”, *DİA*, XXV, 435.
- SEVGİLİ Hamit, “Buhârî’nin “Kâle Ba‘du’n-Nâs” İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular”, Siirt, SÜİFD, c. III, sy: 1, 2016, s. 31-64.
- SÜLÜN Murat ve Muhammed ABAY, “Kırâat Bibliyografyası”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kıraat İlmi ve Problemleri*, içinde, (ed. Bedrettin Çetiner), İstanbul, Ensar Neşriyat, 2002, ss. 477-540.
- SÜLÜN Murat, “en-Nâsîh ve’l-mensûh”, *DİA*, XXXII, 407-8.
- ŞEŞEN Ramazan, “Câhiz” *DİA*, VII, 20-24.
- TÜCCAR Zülfikar, “Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellâm”, *DİA*, X, 244-6.
- UĞUR Mücteba, “Abdurrahmân b. Mehdî”, *DİA*, I, 167-8.
- , “Edâ”, *DİA*, X, 388-9.
- USLU Recep, “Herat”, *DİA*, XVII, 215-8.
- ÜZÜM İlyas, “İstisnâ”, *DİA*, XXIII, 392-3.

- WILFERD MADELUNG, "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitâb al-Îmân of Abû 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (d. 224/839)", *Studia Islamica*, I, XXXII, 1970, ss. 233-254.
- YAMAN Ahmet, "Seleb", *DÎA*, XXXVI, 398-9.
- YARDIM Ali, "Abdullah b. Sâlih", *DÎA*, I, 131-2.
- YAVUZ Yusuf Şevki "Ehl-i sünnet", *DÎA*, X, 525-530.
- , "Halku'l-Kur'ân", *DÎA*, XV, 371-5.
- YAZICIOĞLU Mustafa Said, "Fiil", *DÎA*, XIII, 59-64.
- YILDIRIM Ahmet, "İbn Zencûye", *DÎA*, XX, 462-3.
- YILDIZ Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DÎA*, I, 31-48.
- YİĞİT İsmail, "Emevîler", *DÎA*, XI, 87-104.
- YÜCEL Ahmet, "Bir Hadis Terimi Olarak "Sahafî" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", İstanbul, MÜİFD, sy: 11-12, 1993-1994, ss. 197-204.
- , "Sadûk", *DÎA*, XXXV, 431.
- YÜCESOY Hayrettin, "Mihne" *DÎA*, 26-8.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Tahir Ayas
Tez Adı	Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Hadis
Tez Türü	Yüksek lisans
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih: 16.06.2017

-İmza:
Tahir Ayas